ESKİ TÜRK TARIM TERİMLERİ

Bülent GÜL

164347

Hacettepe Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı için öngördüğü
DOKTORA TEZİ
olarak hazırlanmıştır.

Ankara
2004

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı'nda DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan .....
Prof. Dr. Dursun YILDIRIM

Üye .....
Prof. Dr. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER (Danışman)

Üye .....
Prof. Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK

Üye .....
Doç. Dr. A. Melek ÖZYETGİN

Üye .....
Doç. Dr. Jale DEMİRCİ

Onay

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

27../12.../2004

Prof. Dr. Nuran ÖZYER
Enstitü Müdürü

ÖZET

Eldeki araştırmada eski ve orta dönem Türk kültüründe önemli bir yer tutan tarım hayatının, Türkçe eserlerde geçen terimler ve arkeolojik buluntular yoluyla ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Araştırmada öncelikle proto-Türk hayat alanları üzerinde durulmuştur. Araştırmada Türkler hakkında bilgi veren Çin, Bizans, Arap ve Fars kaynakları ile yabancı seyyahların eserleri ile arkeolojik buluntular da incelenmiştir.

Tezde Köktürk, Buddhist ve Maniheist Türk çevresi ile İslâmî çevre Türkçe eserlerde geçen tarım hayatı ile ilgili terimlerin bütün kullanış şekilleri semantik açıdan belirlenmeye çalışılmış, zaman zaman köken bilgisi denemelerine de girişilmiştir. Terimlerin, Çağdaş Türk dili ile de ilişkilendirilmesi ve bugünkü durumunun ortaya konulmasına da çalışılmıştır.

SUMMARY

The present research has aimed to reveal Turkish agricultural life which had taken an important part of old and medieval Turkish culture by means of the terms that have been attested in various Old Turkish texts and archaelogical findings simultaneously.

In the research, firstly, the place of agriculture in Turkish culture life has been pointed out and Proto-Turkic life areas have been studied as well. In addition to these points, Chinese annuals, Byzantium, Arabic and Persian sources which have given knowledge about Turks, the works of foreign travellers and archaelogical findings have been searched.

The terms related to agricultural life in the Kök Turkish, Buddhist and Manichaean periods and Islamic period have been examined carefully by means of etymological, semantical and lexicological point of views.

Furthermore, we have tried to make a connection between the new forms of contemporary Turkish dialects' agricultural terms and old terms as a comparative way.

İçindekiler

Özet i

Summary ii

İçindekiler iii

Ön söz xiii

G i r i ş 1

1. Araştırmanın Konusu ve Alanı 1

2. Araştırmanın Amacı 2

3. Araştırmada Uygulanan Yöntemler 2

4. Konu ile İlgili Yapılan Araştırmalar 3

5. Konu Külliyatı 6

5.1. Kök Tengrici Çevre'ye Ait Türk Runik Harfli Metinler 6

5.2. Buddhist ve Maniheist Çevreye Ait Türkçe Metinler 6

5.2.1. Uygur Sivil Belgeleri ve Numaraları 8

5.2.2. İkinci Derecedeki Uygur Sivil Belgeleri 15

5.3. Erken Orta Türkçe Dönemi İslamî Türk Çevresine Ait Metinler 18

5.4. Harezm Türk Çevresi'ne Ait Metinler 19

5.5. Doğu Türkçesi Eserleri 19

5.6. Batı Türkçesi Eserleri 20

5.7. Kuman-Kıpçak Eserleri 21

5.8. Modern Türkçe Kaynakları 21

5.9. Konu Külliyatı İçinde İncelenen Eserler ve Kısaltmaları 22

6. Araştırmada Geçen Dil, Lehçe, Dergi, Kurum vs. Kısaltmalar 40

7. İşaretler 42

1 . B ö l ü m T ü r k l e r d e T a r ı m 43

1. Türk Hayat Alanları 43

1.1. Proto-Türk Hayat Alanı Üzerine 43

1.2. İlk Türk Yayılmaları ve Yayılma Alanları 51

1.3. Eski Türk Çağı Türk Hayat Alanı 53

2. "Türk"lerle İlgili Bilgi Veren Yazılı Kaynaklara Göre "Türk Tarımcılığı" 63

2.1.1. Çin Kaynaklarına Göre Türklerde Tarım 63

2.1.2. Bizans ve Geç Batı Kaynaklarına Göre Türklerde Tarım 72

2.1.3 Arap ve Fars Kaynaklarına Göre Türklerde Tarım 74

2.1.4. Türk Kaynaklarına Göre Türklerde Tarım 76

2.1.4.1. Türk Teŋri dini çevresi kaynakları 76

2.1.4.2. Buddhist ve Maniheist Türk Çevreleri Kaynakları 80

2.1.4.3. İslâmî Türk Çevresi/Çevreleri Kaynakları 81

2.1.4.3.1 Karahanlı Dönemi Kaynakları 81

2.1.4.2.2. Harezm Çevresi Kaynakları 84

2.1.4.2.3. Doğu Türk Yazı Dili Çevresi 84

2.1.4.2.4. Batı Türk Yazı Dili Çevresi 85

2.1.4.2.5. Kuman-Kıpçak Kaynakları 86

3. Türk Tarımcılığının Kaynağı olarak Arkeolojik ve Sanat Tarihi Malzemesi 87

2. Bölüm Türk "Tarım" terimleri 91

1. Eylemler 91

1.1 "TARIM YAPMAK" EYLEMLERİ: *tarı-* ve *äk-* 91

1.1.1 tarı- "tarlayı ekmek, ekin sürmek" 93

1.1.1.1. tarın- "(toprak) işlenmek; ekilmek" 106

1.1.1.2. tarıl- "ekilmek" 107

1.1.1.3. tarıt- "tohum saçmak; tarlayı ekip biçmek, ektirmek; dağıtmak" 108

1.1.1.4. tarıtdur- "ektirtmek" 109

1.1.1.5. tarımsın- "ekin eker görünmek" 109

1.1.2. äk- "ekmek (hububat vs.)" 110

1.1.2.1. äkin- "ekinmek, kendisi için ekmek" 117

1.1.2.2. äkiş- "ortaklaşarak ekin ekmek" 118

1.1.2.3. äkil- "ekilmek" 118

1.1.2.4. äkit- "ektirmek" 119

1.1.2.5. äktür- "ektirmek" 119

1.2. (TARLAYI) SÜRMEK FİİLLERİ 119

1.2.1 sür- "sürmek" 121

1.2.2 sabanla- "saban sürmek, sabanla tarla sürmek" 122

1.2.3 aqtar- / aḫtar- "ekin ekmek için toprağı kazmak" 123

1.3. EKİNE HAZIRLIK FİİLLERİ 124

1.3.1. anuqqa tut- "harf. hazırda tutmak, ekim için tarlayı hazırlamak, kiralamak" 125

1.3.2. anuqqa ber- "tarlayı ekime hazırlık için vermek" 127

1.3.3. ota - "ot ayıklamak; yapraklarını, başağını kesmek; ekin biçilmek" 127

1.3.4. otul- "(ekini bozan bitkiler) kesilmek, biçilmek" 128

1.4. (TOHUM) SAÇMAK, EKMEK, (TOHUM) SAÇILMAK, EKİLMEK FİİLLERİ 128

1.4.1 saç- "(tohum) saçmak" 129

1.4.2. kämiş- "atmak, saçmak" 132

1.4.3. bat- "batmak, saçılmak, (tarım hukukunda) toprağa tohum ekmek" 133

1.4.4. äk- 135

1.5. GÜBRELEMEK FİİLLERİ 136

1.5.1. qıylat- "fışkı ile gübreletmek" 136

1.5.2 täzäklä- "(toprağı) gübrelemek" 137

1.6. SULAMAK FİİLLERİ 138

1.6.1 suwa- "(toprağı, yeri) sulamak; ıslamak" 139

1.6.2 suvat- "ıslatmak, sulandırmak" 140

1.6.3 suwal- "sulanmak" 141

1.6.4 suwyar- "suvarmak, sulamak" 141

1.6.5 suwarıl- "sulanmak" 143

1.6.7. arıqlan- "hendek, kanal açmak" 143

1.6.8 qırla- "(sulama kanalı) kazmak" 143

1.7. "(ÜRÜN) YETİŞMEK, BİTMEK" FİİLLERİ 144

1.7.1. ürün (tohum) bitmesini gösteren fiiller 145

1.7.1.1. büt- / bit- "bitmek, (tohum) topraktan çıkmaya başlamak" 145

1.7.1.2. bütür- "bitirmek, büyütmek, yetiştirmek" 146

1.7.2. tohumun yetiştiğini gösteren fiiller 148

1.7.2.1. bış- / biş- "yetişmek, olgunlaşmak" 150

1.7.2.2. bışur- "yetiştirmek, büyütmek" 150

1.7.3. "(bitki için) bitmek, yetişmek" fiilleri 151

1.7.3.1. ün- "(bitki için) bitmek, yetişmek" 151

1.7.3.2. ündür- "(bitki) bitirmek, yetiştirmek" 154

1.7.4. Ürünün yetiştiğini, olgun hâle geldiğini gösteren fiiller 155

1.7.4.1. uruyla- "tohumdan (çekirdekten) ayrılmak" 155

1.7.4.2. yetil- "yetişmek, olgunlaşmak" 155

1.7.4.3. köyül- "olgunlaşmak" 155

1.7.4.4. başlan- 156

1.8. "BİÇMEK" FİİLLERİ 156

1.8.1. bıç-/ biç-/biş- "biçmek" 157

1.8.2. or- "biçmek" 158

1.8.3. orul- "biçilmek" 159

1.8.4. ota/ uta- "otları ayıklamak; yapraklarını, başağını kesmek; ekin biçilmek" (Bkz. 1.3.3.) 160

1.9. "HARMAN YAPMAK" FİİLLERİ 160

1.9.1. sawur- "(harman) savurmak" 160

1.9.2. sawrul- "(ekin) savrulmak" 161

1.9.3. sawruş- "(ekin) savruşmak" 161

1.9.4. sawurt- "(ekin) savurtmak" 161

1.9.5. yelär- "(buğday vb.) rüzgârda sawurmak" 161

1.9.6. tögül- "döğülmek; ezilmek, harman etmek" 162

1.10. "ÖĞÜTMEK" FİİLLERİ 162

1.10.1. ögi- "öğütmek" 162

1.10.2. ögit- "öğüttürmek" 163

1.10.3. tarıγ ögitsä- "ekini öğütmek istemek" 164

1.10.4. tarıγ ögiş- "ekin öğütmede yardım etmek" 164

1.10.5. tart- "çekmek, değirmeni tahıl öğütmek için çekmek" 165

1.10.6. älgä- "elemek" 166

1.11. "(ÜRÜNLERİ) TAŞIMAK, SAKLAMAK" FİİLLERİ 167

1.11.1. yıγ- "(tahılları, ekinleri) yığmak; bir yere toplamak" 167

1.11.2. yıγtur-"(tahılları, ekinleri) yığdırmak; bir yere toplatmak" 168

1.11.3. yıγış- "(buğdayı, ekinleri) yığmak için ortaklaşa yardımlaşmak" 168

1.11.4. tarıγ taşıt-"ekinleri bir yere (anbara) taşıtmak" 168

2. Özneler 170

2.1. Tarımcılar 170

2.1.1. tarıγçı "tarımcı, ekinci" 170

2.1.2. äkinçi "ekinci, çiftçi" 173

2.1.3. sabançı "sabancı, çiftçi" 175

2.1.4. tat "çiftçi" 176

2.2. Yan Tarım İşleriyle Uğraşan Kişilere verilen Adlar 176

2.2.1. tägirmençi "değirmenci" 176

2.2.3. ögitçi "öğütücü, un öğüten kimse; değirmenci" 178

3. Yer 180

3.1. Tarla Tarımının Yapıldığı Yerler 180

3.1.1. tarıγlay "tarla" 183

3.1.2. tarıγ tarıγu yer "tarım yapmak için yer; darı ekmek için yer" 188

3.1.3. yür tarıγu yer "darı ekme yeri" 189

3.1.4. käpäz tarıγu yer "pamuk ekmek için gerekli yer" 189

3.1.5. äkinlik "ekin yeri, tarla" 190

3.1.6. äkin yeri "ekin yeri, tarla" 191

3.1.7. bir äkim yer "bir kerede ekilecek kadar olan yer" 192

3.1.8. yer/yir "yer, toprak, yeryüzü; tarla" 192

3.1.9. saban yeri "tarla" 197

3.1.10. orun "yer, tarla" 198

3.1.11. äŋiz "anızlık, boş tarla, nadasa bırakılmış tarla" 199

3.1.12. kişidir (~kişidira) "tarla, arazi" 203

3.1.13. tarıγsız (yer) "ziraat yapmaya uygun olmayan yer" 203

3.1.14. käpäzlik "pamuk yetiştirilen yer" 204

3.2. Harman Yerleri 205

3.2.1. örtgün "harman yeri" 205

3.2.2. ḫirmen / ḫırman "harman, harman yeri" 206

3.2.3. ındır/ırdın "harman, harman yeri" 207

3.3. Ürün Saklama Yerleri 208

3.3.1. anbār " ambar" 208

3.3.2. buγday yeri "buğday yeri, buğday konulan ambar" 208

3.3.3. oru (ōru?) / örü "şalgam, buğday ve buna benzer şeyleri saklamak için kazılan çukur" 209

3.3.4. ügürlük "darı konulan yer" 210

3.3.5. tarıγlıγ "darı anbarı" 210

3.3.6. tarıγlıq "tahıl ambarı" 211

4. Zaman 211

5. Araçlar (Aletler) 216

5.1. Sürme Araçları 216

5.1.1. amaç "saban, tarım aletleri" 218

5.1.2. saban "saban, çiftçi takımı" 219
5.1.3. saban tämir "saban demiri" 221
5.1.4. tış "diş, saban demiri, sabanın demir ucu" 222
5.1.5. buqursı "ağaç saban" 224
5.1.6. türü "bel" 225
5.2. Sulama Araçları 226
5.2.1. arıq "ark, kanal, ırmak" 227
5.3. Biçme ve Değirmencilik Araçları 231
5.3.1. oryaq "orak" 231
5.3.2. baştar "orak" 233
5.3.3. dibek "havan, dibek" 234
5.3.4. dögen "harman döveni" 234
5.3.5. qondıyu "döven, harman döğeni" 235
5.3.6 soqyu/soqu "taş dibek tokmağı" 235
5.3.7. tövgüç "havan ve havan tokmağı" 236
5.3.8. yaba "(Harman) yabası" 236
5.3.9. keli "buğday havanı" 236
5.3.10. savırgaç /savragıç "harman savurmak için kullanılan alet" 238
5.3.11. tägirmen "değirmen, değirmen taşı" 238
5.3.12. itegü "değirmende dönen taşın üzerine bindirilen ağaç parçası" 243
5.3.13. qoyuş "oluk, su oluğu, değirmen oluğu" 244
5.3.14. oluq "oluk, değirmen oluğu" 244
5.3.15. *älgäk "elek" 244
5.3.16. tayar "çuval, içerisine buğday veya başka şeyler konan nesne" 246
5.3.17. tayarçuq/tayarçık "içine buğday vb. şeylerin konulduğu çuvalcık" 247
6. Ürünler 248
6.1. Genel adlar ve "Tohumluklar" 248

6.1.1. tarıγ "1. tahıl, hububat 2. ekin ekilmiş arazi, tarla" 248

6.1.2. äkin "hububat; ekin ekilen yer" 262

6.1.3. uruγ "tohum; ekin [nesil; soy]" 268

6.1.4. uruγluq "tohumluk" 274

6.1.6. äbin ~ ävin "1. tane, 2. hububat tanesi, habbe" 274

6.1.7. äkindi tarıγ "ekilen tohum" 277

6.1.8. toḫm / tuḫum "tohum" 277

6.1.9. dānä "tane, tohum, susam" 277

6.2. "Hububat" 279

6.2.1. arpa "arpa" 279

6.2.2. arpaγan "arpaya benzer başağı bulunan bir bitki" 285

6.2.3. aşlık / aşlıγ "aşlık, yemeklik buğdaygiller; aş yapılan yer" 285

6.2.4. baldır tarıγ "ilkbahar başında ekilen ekin" 287

6.2.5. başaq "başak, arpa-buğday gibi ekinlerin taneleri taşıyan başı" 288

6.2.6. birinc "pirinç" 289

6.2.7. biş törlüg ı tarıg "beş türlü hububat" 290

6.2.8. bulγur ~ burgul "bulgur, kaynatılıp kurutulan ve kabuğu çıkarıldıktan sonra da kırılan buğday" 290

6.2.9. buγday "1. buğday 2. başak 3. başak burcu" 291

6.2.10. buγday başı "buğday başağı" 296

6.2.11. bül tarıγ "üzerinden yıllar geçerek tadı bozulmuş tahıl; yağmur ve nemden dolayı bozulmuş tahıl" 298

6.2.12. qonaq "darı" 298

6.2.13. künçit "susam" 300

6.2.14. leblebü "nohut" 305

6.2.15. märcimäk / mercümek / marcumak "mercimek" 305

6.2.16. noḫut / noḫūd / nuqut / nuḫūd "nohut" 306

6.2.17. tügi ~ tügü "darı" 306

6.2.18. tobun "buğday kesmiği" 307

6.2.19. tobunluγ tarıγ "kesmikli buğday". 307

6.2.20. tuturγan "pirinç" 307

6.2.21. üür / ür / ü'r / yür / üyür / ügür "darı" 309

6.2.22. uçuq "samanlı buğday, tınaz" 312

6.2.23. yarma "yarma, tane, bulgur" 313

6.2.24. yasımuq / yasmuq "mercimek" 313

6.3. Pamuk, Kendir, Kenevir Tarımı 315

6.3.1. käpäz "pamuk" 315

6.3.2. bamuq / banbuq / pamuk / pamıq / panbıq / pamuq / pamıq / mamuh / mamıq / mamuq "pamuk" 319

6.3.3. käntir / kändir "kendir" 320

6.3.4. kätän "keten" 321

6.3.5. bistäk "atılmış pamuk" 322

6.3.6. çigit "pamuk çekirdeği" 323

7. Tarımsal Ürünler 324

7.1. Hububatlardan Yapılan Ürünler 324

7.1.1. bägni "buğday, darı, arpa gibi şeylerden yapılan bir içki" 324

7.1.2. boza "buğdaydan yapılan bir içecek" 325

7.1.3. buḫsum "darıdan yapılan bir içecek" 326

7.1.4. suwsuş "buğday'dan, pirinç'den yapılan bir içecek" 327

7.1.5. qavıq "kepek" 327

7.1.6. käbäk "kepek" 328

7.1.7. käwük "saman" 330

7.1.8. min ~ mén "un" 330

7.1.9. saman "saman" 331

7.1.10. talqan "un, kavrulmuş tahıl" 334

7.1.11. *hūn "un" 335

7.2. Pamuk Ürünleri 336

7.2.1. käpäzlig ton "pamuklu elbise" 336

7.2.2. kuanpo "keten kumaş" 337

7.2.3. böz "pamuklu kumaş" 340

8. Ölçüler 344

8.1. Hububat Ölçüleri 344

8.1.1. anban "çuval, torba" 344

8.1.2. anbanlıq "bir çuval, bir torba ölçüsünde" 344

8.1.3. batman "(hububat) ağırlık ölçüsü; (şarap) sıvı ölçüsü" 344

8.1.4. kewçi "10 rıtl'lık bir ağırlık ölçüsü" 347

8.1.5. küri "litre, ölçek; kap" 347

8.1.6. kürilig "(küri ölçüsünce) desilitre, ölçek, hacim ölçüsü" 350

8.1.7. patır "kap; kap ölçüsü" 350

8.1.8. şıγ "ağırlık ölçü birimi" 351

8.1.9. şing "ağırlık ölçüsü" 353

8.2. Pamuk ve Bez Ölçüleri 354

8.2.1. arşın / arşun "arşın" 354

8.2.2. bayγ "demet, top" 355

8.2.3. çıγ "yaklaşık 30 cm'lik bir ölçü birimi" 356

8.2.4. qarı "kumaş ölçüsü, arşın" 357

8.2.5. täng /tng "ağırlık ölçü birimi" 358

9. Gübreleme 359

9.1. bañaq (mayaq)"gübre" 360

9.2. qıγ/qıq "gübre, toprağı kabartmakta kullanılan gübre" 362

9.3. qomuq "at gübresi" 363

9.4. tärs "gübre, tezek" 363

9.5. täzäk "gübre, sığır, at gibi hayvanların dışkısı, gübresi" 365

Sonuç 367

Kaynakça 370

Ek 386

Ön Söz

Eldeki çalışmanın konusunu tarihî Türk yazı dilini oluşturan, Kök Tengrici çevre, Buddhist ve Maniheist çevre ile erken ve orta dönem İslamî çevrelere ait Türkçe eserlerdeki Türk tarım terimlerinin tespiti ve Türk tarım hayatının süreçleri oluşturmaktadır.

Türk tarım terimlerinin ortaya konulması amacıyla adı geçen çevrelere ait Türkçe eserler seçilmiş ve konu külliyatımız içinde değerlendirilmiştir. Bu çevrelerin dışında bıraktığımız Batı Türkçesi ve Doğu Türkçesi eserlerinden, tarım terimlerinin izini sürebilmek amacıyla belli eserler de konu külliyatına dahil edilmiştir.

Araştırmanın birinci bölümünde Türk tarım hayatının yayılma alanlarının öğrenilebilmesi için, Proto-Türk hayat alanları ve eski Türk yayılma alanları incelenmiştir. Bu incelemeler yapılırken Türk tarihi ve tarım hayatı için başvuru kaynakları olan Çin, Batı, Arap, Fars ve Türk kaynakları ile arkeolojik kaynaklar incelenmiştir.

Araştırmanın ikinci bölümünde Türk tarım süreçlerine ad olan fiiller, tarım işini yapan insanlara verilen adlar, hububatın ekildiği yerler, ekinin ekildiği zaman, tarımda kullanılan araçlar, tarla tarımı yoluyla yetiştirilen ürünler, tarımda kullanılan gübreler ve tarımsal alanda kullanılan ölçüler üzerinde durulmuştur. Bu alanlarla ilgili terimlerin tarihî Türk dili alanındaki kullanım alanları, anlamsal özellikleri incelenmiş ve belirlenen Eski Türk tarım terminolojisinin Çağdaş Türk dili ile de ilişkilendirilmesi ve bugünkü durumunun ortaya konulmasına çalışılmıştır.

Bu araştırmanın bu şekle gelmesini sağlayan, yardımını ve iyi niyetini esirgemeyen sayın danışman hocam Prof. Dr. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER'e ve bana olan desteğini esirgemeyen sayın hocam Prof. Dr. Dursun YILDIRIM'a, maddî ve manevî desteklerini esirgemeyen ailem'e, eşim Burcu'ya ve adlarını sayamadığım hocalarım ve çok değerli arkadaşlarıma candan teşekkür etmeyi borç bilirim.

Bülent GÜL

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ALANI

Araştırmamızın konusunu eski ve orta dönem Türk toplumunun geçim kaynaklarından biri olarak karşımıza çıkan Tarımcılığın dil merkezli bir incelemesi oluşturmaktadır.

Eski ve orta dönem Türk toplum hayatının iktisadî ve sosyal yapısının belirlenmesi kadar, en eski Türk toplum hayatı hakkında da tahminlerde bulunabilmek için en somut malzemeyi veren dilden hareketle Türk tarımcılığının tarihsel aşamalarının işlenmesi, toplumsal değişme süreçleri hakkında neler söylenebileceği tezin konusunun sınırlarını belirlemiştir. Türk dil ve toplum bilimcileri modern dünya toplum ve dil araştırmaları alanında birçok dil ve toplum araştırmacısına göre daha şanslıdır, çünkü tarihsel dönemlerin tasvirinde, Türk dil ve toplum bilimcisi zengin bir Türkçe yazılı külliyata sahiptir. Yazılı belgelerle tanıklanamayan en eski tarihsel aşamalar içinse, diğer pek somut bir bilim malzemesini yardıma koşmakta, en eski Türk toplumunun kendi maddî kültür varlığını bugüne uzatabilecek bir öze sahip olduklarını söyletebilmektedir. En eski Türk çağları için Türk tarım faaliyetinde yazının ulaşamadığı yerde, dil bilimcinin başvurabileceği zengin bir Türk arkeoloji varlığı imdada yetişmektedir. Yine en eski çağlarından itibaren kapalı bir toplum hayatı sürmediği anlaşılan Türklerin hayat tarzları hakkında komşu veya ilişkiye geçilen, karşılaşılan Batı ve Doğu toplumlarına ait kaynakların verdiği haber ve bilgiler de dilciye yardımcı, bazen tek yardımcı olacak değerdedirler. Tezde, Eski Türk tarımcılığı bu genel çerçevede eylem-özne-yer-zaman-nesne(ürün)-araç dizisi içinde ele alınıp incelenmeye çalışılacaktır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu araştırmanın amacı, eski ve orta Türk dönemi metinlerinden yola çıkarak Türk tarım hayatını ve tarım terimlerini ortaya çıkarmaktır. Araştırma, eski ve orta

dönem Türk hayatındaki tarım faaliyetlerinin incelenmesi, tarım faaliyetlerinin çeşitleri, yapılış şekilleri, tarım evreleri, kullanılan tarım aletleri, ürünler, ürünlerden meydana getirilen yeni ürünler gibi bölümlerden oluşmaktadır ve bu geniş alan içinde kullanılan tarım terimlerinin ortaya çıkarılmasını hedeflemektedir.

Araştırma özellikle Türkçe kökenli terimleri belirlemeyi; bunlardan yola çıkılarak eski ve orta dönem Türk hayatındaki tarım faaliyetlerinde geçirilen evreleri ve tarımın Türk sosyo-kültürel hayatındaki durumunu göstermeyi hedeflemektedir. Tezin bir diğer amacı belirlenen Eski Türk tarım terminolojisinin Çağdaş Türk dili ile de ilişkilendirilmesi ve bugünkü durumunun ortaya konmasıdır.

3. Araştırmada Uygulanan Yöntemler

Araştırmada Türk tarım terimlerinin ortaya çıkarılmasına yönelik şu metotlar kullanılmıştır:

Araştırmamızın konusunu tarım oluşturmakla birlikte araştırmaya önce dil yönünden bakılmış, belli durumlar dâhilinde de tarımcılık gözüyle bakılmaya çalışılmıştır. Tarımla ilgili faaliyetlerin bilinmesi ve tarım hayatı içinde yer alan faaliyetlerle ilgili kavramların, terimlerin bilinmesi; ürünlerden yola çıkılarak Türk coğrafyası içinde yetiştirilen ürünlerin tanınması; coğrafyanın Türklere sağladığı veya zorunlu bıraktığı tarım faaliyetinin çerçevesinin ortaya konulması amacıyla tarımla ilgili eserler de gözönünde bulundurulmuş ve araştırmaya tarımcı gözüyle de bakılmaya çalışılmıştır.

Konu külliyatı içindeki metinlerdeki terimler belirlenmiş, terimlerin tarımla ilgili anlamlarının yer aldığı bölümler dikkate alınmıştır.

Terimlerin korpusda yer alan metinlerdeki bütün kullanış şekilleri semantik açıdan belirlenmeye çalışılmış, zaman zaman köken bilgisi denemelerine de girişilmiştir. Terimlerle ilgili daha önce yapılmış olan etimoloji denemelerinin hepsinin ve eklenmesi gereken bilgilerin de verilmesinin faydalı olacağı düşünülmüştür. Terimlerin geçirmiş olduğu ses ve yapı değişiklikleri de gösterilmeye çalışılmıştır.

Terimler tarımsal faaliyetler içindeki işlevlerine göre incelenmiştir. Her tarımsal faaliyetle ilgili terim, bu faaliyetin içinde incelenmiştir.

Terimler dil yönünden incelenmenin yanısıra sosyo-kültürel bağlamda da değerlendirilmiştir. Araştırma amaçları arasında tarım terimlerinden yola çıkılarak Türk kültür tarihinin bir yönü olan tarım hayatının da gözler önüne serilmesi bulunmaktadır. Terimlerin taşımış olduğu kültürel anlamı ve geçirmiş olduğu evrelerle Türk kültür hayatında da görülen değişimler de gösterilmeye çalışılmıştır.

4. KONU İLE İLGİLİ YAPILAN ARAŞTIRMALAR

Türklük bilimi araştırmaları içinde Türk tarımı ile ilgili olarak yapılan önemli araştırmalar vardır. Bunlar içinde Umär DAHER'in 1970 yılında Helsinki'de yayımladığı *Agricultura Anatolica* adlı eser özellikle Anadolu'daki Türk tarımı ile ilgili olarak yazılmış önemli bir başvuru kaynağıdır. DAHER, eserinde öncelikle Anadolu'daki tarih öncesi tarım buluntuları ve Türk yerleşimi öncesindeki tarım hakkında araştırma yapmıştır. Türklerin Anadolu'ya yerleşmesinden sonra da Anadolu'daki tarımın nasıl olduğu konusunda geniş bilgi verilmiştir. DAHER, Türk tarımı ile ilgili olarak bazen de Orta Asya'ya dönmüş, Anadolu'daki tarımın köklerini orada aramıştır. DAHER'in eseri Türk kültür tarihi için çok önemli bir eser olmakla birlikte, eski Türk yazılı kaynaklarında geçen tarım terimlerinin incelenmemiş olması ve eserin ana konusunun Anadolu tarımı üzerine oturtulmuş olması açısından tezimizden farklı bir yapı çizmektedir.

Türk tarımı ile ilgili olarak Türkiye'de yapılan en önemli araştırmalardan biri, Hasan EREN tarafından *Türkoloji Dergisi*'nde (c. VIII) 1979 yılında yayımlanan *Türklerde Ekinciliğin Gelişmesine Katkılar*, adlı kitap değerindeki makaledir. Eren bu araştırmasında D.E. Eremeev'in kitabından yola çıkarak, Türklerdeki ekinciliğin gelişmesini anlatmaktadır. Eremeev'in "Türklerin ekinciliği Anadolu'da öğrendikleri" görüşüne karşı çıkan EREN, bir yandan Eremeev'in görüşlerini çürütmekte, bir yandan da Türk tarımının çok eski zamanlardan bu yana yapıldığını örneklerle açıklamaktadır. EREN, makalesinde özellikle *saman* ve *saban* adlarından

yola çıkmış ve Türklerin tarımsal faaliyetleri hakkında geniş bilgi vermiştir. Saman ve saban kelimeleri arasındaki ilgiyi açıklayan EREN, "... *saman* sözünün *saban* biçiminden çıktığı anlaşılmıştır, sanıyoruz. Bizim inancımıza göre, *saban* (>*saman*) biçimi Türkçe *sap* "tarladan harman yerine getirilen ve henüz dövülmeyen hububat" kökünün *–n* ekiyle yapılmış türevleridir: *sap+an* > *saban* > *saman*" demektedir (1979: 10). EREN, bu konuyla ilgili en yeni yazısı, "Sapla Samanı Karıştırmak".adlı makalesini *Türk Dili* dergisinde yayımlamıştır (Kasım 2004: sayı 635). EREN'in "Anadolu'da Toplu Yardımlaşma Gelenekleri: İmece", *Türk Dili*, 29 (271), 1974: 545-549. adlı yazısı da, yine Türk tarımında görülen gelenekleri göstermesi açısından çok önemlidir.

Türk tarımı ile ilgili olarak, özellikle Sivil Uygur belgelerinin yayımlanmaya başlanmasıyla birlikte önemli araştırmalar da yapılmıştır. Türk tarımı konusunda bilgi veren Buddhist ve Maniheist çevreye ait belge ve eserlerin okunması, Türk tarımının düzeyinin belirlenmesi ve Türk tarım terimlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu konuda özellikle Peter ZIEME'nin önemli makaleleri bulunmaktadır. Bu önemli makaleler şunlardır: ZIEME, PETER: "Ein uigurischer Text über die Wirtschaft manichäischer Klöster im uigurischen Reich", Louis, Ligeti (ed.): *Researches in Altaic languages. Papers read at the 14th meeting of the Permanent International Altaisctic Conference held in Szeged, August 22-28, 1971*, Budapest, 1975: 331-338 (ZiemeWirtschaft); ZIEME, PETER: "Uigurische Pachtdokumente", Altorientalische Forschungen, 7, 1980: 197-245 (UigPacht); ZIEME, PETER: "Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster", Altorientalische Forschungen, 8, 1981: 237-263 (UigSteu); ZIEME, PETER: "Ein uigurischer Landverkaufsvertrag aus Murtuq", *Altorientalische Forschungen I*, Berlin, 1974: 295-308 (UigLand); ZIEME, PETER: "Ein uigurischer Leihkontrakt über Weizen", Altorientalische Forschungen, 7, 1980: 273-275 (UigLeih).

Tarımın bir parçası olan pamuk'tan üretilen böz "pamuklu kumaş" ile ilgili olarak yapılan önemli bir araştırma da Simone-Christiane RASCHMANN tarafından yapılmıştır. *Böz* ile ilgili olan bu araştırmada Uygur metinleri taranmış ve *böz*'ün kullanımı, özellikleri çok geniş olarak araştırılmıştır: RASCHMANN, SIMONE-

CHRİSTİANE (1995) *Baumwolle im türkischen Zentralasien. Philologische und wirtschaftshistorische Untersuchungen anhand der vorislamischen uigurischen Texte*, Wiesbaden: VIII+219.

Buddhist ve Maniheist çevre eserlerinde geçen tarım terimlerinden bir kısmı da Volker Rybatzki tarafından araştırılmıştır. Volker Rybatzki, "Bemerkungen zu einigen uigurischen Wörtern aus der Landwirtschaft", *Studia Etymologica Cracoviensia*, vol. 6, Krakow, 2001: 133-171. adlı çalışmasında böz, bugday, burçak, käpäz, künçit, qaγun, quanpu,songun terimlerini incelemiştir. Rybatzki'nin çalışması, etimolojik bir çalışma olduğundan kelimeler, anlambilimi yönünden incelenmemiştir.

Melek ÖZYETGİN'in hazırlamış olduğu *Eski Türk Vergi Terimleri* adlı çalışmada eski Türk iktisadî sistemine ait vergi terimleri ortaya çıkarılmıştır. Özellikle Uygur sivil metinlerinin ve ayrıca Altınordu yarlıklarının da incelendiği bu araştırma, Tarım vergileri açısından önem taşımaktadır.

Orta Türk dönemlerine ait yapılan iki çalışmada da bu dönemler içindeki tarım faaliyetleri eserlerden yola çıkılarak hazırlanmıştır. Bu çalışmalarda tarım bölümleri yer almaktadır. Bu bölümlerde yer alan terimler dil anlayışıyla incelenmediği ve sadece bu dönemleri içine aldığı için eksikler bulunmaktadır. Bu eserlerde Türk tarımının durumu hakkında yine de önemli bilgiler verilmektedir:

REŞAT GENÇ'in hazırladığı *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası* (TKAE Yay., Ankara, 1997) adlı eserde Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ı Lügat-it Türk* adlı dev sözlüğünden yola çıkılarak XI. yüz yıldaki Türk hayatının içinde tarıma da yer verilmiştir.

Eski Kıpçak sahası sözlüklerinden yola çıkılarak hazırlanan aşağıdaki eserde de, bu sözlüklerde yer alan tarım terimleri incelenmiştir: SAFRAN, MUSTAFA (1993) *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugatlara Göre Kuman Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, TKAE, Ankara.

5. KONU KÜLLİYATI

Eski Türk dönemlerine ait tarım terimleri ve faaliyetleri için arkeolojik ve yazılı metin kaynakları konu külliyatı içine alınmıştır. Hunlardan ve diğer eski Türk boylarından bugüne elimize yazılı kaynaklar geçmemiştir. Bu nedenle de bu eski Türkler için arkeolojik kaynaklara ve özellikle de Çin yıllıklarına bakılmıştır. Eski Türklerden Köktürkler ve Uygurlar için ise bu dönemlerde yazılmış olan çeşitli yazılı kaynaklar taranmıştır. Yine bu dönemlerle ilgili arkeolojik kaynaklar ile bu sınırlar içine gezi yapmış olan yabancıların seyahatnameleri vs. gibi eserler de incelenmiştir.

İslamî çevre dönemleri olarak Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesi metinleri ele alınmış ve yine bu dönemleri içine alan arkeolojik vs. kayıtlar da incelenmiştir.

Tezimizde ortaya çıkarılan tarım terimlerinin durumlarının ve gelişimlerinin görülebilmesi için Batı Türkçesi, Doğu Türkçesi ve Modern Türk lehçelerine ait eser ve sözlükler de konu külliyatı içine alınmıştır.

5.1. Kök Tengrici Çevre'ye Ait Türk Runik Harfli Metinler

Türkçenin elimizdeki kaynaklara göre en eski metinleri olan Türk runik harfli metinler konu külliyatımızda yer almaktadır. Çalışmamızda, Türk runik harfleriyle bengütaşlara ve kâğıda yazılmış metinler incelenecektir. Türk runik harfli metinlerle ilgili olarak yazıtlarda bir ayrım yapılmamış olup, bu yazıtların yayımlandığı çeşitli atlaslar ve eserler konu külliyatı içine alınmış ve incelenmiştir.

5.2. Buddhist ve Maniheist Çevreye Ait Türkçe Metinler

Buddhist ve Maniheist çevreye ait eserler, konu külliyatımız içinde en geniş yeri tutan bölümdür. Buddhist ve Maniheist çevreye ait Türkçe eserler, konu külliyatı içine alınırken herhangi bir ayrım yapılmamış olup, ulaşılabilen her türlü eser külliyat içinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Özellikle Buddhist çevreye ait Türkçe eserlerin çok fazla olması nedeniyle ulaşılamayan kaynaklarla ilgili olarak özellikle Klaus Röhrborn'un *Uigurisches Wörterbuch* adlı sözlüğü ile Eski Türkçenin söz

varlığını toplayan eserlere de müracaat edilmiştir (ED, Erdal 1991). Araştırmamızda kullanılan Buddhist ve Maniheist çevreye ait eserlerin kısaltmaları da ine *Uigurisches Wörterbuch*'da kullanılan kısaltmalardır. Bu eserde kısaltması olmayan eserler içinse tarafımızdan kısaltma yapılmıştır.

13.-14. yy. arasında tarihlendirilen sivil Uygur belgeleri de, tezimizin konu külliyatında yer almıştır. Daha çok Buddhist çevreye ait olan bu sivil belgeler, Türk tarım hayatı ve tarım terimleri açısından zengin bir malzeme sunmaktadır. Özellikle arazi satış, arazi kiralama, vergi kayıtları ve borç alışverişi ile ilgili belgelerde, Türk kültür ve tarım hayatına ışık tutacak bilgiler verilmektedir. Bu belgeler çeşitli araştırmacılar tarafından makale ve kitap düzeyinde yayımlanmıştır.

Farklı araştırmacılar tarafından yayımlanan sivil Uygur belgeleri, bazı külliyatlarda yayımlanmıştır. Bu sivil belge külliyatlarının künyelerini aşağıda vermek istiyoruz. Araştırmamızda taranan sivil Uygur belgeleri bu külliyatlardan taranmıştır. Araştırmamızda bu külliyatların içinde yayımlanmamış, araştırmacılar tarafından çeşitli makale ve kitapların içinde yayımlanmış sivil belgeler de vardır. Aşağıda sivil Uygur belgelerini ve numaralarını verirken, bu belgelerin yayımlandığı belge külliyatlarının ve makalelerin künyeleri de verilmiştir. Ulaşabildiğimiz her türlü sivil belge taranmış, taranan belgelerin katalog numaraları ve hakkında çalışma yapan araştırmacıların eserleri de belirtilmiştir. Bazı belgeler farklı araştırmacılar tarafından defaten okunmuş ve yorumlanmıştır. Bu nedenle de genelde en yeni yayımı yapan araştırmacıların eserleri taranmaya çalışılmıştır.

RADLOFF, Wilhelm (1928) ***Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien, nach dem Tode des Verfassers mit Ergäanzungen von S. Malov herausgegeben***, Leningrad, (**USp.**).

ARAT, Reşit Rahmeti (1987) [1964] "Eski Türk Hukuk Vesikaları", ***Makaleler***, cilt I, Yay. Haz. O. F. Sertkaya, TKAE Yay., Ankara: 506-572.

CLARK, V. Larry (1975) ***Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)***, Dissertation of Indiana University, Ph. D., Bloomington (**Clark**).

YAMADA, Nobuo (1993) ***Sammlung uigurischer Kontrakte***, I-II-III, Herausgegeben von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Osaka University Press (**Yam.**).

JİNGWEİ, Li (1994) ***Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jin Ji Wen Shu Yan Jiu***, Xinjiang Ren Min chu Ban She, Wulumuqı, Ürümçi. (**JW-Li**)

RASCHMANN, Simone-Christiane (1995) ***Baumwolle im türkischen Zentralasien. Philologische und wirtschaftshistorische Untersuchungen anhand der vorislamischen uigurischen Texte***, Wiesbaden: VIII+219.

SAYİT, Muhemmetrehim, İsrapil Yusup (2000) ***Kadimki Uygur Yezikidiki Vesikiler***, Şinjcan Halk Neşriyatı, Urumçi.

ÖZYETGİN, Melek (2004) ***Eski Türk Vergi Terimleri***, Köksav, Ankara.

5.2.1. Uygur Sivil Belgeleri ve Numaraları

U 598 (TM 111) Aile beyannamesi. [Zieme 1982: 263-267; Özyetgin UygSB XX.]

U 3907 Mal değiştirme metni. [USp 30; Clark 47; YamEx01(1993: 64); JW-Li 2. 19; Sayit-Yusup 30 (2-1)].

U 3908 (T III M205) Yer satışı metni: [Clark 33; YamSa03 (1993: 8); JW-Li 2. 21; Sayit-Yusup 3 (1-3)].

U 5221 (TM 237) Kiralama metni. [(Zieme 1980: 222)].

U 5230 (TM222 D51) Ödünç (kümüş) alma metni. [USp 18; Clark 1; YamLo07 (Yamada 1993: 90); JW-Li III. 1; Sayit-Yusup 54 (4-7)].

U 5231 (TII Çigtim 2) Pamuklu kumaş vs. ödünç alma, değiştirme metni. [USp 63; Clark 18; YamLo06 (1993: 89); JW-Li 3. 20; Sayit-Yusup 53 (4-6); Raschmann 11 (1995: 112)].

U 5234 (TM 90) Ticaret, pamuklu kumaş ihtiyacı yüzünden tarla satışı metni. [YamSa14 (1993: 32); Sayit-Yusup 14 (1-14); Raschmann 12 (1995: 113)].

U 5235 (TM95. D181) Bir kişinin pamuklu kumaş ihtiyacına karşılık oğlunu satış metni. [Clark 50; YamSa27 (1993: 57); JW-Li 1. 11; Sayit-Yusup 27 (1-27); Raschmann 13 (1995: 114)].

U 5236 (TM 99) [YamSa15 (1993: 34); Sayit-Yusup 15 (1-15)].

U 5237 (TM101) Tarlayı ödünç verme metni. [YamEx02 (1993: 66); Sayit-Yusup 31 (2-2).

U 5238 (TM224 D168) Ticaret, pamuklu kumaş ihtiyacı yüzünden üzüm bağı satış metni. [USp 13; Clark 41; YamSa10 (1993: 23); JW-Li 2. 11; Sayit-Yusup 10 (1-10); Raschmann 14 (1995: 114)].

U 5239 (TM238 D176) Tarla devredilmesi ile ilgili metin. [USp 15; Clark 45; YamMi28 (1993: 174); Arat 1987: 563; JW-Li 2.14; Sayit-Yusup 119 (9-28)].

U 5241 (TIII M205d) Ticaret, para ihtiyacı yüzünden darı tarlasının satış metni. [YamSa04 (Yamada 1993: 10); Sayit-Yusup 4 (1-4)].

U 5242 (T II Çigtim 7) Köleleri evlenen Utuz ile Toyınçuk'un anlaşma metni. [USp 73+81; Clark 62; YamMi02; JW-Li 1. 8; Arat 1964: 64-65; Sayit-Yusup 93 (9-2); Özyetgin UygSB XXXII; Raschmann 15 (1995: 115)].

U 5244 (TM227) Üzüm bağı alışverişi ile ilgili metin. [USp 6; Clark 73; YamMi21 (1993: 167); JW-Li 2. 9; Sayit-Yusup 112 (9-21)].

U 5245 (TM220) Bağ idaresinin devir-teslimi ve vergi vermeyle ilgili metin. [USp 14; Clark 86; YamMi20 (1993: 165); JW-Li 4. 15; Sayit-Yusup 111 (9-20); Özyetgin UygSB III; Raschmann 16 (1995: 116)].

U 5246 (TM205 D135) Taşık'ın borcuna karşılık arazisini Turı'ya ipotek etmesi. [USp 32; Clark 74; YamMi19 (1993: 163); JW-Li 2. 18; Sayit-Yusup 110 (9. 19); Özyetgin UygSB X].

U 5247 (TM104) Tarla alışverişi metni. [YamMi25 (1993: 171); Sayit-Yusup 116 (9-25)].

U 5248 (TM98) Üzüm bağının kullanımına karşılık pamuklu kumaş verme metni. [YamMi23 (1993: 169); Sayit-Yusup 114 (9-23); Raschmann 17 (1995: 117)].

U 5252 (TM75) Ödünç susam alımı metni. [YamLo24 (1993: 106); Sayit-Yusup 71 (4-24)].

U 5253 (TM76) Ödünç tahıl alımı metni. [YamLo22 (1993: 104); Sayit-Yusup 69 (4-22)].

U 5254 (TM83) Ödünç darı alımı metni. [YamLo21 (1993: 103); Sayit-Yusup 68 (4-21)].

U 5255 (TM86) Ödünç olarak pamuklu kumaş alma metni. [YamLo13 (1993: 95); Sayit-Yusup 60 (4-13); Raschmann 18 (1995: 117)].

U 5256 (TM106) Ödünç darı alımı metni. [YamLo20 (1993: 102); Sayit-Yusup 67 (4-20)].

U 5257 (TM212) Ödünç olarak pamuklu kumaş alma metni. [USp 29; Clark 13; YamLo15 (1993: 98); JW-Li 3. 7; Sayit-Yusup 62 (4-15); Raschmann 19 (1995: 117)].

U 5258 (TM215) Ödünç susam alımı metni. [USp 27; Clark 7; YamLo27 (1993: 109); JW-Li 3. 15; Sayit-Yusup 74 (4-27)].

U 5259 (TM226, D176) Ödünç susam alımı metni. [USp 7; Clark 5; YamLo28 (1993: 110); JW-Li 3. 13; Sayit-Yusup 75 (4-28)].

U 5260 (TM230, D176) Ödünç şarap alım senedi. [USp 1; Clark 9; YamLo30 (1993: 112); JW-Li 3. 18; Sayit-Yusup 77 (4-30)].

U 5261 (TM233) Ödünç susam alımı. [USp 20; Clark 8; YamLo26 (1993: 108); JW-Li 3. 16; Sayit-Yusup 73 (4-26)].

U 5262 (TM234) Ödünç (şarap) alma belgesi. [USp 10; Clark 12; YamLo14 (1993: 97); JW-Li 3. 9; Sayit-Yusup 61 (4-14); Özyetgin UygSB XLIV; Raschmann 20 (1995: 118)].

U 5263 (TII D43) Ödünç pamuk alımı senedi. [USp 70; YamLo29 (1993: 111); Sayit-Yusup 76 (4-29)].

U 5264 (TM236, D176) Pamuklu kumaş karşılığında sığır alma metni. [USp 8; Clark 10; YamLo16 (1993: 99); JW-Li 3. 21; Sayit-Yusup 63 (4-16); Raschmann 21 (1995: 119)].

U 5265 (TM235) Eşek kiralama, karşılığında pamuklu kumaş verme ile ilgili metin. [USp 3; Clark 24; YamRH13 (1993: 81); JW-Li 3. 19; Sayit-Yusup 45 (3-13); Raschmann 22 (1995: 119)].

U 5267 (T II Toyoq ohne Nr.) Kiralama metni. [YamRH02 (1993: 70); (Zieme 1980: 239); Sayit-Yusup 34 (3-2)].

U 5268 (TII M11) Tınsıtu'nun tarla kiralama metni. [USp 66; Clark 27; YamRH06 (1993:74); JW-Li 2. 3; Zieme 1980: 225-226; Sayit-Yusup 38 (3-6); Özyetgin UygSB XXII.]

U 5269 (TII D 204) Mısır'ın tarla kiralama metni. [YamRH08 (1993: 76); Zieme 1980: 234; JW-Li 2. 6; Sayit-Yusup 40 (3-8); Özyetgin UygSB XXXVIII].

U 5270 (T II D 149b) Kaymış Sangun'un arazi kiralama metni. [Usp. 86; Clark 29; YamRH01 (1993: 70); Zieme 1980: 228; Sayit-Yusup 33 (3-1); Özyetgin UygSB XXVI].

U 5271 (TM237) Temür Buka'nın tarla kiralama metni. [USp 11; Clark 26; YamRH05 (1993: 73); JW-Li 2. 7; Zieme 1980: 223; Sayit-Yusup 37 (3-5); Özyetgin UygSB II.]

U 5272 (TM232 / T I D176) Bay Temür'ün arazi (pamuk tarlası) kiralama metni. [USp 2; Clark 30; YamRH04 (1993: 72); JW-Li 2. 2; Zieme 1980: 230; Sayit-Yusup 36 (3-4); Özyetgin UygSB I].

U 5273 (TM211, D135) Elçi'nin tarla kiralama metni. [USp28; Clark 28; YamRH07 (1993: 75); JW-Li 2. 1; Zieme 1980: 227; Sayit-Yusup 39 (3-7); Özyetgin UygSB VIII].

U 5275 + U 5274 (TM109+TM103a) Tarla kiralama metni. [TM 109 / U 5275 (Zieme 1980: 237); YamRH09 (1993: 77); Sayit-Yusup 41 (3-9)].

U 5276 (TM100) Arazi kiralama metni. [YamRH10 (1993: 78); Sayit-Yusup 42 (3-10); Zieme 1980: 237].

U 5277 (TM81) Mısır'ın tarla kiralama metni. [YamRH11 (1993: 79); Zieme 1980: 235-236; JW-Li 2. 5; Sayit-Yusup 43 (3-11); Özyetgin UygSB XL.]

U 5278 (TM78) Kayımtu'nun üzüm bağı kiralama metini. [USp 19; Clark 31; YamMi22 (1993: 168); JW-Li 2. 8; Zieme 1980: 231-232; Sayit-Yusup 113 (9-22); Özyetgin UygSB IV].

U 5279 (TM73) Temiçi'nin tarla kiralaması ile ilgili metin. [YamRH12 (1993: 80); Zieme 1980: 235; Sayit-Yusup 44 (3-12); Özyetgin UygSB XXXIX].

U 5280 (TM 88 D199) [YamEx03 (1993: 67); Sayit-Yusup 32 (2-3)].

U 5299 (T I D176 M 207) Orsulay'ın böz ile yaptığı ödemelerle ilgili metin. [USp 31; Clark 129; JW-Li V. 3; Raschmann 1995: 121].

U 5307 (T I D 205a) Böz'ün aktarımı, ulaşımı ile ilgili. [USp 72; Clark 121; JW-Li 5. 4; Raschmann 26 (1995: 122)].

U 5311 (T II D 360) [USp 91; Clark 125; JW-Li 4.3; Raschmann 27 (1995: 123)].

U 5317 (T III M205) Kadır Bılge Han'ın Murutluk Manastırına verdiği vergi muafiyet belgesi [USp 88; Zieme 1981: 237-263; JW-Li 4. 14; Özyetgin UygSB XXVII; Rashmann 28 (1995: 124)].

U 5319 (T III M205c) Murutluk Manastırının yönetiminin Ligui Tutuŋ, Guitso Şilavanti, Pintso Tutuŋ'a devredilme senedi [Zieme 1980: 254-255; Özyetgin UygSB XLI.]

U 5331 (T II Çigtim 1) Tacudin'in Toyınçuk'a ve karısına vergi ödenmesiyle ilgili emir belgesi [Özyetgin UygSB XXIII; USp 69; Clark 101; JW-Li 6.3].

U 5399 v. + U 6068 v. Kumaş vs. ödünç alma. [YamLo04 / (Yamada 1993: 88); Sayit-Yusup 51 (4-4) [T I a 520 + Ohne Nr. U 5399v + 6068v]

U 5534 (TII 1813) Pamuklu kumaş verme metni. [YamMi09 (1993: 1154); Sayit-Yusup 100 (9-9); Raschmann 31 (1995: 125)].

U 5968v. + U 5971v. Buğday alışverişi metni. [YamLo17 (Yamada 1993: 99); Sayit-Yusup 64 (4-17)].

U 5969 (eksik metin) [YamMi29 (1993: 176); Sayit-Yusup 120 (9-29)].

3Kr.29b	Tahıl ürününün toplanmasıyla ilgili belge.[USp 123; Clark 112; JW-Li 4. 9].
3Kr.31c	Arpa ve un verme metni. [USp 126; Clark 88; YamMi14 (1993: 158); JW-Li 6. 15; Sayit-Yusup 105 (9-14)].
3Kr.32a	[Usp 124; YamMi16 (1993: 160); Sayit-Yusup 107 (9-16)].
3Kr.32b	Ödünç darı verme metni. [USp 120; Clark 84; YamMi08 (1993: 154); Sayit-Yusup 99 (9-8)].
3Kr.36	Para ihtiyacı yüzünden üzüm bağının satış metni. [USp 109; Clark 40; YamSa05 (1993: 12); JW-Li 2. 10; Sayit-Yusup 5 (1-5)].
3Kr.37a	Darı alımı. [USp 117; YamMi15 (1993: 159); Sayit-Yusup 106 (9-15)].
3Kr.37b	[Usp 116; Clark 61; YamMi03 (1993: 149); JW-Li 6. 14; Sayit-Yusup 94 (9-3); Raschmann 93 (1995: 165)].
3Kr.38	Pamuklu kumaş ihtiyacına karşılık köle satış belgesi. [USp 110; Clark 55; YamSa23 (1993: 49); JW-Li 1. 3; Sayit-Yusup 23 (1-23); Raschmann 94 (1995: 166)].
3Kr.39	Arazi Satış Belgesi. [USp 108; Clark 39; YamSa06 (1993: 14); JW-Li 2. 13; Sayit-Yusup 6 (1-6); Özyetgin UygSB XXIX; Raschmann 95 (1995: 167)].
3Kr.41	Arazi satış belgesi. [USp 107; Clark 38; YamSa07 (1993: 16); JW-Li 2. 12; Sayit-Yusup 7 (1-7); Özyetgin UygSB XXVIII; Raschmann 96 (1995: 168)].
Ch/U 7215	Ödünç olarak pamuklu kumaş alma metni. [YamLo11 (1993: 93); Sayit-Yusup 58 (4-11); Raschmann 63 (1995: 142)].
İstanbul 35	Ticaret, para ihtiyacı yüzünden üzüm bağının yarısının satışı. [Clark 42; YamSa11 (1993: 25); Arat 1979: 20-22; JW-Li 2. 20; Sayit-Yusup 11 (1-11)].
İstanbul 8	(eksik metin). [YamMi32 (1993: 178); Sayit-Yusup 123 (9-32); Özyetgin UygSB XXXIII].
İstanbul 9	Buğday alışverişi. [YamLo18 (1993: 100); Sayit-Yusup 65 (4-13)].
K 7716	[YamWP06 (1993: 142); Sayit-Yusup 91 (8-5)].
K 7711	Ticaret, para ihtiyacı yüzünden tarla satışı. [Clark 46; YamSa12 (1993: 27); JW-Li 2. 15; Sayit-Yusup 12 (1-12)].
Kle.-Rob. 9	[Usp 55; YamWP04 (1993: 138); Sayit-Yusup 89 (8-3)].
Kr. 4/618 (Inv. 1952 g. 3365)	Üzüm bağının geri verilişiyle ilgili metin. [YamMi24 (1993: 169); Sayit-Yusup 115 (9-24)].

Or. 8212 (106) = (Y. K. 0014) [YamSa01 (1993: 4); Sayit-Yusup 1 (1-1)].

Or. 8212 (106) Tarla satış senedi. [J. R. Hamilton (1969) "Un Acte Ouigour de vente de Terrain provenant de Yar-Khoto", Turcica, I: 26-52.]

Ot. Ry. 1414a Yer satış metni. [Clark 34; YamSa02 (1993: 6); JW-Li 2. 16; Sayit-Yusup 2 (1-2)].

Ot.Ry. 1414b: [Clark 71; YamWP03 (1993: 137); JW-Li 6. 5; Sayit-Yusup 88 (8-2)].

Ot. Ry. 1415a-b Kumar Toğrıl'ın borç kayıtları.[Clark 127; JW-Li 5. 11; Özyetgin UygSB XXXIV; Raschmann 110 (1995: 177)]

Ot. Ry. 2733 [Clark 17; YamLo03 (1993: 87); Sayit-Yusup 50 (4. 3)].

Ot. Ry. 2734 Ödünç darı alımı. [Clark 20; YamLo19 (1993: 101); JW-Li 3. 17; Sayit-Yusup 66 (4-19)].

Ot. Ry. 543 Üzüm Bağı satış senedi. [Clark 43; YamSa16 (1993: 36); Sayit-Yusup 16 (1-16); Raschmann 109 (1995: 177)].

Ot.Ry. 1097a Ticaret, tarla satışı. [YamSa13 (Yamada 1993: 30); Sayit-Yusup 13 (1-13)].

Sayit-Yusup 47 (3-15) (Numarasız Metin): Borluk ihtiyacı metni. [Sayit-Yusup 47 (3-15) [2000: 241-244]].

Sayit-Yusup 78 (4-31) (Numarasız Metin): Tarıg ihtiyacı metni [Sayit-Yusup 78 (4-31) [2000: 286-287].

Sayit-Yusup 79 (4-32) (Numarasız Metin): Böz ihtiyacı metni [Sayit-Yusup 79 (4-32) [2000: 288-289].

SJ Kr4/638 [Clark 120; JW-Li 5. 10; Raschmann 92 (1995: 164)].

SJ Kr4/699 (Inv. 1952g. 3446) Arazi satış belgesi. [Clark 37; YamSa09 (1993: 20); Sayit-Yusup 9 (1-9); Özyetgin UygSB XXXV; Raschmann 86 (1995: 158)]

SJ M/6 (Inv. 1952 g. 4176) [Pamuklu kumaş ihtiyacına karşılık Başak'ın Bedrüz'e köle satışı. Metin Yayımları: Clark 57; YamSa29 (1993: 61); Sayit-Yusup 29 (1-29); Özyetgin UygSB XXXVI; Raschmann 89 (1995: 160)].

SJ M/7 (Inv. 1952 g. 4177) Ödünç darı alımı senedi. [Clark 21; YamLo23 (1993: 105); Sayit-Yusup 70 (4-23)].

SJ O/73 (Inv. 1952 g. 4154) öküz kiralamaya karşılık tahıl ve darı verme ile ilgili metin. [Clark 25; YamRH14 (1993: 83); Sayit-Yusup 46 (3-14)].

SJ Uig/15 (Inv. 1952	g. 4192) Pamuklu kumaş ihtiyacına karşılık köle satış belgesi. [USp 56; Clark 53; YamSa25 (1993: 53); JW-Li 1. 2; Sayit-Yusup 25 (1-25); Raschmann 91 (1995: 163)].
SJ Uig/16 (Kle.-Rob.	1) [Ödünç (kümüş) alma belgesi. Metin Yayımları: USp 47; Clark 3; YamLo09 (Yamada 1993: 92); JW-Li 3. 3; Sayit-Yusup 56 (4-9)].
SUS 2.49.1 SUS	Yer satış belgesi [YamSa08 (1993: 18); Sayit-Yusup 8 (1-8)].
T I D 176 (M207)	Orsulay'ın kumaş ile yaptığı aynî ödemelerin listesi. [Usp 31; Clark 129; JW-Li 5.3; Özyetgin UygSB IX; Rashmann 25 [U 5299 (TM207)] (1995: 121)].
T I D 200 (M223)	İnçü borlukçuların idaresiyle ilgili belge. [Usp 21, Clark 102, JW-Li 4.13; Özyetgin UygSB V]
T I M 221	İnçü Bağcıların Toklug Temür'den vergi muafiyeti istemeleriyle ilgili belge. [Usp 22; Clark 97; JW-Li 4. 12; Arat 1937: 6-7; Özyetgin UygSB VI]
T I M 228	Şarap ile yapılan ödemeleri gösteren belge. [USp 4; Clark 122; JW-Li 5.6]
T II 035 [120/035]	Hukuk metni. [(Arat 1987: 565)]
T II D 148a	[USp 65; Clark 113; JW-Li 5.9]
T II D 238a	Beküş Buka'nın vereceği şarabın belgesi [USp 75; Clark 114; JW-Li 4.6; Özyetgin UygSB XXIV]
T II D 388	[USp 62; JW-Li 6.9; Clark 77]
T II Nr. 3	Tarla kiralama metni. [USp 87; Clark 32; YamRH03 (1993: 71); JW-Li 2. 4; Zieme 1980: 232-233; Sayit-Yusup 35 (3-3)].
T II S 18	[USp 71; Clark 110; JW-Li 4. 18]
T II S. 18 [177/28]	Hukuk metni. [(Arat 1987: 564)]
T III Nr. 4	Ödenecek vergilerle ilgili düzenlenen senet. [USp 77; JW-Li 4. 16; Özyetgin UygSB XXV]
TM206 D187/Mainz	693 Bir kadının satış belgesi. [USp 16; Clark 52; YamSa28 (1993 : 59); JW-Li 1. 1; Sayit-Yusup 28 (1-28); Raschmann 83 (1995: 156)].
TM225	Borluk/Üzüm bahçesi satış metni; ödeme metni. [USp 12; Clark 82; YamMi17 (1993: 160); Arat 1987: 561 (1964: 66-67); JW-Li 2 . 17; Sayit-Yusup 108 (9-17)].
TM68 [168/19]	Hukuk metni. [(Arat 1987: 565)].
USP 24 (T I)	[USp 24; Clark 99; JW-Li 6. 2]

USp 25 borlukçılarla ilgili vergi belgesi [Usp 25; Clark 103; JW-li 4. 4; Özyetgin UygSB VII]

USp 33 Orijinal belge kayıp. Ödemeleri gösteren hesap metini. [Usp 33; Clark 130; JW-Li 4.2; Özyetgin UygSB XI; Raschmann 82 (1995: 155)]

USp 34 Ödünç olarak pamuklu kumaş alma. [USp 34; Clark 11; YamLo12 (1993: 94); JW-Li 3. 8; Sayit-Yusup 59 (4-12); Raschmann 80 (1995: 153)].

USp 35 (T I) [USp 35; Clark 137; JW-Li 5.7]

USp 37 Ödünç susam alımı. [USp 37; Clark 6; YamLo25 (1993: 107); JW-Li 3. 14; Sayit-Yusup 72 (4-25)].

USp 38 Orijinal belge kayıp. Vergi ödemelerini gösteren hesap metni. [Usp 38; Clark 131; JW-Li 4. 1; Özyetgin UygSB XII; Raschmann 81 (1995: 153)]

USp 53 (b) Ulak atı verilmesiyle ilgili belge. [USp 53; Clark 106; JW-Li 4. 10 (b); Özyetgin UygSB XVI]

USp 53 (d) Ulak atı verilmesiyle ilgili belge. [USp 53;Clark 108; JW-Li 4. 10 (d); Özyetgin UygSB XVIII].

5.2.2. İkinci Derecedeki Uygur Sivil Belgeleri

U 331 (T II D 121) Bözle ilgili veri listesi. [Raschmann 1 (1995: 106)]

U 398 (T III M 225) Sitâtapatrâdhâranî adlı Çince metnin Uygurca versiyonundan. [(Raschmann 1995: 106)]

U 1194 (T I 155) Anlam çıkmıyor. [Raschmann 5 (1995: 109)]

U 1561 (T I D 134) [Suv. 444, Z. 14-16'dan alınan fragment. Raschmann 6 (1995: 109)]

U 2277 (T I α) Anlam çıkmıyor. [Raschmann 7 (1995: 110)]

U 3285 (T III M192) [Raschmann 9 (1995: 111)]

U 4845 (T I α) Böz'le ilgili veri listesi. [Raschmann 10 (1995: 112)]

U 5287 (T M 80) Böz alışverişi. [Raschmann 23 (1995: 120)]

U 5291 (T M 91) Böz'le ilgili veri listesi. [Raschmann 24 (1995: 120)]

U 5324 (T II D 148c) Satış belgesi. [Raschmann 24 (1995: 124)]

U 5584 (T II D 149c) Anlam çıkmıyor. [Raschmann 32 (1995: 126)]

U 5618 (T II D 296.500) Anlam çıkmıyor. [Raschmann 33 (1995: 126)]

U 5623 (T II D 520) Anlam çıkmıyor. [Raschmann 34 (1995: 127)]

U 5658 (T II S 20) Anlam çıkmıyor. [Raschmann 35 (1995: 127)]

U 5663 (T II S 21) Ticaret. [Raschmann 36 (1995: 128)]

U 5665 (T II S 21) Düzen listesi? [Raschmann 37 (1995: 128)]

U 5693 (T II T 520) İş mektubu. [Raschmann 38 (1995: 129)]

U 5754 İş mektubu. [Raschmann 39 (1995: 129)]

U 5765 (T II Y 59) Böz alımı. [Raschmann 40 (1995: 130)]

U 5768 (T II Y 59.522) Anlam çıkmıyor. [Raschmann 41 (1995: 130)]

U 5821 (T III 505) Anlam çıkmıyor. [Raschmann 42 (1995: 131)]

U 5855 (T III K 268.500) Anlam çıkmıyor. [Raschmann 43 (1995: 131)]

U 5937 Anlam çıkmıyor. [Raschmann 44 (1995: 132)]

U 5941 İş mektubu. [Raschmann, S. C. (1991) "Die alttürkischen Turfantexte als Quelle zur Erforschung der sozialökonomischen Geschichte Zentralasiens", *Ägypten, Vorderasien, Turfan. Probleme der Edition und Bearbeitung altorientalischer Handschriften*, hrsg. von H. Klenngel und W. Sundermann, Berlin: 146-149; Raschmann 45 (1995: 132)]

U 5960 Böz'le ilgili veri listesi. [Raschmann 46 (1995: 133)]

U 5995 Böz'le ilgili veri listesi. [Raschmann 47 (1995: 133)]

U 6005 Atların satımı ile ilgili belge. [Raschmann 48 (1995: 134)].

U 6157 Böz'ün verilmesi ile ilgili. [Raschmann 50 (1995: 135)]

U 6160 Böz'le ilgili veri listesi. [Raschmann 51 (1995: 136)]

U 6166 + U 6112 Anlam çıkmıyor. [Raschmann 52 (1995: 136)]

U 6189 Vergi belgesi. [Raschmann 53 (1995: 137)]

U 6672 (T I 617) Dilekçe. [Raschmann 54 (1995: 137)]

Ch/U 6107 Böz'ün verilmesi ile ilgili. [Raschmann 55 (1995: 138)]

Ch/U 6512 (T III 66) Böz alışverişi. [Raschmann 56 (1995: 138); *Katolog chinesischer buddhistischer Textfragmente*, Bd. 2, hrsg. Von. Th. Thilo, Berlin, 1985(BTT XIV)]

Ch/U 6837 (T II T 1170) Anlam çıkmıyor. [Raschmann 57 (1995: 139)]

Ch/U 6851 (T II 1231) Konusu: Böz'ün verilmesi ile ilgili. Metin Yayımları: Raschmann 58 (1995: 139)

Ch/U 6910 (T II 1408) Konusu: Anlam çıkmıyor. Metin Yayımları: Raschmann 59 (1995: 140)

Ch/U 6986 Satış antlaşması. [Raschmann 60 (1995: 141)]

Ch/U 7007 (T II 1943) Böz'ün verilmesi ile ilgili. [Raschmann 61 (1995: 141)]

Ch/U 7012 (T II S) [(Raschmann 62 (1995: 142); BTT XIV, Metin VI]

Ch/U 7325 (T III 1183) Ödünç alma, kiralama. [Raschmann 64 (1995: 143)]

Ch/U 7334 Böz'ün ulaşımı ile ilgili liste. [Raschmann 65 (1995: 143)]

Ch/U 7345 (T III 2079) eksik metin. [Raschmann 66 (1995: 144)]

Ch/U 7370 (T II 1054) Pamuklu kumaş ile ilgili metin. [Raschmann 67 (1995: 145)]

Ch/U 7373 (T II D 354) pamuklu kumaş ile ilgili alınacak ve verilecek listesi. [Raschmann 68 (1995: 145)]

Ch/U 7417 (T II T 1768) Pamuklu kumaş [Raschmann 69 (1995: 146)]

Ch/U 7460 (T I α) Pamuklu kumaş metni. [Raschmann 70 (1995: 146)]

Ch/U 7481 (T III 75) Böz'ün verilişi ile ilgili metin. [Raschmann 71 (1995: 147)]

Ch/U 7491 [Raschmann 72 (1995: 147)].

Kr. II 30/15 + 29/12 + 29/33 [G. Kara, L. Ju. Tuguseva, P. Zieme: *Uigurische Avalokiteśvara-Fragmente*; (Raschmann 1995: 168)]

Mainz (Mz.) 724 (T II Y 15) [P. Zieme (1981) „Ein Hochzeitssegen uigurischer Christen", *Scholia. Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde*, Wiesbaden: 230; (Raschmann 1995:157)]

MIK III 6238 Ticaret metni. [Raschmann 85 (1995: 158)].

No. 193 A [Raschmann 104 (1995: 174)].

No. 193 B [Raschmann 105 (1995: 174)].

No. 194 A [Raschmann 106 (1995: 175)].

No. 194 B [Raschmann 107 (1995: 175)].

Numarasız (260a) Orijinali kayıp fragment. Pamuğun alım ve veriliş listesi. [Raschmann 78 (1995: 151)].

Numarasız (260b) Orijinali kayıp fragment. Pamukla ilgili veri listesi. [Raschmann 79 (1995: 152)]

O. 2 Malların aktarımı ile ilgili. [D. I. Tichonov (1966) Chozjajstvo i obščestvennyj stroj uigurskogo gosudarstva X-XIV vv., Moskau-Leningrad: 240-241; L. Ju. Tuguševa (1975) „Dva ujgurskich dokumenta iz rukopisnogo sobranija Leningradskogo otdelenija instituta vostokovedenija akademii nauk SSSR", Sovetskaja Tjurkologija, 4: 94-96; Clark Nr. 78; Zieme 1992; Raschmann 88 (1995: 159)].

O. 9 Veri (ürün) listesi. [S. E. Malov (1932) „Ujgurskie rukopisnye dokumenty ekspedizii S. F. Ol'denburga", *Zapiski instituta*

Vostokovedenija Akademii nauk SSSR, I, Leningrad: 140-143; Clark Nr. 141; (Raschmann 1995: 160)]

Or. 8212 (104) [W. Bang, A. v. Gabain, G.R. Rachmati (1934) *Türkische Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sutra Säkiz Yükmäk*, SPAW: 138-139; J. Hamilton (1986) *Manuscrits ouïgours du IXe-X^e siecle de Touen-houang*, Tome II, Paris: 347.(Raschmann 1995: 171)]

Or. 8212 (108) [R. R. Arat (1965) *Eski Türk Şiiri*, Ankara; P. Zieme (1991) *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang. Studien zur alttürkischen Dichtung*, Budapest: 275; (Raschmann 1995: 171)]

Or. 8212 (179) İş mektubu. [J. Hamilton (1986) *Manuscrits ouïgours du IXe-X^e siecle de Touen-houang*, Paris Tome I: 129-131; Tome II: 308-309; (Raschmann 1995: 172)]

Or. 8212 (180) Özel mektup. [J. Hamilton (1986) *Manuscrits ouïgours du IXe-X^e siecle de Touen-houang*, Paris Tome I: 133-136; Tome II: 310-311; (Raschmann 1995: 173)]

Or. 8212 (181) İş mektubu. [J. Hamilton (1986) *Manuscrits ouïgours du IXe-X^e siecle de Touen-houang*, Paris Tome I: 141-142; Tome II: 313; (Raschmann 1995: 173)].

Or. 8212 (75 A / 75 B) [Raschmann 98 (1995: 170)].

T III D 279 (183/34) Ödünç alma belgesi. [Raschmann 75 (1995: 149)].

T III D 279 (184/35) Mal satışı ile ilgili teyit belgesi. [Raschmann 74 (1995: 148)].

T III T 296 (21b) Ödünç alma. [Raschmann 76 (1995: 149)].

T III T 296 (89/013) Ödünç alma. [Raschmann 77 (1995: 150)].

Zong 8782 T, 82 [Raschmann 111 (1995: 178)].

5.3. Erken Orta Türkçe Dönemi İslamî Türk Çevresine Ait Metinler

Erken Orta Türkçe Dönemi İslamî Türk Çevresinin en önemli eseri, şüphesiz Kaşgarlı Mahmud'un önemli sözlüğü *Divanu Lugati't-Türk*'dür. Divan, hem 11. yy. Türk dünyası kültür hayatı hakkında bilgi veren terimler hem de Budist ve Maniheist çevre Türkçe eserlerde geçen tarım terimlerinin yaşadığı değişimleri izlemek açısından önem taşımaktadır.

Yine bu çevrede kaleme alınmış olan edebî eserlerden *Kutadgu Bilig* ile *Atebet'ül-Hakayık*'da dönemin özelliklerini yansıtan terimlere rastlanılmaktadır. 11.-12. yy.'da tercüme edilmiş olan TİEM 73 numarada kayıtlı *Satıraltı Kur'an*

Tercümesi de konu külliyatımız içine alınmış olup taranmıştır. Kur'an Tercümesi'nde çok önemli kullanımlarla karşılaşılmış, bu kullanımlar maddeler içinde gösterilmiştir.

5.4. Harezm Türk Çevresi'ne Ait Metinler

Tezimizde Harezm çevresine ait Türkçe metinler de konu külliyatı içinde değerlendirilmiştir. Harezm Türkçesi ile meydana getirilen *Mahmud bin Ömer ez-Zemahşerî* (ölm. 1144) tarafından 1128-1144 yılları arasında yazılmış olan *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı sözlük, Harezm Türkçesinin çok önemli sözlüklerindendir. Eserde tarla tarımı ve meyvecilik ile ilgili çok önemli terimler geçmektedir. Türkçedeki *yer sür-*, *tägirmän täzgindür-*, *äkin köyül-*, *biçäsü vaqt* gibi önemli ifadeleri eserde görebiliyoruz. Eserde, Harezm çevresi Türk toplumunu oluşturan Oğuz ve Kıpçak gibi Türk boylarının dil özelliklerinin de görülmesi, eserin değerini daha da artırmaktadır.

Mahmud bin Ali tarafından Saray şehrinde yazılan *Nehcü'l-Feradis* (1360), dil açısından Harezm Türkçesi'nin en önemli eserlerinden biridir. Her ne kadar dinî bir konu üzerine yazılmış olsa da, eserde çok önemli tarım terimleri geçmektedir. Türkiye Türkçesi'nde de bugün aynı şekilde kullanılan *äkin äk-* kullanımının da ilk olarak bu eserde geçmiş olması, eserin Türk tarımcılık terminolojisinin tarihsel aşamalarını belirlemek açısından değerlidir.

5.5. Doğu Türkçesi Eserleri

Araştırmamızda asıl ortaya çıkarılmak istenen eski Türk dönemlerine ait Türk tarım terimlerinin ortaya çıkarılması ve terimler yoluyla da tarımın Türk toplum hayatındaki yerinin belirlenmesidir. Bu nedenle de konu külliyatımızda Kök Tengrici, Buddhist ve Maniheist ve erken İslamî çevrelere ait eserler, taranacak ana metinler olarak seçilmiştir. Çağatay yazı dili, Çağatay Türkçesi şeklinde de adlandırılan Doğu Türk yazı dili eserleri de, konumuz açısından değerlendirilmiş, terimlerin Doğu Türkçesi'ndeki durumlarını ve gelişimlerini göstermek amacıyla en başta Nevayi Lugati şeklinde adlandırılan *Alişer Navâiy Asarlari Tilining İzâhli*

Lugati (I-IV, Taşkent, 1983) eser de tarafımızdan incelenmiştir. Bu eserde bulunamayan terimler için de Doğu Türkçesinin zengin söz varlığını barındıran Mirza Mehdi Han Esterabadî'nin *Sanglah*'ı (Clauson, Sir G. *Muhammad Mahdî Xān, Sanglah A Persian Guide to the Turkish Language*, GMS, New Series XX, London 1960) ile Şeyh Süleyman Efendi'nin *Lûgat-i Çagatay ve Turkî Osmanî*'sine de bakılmıştır.

5.6. Batı Türkçesi Eserleri

Konu külliyatımızda Kök Tengrici, Buddhist ve Maniheist ve İslamî çevrelere ait eserler taranacak ana metinler olarak seçildiğinden, aynı Doğu Türkçesi'nde olduğu gibi, tarım terimlerinin Batı Türkçesi'ndeki gelişimlerini izleyebilmek amacıyla da bu dönemde yazılmış çeşitli eserler taranmıştır. Ancak hem Batı hem de Doğu Türk yazı dili çevrelerindeki Türk tarımcılığının işlenmesi bağımsız bir araştırma konusu olacak genişlikte bir malzemeyi de sunmaktadır. Öyle ki Batı Türk yazı dili çevresine ait ziraatle ilgili çok önemli eserler bulunmaktadır. Sözgelimi *Revnak-ı Bustan*'da daha çok meyvecilik ve sebzecilik anlatılmakla birlikte, tarımın genel alanı için de bilgiler verilmektedir. Ancak eserde çok fazla Arapça ve Farsça'dan alınmış terimler de bulunmaktadır.

XIV. yüzyılda istinsah edilmiş olan, ketebe kaydında X. yüzyıl başlarında telif edildiği belirtilen, içinde eski Oğuzca özelliklerin yaşamasının yanı sıra yeni kullanımların da olduğu *Bahşayiş Lügati* de konu külliyatına alınmıştır. Eserde eski tarım terimleri de yer alırken, özellikle Arapça, Farsça ve Yunanca gibi dillerden alıntılanmış terimler de vardır.

Eski Anadolu Türkçesi dil özelliklerini taşıyan *Dede Korkut Kitabı*, 9.-11. yüzyıllar arasındaki Oğuzların mücadeleleri anlatılır, ancak eserin XV. yüzyılın ortalarında veya sonunda yazıya geçirilmiş olabileceği ileri sürülen eser de, konu külliyatımız içinde incelenmiştir.

Konu külliyatında yer alan eserlerin taranması ile meydana çıkarılan eski Türk terimlerinin, Batı Türkçesindeki (15-19. yy.) durumlarına bakmak ve terimlerin tanıklanması için esas olarak *Tarama Sözlüğü*'nden faydalanılmıştır.

5.7. Kuman-Kıpçak Eserleri

Kuman-Kıpçak kaynakları, tezimizin konu külliyatı içinde önemli bir yere sahiptir. Bilim âleminde kabul edildiği üzere Kuman metni olarak 1303-1362 yılları arasında yazılan *Codex Cumanicus*, yabancıların yazdığı bir eser olması ve tarımla ilgili pekçok terime yer vermesi bakımından araştırmamız için önemli bir kaynaktır.

Memlûk Kıpçak Türkçesi, Mısır ve Suriye'de devlet (Memluk/Kölemen devleti) kuran Kıpçak Türklerinin, Araplara Türkçe'yi öğretmek maksadıyla yazdırdıkları çeşitli gramer ve sözlükler de yine tezimiz için önemli kaynaklardır. Ancak, Memluk Kıpçakçası ile ilgili olarak araştırmamız korpusuna bu dönemde yazılmış olan sözlükleri dâhil ettik. Bu dönemde yazılmış olan edebî eserleri, okçuluk, hayvancılık ve fıkıhla ilgili yazılmış eserleri göz önünde bulundurmadık.

Kahire'de 1312 yılında Gırnatalı Esirü'd-din Ebû Hayyan tarafından yazılan *Kitābü'l-İdrāk Li-Lisāni'l-Etrāk*; 1245 yılında Konyalı Halil b. Muhammed b. Yusuf tarafından istinsah edilen *Kitāb-ı Mecmū u Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mogalî*; 1425'de yazıldığı sanılan ve yazarı bilinmeyen *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lūgati't-Türkiyye*; 1451 yılından önce yazıldığı sanılan ve Cemalü'd-din Ebi Muhammed Abdullahi't-Türkî tarafından telif edilen *Kitābü Bulgati'l-Müştāk Fî Lūgati't-Türk ve'l-Kıfçak*; Mısır'da yazılmış ve yazarı bilinmeyen bir gramer kitabı olan *El-Kavāninü'l-Külliye Li-Zabtı'l-Lūgati't-Türkiyye* ve Türkçeyi öğretmek maksadıyla yazılmış olan *Ed-Dürretü'l-Mudîa Fî'l-Lūgati't-Türkiyye* araştırmamız korpusuna dâhil edilen önemli eserlerdir.

5.8. Modern Türkçe Kaynakları

Araştırmamız eski Türk dönemlerine ait metinlerde kullanılan tarım terimlerinin ve kullanım alanlarının ortaya çıkarılmasıdır. Tarım terimlerinin bu kullanım alanlarının gösterilmesi ve Türk tarımında meydana gelen değişikliklerin anlaşılabilmesi için, terimlerin, moden Türk lehçelerindeki durumlarını da araştırmak zorunluluktur. Bu nedenle de eski Türk tarım terimlerinin modern Türk

lehçelerindeki durumunu belirlemek için her bir modern Türk lehçesininin sözlükleri de taranmıştır.

5.9. Konu Külliyatı İçinde İncelenen Eserler ve Kısaltmaları

AbhiKār Kudara, Kôgi: "A Fragment of an Uigur version of the Abhidharmakosakârikâ", **Journal asiatique**, 269, 1981: 325-346.

AbhiKeng Geng Shimin: "A Study of one newly discovered folio of the Uighur 'Abhidharmakosa-sastra", **CAJ**, 33, 1989: 36-45.

AbitIst Sertkaya, O. Fikri und Klaus Röhrborn: "Bruchstücke der alttürkischen Amitâbha-Literatur aus Istanbul", **UAJb**, NF. 4, 1984: 97-117.

AH Arat, R. R. (1992) ***Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık***, TTK Yay., Ankara.

Altay. Altayca-Türkçe Sözlük, (Haz. E. G. Naskali, M. Duranlı), TDK Yay., Ankara, 1999.

AntPol Tezcan, Semih und Peter Zieme: "Antiislamische Polemik in einem alttürkischen buddhistischen Gedicht aus Turfan", **Altorientalische Forschungen**, 17, 1990: 146-151, 2 Tafeln.

ApokrSū Kara, Georg und Peter Zieme: "Die uigurische Übersetzung des apokryphen Sûtras 'Fo ding xin da tuo luo nı'", **Altorientalische Forschungen**, 13, 1986: 318-376.

ATSl. Altaylı, Seyfettin (1994), ***Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü***. MEB Yay., İstanbul.

ÂtSū Maue, Dieter: "Sanskrit-uigurische Fragmente des Âtânâtikasûtra und des Âtânâtihrdaya", **UAJb**, NF 5, 1985: 98-122.

AzHSl. ***Azärbaycan Dialektoloji Lügäti***, Ankara, Tdk Yay., 1999.

BARAT, Kahar: "The Uighur Xuanzang Biography Volume III", **Journal of Turkish studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları**, Vol. 16, 1992: 5-65.

BARUTCU ÖZÖNDER, S.: "Yenisey Kitabeleri ve Yer-Sular.", **Journal of Turkish Studies**, vol. 22, 1998: 171-184.

BaşkRSl. ***Başkirsko-Russkiy Slovar'*** (1958), Moskva.

BaşkTHl. Agişiv, İ.M., E.G. Biişev, G.D. Zeynullina vd., ***Başkört Tilinin Hüwligi***, 2 c., Moskova, 1993.

Bodhic Raschmann, Simone und Peter Zieme: "Ein Bodhicaryâvatârâ-Kommentar in alttürkischer Überlieferung", **Altorientalische Forschungen**, 12, 1985: 309-318.

BŞSl. Turan, Fikret (2001) ***Eski Oğuzca Sözlük Bahşayiş Lügati***, İstanbul: Bay Yayınları.

BT I Hazai, Georg und Peter Zieme: ***Fragmente der uigurischen Version des* 'Jin'gangjing mit den Gâthâs des Meister Fu'. *Nebst einem Anhang von T. Inokuchi***, Berlin, 1970 (Berliner Turfan-Texte I).

BT II Röhrborn, Klaus: ***Eine uigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar***, Berlin, 1971 (Berliner Turfan-Texte II).

BT III Tezcan, Semih: ***Das uigurische Insadi-Sutra***, Berlin, 1974 (Berliner Turfan-Texte III).

BT V Zieme, Peter: ***Manichäisch-türkische Texte***, Berlin, 1975. (Berliner Turfan-Texte V).

BT VII **Kara, Georg und Peter Zieme: *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*,** Akademie Verlag Berlin, Berlin, 1976 (Berliner Turfan-Texte VII).

BT VIII Kara, Georg und Peter Zieme: ***Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśīnāmasamgīti***, Akademie Verlag Berlin, Berlin, 1977 (Berliner Turfan-Texte VIII).

BT XIII Zieme, Peter: ***Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren***, Berlin, 1985 (Berliner Turfan-Texte XIII).

BuddhBio Laut, Jens Peter: "Ein Bruchstück einer alttürkischen Buddhabiographie", **UAJb**, NF 3, 1983: 88-101.

BuddhKat Maue, Dieter und Klaus Röhrborn: "Ein 'buddhistischer Katechismus' in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift Teil I", **ZDMG**, 134, 1984: 286-313; Teil II, **ZDMG**, 135, 1985: 68-91.

BuddhStab Zieme, Peter: "Zur buddhistischen Stabreimdichtung der alten Uiguren", **AOH**, 29, 1975: 187-211.

BuyanKäl Raschmann, Simone: "Das Gelöbnis des Buyan Kälmis", **Altorientalische Forschungen**, 14, 1987: 160-174.

Caityastotra Maue, Dieter., Klaus Röhrborn: "Ein Caityastotra aus dem alttürkischen Goldglanz-Sūtra", **ZDMG**, 129, 1979: 282-320.

CC Grønbech, K. (1942) ***Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus***, Kopenhagen: E. Munksgaard.

Clark Clark, L. V (1975) ***Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)***, Indiana University, Bloomington.

CLARK, Larry V. : "The Manichean Turkic Pothi-Book", **AOL**, IX, 1982: 145-218.

ÇingSalar Çinghai Salarcası: ***Xin-jiang-Çing-hai Sa-la-yü wei-wu-er yü ci-hui bi-jiao*** **(Xinjiang-Çinghai Sallarca Uygurca Sözlük Karşılaştırması).**

ÇuvSl. Skvortsov, M. İ.(1982), ***Çuvaşskogo-Russkiy Slovar'***, Muskav.

DankKelly Dankoff, Robert, and James Kelly: ***Maĥmūd al-Kāşġarī. Compendium of the Turkic dialects (Diwān luġāt at-turk)***, Ed. and transl. with introduction and indices. P. 1-3. Harvard University, 1982-1985.

DhāSū Röhrborn, Klaus: "Fragmente der uigurischen Version des 'Dhâranî-Sûtras der grossen Barmherzigkeit'", **ZDMG**, 126, 1976: 87-100.

DLT Kaşgarlı Mahmud (1940-1943) ***Divanü Lügat-it-Türk***, I-II-III-IV (Haz. Besim Atalay), Ankara: TDK Yay. → **MK**; **DankKelly**

DM Toparlı, Recep (2003) ***Ed-dürretü'l-mudiyye fi'l-lügati't-Türkiyye***, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara

DolSl. Stachowski, Marek (1998), ***Dolganischer Wortschatz***, Krakow.

DreiPrinz Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: "Die Geschichte der Drei Prinzen. Weitere neue manichäisch-türkische Fragmente aus Turfan", **ZDMG**, 139, 1989: 328-345.

DruTur Gabain, Annemarie von: ***Die Drucke der Turfan-Sammlung***, Berlin, 1967.

DS ***Derleme Sözlüğü***, Ankara, 12 c., TDK Yay., 1963-1982 .

DTSalar Doğu Türkistan Salarcası: ***Xin-jiang-Çing-hai Sa-la-yü wei-wu-er yü ci-hui bi-jiao*** **(Xinjiang-Çinghai Sallarca Uygurca Sözlük Karşılaştırması).**

DTSl. Nadelyaev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak (1969) ***Drevnetyurkskiy Slovar'***, Leningrad.

ED Clauson, Sir G. (1972) ***An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish***, Oxford.

EDAL STAROSTİN, S., Dybo, A., Mudrak, O. (2003) ***Etymological Dictionary of the Altaic Languages***, Handbook of Oriental

Studies, Section Eight, edited by Denis Sinor and Nicola Di Cosmo, London-Boston: Brill Publications.

EhlersKat Ehlers, Gerhard: ***Alttürkische Handschriften T. 2: Das Goldglanzsûtra und der buddhistische Legendenzyklus Dasakarmapathâvadânamâlâ. Depositum der Preussischen Akademie der Wissenschaften (Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin)***, Stuttgart, 1987.

Ernte Zieme, Peter: "Ein uigurischer Erntesegen", **Altorientalische Forschungen III**, Berlin, 1975: 109-143 (Tafeln 19-120).

Ernte II Zieme, Peter und Adam Molnar: "Ein weiterer uigurischer Erntsegen", **Altorientalische Forschungen**, 16, 1989: 140-152.

ETŞ Arat, R. Rahmeti: ***Eski Türk Şiiri***, 2. baskı, Ankara, TTK, 1986.

ETY Orkun, H. N: ***Eski Türk Yazıtları***, Ankara, TDK Yay., 1987.

EUTS Caferoğlu, Ahmet: **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, 9. baskı, Enderun Kitabevi, Ankara, 1993.

GagTüSl. ***Gagauz Türkçesinin Sözlüğü***, (Akt. Abdulmecit Doğru,İsmail Kaynak), KB Yay. Ankara, 1991.

GENG, Shimin: "Qadımgı uygurca iptidayi drama piyesası 'Maitrisimit' (Hami Nushası)nıng 2- Pärdäsi häqqıdıki Tätqıqat", **Journal of Turkish studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları**, Vol. 4, 1980: 101-156.

Genzan Kudara Kôgi: "Uigurische Fragmente eines Kommentars zum Saddharmapundarika-Sûtra", Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn (ed.): ***Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung***, Wiesbaden, 1988: 34-55; 102-106.

GOLAS SIEMIENIEC-GOLAS, Ewa (2000) *Karachay-Balkar Vocabulary of Proto-Turkic Origin*, Krakow.

Hal. Halaç: Doerfer, Gerhard, Semih Tezcan (1980) ***Wörterbuch des haladsch (Dialekt von Charrab)***, Budapest: Akadémiai Kiado.

HamTouHou Hamilton, James: ***Manuscrits ouigours du IXe-X^e siécle de Touen-houang***. T. 1-2, Paris, 1986.

Hazai Hazai, Georg: "Ein buddhistisches Gedicht aus der Berliner Turfan-Sammlung", **AOH**, 23, 1970: 1-21.

HAZAİ, G.: "Fragmente eines uigurischen Blockdruck-Faltbuches", **Altorientalische Forschungen**, III, 1975: 91-108.

Heilk I Rahmeti Arat, Reşid: ***Zur Heilkunde der Uiguren I***, Berlin, 1930.

Heilk II Rahmeti Arat, Reşid: ***Zur Heilkunde der Uiguren II***, Berlin, 1932.

HksRSl. Baskakov, N.A., A.İ. İnkicekova, ***Hakassko-russkiy slovar'***, Moskva 1953.

Hor. Horasan Türkçesi: Doerfer, Gerhard, Wolfram Hesche (1993) ***Chorasantürkisch, Wörterlisten, Kurzgrammatika, İndices***, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Hor.Kal. Horasan Türkçesi Kalat Ağzı: TULU, Sultan (1989) ***Chorasantürkische Materialien aus Kalāt bei Esfarāyen***, Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

Ht I Gabain, Annemarie von: ***Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs. I. Bruchstücke des 5. Kapitels***, Berlin, 1935.

Ht II Gabain, Annemarie von: ***Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie***, Berlin, 1938.

IrkBit Tekin, Talat: ***Irk Bitig (the book of Omens)***, Turcologica Bd. 18, Harrassowitz, Wiesbaden, 1993.

İM BATTAL, A. (1988) ***İbni Mühenna Sözlüğü***, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.

JINGWEI JINGWEI, Li, (1994). ***Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jin Ji Wen Shu Yan Jiu***. Xinjiang Ren Min chu Ban She, Wulumuqı, Ürümçi.

KarayRPSl. Baskakova, N. A., A. Zayonçkovskogo, S. M. Şapşala, ***Karaimsko Russko Pol'skiy Slovar'***, Moskva, 1974.

KazakSl. KOÇ, Kenan, A. Bayniyazov, V. Başkapan, *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara, 2003.

KB Arat, Reşid Rahmeti: ***Kutadgu bilig I: Metin***, İstanbul, 1947.

KB-DİZİN Arat, R. R. (1979) ***Kutadgu Bilig III İndex***, (Haz. Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), Ankara: TKAE Yay.

KBRSl. Tenişev, E. R., Ch. I. Sujunçev (1989) ***Karaçajevo-balkarsko-russkij slovar***, Moskva.

KDK Muharrem Ergin (1989) ***Dede Korkut Kitabı I. Giriş-Metin-Faksimile***, (2. baskı), Ankara: TDK yay.

KhalM Doerfer, Gerhard (1971) ***Khalaj Materials***, Indiana University, Bloomington.

KhalM Doerfer, Gerhard (1971) *Khalaj Materials*, Indiana University, Bloomington.

KırgSl. Yudahin, K. K. (1988) ***Kırgız Sözlüğü***, I-II, (Çev. A. B. Taymas), Ankara: TDK Yay.

Kİ Caferoğlu, A. (1931) ***Abû Hayyan, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk***, İstanbul.

KK Toparlı, R. – M. Sadi Çöğenli – N. Yanık (1999) ***El-Kavânînü'l-Külliye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye***, Ankara: TDK Yay.

KKlpRSl. Baskakov, N.A., ***Karakalpaksko-Russkiy Slovar'***, Moskva 1958.

KMalkS. Tavkul, Ufuk (2000) ***Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü***, Ankara: TDK Yay.

KP Hamilton, James: ***Manuscrits ouigours de Touen-Houang. Le Conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouigoure***, Paris, 1971.

KTAM Toparlı, R. – M. Sadi Çöğenli – N. Yanık (2000) ***Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî***, Ankara: TDK Yay.

Kuan Radloff, Wilhelm: ***Kuan-si-im Pusar***. Eine türkische Übersetzung des XXV. Kaqpitels der chinesischen Ausgabe des Sadharma-pundarîka, St.Petersbourg, 1911. → **TekinKuan**

KumRSl. BAMMATOVA, Z. Z., 1969, ***Kumıksko-Russkiy Slovar'***, Moskva.

LautBemerk Laut, Jens Peter: "Bemerkungen zur spätuigurischen Handschrift Mainz 713 (T II Y 58", **ZDMG**, 133, 1983: 263-272.

LautHöllen Laut, Jens Peter: "Zwei Fragmente eines Höllenkapitels der uigurischen Dasakarmapathâvadânamâlâ", **UAJb**, NF 4, 1984: 118-133.

LautVersenk Laut, Jens Peter: "Die unerschütterliche Versenkung, ein Fragment der alttürkischen buddhistischen Erzählliteratur", Ewald Wagner und Klaus Röhrborn: ***Kaşkül. Festschrift zum 25. Jahrestag der Wiederbegründung des Instituts für Orientalistik an der Justus-Liebig-Universität Giessen***, Wiesbaden, 1989: 38-51.

LeCoqChuast Le Coq, Albert von: ***Chuastuanift, ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores. Gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan)***, Berlin, 1911.

Lieder. Bang, Willi, und G. R. Rahmati: "Lieder aus Alt-Turfan", **Asia major**, 9, 1933: 129-140.

Lobpreis Laut, Jens Peter und Peter Zieme: "Ein zweisprachiger Lobpreis auf den Bäg von Koco und seine Gemahlin", Jens Peter Laut und

Klaus Röhrborn: ***Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung***, Wiesbaden, 1990: 15-36.

LSch Halaç: Doerfer, Gerhard (1987) ***Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch, Textband***, Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

M I Le Coq, Albert von: ***Türkische Manichaica aus Chotscho***, I, Berlin, 1912.

M II Le Coq, Albert von: ***Türkische Manichaica aus Chotscho***, II, Berlin, 1919.

M III Le Coq, Albert von: ***Türkische Manichaica aus Chotscho***, III, Berlin, 1922.

Maitr I Gabain, Annemarie von: ***Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhâsika-Schule. (I). In Faksimile hrsg. Annemarie v. Gabain. Mit einer Einleitung von Helmuth Scheel***, Wiesbaden, 1957.

Maitr II Gabain, Annemarie von: ***Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhâsika-Schule. (II). In Faksimile hrsg. Annemarie v. Gabain mit einem Geleitwort von Richard Hartmann***, Wiesbaden, 1961.

MaitrH V Geng Shimin und Hans-Joachim Klimkeit: ***Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit. In Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und Jens Peter Laut herausgegeben, übersetzt und kommentiert***, Bd.1-2, Wiesbaden, 1988.

MaitrH X Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: "'Der Herabstieg des Bodhisattve Maitreya vom Tusita-Götterland zur Erde'. Das 10. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit", **Altorientalische Forschungen**, 14, 1987: 350-376.

MaitrH XI Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: "'Das Erscheinen des Bodhisattva'. Das 11. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit", **Altorientalische Forschungen**, 15, 1988: 315-366.

MaitrH XIII Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: "'Die Weltflucht des Bodhisattva'. Das 13. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit", **Altorientalische Forschungen**, 18, 1991: 264-296.

MaitrH XIV Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: "'Der Gang zum Bodhi-Baum'. Das 14. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit", **Materialia Turcica**, 16, 1992: 25-47.

MaitrH XV Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: "'Das Erlangen der unvergleichlichen Buddhawürde'. Das 15. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit", **Altorientalische Forschungen**, 20, 1993: 182-234 (13 Tafeln).

MaitrH XVI Geng Shimin und Hans-Joachim Klimkeit: "Das 16. Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit", **Journal of Turkish studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları**, 9, 1985: 71-132.

ManErz. Bang, Willi: "Manichäische Erzähler", **Le Muséon**, 44, 1931: 1-36.

Mängi Zieme, Peter: "Mängi bulzun! – Ein weiteres Neujahrssegen", **Türk Kültürü Araştırmaları**, 24, 1986: 131-139.

ManTürkFrag Zieme, Peter: "Ein manichäisch-türkisches Fragment in manichäischer Schrift", **AOH**, 23, 1970: 157-165.

ManTürkGed Zieme, Peter: "Ein manichäisch-türkisches Gedicht", **TDAY-B**, 1968: 39-51.

ManUigFrag. Le Coq, Albert von: "Ein manichäisch-uigurisches Fragment aus Idiqut-schahri", **SKPAW**, 1908, 19, s. 398-414.

MAUE, Dieter, Klaus Röhrborn: "Zur alttürkischen version des Saddharmapundarika-sūtra", **CAJ**, 24, 1980: 251-273.

MaueKat Maue, Dieter: ***Alttürkische Handschriften Teil 1: Dokumente in Brahmi und tibetischer Schrift***, Stuttgart, 1996.

ME Yüce, Nuri (1993) ***Mukaddimetü'l-Edeb, Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks***, Ankara: TDK Yay.

MoDSl. Vietze, Hans Peter (1988) ***Wörterbuch Mongolisch-Deutsch***, Langenscheidt.

Mog. Moğolca

MXT Tsevel, Ya. (1966) ***Mongol Xelnii Tovç Tailbar tol'***, Ulaanbaatar.

NevayiL ***Alişer Navâiy Asarlari Tilining İzâhli Lugati***, I, II, III, IV, Tâşkent, 1983.

NF Nehcü'l-Ferâdîs; Aysu Ata (1998) ***Nehcü'l-Ferâdîs, Uştmahlarnıng Açuk yolı***, III Dizin-Sözlük, Ankara: TDK Yay.

ODA, Juten: "Eski Uygurca bir vesikanın Budizmle ilgili küçük bir parçası", **TM**, c. 19, 1977-1979: 183-205.

OdaNewFrag Oda, Juten: "New fragments of the Buddhist Uighur text 'Säkiz yükmäk yaruq'", **Altorientalische Forschungen**, 10, 1983: 125-142.

OğuzK Bang, W., G.R. Rahmeti (1936) ***Oğuz Kağan Destanı***, İstanbul: Burhaneddin Basımevi.

OTWF Erdal, Marcel: ***Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon***, Bd. 1-2, Wiesbaden, 1991 (Turcologica 7).

ÖTİL Äkabirov, S.F., T.A.Älikulov, S.İ. İbraximov, N. M. Mämätov vd., ***Özbek Tiliniŋ İzahli Lûgati***, 2c., Moskva 1981.

ÖzbHSl. ***Üzbek Halk Şevalari Lugati***, Tâşkent, 1971.

ÖZYETGİN, Melek: ***Eski Türk Vergi Terimleri***, Ankara, 2004.

PañcFrag. Geissler, F. Und Peter Zieme: "Uigurische Pañcatantra-Fragmente", **Turcica**, 2, 1970: 32-70.

Pfahl Müller, F. W. Karl: ***Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden.*** *1. Die uigurische Inschrift auf dem Pfahle I B 4672. 2. Die chinesische Pfahlinschrift*, Berlin, 1915.

RachmBaumwolle Raschmann, Simone-Christiane (1995) ***Baumwolle im türkischen Zentralasien. Philologische und wirtschaftshistorische Untersuchungen anhand der vorislamischen uigurischen Texte***, Wiesbaden: VIII+219.

RSl. Radloff, W. (1893-1911) ***Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte***, Sankt-peterburg.

Sanglah Clauson, Sir G. *Muhammad Mahdî Xān, Sanglah A Persian Guide to the Turkish Language*, GMS, New Series XX, London 1960.

Scharlipp Scharlipp, Wolfgang: "Fragmente eines uigurischen Kommentars zur Trimsikavijñaptimâtratâsiddhi des Vasubandhu", **UAJb**, NF 6, 1986: 122-136, 8 Tafeln.

SertkLobpr Sertkaya, Osman Fikri: "Ein Fragment eines alttürkischen Lobpreises auf Tämür Qagan", **Altorientalische Forschungen**, 16, 1989: 189-192, 1 Tafel.

SertkÖrnek Sertkaya, Osman Fikri: "Eski Uygur Türklerinden hukuk belgeleri örnekleri", ***Tarih boyunca Türklerde insani değerler ve insan hakları, başlangıcından Osmanlı dönemine kadar***, 1, İstanbul, 1993: 131-148.

ShōAv Shōgaito Masahiro: "Drei zum Avalokitesvara-sūtra passende Avadānas", *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*, (ed. J. P. Laut-Klaus Röhrborn), Wiesbaden, 1988: 56-99.

Sibir Tumaşeva, G., ***Slovar' dialektov Sibirskix Tatar***

SPZieme Zieme, Peter: "Zwei neue alttürkische Saddharmapundarika-Fragmente", **Altorientalische Forschungen**, 16, 1989: 370-379, 3 Tafeln.

StabUig Zieme, Peter: ***Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang. Studien zur alttürkischen Dichtung. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Wissenschaften, eingereicht bei der Akademie der Wissenschaften der DDR***, Berlin, 1983 (unpubliziert).

SuvKaya Kaya, Ceval: ***Uygurca Altun Yaruk. Giriş, metin ve dizin***, TDK Yay., Ankara, 1994.

SuvStockh Kudara, Kôgi und Klaus Röhrborn: "Zwei verirrte Blätter des uigurischen Goldglanz-Sûtras im Etnografiska Museum, Stockholm", **ZDMG**, 132, 1982: 336-347.

SuvTekin Tekin, Şinasi: "Altun Yaruk'un 20. Bölümü: İligler qanlarnıng köni törüsin aymaq (=Râjasâstra)", **Journal of Turkish studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları**, 11, 1987: 133-199.

ŞorSl. Akalın, Ş. H., N.N. K. Tannagaşeva, ***Şor Türkçesi Sözlüğü***, Adana, 1995.

ŞSul. ***Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî, Lugat-i Çagatay ve Türkî-yi Osmanî***, İstanbul 1298.

TatRSl. ***Tatarsko-Russkiy Slovar'***, (1966), Moskva.

TatSl. ***Tatarça-Törkçä Süzlek***, Kazan-Mösköv, 1997.

TEKİN, T. ve diğerleri. ***Türkmence Türkçe Sözlük***. Ankara, 1995.

TekinKuan Tekin, Şinasi: ***Uygurca Metinler I. Kuanşi im Pusar (ses işiten ilâh). Vaphuaki atlığ nom çeçeki sudur (Saddharmapundarîka-sûtra)***, Erzurum, 1960.

TekinSingku Tekin, Şinasi: "Uygur bilgini Singku Seli Tutung'un bilinmeyen yeni bir çevirisi üzerine", **TDAY-B**, 1965 (1966): 29-233.

TİEM73-Kök Kök, Abdullah, *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73, 1v-235v 2)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004.

TMEN Doerfer, G. ***Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen***, I-IV, Wiesbaden, 1963-75.

Ton Tekin, Talat. ***Tunyukuk Yazıtı***, Ankara, 1994.

Töpfer Ehlers, Gerhard: "Ein alttürkisches Fragment zur Erzählung wom Töpfer", **UAJb**, NF 2, 1982: 175-185.

TrkmDSl. Hamzayev, M. Ya., S. Altayev, G. Atayev (1962) ***Türkmen Diliniŋ Sözlügi***, Aşgabat.

TT I Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: ***Türkische Turfan-Texte I***, Berlin,1929.

TT II Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: ***Türkische Turfan-Texte II***, Berlin,1929.

TT III Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: ***Türkische Turfan-Texte III***, Berlin,1930.

TT IV Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: ***Türkische Turfan-Texte IV***, Berlin,1930.

TT IX Gabain, Annemarie von und Werner Winter (1958) ***Türkische Turfan-Texte IX. Ein Hymnus an den Vater Mani auf "Tocharisch" B mit alttürkischer Übersetzung***, Berlin.

TT V Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: ***Türkische Turfan-Texte V***, Berlin, 1931.

TT VI	Bang, Willi, Annemarie von Gabain und G. R. Rahmati: ***Türkische Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sûtra Säkiz Yükmäk***, Berlin, 1934.
TT VII	Rahmeti Arat, Reşid: ***Türkische Turfan-Texte VII. Von Dr. G. R. Rachmati. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard***, Berlin, 1937.
TT VIII	Gabain, Annemarie von: ***Türkische Turfan-Texte VIII. Texte in Brahmischrift***, Berlin, 1954.
TT X	Gabain, Annemarie von (1959) ***Türkische Turfan-Texte X. Das Avadana des Dämons Ātavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski. Aus dem Nachlaß herausgegeben***, Berlin.
TuvaSl.	Tenişeva, E. R. ***Tuvinsko-Russkiy Slovar'***, Moskva, 1968.
TüSl.	***Türkçe Sözlük*** (1998), 9. baskı, TDK Yay., Ankara.
TZ	Atalay, Besim (haz.) (1945) ***Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye***, İstanbul.
U I	Müller, F. W. Karl: ***Uigurica***. *1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddistischen 'Goldglanz-Sutra'. Ein vorläufiger Bericht*, Berlin, 1908.
U II	Müller, F. W. Karl: ***Uigurica***.*II.*, Berlin, 1911.
U III	Müller, F. W. Karl: ***Uigurica***. *III. Uigurische Avadâna-Bruchstücke (I-VIII)*, Berlin, 1922.
U IV	Müller, F. W. Karl: ***Uigurica***.*IV*, Hrsg. A. Von Gabain, Berlin, 1931.
UigBrief	Tezcan, Semih und Peter Zieme: "Uigurische Brieffragmente", L. Ligeti (ed.): ***Studia Turcica***, Budapest, 1971: 451-460.
UigLand	Zieme, Peter: "Ein uigurischer Landverkaufsvertrag aus Murtuq", ***Altorientalische Forschungen I***, Berlin, 1974: 295-308.

UigLeih Zieme, Peter: "Ein uigurischer Leihkontrakt über Weizen", **Altorientalische Forschungen**, 7, 1980: 273-275.

UigOn II Zieme, Peter: "Materialien zum uigurischen Onomasticom II", **TDAY-B 1978-79**: 81-94.

UigOn III Zieme, Peter: "Materialian zum uigurischen Onomasticon III", **TDAY-B 1984**, 1987: 267-283.

UigPacht Zieme, Peter: "Uigurische Pachtdokumente", **Altorientalische Forschungen**, 7, 1980: 197-245.

UigSteu Zieme, Peter: "Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster", **Altorientalische Forschungen**, 8, 1981: 237-263.

UigStud Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: "Uigurische Studien", **Ungarische Jahrbücher**, 10, 1930: 193-210.

UigSukh Zieme, Peter: "Uigurische Sukhāvatīvyūha-Fragmente", **Altorientalische Forschungen**, 12, 1985: 129-149.

UigSün Zieme, Peter: "Ein uigurisches Sündenbekenntnis", **AOH**, 22, 1969: 107-121.

USp Radloff, Wilhelm: ***Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien, nach dem Tode des Verfassers mit Ergäanzungen von S. Malov herausgegeben***, Leningrad, 1928.

UWb. Röhrborn, Klaus, ***Uigurische Wörterbuch***, 1-4, Wiesbaden, 1: 1977, vii+72; 2: 1979, 73-148; 3: 1981, 149-224; 4:1988, v+225-298; 5: 1996, vi+299-372; 6: 1998, v+373-446.

Uyg. Yeni Uygur Türkçesi: Xinjiang Salarcası: *Xin-jiang-Çing-hai Sa-la-yü wei-wu-er yü ci-hui bi-jiao* **(Xinjiang-Çinghai Sallarca Uygurca Sözlük Karşılaştırması).**

VEWT Räsänen, M. (1969) ***Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen***, Helsinki.

WarnkeFragm Warnke, Ingrid: "Fragmente des 25. Und 26. Kapitels des Kşanti qılguluq nom bitig", **Altorientalische Forschung**, 10, 1983: 243-268.

Wettkampf Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: "Manis Wettkampf mit dem Prinzen. Ein neues manichäisch-türkisches Fragment aus Turfan", **ZDMG**, 137, 1987: 44-58.

Windgott Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: "Ein uigurisches Fragment über den manichäischen Windgott", **Ungarische Jahrbücher**, 8, 1928: 248-256.

Xuan III Röhrborn, Klaus, Mehmet Ölmez: ***Die alttürkische Xuanzang-Biographie III***, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2001.

Xuan VIII Röhrborn, Klaus: ***Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII***, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1996.

Yam. Yamada, Nobuo (1993) ***Sammlung uigurischer Kontrakte***, I-II-III, Herausgegeben von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Osaka University Press.

Yosıpas Zieme, Peter: "Die türkischen Yosıpas-Fragmente", **Mitteilungen des Instituts für Orientforschung**, 14, 1968:45-67.

YUygTüSl. Necip, Emir Necipoviç (1995) ***Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü***, (Çev. İklil Kurban), Ankara: TDK Yay.

Yüan. Tekin, Şinasi (1980) ***Buddhistische Uigurica der Yüan Zeit***, Wiesbaden.

ZIEME, Peter: "Das nestorianische Glaubensbekenntnis in einem alttürkischen Fragment aus Bulayıq", **UAJb**, Band 15, 1997/1998, s. 173-180.

ZİEME, Peter: "Ein alttürkisches Avalokiteśvarastava", **Altorientalische Forschungen**, 14, 1987: 221-223.

ZiemeAltKomm Zieme, Peter: "Aus einem alttürkischen Kommentar zum Goldglanzsûtra", Arpad Berta, Bernd Brendemoen und Claus Schönig: ***Symbolae Turcologicae. Studies in honour of Lars Johanson on hin sixtieth birthday, 8 March 1996***, Uppsala, 1996: 231-238.

ZiemeBeiträge Zieme, Peter: "Beiträge zur Erforschung des Xvâstvânîft", **Mitteilungen des Instituts für Orientforschung**, 12/2, 1966-1967: 351-378.

ZiemeBhaiş Zieme, Peter: "Zur alttürkischen Bhaişajyagurusûtra-Übersetzung", **Altorientalische Forschungen**,,16, 1989: 198-200. (terim yok)

ZiemeEloge Zieme, Peter: "Eine Eloge auf einen uigurischen Bäg", ***Türk dilleri araştırmaları***, 3, 1993:271-284.

ZiemeFam Zieme, Peter: "Ein uigurisches Familienregister aus Turfan", **Altorientalische Forschungen**, 9, 1982: 263-267.

ZiemeKP Zieme, Peter: "Ein uigurisches Turfanfragment der Erzählung vom guten und vom bösen Prinzen", **AOH**, 28, 1974: 263-268.

ZiemeKşit Zieme, Peter: "Ein alttürkisches Fragment des Kşitigarbha-Sûtras aus Bäzäklik", **Altorientalische Forschungen**, 17, 1990: 379-384, 2 Tafeln.

ZiemeLegenden Zieme, Peter: "Zu den Legenden im uigurischen Goldglanzsûtra", **Journal of Turkish studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları**, 1, 1977: 149-156.

ZiemeProbleme Zieme, Peter: "Probleme alttürkischer Vajracchedika-Übersetzungen", Alfredo Cadonna (ed.): ***Turfan and Tun-huang, the text. Encounter of civilisations on the Silk Route***, Firenze, 1992: 21-42.

ZiemeVorr Zieme, Peter: "Die Vorrede zum alttürkischen Goldglanz-Sûtra von 1022", **Journal of Turkish studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları**, 13, 1989: 237-243.

ZiemeWirtschaft Zieme, Peter: "Ein uigurischer Text über die Wirtschaft manichäischer Klöster im uigurischen Reich", Louis, Ligeti (ed.): ***Researches in Altaic languages. Papers read at the 14th meeting of the Permanent International Altaisctic Conference held in Szeged, August 22-28, 1971***, Budapest, 1975: 331-338.

ZiemeXuan Zieme, Peter: "Xuanzangs Biographie und das Xiyuji in alttürkischer Überlieferung", Jens Peter-Laut und Klaus Röhrborn (edd.): ***Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung***, Wiesbaden, 1990: 75-107.

ZweiFrag Maue, Dieter – Klaus Röhrborn: "Ein zweisprachiges Fragment aus Turfan", **CAJ**, 20, 1976: 208-221.

6. Araştırmada Geçen Dil, Lehçe, Dergi, Kurum vs. Kısaltmalar

ağ.	Ağız
Akt.	Aktaran
Alt.	Altay Türkçesi
AoF	Altorientalische Forschungen
AOH	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Ar.	Arapça
Atü.	Ana Türkçe
AzTü.	Azerbaycan Türkçesi
Başk.	Başkurt Türkçesi
Bkz.	bakınız
c.	Cilt
Çağ.	Çağatay Türkçesi
Çev.	Çeviren
Dol.	Dolganca

Etü.	Eski Türkçe
EJ	Eski Japonca
Far.	Farsça
FFYE	Fiilden fiil yapım eki
FİYE	Fiilden isim yapım eki
Hak.	Hakaniye Türkçesi
Hal.	Halaç Türkçesi
Harezm	Harezm Türkçesi
Haz.	Hazırlayan
İİYE	isimden isim yapım eki
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society
JSFOu	Journal de la Société Finno-Ougrienne
Karay.	Karayim Türkçesi
Kar.L.	Karayim Haliç-Lutzk ağ.
Kar.T.	Karayim Troki ağ.
Kar.K.	Karayim Kırım ağ.
KBalk.	Karaçay-Balkar Türkçesi
Kıpç.	Kıpçak Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi
KKlp.	Karakalpak Türkçesi
KökTü.	Köktürkçe
krş.	Karşılaştırınız
Kum.	Kumuk Türkçesi
Kzk.	Kazak Türkçesi
Mo.	Moğolca
Özb.	Özbek Türkçesi
PA	Proto-Altayca
PT	Proto-Türkçe
s.	sayfa
Skr.	Sanskritçe

Sogd.	Sogdca
Tat.	Tatar Türkçesi
TDAY-B	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
TDK	Türk Dil Kurumu
Trkm.	Türkmen Türkçesi
TTK	Türk Tarih Kurumu
TTü.	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
UAJb	Ural-Altaische Jahrbücher
Uyg.	(Eski) Uygur Türkçesi
YMo	Yazı Moğolcası
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi

7. İşaretler

...	Metinde noksan harfleri gösterir
[]	Yazılmayan kısımları gösterir
< >	Metinde tamamlanmış kısımları gösterir
*	Tespit edilemeyen, tanıklandırılamamış şekil; tahmin edilen şekil
>	Bu şekle gider.
<	Bu şekilden gelir.
~	değişken şekil

1. BÖLÜM TÜRKLERDE TARIM

1. TÜRK HAYAT ALANLARI

1.1. Proto-Türk Hayat Alanı Üzerine

Türklerin tarih sahnesine ilk çıktıkları yer, yani Türklerin ana yurdu üzerine çeşitli görüşler vardır. Genel kabule göre Türklerin en eski anayurdu Orta Asya'dır. Doğuda Kingan dağları; Batıda Hazar denizi; Güneyde Hindikuş ve Karanlık dağları; Kuzeyde ise, Altay dağları ve Baykal gölüyle çevrili alandır. Çok tartışmalı olan Türklerin ana yurdu ile ilgili görüşler, özellikle Batılı bilim adamlarınca 19. yüz yıl sonlarında başlayan araştırmalarla ortaya atılmaya başlanmıştır. Bu araştırmalar kendi tarihini araştıran Batı'nın kendi köklerini ararken Türklerle karşılaşması sonucu ortaya konulmuştur ve araştırmacılar doğal olarak Türk tarihini ve coğrafyasını, maddî kültür unsurları, dil özellikleri ya da tarihî realite açısından değerlendirmeye çalışmışlardır. Kimi araştırmacılar Türk ana yurdu olarak Altaylar ve çevresini, kimileri de Altaylar'ın doğusu ve Kadırgan Dağlarına kadar olan bölgeleri ile Altaylardan Urallar'a kadar uzanan sahayı kabul etmişlerdir. KURAT, Türk ana yurdu ile ilgili daha önceki görüşleri şöyle bir araya getirir ve değerlendirir:

> "Türk tarihi üzerinde incelemeler yapmış Avrupa'lı bilginlerden Klaproth ve Vambéry, 'Türk ana yurdu'nu Altaylar'ın çevresinde göstermişlerdi; büyük türkolog Radloff ise bu sahanın Altayların doğusunda, yâni bugünkü Moğolistan'da olduğunu kabul etmişti; tanınmış mongolist Ramstedt ise, Türk ve Moğol dilleri arasındaki yakınlığı göz önünde tutarak, Türklerin Moğolistan'dan türemiş olduklarını ileri sürmüştü. Orta Asya Türk tarihinin büyük mütehassısı Barthold da, 'Türk ana yurdu'nu Moğolistan'a koymak taraftarı idi. Bu görüşler şimdi eskimiş ve bu sahanın genişletilmesi gerektiği anlaşılmıştır; dil tedkikleri ve arkeolojik araştırmalar, 'Türk ana yurdu'nun Altaylar'ın batısına doğru epey uzadığını göstermektedir" (Kurat 2002: 1).

Görüldüğü üzere Türk ana yurdu Altay çevresi olarak genel kabul görür. Ancak bu görüşleri değerlendirerek ana yurdun coğrafî sınırlarını tespit etmek mümkün olmakla birlikte, Türk tarihi ve kültürü incelendiğinde bu görüşlerin kesinlik taşıyamayacağı düşünülmelidir. Tek bir bölgede yaşamış veya o bölgeye yerleşip kalmış milletler için arkeolojik bulgular yeterli sonuçlar verebilir. Fakat Türklerin

tarihini ve kültürünü ortaya koyma açısından sadece bir bölgede bulunan arkeolojik bulgular yeterli görünmemektedir. Çünkü Türklerin tarih boyunca çok geniş bir alan üzerinde pek çok bulgu bıraktıkları bilinmektedir. Dolayısıyla Türkler için çok geniş alan üzerindeki hayatlarını ve tarihî maceralarını bir yana bırakıp arkeolojik bulguların yer aldığı belirli ve dar bir bölgeyi ana yurt olarak tespit etmek ve kabullenmek bilimsel bir yaklaşım kabul edilemez. Çünkü hareketli bir hayat tarzına sahip millet olan Türkler, bunun neticesi olarak en eski devirlerden itibaren geniş bir alana yayılmışlar ve kültürlerini çeşitli alanlara yaymışlardır. At vasıtasıyla konar-göçer bir hayat tarzı süren Türkler, zamanla bilinen veya bilinmeyen sebeplerden dolayı alanlardan alanlara yayılmışlar ve gittikleri yerlerde kendi devletlerini kurarak ve kültürlerini de kimi zaman yerleşik kültüre etki ederek, kimi zaman da etkilenip geliştirerek yaşatmışlardır. Başlangıç olarak bugünkü bilgi ve tahminlerimize göre ilk coğrafya, geniş Orta Asya bozkır coğrafyasıdır ve konar-göçer yaşantılarını, bozkır coğrafyasının etkisiyle devam ettirmişlerdir. Bu sebeplerden dolayı Türklerin ana yurdu olarak Orta Asya bozkırlarını düşünmek yanlış olmayacaktır. Orta Asya'nın sınırları doğuda Baykal gölünden Batıda Hazar ve Ural dağlarına; kuzeyde Sibirya bozkırlarından güneyde Tanrı dağları ve Gobi çölüne uzanmaktadır. KAFESOĞLU'na göre Türk ana yurdu "Altay Dağları; Tanrı Dağları-Kuzey Batı Asya Sahası; İrtiş-Urallar Arası; Altay-Kırgız Bozkırları Arası; Baykal Gölünün Güney Batısı; Altayların Doğusu veya 90. Boylamın Doğusu" (Kafesoğlu 1999: 48) olabilir.

KURAT'ın Türk ana yurdu ile ilgili görüşü şudur:

> "Dil, arkeologya ve tarih tedkikleri ışığı altında eski Türk yurdunun şu sahada olması gerekir: Batı'da Aral gölü çevresinden başlayarak, doğuda Orhon ve Tula nehirlerine kadar uzanır; kuzey'de Lena nehrinin baş kısımları, Irtış boyları, orta Yenisey sahası; güney'de de Talas-Sır Derya boylarına kadar gitmiştir; esas nüveyi de Altay çevresi ile orta Yenisey sahasının teşkil etmesi mümkündür; Gök-Türk alfabesinin ilk kullanılış sahasının Yenisey boyu olması da bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Sonraları bu saha genişleyerek Orhon boyu ve bilhassa Ötüken dağları çevresinde meydana geldiği de kuvvetle muhtemeldir; dolayısiyle Ötüken dağı Türkler nazarında kudsiyet kazanmış ve burası Türk devletinin dayanak noktası olarak kabul edilmiştir. Altaylar çevresinde M.Ö. I. Bin yılda göçebelik yaşayış tarzı geliştiğine ve bununla ilgili olarak hayvan sürülerini otlatmak için geniş ve bol otlu mer'alara ihtiyaç olduğuna göre, Türk kavimlerinin Altay çevresinden batı'ya, Aral Gölü istikâmetindeki yayılışları da en geç M.Ö. I. Binin ortalarında vuku bulsa gerektir" (Kurat 2002: 5).

Zeki Velidî TOGAN da, eserinde, Türk ana yurdu ile ilgili görüşleri belirtip bu görüşlerle ilgili kendi yorumlarını yaptıktan sonra, kendi görüşünü de şöyle açıklamıştır: "Bence Türkün anavatanı, Tiyanşanın garp ve şimal yamaçları ile Aral gölü mıntıkasıdır" (Togan 1981: 10).

Kültür çevreleri incelendiğinde milletlerin kökleri, yani prototipleri hakkında bilgilere ulaşmak mümkün olabilmektedir. KAFESOĞLU'na göre (1999: 49), "...Orta Asya'da, S. V. Kiselev ve S. S. Çernikov tarafından yapılan arkeolojik araştırmalar M.Ö. 2000'den daha önceki zamanlara ulaşan, Türk kültürünün tecelli zeminlerinden olan, Minusinsk bölgesindeki Afanasyevo kültürü (M.Ö. 2500-1700) ile özellikle aynı bölgedeki Adronovo kültürünün (M.Ö. 1700-1200) temsilcileri olan 'brakisefal savaşçı beyaz ırk'ın Türk soyunun protipi" olabilir. Orta Asya bozkırlarında çeşitli Türk kültür merkezleri vardır ki, bu merkezler birbirleriyle bağlantılı olmakla birlikte çok değişik farklılıklar da gösterebilmektedir. Arkeolojik kazılar ve araştırmalar Orta Asya medeniyetinin M.Ö. 5. bine kadar uzandığını göstermektedir. Batı Türkistan'da, bugünkü Aşkabat (Türkmenistan) çevresinde yapılan kazılarda, M.Ö. 5. bine ulaşan yerleşme merkezleri bulunmuştur. Anav kültürü olarak bilinen bu medeniyetin kimlere ait olduğu kesinlik kazanmamış ise de, Türklerin bu bölgedeki varlıklarının ilk izlerini yansıtabileceği düşünülen ipuçlarını vermesi açısından Anav önemli bir merkezdir. Anav'da kazı yapan Prof. Fredrik Talmage HİEBERT'in kazı sonucundaki bulguları ve düşünceleri Türk tarihi ve kültürü açısından çok ilginçtir. HİEBERT, Anau bölgesinde Baktria ve Margiana kazı alanlarından M.Ö. 4500'lere ait olduğu tahmin edilen parçalar buldu. Bu uygarlığın mirasçıları olarak Türkleri düşünen HİEBERT, kazılar sırasında üzerinde kırmızı sembollerin bulunduğu önemli siyah bir mühür taşı da bulur (Bkz. Tok 2001: 94-95). Bu taştaki sembollerle ilgili olarak TOK şunları söylemektedir:

> Kazılar sırasında taş mühürün bulunduğu tabakada odun kömürüne rastlanmış; bu da mühürün yaşının bulunmasında kolaylık sağlıyor. Yapılan karbon testine göre mühür MÖ 2300'lü yıllara ait, yani günümüzden 4300 yıl öncesine. Türkmenistan'ın Afgan sınırına yakın Anau bölgesinde sürdürülen çalışmalar buranın en eski tarım toplumlarından birine evsahipliği yaptığını da gösteriyor. Yaklaşık 10 000 yıl önce dünyada tarımın başladığı biliniyor. Bu bölgede de Mezopotamya'daki gibi tarım ve hayvancılık yapılıyordu. Buluntular bize günümüzden yaklaşık 5000 yıl önce yaşayan Sümerlerin Orta Asya'daki

> bu uygarlıktan ve onların yaptığı eşyalardan haberdar olabileceği görüşünü destekler nitelikte" (Tok 2001: 94-5).

Proto-Türkler için ilk kültür merkezi olarak Altay-Sayan dağlarının kuzey batısında yer alan ve M.Ö. 3000 başlarına ait olan Afanasyevo kültürü ileri sürülmektedir. Bu kültürün en büyük özelliği Türk sosyal hayatının ilk örneğini yansıtmasıdır. Bu kültürde atın ehlileştirildiği ve koyun beslendiği görülmektedir. Ayrıca toprak kaplar, bakır ve tunçtan yapılmış çeşitli silâh ve süs eşyaları da bulunmuştur. Bu kültürün devamı olan Andronovo kültürü ise Altaylardan, Ural dağları-Aral gölü çevresine kadar yayılmıştır (M.Ö.1700-1200). Coğrafya, kültürlerin oluşmasında ve gelişmesinde etki eden önemli faktörlerdendir. KAFESOĞLU'na göre "Türk Bozkır kültürünün geliştirildiği bölge, yani Andronovo kültürü sahası (Altay Dağları-Sayan dağları'nın güneybatısı düzlükleri) râkımı 500-1000 m. arasında değişen, bol otlakları ile besiciliğe çok elverişli, hattâ kuru ziraate imkân verecek ölçüde rutubetli bir yayla durumundadır" (Kafesoğlu 2000: 213). Bu kültürde tunçtan ve altından eşya yapımının geliştiği bilinmektedir.

Andronovo kültürü özelliklerini yansıtan diğer bir kültür ise, Yenisey-İrtiş çevresinde yer alan Karasuk kültürüdür (M. Ö.1300-800). Karasuk Kültürünü oluşturan Türk boyunun da *Ting-ling* boyu olduğu ileri sürülmektedir. TAŞAĞIL, Ting-ling boyu ile ilgili şunları kaydeder:

> "... Ting-ling'lerin Baykal Gölü'nün batısından Yenisey nehrinin kaynakları, Güney Sibirya ve Batı Kazakistan bozkırlarına kadar uzanan bir sahaya yayılmış olmaları söz konusudur. Diğer taraftan arkeolojik araştırmaların sonucuna göre M.Ö. XII-VII. asırlar arasında varlığını sürdüren Karasuk Kültürü'nün Ting-ling'lerin atalarına ait olduğu ileri sürülmektedir" (Taşağıl 2004: 8).

Karasuk kültürünün en büyük özelliği demirin işlenip, silâh yapımında kullanıldığı ilk kültür olmasıdır. Yeni yapılan arkeolojik araştırmalar, Karasuk kültürü ile ilgili ilginç sonuçlar vermektedir. Karasuk kültürünün yaşandığı yerde tahıl ambarlarının bulunmuş olması, bu kültürü yaşayanların yerleşik bir hayat tarzına da sahip olduklarını göstermektedir:

> "Karasuk kültürü metal işlemecilerinin ürünleri yüksek düzeyde teknik yetkinlik gösteriyordu. Metal araç-gerecin geniş bir alanda kullanılmış olması metalurjik üretimin çapının o döneme dek görülmedik ölçüde olduğunu göstermektedir. İskit dönemi öncesi Tunç Çağı madencilerinin

> yaklaşık bir milyon ton civarında maden çıkardığı sanılmaktadır. Karasuk maden fırıncıları da bakıra arsenik ve kalay karıştırıp alaşımın niteliklerini ve ondan yapılan metal nesnenin özelliklerini büyük ölçüde geliştiren tekniklerin ustası olmuşlardı. Güney Sibirya'daki Karasuk kabilelerinin ekonomisinin sürü yetiştiriciliğine dayandığı düşünülüyor. Bu bölgede bulunan kemikten yapılmış ve gem yapmakta kullanıldığı düşünülen bir parça, arkeologlara burada ata binildiğini düşündürtmüştü. Ne var ki bölgede Karasuk halkının yerleşik yaşam sürdüğünü gösteren evlerin ve tahıl depolarının bulunması onların göçebe sürü ekonomisine dayalı değil, yerleşik tarımcı bir hayat sürdüğünün göstergesi olarak değerlendiriliyor" (Tok 2001: 96).

Minusinsk ve Abakan bölgesinden Altaylara uzanan bölgede Tagar kültürü olarak bilinen ve M.Ö.700'e tarihlenen buluntularda demir işçiliğinin örnekleri yer almaktaydı. Ayrıca, M.Ö. 3. yüz yıla ait, Orhun ve Selenga boylarına değin uzanan Pazırık kültürü, binlerce yıllık Türk kültürünün Hun çağına nasıl ulaştığını göstermektedir. Bütün bu buluntular Türk coğrafyasının tabiî sınırlarını tespit etmek açısından da büyük bir öneme sahiptir.

Orta Asya'daki Türk kültür çevrelerinde, kurganlarda bulunan bazı eşyalar, Türklerin çok eski zamanlardan beri konar-göçer hayata has bir kültür geliştirdiklerini gösterir. Av ve savaş aletleri, demir ve deriden çeşitli eşyalar, at ve kurt ağırlıklı hayvan figürlü kaplar, bu yaşayışın temel özelliklerini bizlere gösterir. Nitekim Türk köken mitolojisine dair sözlü ve yazılı kaynaklar da bu tespitleri destekler.

Proto-Türklerin ana yurdu ve proto-Türk kültürü bugün de dâhil olmak üzere tam olarak bir zemine oturtulamamıştır. Bunun bir çok sebebi vardır. Türklerin bir alanda sabit kalmamaları, devamlı olarak yeni alanlara fetihler veya göç yoluyla gitmeleri, hem kendi boyları hem de yaşadıkları alanlarda yaşayan diğer kavimleri de kendi birlikleri içine katarak devletler kurmaları, kimi zaman da birleştikleri kavimlerle kaynaşmaları sonucunda –özellikle Moğollarla kaynaşmış olmaları ki, kimi zaman kimin Türk kimin Moğol olduğu sorusuna cevap vermek zordur- kayıtlarda karışıklıkların olması ve eldeki kayıt ve belgelerin eksik bilgiler vermesi gibi sebeplerden dolayı Proto-Türk ana yurdu ve Proto-Türk kültürü konusunu çözmek problemli olmuştur.

Çin Tarihi adlı eserinde Çin'e göre Kuzey-batı kültürü içinde Proto-Türk kültürünü inceleyen W. EBERHARD şunları kaydetmiştir:

> "Kuzey-batı kültürü de, menşei bakımından, bir avcı kültürüdür ve sonra çoban kültürü olmuştur. Bunun yanında pek ehemmiyetsiz olmayan bir ziraat kültürü de (bilhassa buğday ve darı) vardır. En mühim hayvanları sığır değil, attı. Çin kaynaklarından öğrenildiğine göre bu kültürün merkezi bugünkü Shensi ve Kansu eyaletleridir ve bu kültürü yaşatanlar, bilhassa yüksek düzlük yerlerde otururlardı. Bu kültürü getirenlerin sonraki Türklerin ataları olduklarına şüphe yoktur. Onlar ilk göründükleri zamanlar yani M.Ö. 3 üncü bin yılın ortalarında bile, sonraları da taşıdıkları vasıfları haiz bulunuyorlardı. Tabii bununla Türklerin ilk vatanlarının Çin eyaletleri olan Shensi ve Kansu olduğu iddia edilmemektedir. Buraların, asıl Türklere ait bölgenin yalnız bir kenar parçası olduğu tesirini vermektedir; fakat bu devre ait Çin kaynakları, Türk bölgesinin merkezini tesbit etmeğe yetmemektedir (1995: 17).

EBERHARD, Proto-Türk kültürü için de asıl kültürel yaşam şeklinin çoban kültürü biçiminde olduğunu söylerken, kimi araştırmacılara göre M.Ö. 3000, kimilerine göre de M.Ö. 5000 yıllarına ait olabileceği ileri sürülen Anav kültürü ile de karşılaştırmakta ve Çindeki Yang-shao kültürü ile Anav kültürü arasındaki, özellikle boyalı çanak çömlekler gibi, benzerliklerden de yola çıkarak çok gelişmiş Anav kültürü ile Türk kültürü arasında ilişki kurmaktadır:

> "Yang-shao kültürü, yalnız orta-kuzey Çin'de, Kuzey Çin'de ve Batı Çin'de, yani dağlık bölgelerde görülüyor... Eski Çin'in iskân yerleri hakkında bilinenlere nazaran, bu kültürün bulunduğu bütün bu bölgelerde Tibet kabileleri galiba Türklerle karışmış olarak yaşamakta idiler. Yang-shao kültürü, içerisinde en kuvvetlisi Tibet unsuru, sonra Türk ve bunlara ilâveten daha zayıf bir unsur olarak Tai kavimlerinin unsuru bulunan çok karışık bir kültür olacaktır. Eğer bu kabul edilecek olursa, Çin'deki boyalı çanak çömleğin muayyen izlerinin Doğu Türkistan'da bulunmasının sebebi de anlaşılabilecektir. O halde Türk kavimleri tarafından yapılmış olacaklardır. Fakat diğer taraftan da bazı Tibet kabilelerinde örneklerin Yang-shao kültüründekilere benziyen, boyalı tahta kapların, hâlâ bugün bile kullanılmasının sebebi de anlaşılacaktır" (Eberhard 1995: 21).

M.Ö. 1050 yıllarında Çin'i yöneten *Chou* sülâlesi Türk kökenliydi (Bkz. Eberhard 1995: 33). Chou sülâlesi zamanındaki olayları inceleyen EBERHARD çok önemli tespitlerde bulunmuştur. Bu sülâle ülkeyi çeşitli garnizonlar kurarak yönetiyordu. Özellikle Türkler ve Moğollar devamlı olarak bu garnizonlara saldırıyordu. Çünkü bu garnizonların kurulması ile bu bölgelere çiftçiler yerleşmeye başlayınca, Türk ve Moğollara ait otlaklar küçülmeye başladı. Bundan dolayı yağma hareketleri başladı. Hatta Türkler EBERHARD'a göre yağma yoluyla tarımsal ürünleri

de elde ettikleri için, ziraati bir kenara bırakmaya başladılar (Bkz. Eberhard 1995: 39).

EBERHARD'ın yukarıda bahsettiği Türklerle ilgili görüşünü B. ÖĞEL de Göktürkler için ileri sürmüştür. Hunlar döneminde ve daha sonra Göktürkler döneminde tarım için yapılmış sulama kanallarının varlığı bilinmektedir. Ancak eldeki bilgilerden, Göktürklerin tarımla uğraşmadıkları veya bu konuyla ilgili kayıtların tutulmadığı anlaşılmaktadır. Fakat, Köktürk kağanı Kapgan Kağan'ın tohum ve saban'ı Çin'den alarak tarım yaptırma çabası da vardı. Kapğan Kağan zamanında Kıtanlara karşı Çinlilere yardım etme karşılığında ".. Çin'den üç bin adet tarım aleti, onbin libre demir, sekizbin kilo tohumluk darı ve Çin arazisinde bulunan Türklerin iadesi" (Gömeç 1999: 51) istendi. Bu durum, Köktürklerin tarımı bildiklerini, tarım yapabilecek bilgi sahibi oldukları gösterir. Sulama kanallarının bu dönemde de olmasının sebebi de açıktır. Ancak sulama kanallarının kullanıldığı anlaşılmakla birlikte, Göktürklerin konar-göçer bir hayat sürdükleri de aşikârdır. Ögel'in bu konudaki fikri şöyledir: "Öyle anlaşılıyor ki Göktürk devleti içinde yaşayan ziraatçılar da yavaş yavaş yerleşik hayattan göçebeliğe geçmişlerdi" (Ögel 1991: 165).

Destanlarda da Türk ana yurdu ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Bu konuda eserinde bir bölüm hazırlayan TOGAN, kendi ana yurt görüşünü de destanlarda verilen bilgilerden yola çıkarak örneklendiriyor:

> "Türk anayurdunun Tiyanşan-Aral mıntıkası olduğu ve Türklerin muhtelif kavimlerle temasları ve fütuhatları eski Türk, Çin, İran ve Yahudi rivayetlerinden de öğrenilebiliyor. En eski Türk rivayetleri, biri 6 ncı asırda, belki daha önce muayyen şeklini aldıktan sonra Çinlilere malûm olan ve Wei sülâlesi (M.ö. 366-558) tarihine geçen "Göktürk-Çin versiyonu", diğeri de 8 inci asrın ilk yarısında yazılan iki eserden alınarak Selçuklular namına 1126 da yazılan anonim *Mücmel ut-tavarih va-'l-qisas* kitabına dercolunan "İran-Hazar versiyonu" şekillerinde bize vasıl olmuştur. Her iki versiyon, Tiyanşan-Aral sahasında muayyen şeklini aldıktan sonra, Uzakdoğuya ve Önasya'ya kadar yayılmıştır. Bunların her ikisinde de Türkün asıl vatanı, Isık-Göl ve Çu mıntakasıdır. Göktürk-Çin versiyonunda Türkün Çu havzasında, Isık-Göl, Izık-Art (Azıgart, şimdiki Işıgart) ın soğuk yaylalarına gelmeden önce, Sihai, yani garp denizi diye anılan bir deniz, yani Aral, yahut Hazar denizleri yanında yaşamış olduklarını anlatır. "İran-Hazar versiyonu"nda ise Isık-Göl, Izık-art ve Ceyhun (Amuderya) vazıh olarak zikredilmişlerdir" (Togan 1981: 17).

Türk Destanlarından Oğuz Kağan Destanı bizlere Türk köken mitolojisinin yanısıra Türk anayurdu ve Türk kültürü hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Reşideddin'in kaydettiği İslâmî dönem Oğuz Destanı, her ne kadar içine İslâmî unsurlar katılmış olsa bile, bize Eski Türk yaşayışı hakkında da bilgiler verir. Oğuz Destanı'na göre Türklerin ilk yaşadıkları yerler ve bunun sebebi şudur:

> "Türk tarihçileri ve dili çabuk râviler şöyle anlatırlar: Nuh Peygamber A.S. yeryüzünü oğulları arasında bölüştürdüğü zaman büyük oğlu Yafes'e Doğu illeri ile Türkistan'ı ve o tarafları verdi. Yafes, Türklerin deyişine göre Olcay Han diye lâkap alır. O göçebe olarak yaşıyordu. Yaylak ve Kışlak'ı Türkistan'da olup yaz aylarını Ipanç şehri yakınlarındaki Ortaq ve Kürtaq'da, kışları da aynı yörelerdeki [Karakurum diye meşhur olan] Qaraqum'daki Barsuq adlı yerde geçiriyordu. Bura iki şehir vardı: Birisi Talas, birisi Qarı Sayram ki, bu son şehrin çok büyük kırk kapısı vardır...." (Togan 1982: 17).

Destanda Talas ve Sayram çevresi Oğuz Han'ın yurdu olarak bildirilmektedir. Oğuz Han ilk önce yurdunun çevresinde yaşayan düşmanlarını dize getirip, sonra da fetihlerine başlamıştır: "Talas, Sayram ve o tarafların askerleri, Oğuz'un ülkesinde dikbaşlılık gösterdiler. Oğuz onların üzerine yürüyüp yendi. Talas ve Sayram'dan başlayıp Maveraünnehir, Buhara ve Horezm'e kadar zaptedip idâresine aldı" (Togan 1982: 20).

Oğuz Han'ın dünyayı fethetmek amacıyla çıktığı seferler ve ele geçirdiği ülkeler hakkında destanda çok fazla bilgi verilmektedir. Destanda verilen bilgilerden bazılarını alarak, destanî dönemdeki ülkeler hakkında da bilgi vermek istiyoruz:

> "Oğuz Hindistan üzerine sefere çıktı ve bu ülkeyi doğu tarafından işgal etmeye başladı. Önce Uludaq vilâyetine varıp, bir müddet orada oturdu. Oradan Iqariyye'ye gitti. ... Böylece bütün Çin'i, Maçin diyarını ve Nenkiyas'ı ele geçirdi. Oralardan pek çok mal ve ganimet alıp kendi vatanı olan Türkistan'a dönerek Ortaq ve Alataq'a indi. ..." (Togan 1982: 21).

Oğuz Han'ın kendine bağladığı ülkeler ve eyaletlerden bazıları şunlardır: Hazar Derbendi, Arran, Mugan, Şirvan, Azerbaycan, Gücistan, Mısır, Diyarbekir, Erbil, Musul, Antakya, Bağdat, Şam, Rakka, Isfahan, Basra, Şiraz, Irak-ı Acem, Hemedan, Nişabur, Merv, Horasan, Herat vb. Bütün bu yer adlarının çok geniş bir coğrafyayı içine aldığı ve bunun bir Oğuz Han imparatorluğu sınırları çizdiği anlaşılıyor.

Oğuz Han bu kadar ülke ve şehirleri kendine bağlarken kendi anayurdunu da unutmamıştı. Anayurdu ile ilgili destanda verilen şu açıklama çok önemlidir:

> "Biz cihanı fethetmek gâyesiyle dünyanın her tarafına gideceğiz. Hucavur yani asıl vatan ve yurdumuz olan Talas ve Sayram geride kaldı. Eğer düşmanlar bizim yokluğumuzda buraları alırlarsa bizim için talihsizlik (bednâmlık), düşmanlar için de bir şöhret vesilesi olacaktır. Faizli kâr ümidiyle sermâyeyi harcamak olmaz dedi. Esas yurtlarının muhafazası için Ogur kavimlerini görevlendirdi. Ogur kavimleri Talas ve Almalıq vilâyetine geri döndü ve bu yurtların muhafazası için orada yerleşti." (Togan 1982: 24).

1.2. İlk Türk Yayılmaları ve Yayılma Alanları

Türklerin birleşerek güç oluşturmaları, hâkim güç olmaları ve devlet kurmaları ile birlikte nüfus artışının olması, devlet sınırlarının genişlemesi ve çeşitli sebeplerden dolayı pek çok göç hareketi meydana gelmiştir. Bu göçleri, Z. TOGAN'a göre fetih, yani devlet sınırlarının genişletilmesi ve iktisadî-coğrafî sebeplere bağlı olarak ikiye ayırabiliriz. Fetih sebepli göçlerin dışındaki göçler Orta Asya'da kuraklığın baş göstermesi; iklim şartlarının değişmesi; otlak alanlarının azalması; tarım ürünlerinin yetersiz olması; nüfus artışı; soydaş veya yabancı kavimlerle yapılan savaşlar sonucunda yenilen Türklerin yurdu terk etmesi veya terk etmek zorunda kalması gibi sebeplerden meydana gelmiştir.

M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren Hazar ve Rusya'nın güneyinde de, Türklerin yaşadıkları bilinmektedir. Türk boylarının oluşturduğu, konar-göçer kültüre sahip bir kavimler topluluğu olan İskitler (Sakalar) buna örnektir. İskitler, M.Ö. 8. yüzyılda, Orta Asya'nın Tanrı dağları ile Hazar denizi arasındaki bozkırlarında yaşarlarken, daha sonra göç ederek, Karadeniz'in kuzeyinde, İtil ve Tuna nehirleri arasındaki alanlara yayılmışlardır. İskitler, Karadeniz'in kuzeyinde varlıklarını M.Ö. 2. yüzyıla kadar devam ettirmişlerdir.

Milâttan sonra Türklerin yayıldıkları sahaları incelemeden önce Türk göçlerinin bu dönemde batı yönünde gelişmeye devam ettiğini belirtmek gerekir. Hunların, Orta Asya'dan Hindistan'ın kuzeyine ve Rusya'nın güneyine kadar genişledikleri bilinmektedir. Bilindiği üzere bu Hunların bir kısmı Orta Avrupa'ya kadar

ilerlemiştir. Ayrıca Sabar, Avar, Bulgar, Peçenek, Uz ve Kuman boyları da Hazar ve Karadeniz'in kuzeyi ile Orta Avrupa ve Balkanlara kadar uzandılar.

Kalabalık Oğuz ve Kıpçak boyları da 8.-11. yüzyıllar arasında Maverâünnehir üzerinden İran, Irak, Azerbaycan, Mısır ve Anadolu'ya doğru göç etmişler ve bu bölgelerde devletlerini kurarak kendi kültür ve medeniyetlerini geliştirmişlerdir. Bu bölgelerde kurulan devletler arasında, Oğuz ve Kıpçakların kurduğu (Mısır) Memluk Devleti ile ağırlıkla Oğuz boylarının kurduğu Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti yer alır.

Türk Göçlerine bakıldığında, Türklerin hep Batı'ya doğru göç ettikleri ve göçlerinde iki yolu kullandıkları görülür. Bu göç yolları:

1. göç yolu diyebileceğimiz Hazar'ın kuzeyinden Orta Avrupa'ya doğru, batıya göç edenler ki; bunlar Hun, Bulgar, Kuman-Kıpçak, Oğuz Türkleridir. Bu boylar, gittikleri Orta Avrupa ve Balkan ülkelerine yerleşmişler, devletler kurmuşlardır; bazıları da, bu topraklarda yerli halkla karışarak zamanla kendi benliklerini kaybedip, eriyip gitmişlerdir.

2. göç yolu diyebileceğimiz Hazar'ın güneyinden İran üzerinden batıya doğru göç yolunu takip edenler İran, Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Bu yolu takip edenlerin büyük çoğunluğunu ise, Oğuz boyları oluşturmaktaydı ve Oğuzlar kendi devletlerini ve medeniyetlerini kurmuşlardır. İslâm toplulukları ile komşu olmaları ve onlarla ilişki kurmaları sonucu da, Oğuzlar, Müslüman olmuşlardır. Dil yönünden de, Arapça ve Farsça'nın etkisi edebî yazı dillerinde kendini göstermeye başlamıştır.

MORAVCSİK'in verdiği bilgiye göre, Hunların ve diğer kavimlerin kullandıkları 3 tane göç yolu vardır. Bu kavimlerin Batıya gelişleri şu şekildedir:

1. Doğudan Hazar denizini aşarak bugünkü İran'ı ve Anadolu'yu aşarak geldiler. Daha sonra Selçuklular ve Osmanlılar da bu yolu kullanmışlardır.

2. Ural dağlarından Hazar'ın kuzeyini aşarak, Kafkas'lardan doğu Avrupa'ya akınlar ettiler.

3. Ural dağlarının kuzey kıyılarını takip ederek bütün Karadeniz'i aşarak Tuna'ya ve Karpat'lara doğru yüzyıllarca sürecek bir kavim yolu oluşturdular. (Bkz. Moravcsik 1958: 50).

Bizans kaynaklarında Türklerle ilgili çok bilgi bulunmaktadır. Avrupa Hunları zamanında Karadenizin kuzeyinden "Ogur" adı ile tanınan Saragur, Ogur ve Onogur'lar önceden yaşadıkları Ural'ın doğusundan geldiler (Bkz. Moravcsik 1958: 65). Hazarların da Bizans kaynaklarında Türk ve özellikle doğu Türkleri olarak tanındığını ve 626 yılında Kayzer Herakleos ile Hazar Kağanı'nın Tiflis yakınlarında karşılaştıklarını anlatan bilgiler bulunmaktadır (Bkz. Moravcsik 1958: 81-82)

Bu göç yolları üzerinden geçip giden Türk kavimlerinin kültür ve medeniyetlerinde de değişiklikler yaşanmıştır. Göç ettikleri bölgelerde, beraber yaşadıkları milletlerle kültürel etkileşimlere girmişlerdir. Yeterli nüfus yoğunluğu olmayan veya hâkim güçlerini kaybeden bazı Türk boyları, meselâ Orta Avrupa'da güçlerini kaybeden Hunlar, Kumanlar, Peçenekler, Uzlar (Oğuzlar), Agaçeriler ve Balkanlardaki Bulgarlar benliklerini kaybetmişler ve zamanla diğer toplulukların içinde eriyip gitmişlerdir.

1.3. Eski Türk Çağı Türk Hayat Alanı

Eski Türk çağı hayat alanları incelenirken, eski Türklerin yaşadıkları yerlere ve komşularına dikkat edilecektir. Eski Türkleri incelemeye, Türk ana yurdunda ilk devleti kuran ve haklarında geniş bilgi bulunan Hunlardan başlanacaktır. Hunlar, bilindiği üzere, Orta Asya'da büyük bir imparatorluk kurmuştu. Bir kavimler birliği şeklinde olduğu düşünülen Hun Devletinin nasıl kurulduğuna bakmadan önce, onların en çok savaştıkları ve çok sıkı ilişki içinde bulundukları Çin devletinin durumuna bakmak gereklidir. Çin sınırlarına bakıldığında, Çin'in kuzeydoğusunda Mançurya ve Güney Sibirya kavimleri karışık bir şekilde bulunuyordu. Çin kuzey sınırlarında ise, Proto-Moğollar, Tunghular vardı. Kuzeybatıda ise, Hun Türkleri ve batıda da Tibetliler bulunuyordu (Bkz. Ögel 1981: 6-13).

Tabi, bu halklar arasında da karışmalar olmuş; Çin kaynaklarında bazı kavimler için farklı adlandırmalar veya genel adlandırmalar yapılmıştır. Ancak değişmeyen,

Çin'in kuzeyinde hep Türk ve Moğolların olduğudur. Hunların devamlı olarak kuzeyden Çin'e girmeleri kaynaklarda yer almıştır. Hunların ve Moğolların birlikte hareket ettikleri dönemler olmuştur ve bunları birbirlerinden ayırmak zordur:

> "Eski çağlarda Çin'in kuzeyi baştan başa Türk ve Moğol kavimleri tarafından kuşatılmıştı. Bunlardan kimlerin Türk ve kimlerin de Moğol olduklarını, kesin olarak söylemek çok güçtür. Ancak bir gerçek varsa, doğuya doğru eski Moğol dünyasının başladığı ve batıya doğru da Türklerin çoğaldığı idi" (Ögel 1981: 4).

Daha önce de söylediğimiz üzere, Hunlar, Sakalardan sonra, tarihî süreçte ana yurtta bilinen ilk büyük Türk devletidir. Hunlar, Ötüken merkez olmak üzere Orhun bölgesi ve Altay dağları civarında yayılmış bir şekilde yaşıyorlardı (M.Ö. 204-M.S. 216).

M. Ö. III. yüzyılın ikinci yarısına doğru Çin kaynaklarında Hiung-nu adıyla geçen Hun boylarının Çin üzerindeki baskıları iyice artırmıştır. Kuzeyden gelen bu Hun saldırılarına engel olabilmek için Çinliler, ünlü Çin Seddi'ni yapmışlardır. Hunların bilinen ilk hükümdarı, Şanyü ünvanını taşıyan, Tuman (Teoman)'dır. Tuman zamanında güçlü bir birlik oluşturan Hunların en ünlü hakanı Tuman'ın oğlu Mete'dir. Mete, kışkırtmalar sonucunda babasıyla girdiği mücadeleyi kazanmış ve tahta oturmuştur. Mete devletini yeniden teşkilatlandırmış ve doğudaki Tunghu'larla (Moğol-Tunguzlar) savaşarak onları da hâkimiyeti altına almış ve sonra da, İpek Yolu'na sahip olmak için Yüeçilerle savaşıp onları batıya sürmüştür. Daha sonra da Mete Han'ın Çinle yaptığı savaşlar vardır ki, bu savaşların sonucunda Çinliler Hunlara vergi vermeye başlamışlardır.

Mete zamanında devletin sınırları, kuzeyde Sibirya'nın içlerinden güneyde Çin Seddi'ne ve Tibet'e ve doğuda Mançurya'dan batıda Aral Gölü'ne kadar uzanmış oluyordu. Mete Han zamanında çok güçlü bir devlet olan Hun devleti, ondan sonra gerilemiş ve M.Ö. 48 yılında Hun prenslerinin taht kavgaları sonucunda devlet parçalanmış, Orta Asya'daki Hun hâkimiyeti dağılmış ve Hunların göçleri başlamıştır.

Hun İmparatorluğunun dağılması ile birlikte Hunların büyük bir kısmı Volga Irmağı üzerinden batıya göç ederken; bir kısım Hunlar da güneybatıya yani İran'a doğru göç etmişler ve böylelikle Asya'daki varlıkları devam etmiştir. Bu Hunlar İran

ve Hindistan'ın kuzeyine inerek Akhun (Eftalit) Devleti'ni kurmuşlardır. Akhunlar (420-562) "yüz yıldan fazla bir süre Horasan, Pencap, Afganistan, Hindistan, Harzem, İran ve Doğu Türkistan bölgelerinde egemen olmuşlar ve imparatorluklarını sürdürmüşlerdir" (Çeçen 1986: 61).

Akhunların egemen olduğu bölgeye bakıldığında, Akhunların İranlılar, Hindliler ve Toharlar ile ilişkiye girdikleri ve bu ilişki sonucunda da özellikle Toharlardan etkilendikleri söylenmektedir. Hatta, bu hususda ÇEÇEN, "Toharistan'a yerleştikten sonra ortaya çıkan Toharca dili aslında Akhun dilinden başka bir şey değildir" (1986: 62) görüşünü savunmaktadır.

Akhunlar, 5. yüz yılın ortalarında çok güçlü bir hâle gelmişlerse de, Göktürklerin ve Sasanilerin baskıları ile, 552'den sonra varlıklarını yitirmişlerdir. İstemi Kağan'ın Sasanilerle birlikte hareket etmesi ve Akhun'lara karşı ortak savaşmaları sonucunda Akhun ülkesi bu iki ülke tarafından paylaşılmıştı. Sasaniler, Toharistan ve Belh'i ele geçirdi; Göktürkler de, Asya ekonomisini ellerinde tutmak için İpek yolu üzerindeki bölgeleri hâkimiyetleri altına aldılar. Akhunlar, artık Göktürk egemenliğine girmişlerdi. Türkçeye Toharca'dan girmiş kelimelerin Hun, Akhun ve Wu-sun'lar döneminde ödünçlenmiş olabileceği düşünülebilir. Çünkü, Toharistan'ı egemenlikleri altına alan devletler bunlardır.

Hunların, M.Ö. 48 yılında dağılmaları sonucunda İran'a, güneybatıya gidenler, Akhun Devleti'ni kurmuşlardı. Batı'ya doğru gidenler de, İli havzasına göç etmişlerdi. M. S. 1. yüz yılda Çinlilerin ve Siyenpilerin baskıları sonucu daha batıya göç eden Hun birlikleri, Güney Rusya'ya doğru yönelmişler ve 4. yüz yılın ortalarına doğru siyasî bir birlik kurarak, Alanlara ait toprakları ele geçirmiş ve 374 yılında artık İtil (Volga) kıyılarına ulaşmışlardı. Bu tarihlerde İdil boylarında Germenler, Gotlar ve bazı Slav kavimleri yaşıyordu. Hunlar, Alan Türklerini hâkimiyetleri altına aldıktan sonra Gotlara saldırdılar. Gotlar karşı çıkamadılar. Ostrogot'ların bir kısmı Westgot'lara sığındı. Westgot'lar ise Romalılara sığındı (Bkz. Golden 2002: 70). Avrupa halkları Hunlardan kaçarak kavimler göçünü başlattı. Hunlar, Roma'ya da saldırdılar. 432'de hükümdar olan Attila zamanında

Hunlar, Volga nehrinden Rein'e ve Makedonya'dan Baltık Denizi'ne kadar olan alanda güçlü bir devlet kurdular (Bkz. Abeşî 2001: 72).

Attila, Katalaun savaşında Romalı komutan Aetius komutasındaki orduyla savaştıysa da, başarılı olamadı. İki taraf bu savaşta kesin bir netice elde edemedi. Attila, Katalaun savaşının ikinci yılında Roma seferine çıktı. Roma, Attila'nın karşısına ordu çıkaramadı. Hediyeler göndererek Papa'nın ricasıyla barış yapıldı. Attila'nın ölümü ile, oğulları arasındaki çekişmeler yüzünden devlet zayıfladı ve daha sonra hâkimiyetleri altındaki kavimler isyân ettiler. Hunlar, Macaristan'dan çekildiler. Dinyester ve Tuna arasına sığındılar. Burada Bulgar, Ogur ve Avar Türkleri ile karıştılar (Bkz. Abeşî 2001: 73-74).

Batı Hunları, yâni Avrupa Hunları, Sasanî ve Germen kavimlerinden etkilendiler. Onlardan süsleme sanatı konusunda etkilendiler. Altın ve gümüş işçiliğinde Hunlar çok ilerlediler. Aynı zamanda toprak ve seramik işçiliğini sürdürdüler (Bkz. Çeçen 1986: 58).

Asya'dan Avrupa'nın içlerine kadar gelerek büyük bir devlet kuran Hunların, göçebelikten vazgeçmeyen kısımları birkaç yüzyıl sonra geri gittiler veya öteki Türk kavimleri ile karıştılar ve Avrupa'da belirgin bir yerleşik kültür kuramadılar. Hun kültürünün bazı yansımaları kısmen bugünkü Macaristan'da yaşamaktadır. Batı Hun kültüründe, Büyük Hun Devleti'nin kültürü etkilidir (Bkz. Çeçen 1986: 60).

Wu-sun'lar

Asya Hun İmparatorluğu zamanında devlet kurmuş bir Türk boyu da *Wu-sun*'lar idi. Hunlara bağlı bir şekilde yaşayan Wu-sun'ların doğusunda "Hunlar, kuzey batılarında K'ang-chü krallığı, batılarında Fergana (Ta-yüan) vardır. Güneyde ise, surlarla çevrili şehir devletleri ile komşudurlar" (Taşağıl 2004: 18).

Wu-sun'lar, Yüe-chih'larla savaşmışlar ve onların batıya doğru göç etmelerine sebep olmuşlardır. Böylelikle de, "Toharistan'ı idareleri altına aldılar" (Taşağıl 2004: 18).

Çin kaynaklarına göre Wu-sun'lar hayvancılık ve avcılık ile uğraşıyorlardı. Ancak, TAŞAĞIL'a göre, "Her ne kadar Çin kaynakları Wu-sun'ların kültürü

hakkında bu bilgileri verse de onların yaşadığı Yedi-Su, Çu ve Talas ırmakları etrafında yapılan arkeolojik kazılarda tarımla uğraştıkları, yerleşim yerleri kurdukları açığa çıkmıştır. Özellikle sulama kanallarının bulunması ve sulu ziraatin yapılması enteresandır" (2004: 26).

Hazarlar

Başlangıçta Karadeniz ile Hazar Denizi arasında çeşitli Türk grupları, boyları yaşamışlardır. Avrupalılar, bu bölgede yaşayanlardan Milâdî 4. yy'da, özellikle de Hunlar sebebiyle, haberdar olmuşlardır. Daha sonraları bu halkların kuzey taraflarından Bulgar, Ogur ve Avar grupları gelerek bunlara katılmışlardır. Bizans kaynaklarında bunlara Doğu Türkleri adı verilmiştir (Bkz. Abeşî 2001: 113).

Araplar çekik gözlü olan bu halka 'Hazar' demişler. Bu kelime tüm Bulgar şehirlerini de kapsamıştır. Karadeniz ile Hazar denizi arasındaki bölgede Aşağı Bulgarlar yaşıyordu. Batıdaki Bulgarlar ise, Bizans ile savaşıyorlardı. Doğudakiler ise, İran ile çatışıyorlardı. Milâdî 7. yy.'da Hazarlar güçlü bir devlet kurdular. Asıl gücünü Aşağı Bulgarlardan alan Hazar Kağanlığı o kadar güçlenmişti ki, İran ve Bizansla baş ediyordu. Hazarlar, Arap-Hazar savaşları ile İslâm dini ile tanıştılar. Müslümanların baskısı sonucu Hazar Kağanlığı yıkıldı. Hazarlar Musevî oldular. Karaim adını aldılar. Kırım'a göç eden Hazarlar burada varlıklarını devam ettirdiler. Hazarların Karadeniz ve Hazar Denizi sahillerinde bulunan asıl devleti ise, Rus istilâsına kadar varlığını korudu (Bkz. Abeşî 2001: 120).

Rus egemenliği ile Hazaryada, İtil çevresinde tarım sınırlı kaldı. Aşağı İtil-Dağıstan arasındaki topraklarda göçebe yaşam devam etti (Artamonov 2004: 573). Halkın büyük bir kısmı göçebe idi. Yerleşik olanlar ise, ekili alanlarda tarım yapıyordu (Golden 2002: 198).

Hazar Devleti göç ve ticaret yolu üzerinde kurulmuş olduğundan hem Orta Asya hem de Doğu Avrupa ticareti üzerinde egemen oldular (Çeçen 1986: 109). Çünkü, Hazarlar'ın yaşadıkları saha İdil, Yayık, Kuban ve Don (Ten) nehirlerinin arasında ve Çin, Karadeniz-Kafkaslar, Önasya, Mezopotamya, Hazar, İran vs. yollarının kesiştiği yerdi.

Bulgar Devletleri

Bulgar boy birliği Hazarların batısından Kuban boylarında ve Karadeniz bozkırlarının doğusunda Göktürk ilerleyişinden önce teşekkül etmiştir. Burada tarım ve zanaatla yarı yerleşik hâle geldiler. Aynı zamanda kürk ticareti de yapıyorlardı. Bazı Ogur boyları Avar hâkimiyeti ile Panonya'ya göçtüler. 7. yüz yıl başlarında Ogur-Bulgar boylarından bazıları Avar hâkimiyeti altında ayrıştı. Bulgar önderi Kubrat, Bizans ile Avar-Sasani ittifakına karşı anlaştı. 635 civarında Avar hâkimiyetine karşı ayaklanıp büyük Bulgar Devleti'ni kurdu. Kubrat 660'da ölünce, çocukları birbirinden ayrıldılar. Bir kısmı Hazar egemenliğine girdi. Bir kısmı ise, Panonya'ya gelip yerleşti. Burada, 8. yüz yıl sonuna kadar varlıklarını korudular. Hazarların saldırıları karşısında Tuna nehrini aşarak bugünkü Bulgaristan'a yerleştiler. Karadeniz bozkırında kalan Bulgarlar (Kara Bulgarlar), Hazar hâkimiyetine girdiler (Bkz. Golden 2002: 202-203).

Tuna Bulgar Devleti

Asparux'un (679-702) önderliğinde Tuna'yı aşıp gelen Bulgarlar, kuzeydoğu Balkanlardan Bizans topraklarına girdiler. Ogur Türkleri tarafından kurulan en uzun ömürlü devlet olan Tuna Bulgar Devleti, Bizans ve Avar imparatorlukları arasında hâkimiyetini sürdürmüştür. Bizans'ın Araplarla mücadelesinden de yararlanarak bir Bizans ordusunu yenerek Bizans'la anlaştılar. Bizans, 681'de yapılan bu antlaşmayla bugünkü Bulgaristan olacak yerin sahiplerini tanımış oldular. Asparux'un 701 civarında ölmesi ile işbaşına geçen Tervel, Bizans'a yardımlar yaptı. Bulgarlar, 717-718'de İstanbul'u kuşatan Arapların yenilmesinde rol oynadılar.

Bulgar nüfusunun Slav nüfusuna göre çok az olması Bulgarların Slavlaşmasına yol açtı. Bulgarlar, burada Slavlarla karışarak Slav-Bulgar'lar hâline geldiler (Bkz. Golden 2002: 208).

İdil Bulgarları

Hazar hâkimiyetine girmek istemeyerek, kuzeye yönelen bir kısım Bulgarlar, İtil boylarında yerleşmişler ve burada Moğol istilâsına kadar devam edecek bir devlet kurmuşlardır. İtil Bulgarlarının yerleştiği bölge, İslâm ülkeleri ile Hazarlar ve

İskandinav kavimleri arasında ticaret yolları üzerinde idi. Bulgar boylarının orta İdil'e varış tarihleri 7. yy ortası ile 9. yy başlarına kadarki süre olarak tahmin ediliyor. Karadeniz Bulgarları geliş tarihleri ne olursa olsun bölgedeki askerî ve siyasî olarak en ileri topluluktu (Bkz. Golden 2002: 210). Ticaret ve tarım ile uğraştıklarını bildiğimiz Bulgarlar, uzun bir süre Hazarlara bağlı kalmışlardır. Bulgar Şehri diye bilinen başkentleri, zamanın önemli ticaret merkezlerinden biri idi. Buradaki Bulgarlar, tahıl tarımı (buğday, arpa, darı vb.) üretimi yapıp, ayrıca sansar kürkü ticareti yaptılar. 10 yy. başlarında İdil Bulgarları, Hazar hâkimiyetinden kurtulmaya çalışıyorlardı (Bkz. Golden 2002: 211).

Bulgar hanı Almuş, Müslüman olup Halifeden yardım istedi ve Oğuzlarla akrabalık kurdu. Böylece üstündeki Hazar nüfuzunu kırdı. İslâm dünyası da doğu, batı, kuzey ve güney ticareti, İdil Bulgarlarının elinde olduğu için, onlara yoğun ilgi gösterdi. İdil Bulgarları, bu bölgedeki ticareti ellerinde tuttular. 13. yy. başlarında Ruslarla mücadele kızıştı. Ruslar ve Bulgarlar, kürk ticareti için rekabet ediyorlardı. Bulgarlar 1218'de Yuğra'ya ilerlediler. Ruslar ise 1220'de Kama ötesini işgal ettiler. Ruslar 1221'de Novgrad'ı inşa ederek Mordva topraklarında nüfus mücadelesine girdilerse de, bu mücadele sonuçlanamadı. Kısa bir süre sonra da, bölge tamamen Moğol hâkimiyetine girdi (Bkz. Golden 2002: 214).

Avar Kağanlığı (563-803)

Çin kaynakları bu kavim için Juan-Juan adını kullanırken, Arap ve Bizans kaynakları onları Avar diye kaydeder. Bazı Macar tarihçileri ise, Avarların, Hunların bir boyu olduğu ve *var-hun* adını taşıdığını belirtirler. Bu kavim Uygur bölgesinden Avrupa'ya gelmiştir (Çeçen 1986: 88).

Avar tarihi, Asya ve Avrupa olarak ikiye ayrılır. Asya dönemi, 3. ve 5. yy. arası, Avrupa dönemi ise, 6.-9. yy. arasını kapsar. Bunlar 200 yılından 552 yılına kadar İrtiş Irmağından Kora yarımadasına kadar uzanan bölgede hâkimdiler. Çinliler ile mücadeleye girdilerse de, Çinlilere yenildiler. Avarlar, Batı Asya'da egemenliklerini sürdürürken Göktürkler bu devleti yıktılar. Avarlar, batıya doğru göç ederek Volga Irmağı bölgesi ile Kafkaslar arasındaki bölgeye yerleştiler. Avarlar,

buradan Avrupa içlerine doğru akınlar yaptılar. Avarlar, Avrupa topraklarında yeniden toparlanarak 563 yılında Bayan Kağanın önderliğinde devlet kurdular. Macaristan'dan Elbe vadisi, Alp dağları, Sava vadisinden Don ırmağına kadar olan bölgede egemen oldular. Avarlar, Bizansla yaptıkları savaşlarda İstanbul'u bile kuşattılarsa da başarısız oldular. Avarlar, Franklara yenildiler ve 803 yılında devlet dağıldı. Avar kalıntıları bugünkü Macaristan'da ve Bulgaristan'da varlıklarını sürdürür (Çeçen 1986: 91-92). Bugün, Kafkaslarda Avarların bakiyeleri mevcuttur (Bkz. Abeşî 2001: 132).

Avar Devleti, genelde kavimler ve kabilelerden meydana gelen bir federasyon yapısında kurulmuştu. Ülkede bir çok kavim vardı. Bulgar-Türk kavimleri, Ogur, Oturgur, Kuturgur ve Onurgur kavimlerini de gittikleri yere sürüklediler. Germen ve Slav kavimleri de Avar egemenliğine girdi (Bkz. Çeçen 1986: 94).

Göktürk Devleti (552-743)

Göktürk Devleti, tarihte Türk adını ilk kullanan devlettir. Yakut Türkleri, Ogur Türkleri (Bulgarlar) dışındaki tüm Türk kavimlerini egemenlikleri altında birleştirdiler (Çeçen 1986: 71).

Çin kaynaklarında Altay Türkleri olarak belirtilen Göktürkler 6. yy.'da Kuzey denizinden Kırım yarımadasına kadar yayılan 12 Milyon km2'lik bir alanda kurulan bir devlettir. Devlet, Avar Kağanlığına karşı ayaklanarak 552 tarihinde Bumin Kağan tarafından kurulmuştur (Abeşî 2001: 133).

Mukan Kağan zamanında devlet güçlenmiştir. Göktürkler, Sasanîlerle anlaşarak Akhunları da ortadan kaldırmıştır. Göktürkler, Doğu ve Batı olarak ikiye ayrıldılar. Önce Doğu Türkleri, daha sonra da zayıflayarak Batı Türkleri Çin egemenliğine girdi. Yaklaşık 50 yıl süren bu dönem, Kutluğ'un isyânı ile sona erdi. Böylelikle devlet yeniden kurulmuş oldu. Bilge Kağan ve Kültigin zamanında devlet en güçlü zamanını yaşadı. Çinlilerin entrikaları sonucu Uygur kabileleri ayaklanarak devleti yıktı (Bkz. Abeşî 2001: 135).

Sosyal hayat hakkında kesin bilgiler elimizde yoktur. Ancak, Göktürk yazıtlarından bilgi ediniyoruz. Çin kaynaklarında Türklerin esas olarak keçe çadırda yaşayan, et yiyen ve kımız içen göçebeler olduğu anlatılır. Göktürk yazıtlarından onların yerleşik komşularından ipek, pamuk, tahıl, altın ve gümüş, mücevher ve tarım aletleri aldığını biliyoruz. Bunlar, ya Çin şehirleri ve sınır bölgesindeki ticaretle, ya da akınla elde edilirdi. Avrasya üzerinde yapılan mücadelelerin başlıca sebeplerinden biri de, uluslar arası ticaretin en önemli merkezi olan İpek Yolu'nun denetimini ele geçirmekti (Bkz. Golden 2002: 124). Türkler, uluslar arası ticarette önemli aracılardı. Onların imparatorluğu, Çin ve Hindistan'ın Doğu Akdeniz ile ticaretinde köprü görevi yapıyordu (Bkz. Golden 2002: 125).

Türk barışı, doğu ile batı arasında malların serbest akışını sağladı. Bunun, uluslar arası ticaretin büyümesini teşvik ettiği tahmin edilebilir. Türkler, taht kavgaları ve iç mücadelelerle zayıfladılar. Batı Göktürkleri, siyaseten ortadan kalkmalarına rağmen, onların varisleri, yerleşik komşularınca sürekli tazyik edildiler. Bu dış uyarıcıların yokluğunda ise, devletleşme baskıları azaldı (Bkz. Golden 126).

Uygurlar

Uygurlar, 630 yılında Tula ırmağı çevresinde yaşıyorlardı. Uygurlar, Karluk, Basmıl, Dokuz Oguz boylarını yanına çekerek Göktürk devletini yıkarak, Uygur Devleti'ni kurdular. 744 yılında Uygur Yabgusu, Basmıl Kağan'ını mağlup ederek kendini kağan ilan etti ve Kutluk Bilge Kül Kağan unvanını aldı. Böylece Uygur Kağanlığı kurulmuş oldu.

Bögü Kağan, Maniheizm dinini kabul etmiştir. Bu dinin etkisiyle Uygurlardaki ilim, sanat ve edebiyatta ilerlemeler olmuştur. Uygurlar arasında Budizm dininin yayılması, özellikle Uygur edebiyatının gelişmesine yol açmıştır. Çünkü bu yeni dillerin öğrenilmesi için dinî kitapların çevirilerinin yapılması gerekiyordu. Bu dinler, Uygurların şehir yaşamına girmelerine de sebep olmuştur.

Uygurların kuzeybatısında yaşayan Kırgızlar, Uygur hâkimiyetine son vermişlerdir (840) (Bkz. Çeçen 1986: 116). Kırgızların Uygur devletine son vermesiyle birlikte yaşayan Uygur boylarının önemli bir kısmı Doğu Türkistan'a göç etmişlerdir. Doğu Türkistan'a göç eden Uygurlar, Turfan ve Karaşar şehirlerinin

yakınlarında yaşamışlardır. Bu bölgeler, tarım ve ticaret bölgeleridir. Bu bölgelerde güçlerini toplayan Uygurlar, tekrar kağanlık kurmuşlardır (856). Turfan Uygurları da denilen bu Uygurlar, tarım hayatında da ilerlemişlerdi. Zâten, Doğu Türkistan bölgesi tarım açısından önemli bir bölge idi. M.Ö. 2. yy'dan itibaren Doğu Türkistan'ı gezen Çinli seyyahlar, halkın nehir sularından kanallar açmak suretiyle tarımda sulama yaptıklarını anlatır (Bkz. Gömeç 84). Turfan Uygurları kültür ve medeniyet bakımından ilerlemişlerdi ve hâkimiyetlerini de, 1355 yılına kadar da sürdürmüşlerdir.

Kırgızların devleti ele geçirmelerinden sonra dağılan Uygurların bir kısmı, Çin ile Doğu Türkistan arasındaki Kansu bölgesine göç ettiler. Kansu Uygurları da denilen bu Uygurlar, yaşadıkları bölgenin İpek Yolu üzerinde olması nedeniyle ticarette de geliştiler. Bugün bu Uygurlara, Sarı Uygurlar adı verilmektedir.

Türk halkları içinde yazılı kaynakların da çok olması nedeniyle, en fazla bilgiye sahip olduğumuz Uygurların, medeniyet alanında ileri olduklarını biliyoruz. Uygurların özellikle tarım alanında çok ileri oldukları kaynaklarda belirtilmektedir. Uygurlar dönemindeki tarım hakkında ilerdeki bölümlerde geniş bilgi verilecektir.

Karahanlı Devleti

Karahanlılar, Türk ve İslâm medeniyetini ilk imtizaç ettiren Türk devletidir. 10. yy.'da Orta Asya'da Tanrı dağlarının kuzey ve güney bölgelerinde kurulan Karahanlı Kağanlığı, Satuk Buğra Han'ın zamanında İslâmiyetle tanıştı ve müslümanlık yayıldı. Devlet, geniş sınırlara ulaşmıştı; ancak Horasan'ı almak için Gaznelilerle yaptıkları savaşta yenildiler. Yusuf Kadir Han'ın devleti oğulları arasında paylaştırması ve oğulları arasındaki çekişmeler sonucunda devlet ikiye bölündü. Doğu Karahanlılara Karahıtaylar; Batı Karahanlılara ise, Harzemşahlar son verdi (Bkz. Çeçen 1986: 130).

Karahanlılarda ekonomik yönden hem konar-göçer, hem de yerleşik çiftçilik yaşam tarzları sürdürdükleri söylenebilir. Pirinç, darı, kendir, buğday üretilirdi. Karahanlılar döneminde Semerkant ve Maveraünnehir toprakları üzerindeki tarım ile ilgili bilgiler ileride verilecektir.

Çingiz Kağanlığı

Moğollar avcı ve balıkçı, yâni Amur bölgesinin orman ve orman-bozkır halkı iken, 10. yy. sonu ve 11. yy. başlarında bugünkü Moğolistan'da yaşayan ve zayıflayan Türk topluluklarını da kendisine katarak yavaş yavaş yayılmışlardır. Moğollar, böylece Cengiz çağında tüm Asya'yı işgal edecekleri devleti kurmuş oldular. Kıpçak, Uygur ve Oğuz gibi Türk boylarını egemenlikleri altına aldılar. Anadolu'ya gelerek Anadolu Şelçuklu Devleti'ni de yıktılar ve Ortadoğu'ya da sahip oldular (Bkz. Golden 2002: 236-237).

Cengiz Han'ın ölmesi ile de imparatorluk oğulları arasında paylaşılmıştır. Cengizliler idaresi içinde Türkmen, Kırgız, Altay, Özbek ve Kazak Türkleri kaldı. Oğuzlar, İlhanlı yönetiminde kaldı. Kıpçaklar da Çuçi, Çağatay ve Ögedey'lilerin egemenliklerinde yaşadılar. GOLDEN'e göre, Türk boyları üzerinde Moğol kültürü etkisi olmasına rağmen, Moğolca'nın etkisi olmamıştır. Moğollarla birlikte Türklerin de gittikleri yerlerde Moğolca değil, Türkçe yayılmıştır (Bkz. 2002: 243).

2. "TÜRK"LERLE İLGİLİ BİLGİ VEREN YAZILI KAYNAKLARA GÖRE "TÜRK TARIMCILIĞI"

2.1.1. Çin Kaynaklarına Göre Türklerde Tarım

M.Ö. 1050 yıllarında Çin'i yöneten *Chou* sülâlesi Türk kökenliydi (Bkz. Eberhard 1995: 33). Chou sülâlesi zamanındaki olayları inceleyen EBERHARD çok önemli tespitlerde bulunmuştur. Bu sülâle ülkeyi çeşitli garnizonlar kurarak yönetiyordu. Özellikle Türkler ve Moğollar devamlı olarak bu garnizonlara saldırıyordu. EBERHARD'a göre bu saldırıların sebebi şudur:

> "... Choular her yerde garnizonlarını kurdukları ve bu garnizonların etrafına zanaatçılarla köylülerden müteşekkil (çünkü garnizon herhangi bir şekilde maişetini temin etmek zorunda idi) müstamereler yaptıklarından, Türk ve Moğol olan göçebelerin otlak bölgeleri küçülüyordu. Bundan başka, yukarıda söylendiği gibi, kendileri de biraz ziraatle meşgul oluyorlardı. Fakat şimdi, bu ziraî mahsulleri mübadele veya soyguncululukla daha kolay elde edebildiklerini görüyorlardı. Bunun için yavaş yavaş kendi ziraatlerini bırakarak yalnız göçebe olmuşlar ve ziraî mahsüllerini komşularından yahut efendilerinden temin ediyorlardı.

> Fakat ziraatten vazgeçmekle müşkil bir duruma girmiş oluyorlardı; çünki Çinliler herhangi bir sebepten mahsulleri teslim etmedikleri yahut çok yüksek bir bedel istedikleri zaman aç kalıyorlardı. O zaman da malları soygunculukla elde etmek zorunda bulunuyorlardı" (Eberhard 1995: 39).

Çin yıllıklarından Han Hanedanlığı yıllığında, Hunlar ile ilgili olarak kayıtlar vardır. Bu kayıtlardan Hunların ataları ve yaşayışları konusunda bilgi alınabilmektedir. "Tarım yapmak gibi bir uğraşları yoktu; ancak, yine de herkesin kendine ait bir toprağı bulunurdu" cümlesini, Hunlar Çinliler gibi tarım yapmıyorlardı ama küçük çaplı da olsa tarla tarımı yapıyorlardı şeklinde yorumlayabiliriz:

> "Hsiung-nu'ların ilk atası Hsia Hou Ailesi'nin neslinden olan Ch'un-wei'dir. T'ang ve Yü [dönemlerinden] önce, Shan (:Dağ) Jung'lar, Hsien-yün'ler ve Hun-yü'ler kuzey sınırlarında otururlar, otlakları takip ederek hayvan yetiştirir ve yer değiştirirlerdi. Yetiştirdikleri hayvanların çoğu at, sığır ve koyundu. Nadir hayvanları ise deve, eşek, katır, chüeh-t'i, t'aot'u ve tien-hsi idi. Su ve otlakları izleyerek hareket ederlerdi. Surlarla çevrili [bir] şehirleri, sürekli oturdukları [bir] yer ve tarım yapmak gibi [bir] uğraşları yoktu. Ancak yine de herkesin kendine ait [bir] toprağı bulunurdu..." (Onat 2004: 1).

Kayıtlara göre Hunlular ile Çinliler arasında devamlı savaşlar oluyordu. Savaşlar sonucundaki anlaşma koşullarına göre Çin'den Hunlulara tahıl ürünleri gönderiliyordu. Aşağıdaki kayıt bu konuya iyi bir örnektir:

> "Han elçisi! Çok konuşmayın. Yeter ki, Han'ın Hsiung-nu'lara gönderdiği ipekli kumaşlar, pirinç ve maya miktar ve kalite olarak iyi olsun! Başka söze gerek var mı? Ayrıca verilenler yeterli ve iyi ise mesele yok. [fakat] eksik ve kötü ise sonbahar mahsülünü bekleyin. Atlarımızı sürüp mahsülünüzü çiğneyeceğiz" (Onat 2004: 189.

Hunlular ile Çinliler arasındaki ilişkiyi anlatan, M.Ö. 162'de gönderilen bir mektupta Çin İmparatoru şunları söylemektedir:

> "... Han ile Hsiung-nu'lar, komşu ve rakip devletlerdir. Hsiung-nu'ların oturduğu kuzey bölgelerinde soğuk ve dondurucu havalar erken başlar. Bu yüzden memurlarımı görevlendirerek yılda birkaç kez Ch'anyü'ye darı, maya, altın işlemeli ipek, ham ipek [kumaş] ve diğer şeyleri göndermekteyim" (Onat 2004: 20).

Hun Ch'an-yü'sü Çin Hanına M.Ö. 89'da bir elçiyle birlikte şu mektubu göndermiştir:

> "Güneyde büyük Han [devleti], kuzeyde güçlü Hu (:Hsiung-nu) [devleti] vardır. Hu'lar (:Hsiung-nu) Göğün sevgili oğulları olduklarından ufak tefek kurallar için sıkıntıya girmezler. Şimdi Han [devleti] ile aramızda

> büyük [bir] kapı açmak ve Han [hanedanından] [bir] kız ile evlenmek istiyorum. Her yıl bize 10.000 tan (~ 199.680 litre) [ağırlığında] mayalanmış içki, 5000 hu (~ 99.840 litre) [ağırlığında] hububat, 10.000 top çeşitli ipekli kumaş veriniz. Diğerleri eski antlaşmalara göre devam etsin ..." (Onat 2004: 40).

Çin yıllıklarında Milattan önce üçüncü yüzyıldan beri Şan-si, Şen-hi ve Ho-beğ civarlarında yaşayan *H'yung-nu*'lar için çeşitli kayıtlar vardır. Kayıtlar incelendiğinde tutarsızlıkların olduğu görülecektir: "Göçebe hayatı yaşarlar" (Han-şu 64b, 2b); "at, sığır, koyun çobanıdırlar, göç ederler, şehirleri yoktur, yazıları da yoktur. Et yerler, ziraatle uğraşırlar" (Eberhard 1996: 76); "Ziraatle uğraşırlar" (Han 94a=S. 598b) "Eberhard 1996: 77); "Hububat ambarları yaparlar" (Şı-ci = TPYL 708, 7b); "Çinliler, H'yung-nu'lara şarap mayası verirlerdi" (Şı-ci =TPYL 853, 1b) (Eberhard 1996: 77).

(Şı-ci = TPYL 708, 7b)'de kayıtlı olan "Hububat ambarları yaparlar" cümlesi Hunların tarım politikası açısından önemlidir. Marco POLO'nun 13. yüzyıl ortalarında Moğolların Büyük Kağanı Kubilay Kağan'a yapmış olduğu gezi sonucunda verdiği bilgiye göre, iklim şartlarından dolayı sıkıntı çekmemek için, Kubilay Kağan'ın da bir çok ilde hububat ambarları yaptırdığı bilinmektedir (Bkz. Polo 1985: 107). "hububat ambarlarının yapılması" eski Türk devletlerinde de uygulanan bir politika olsa gerektir.

Hunlarla ilgili kayıtlar incelendiğinde, Hunların konar-göçer bir yaşam tarzı sürdürdükleri ve coğrafyanın da imkân verdiği ölçüde tarım yaptıkları anlaşılmaktadır. Hun ülkesinin soğuk bir ülke olduğu ve coğrafyanın tarıma her zaman imkân vermediğini şu kayıttan da anlayabiliyoruz: "... tam bu sırada aylarca sürecek yağmur ve kar yağışı başladı. Hayvanlar öldü, insanlar hastalandı, ürün yetişmedi ..." (Onat 2004: 41).

EBERHARD, yaptığı çalışmada Hun devletini oluşturan H'yunğ-nu kavimleri için şu tespitlerde bulunmaktadır:

> "Bu kavimler hemen tamamiyle göçebedirler ve at yetiştirirler, yalnız zaman zaman bir yere yerleştikleri de görülür. H'yunğ-nu kavimlerinin şimal kısımlarındakiler avcılık yaparlar; cenupdakilerden bazı kısımlarda ziraatle uğraşanlar vardı" (1996: 90).

EBERHARD, bu H'yunğ-nu kavimlerinin ekonomi şekilleri konusunda da şunları söylemektedir: "Ufak mikyasta ziraatle, göçebe surette at yetiştirme, şimalde avcılık, bundan başka sığır, koyun, deve bulundururlar; domuz bulundurmazlar" demektedir (1996: 93).

Yukarıda verilen kayıtlardan ve Hunlar çağında bile sulama kanallarının olmasından, Hunların hayvancılığın yanında ekip biçme işleri ile de uğraştıklarını anlıyoruz. ÖGEL'in verdiği bilgiye göre "Başkaus bölgesinde, Çulışman nehri yakınlarında sulama kanallarının izlerini açık olarak bugün bile görmekteyiz" (Ögel 1991: 88). Buğdayı Hunların da tanıdığını Çin yıllıklarından biliyoruz. Çinliler, Hunların ürettiği buğday cinsine *pi-mai* adını vermişlerdir (Rasonyi 1970: 52). Bu bölgede daha sonra yaşayan Göktürklerin izleri de görülmüştür: "Göktürk çağına ait buluntular arasında, ziraat işlerinde kullanılan uzun kürekler ele geçirilmiştir" (Ögel 1991: 89).

Hunlar çağındaki ziraatçılıkla ilgili olarak yapılan kazılar sonucunda, pek çok saban çeşidi, oraklar, ürünleri saklamak için kazılmış çukurlar, ürünleri öğütmek için kullanılan taşlar ortaya çıkarılmıştır (Bkz. Ögel 1991: 89).

Çin yıllıklarında *Cye-gu*'lar olarak adlandırılan *Kırgızlar* ki, kayıtlara göre Han zamanında (M.Ö. 206-M. S. 220) İ-vu'nun garbında, Yen-çi'nin şimalinde (Karaşahr) yaşayan (Eberhard 1996: 67) bu Cye-gu'lar hakkında verilen bilgilere göre, "darı, buğday ekimi ile uğraşırlar" (Eberhard 1996: 67). Ayrıca "bu adamlar darı, buğday, arpa ve bir nevi yulaf eker ve bir ezme değirmeni ile bunlardan un yaparlar. Darıyı ikinci ayda eker, 9.cu ayda toplarlar. Darıyı yemek ve şarap imâl etmekte kullanırlar. Sebze ve meyvaları hiç yoktur" (Eberhard 1996: 68) denilmektedir. Bu kayıtlarda görüldüğü üzere Kırgız Türkleri sadece ekmeyi değil, ektikleri ürünleri değirmen vs. yoluyla değerlendirmeyi de biliyorlardı. Sebze ve meyvelerinin olmaması ise yaşadıkları coğrafyanın etkisine bağlanabilir.

Büyük Hun İmparatorluğu'nun M.Ö. 209 yılında Mete Han tarafından Orhun nehri civarlarında geliştirilmeye başlanmasından sonra, Baykal Gölü'nün batısından Güney Sibirya'ya ve Yenisey havzasına kadar uzanan sahada (Bkz. Taşağıl 2004: 7)

Ting-ling adlı Türk boyunun yaşadığını öğreniyoruz. Bu boyun yaşadığı yerler TAŞAĞIL'a göre şu şekildedir:

> "Ting-ling'lerin yönetici olan grupları da bu sahada yaşıyordu. Onların batı grubu İrtiş ırmağı, güney grubu ise Gobi Çölünden Çin'e doğru yayıldı. Kuzey grubunu ise Baykal-Yenisey civarında yaşayanlar oluşturuyordu. Batı grubu önce Güney Kazakistan'a sonra Avrupa'ya, güney grubu Sarı Irmağın doğduğu yere doğru yayıldı" (Taşağıl 2004: 7).

Karasuk Kültürünü oluşturanların da yine bu Türk boyu Ting-ling'lerin ataları olduğu ileri sürülmektedir:

> "... Ting-ling'lerin Baykal Gölü'nün batısından Yenisey nehrinin kaynakları, Güney Sibirya ve Batı Kazakistan bozkırlarına kadar uzanan bir sahaya yayılmış olmaları söz konusudur. Diğer taraftan arkeolojik araştırmaların sonucuna göre M. Ö. XII-VII asırlar arasında varlığını sürdüren Karasuk Kültürü'nün Ting-ling'lerin atalarına ait olduğu ileri sürülmektedir" (Taşağıl 2004: 8).

Lu-hun gölünün batısında altı devlet zamanında (419-580) yaşayan ve kayıtlarda *Gav-çığ* adıyla bildirilen Türkler hakkında, "429 yılından sonra çoğu göçebeliği terketmiş ve tarla ziraatine geçmişlerdir" denilmektedir (Eberhard 1996: 78).

Çin kaynaklarına göre Hun İmparatorluğu döneminde Orta Asya'da varlığını sürdüren önemli Türk boylarından biri de *Wu-sun*'lar idi. Wu-sun'lar "büyük ihtimalle Hunların ortaya çıktığı, daha doğrusu, Hun İmparatorluğunun kuruluşu sırasında Orta Asya'da, Tung-hu'lar Yüecich'larla birlikte Wu-sun'lar da vardı ve bağımsız olarak yaşıyorlardı" (Taşağıl 2004: 19).

Çin kaynaklarına göre Wu-sun'lar, hayvancılık ve avcılık ile uğraşıyorlardı. Ancak, TAŞAĞIL'a göre, "Her ne kadar Çin kaynakları Wu-sun'ların kültürü hakkında bu bilgileri verse de onların yaşadığı Yedi-Su, Çu ve Talas ırmakları etrafında yapılan arkeolojik kazılarda tarımla uğraştıkları, yerleşim yerleri kurdukları açığa çıkmıştır. Özellikle sulama kanallarının bulunması ve sulu ziraatin yapılması enteresandır" (2004: 26). Yine TAŞAĞIL'ın verdiği bilgiye göre, bir Wu-sun mezarından demir saban çıkmış olması tarım yapan Türk boyları içine Wu-sun'ları da koymamızı gerektirir:

> "... Çin'in Chao Su eyaletinde bulunan bir Wu-sun mezarında bulunan demir saban ve ağaç tabutun dışındaki metal izler onların demir aletleri

> kullandığına dair en iyi delillerin mevcut olduğunu söylemek gerekir" (Taşağıl 2004: 27).

Çin kaynaklarına göre bir Türk boyu olan *Kao-ch'e*'ların "menşeyi Hunların ataları döneminde adları kaynaklarda geçen Kızıl Ti' (Ch'ih-t)'lere dayandırılmaktadır" (Taşağıl 2004: 28). Hunlarla aynı dili konuştukları ifade edilen Kao-ch'e'ların daha sonraları Ti-li adıyla anıldıkları ve Ting-ling boylarının devamı kabul edildikleri belirtilmektedir (Bkz. Taşağıl 2004: 28).

Kao-ch'e'ların hayat tarzları ile ilgili olarak TAŞAĞIL'ın Çin kaynaklarından topladığı bilgi bizim için önem taşımaktadır. Çünkü aynı görüşün tersini ÖGEL, Göktürkler için ileri sürmüştü, yani Göktürk ziraatçileri tarla tarımını bırakıp yavaş yavaş konar-göçerliğe geçmişlerdi. Kao-ch'e'lar ise, konar-göçerliği bırakıp tarıma yöneliyorlar:

> "429 yılından sonra Kao-ch'e boylarının çoğu göçebeliği terkedip tarla ziraatine geçmiştir. Hayat tarzını değiştiren boyların nerelerde yaşadığı ise bildirilmemiştir" (Taşağıl 2004: 38).

Değişik Türk boylarının genel adı olan Töles'lerin yaşayış tarzları hakkında Çin kaynaklarında verilen bilgilere göre Göktürklerle benzer bir hayat sürüyorlardı. Yine TAŞAĞIL'ın Çin kaynaklarından derleyerek verdiği bilgilere göre Töles'lerde, de tarım faaliyetleri görülmektedir:

> "... Çin'in batı sınırlarına yakın yerlerde, yani Turfan civarında yaşayan Töles gruplarının bitki yetiştirme, tarım yapma gibi işlerle uğraşmaları da Türklerin İslâmiyeti kabullerinden önce Orta Asya'da tarım yaptıklarını, bitki yetiştirdiklerini göstermesi açısından hayli entresandır. Bu boylar tarımla ve bahçecilikle uğraşmaları sonucu daha çok sığır yetiştiriyorlardı, dolayısıyla ata ihtiyaçları azdı" (Taşağıl 2004: 44).

Coğrafyanın tarıma imkân verdiği yerlerde tarımın yapıldığını biliyoruz. Çin'in batı kısımları Türkler için de tarım'a müsait yerler olarak bilinmektedir. Töles boylarından bazı guruplar bu kısımlarda yaşıyorlardı: "Tarımla ve ağaç yetiştirmekle uğraşan Töles boylarının bunlar olması da kuvvetle muhtemeldir. Coğrafî dağılımlarına bakıldığında bu grubun Çin'in batı sınırlarına en yakın olduğu anlaşılmaktadır" (Taşağıl 2004: 45).

Töles'lerin bir başka boyu olan Tu-po'lar için de "otları (bitkileri) toplayıp kulübe yaparlar. Koyun, sığır yoktur. Toprağı işlerler ve bitki yetiştirirler.

Topraklarında yüzlerce çeşit ot bulunmaktadır. Onların köklerini toplarlar ve yiyecek yaparlar" (Taşağıl 2004: 134) şeklinde Çin yıllıklarında kayıtlar bulunmaktadır.

Göktürklerin kuzeyinde yaşayan Po-ma'lar ile ilgili olarak da Çin yıllıklarında yer alan "... ağaç kesilmez. At ile tarlaları sürerler" kaydı, At'ın tarımda da kullanılan bir hayvan olduğunu ve kaynaklara göre bu hayvanı tarımda kullanan ilk Türk boyunun Po-ma'lar olduğunu göstermesi bakımından önemlidir (Bkz. Taşağıl 2004: 95).

Göktürkler döneminde sulama kanallarının kullanıldığı bilinmektedir. Bu kanallarla sulama yapıldığı düşünülmektedir. Ekme, biçme ve sulama işlerinin bilindiğini düşünmek yanlış olmaz. Eğer iklimin imkân verdiği ölçüde tarım yapılmamış olsa, Kapgan Kağan anlaşma şartları olarak Çin'den neden tohum ve saban istesin? Kapğan Kağan, Kıtanlara karşı Çinlilere yardım etmesine karşılık ".. Çin'den üç bin adet tarım aleti, onbin libre demir, sekizbin kilo tohumluk darı ve Çin arazisinde bulunan Türklerin iadesi"ni (Gömeç 1999: 51) istedi. ÖGEL, Göktürklerle ilgili olarak, "Öyle anlaşılıyor ki Göktürk devleti içinde yaşayan ziraatçılar da yavaş yavaş yerleşik hayattan göçebeliğe geçmişlerdi" (Ögel 1991: 165). Ancak bu hangi dönemde olmuştur? ÖGEL, bu konuda bilgi vermemektedir. Göktürkler döneminde tarımın yapıldığı yukarıdaki kayıttan anlaşılmaktadır.

Uygurlar zamanında ise, ziraat kültürünün izlerine rastlanmaktadır. XIII. yüzyılda Kuzey Çin'e pamuğun Orta Asya'dan gittiği bilinmektedir. Uygurların çeşitli pamuklu kumaşlarından ve şaraplarından övgüyle bahsedilmektedir (Bkz. Ögel 1991: 365). Turfan bölgesinde üzümün yetiştirilmesi ve şarap yapılması Han sülâlesinden beri bilinmektedir. Ayrıca Çinli seyyahlar karpuz ekiminin Hıtay devletine Uygurlardan geçtiğini ileri sürmüşlerdir. Karpuz, buradan Çin'e geçmiştir.

Uygurlar zamanında tarım faaliyetlerini incelerken şu hususu unutmamak gerekir: Uygurların yaşadıkları topraklar tarıma müsait miydi? İZGİ'ye göre, "Uygurlar bu zamanda oturdukları toprakların çok verimsiz olması, hayatlarını çoğu kez etrafta bulunan diğer göçebe veya yarı yerleşik kabileleri yağma etmekle devam ettirme mecburiyetinde bırakmıştır" (İzgi 2000: 14). Tabii ki bu durum ilerde değişmiştir.

Uygurların Mani dinine girmeleri ve bunun sonucunda yerleşik hayata geçmeleri yaşam tarzlarında da değişiklik yaratmıştır. İZGİ bu konuda şu yorumu yapmaktadır:

> "Eski inançları ile yeni din arasındaki çelişkiyi Uygurlar kendileri de görmüşlerdir. Bu durumu kendi kitabelerinde de dile getirmişler ve "evvelce et yiyen kavim, bundan sonra pirinç yiyecek, evvelce adam öldürmek yaygın olan bu memlekette bundan sonra hayır hükümran olacaktır" (İzgi 2000: 15). "...Uygurların kendi yazıtları olan Kara balgasun yazıtında göze çarpmaktadır: "Vahşi adetleri olan ve kan seline boğulmuş bu ülkenin sebzeyle beslenilen bir ülke haline geldiği, insanların öldürüldüğü bu yerin, iyilik yapmanın teşvik edildiği bir yer haline geldiği söylenmiştir" (İzgi 2000: 20-21).

Çin elçisi WANG YEN-TE, 981-984 yılları arasında Uygurlara seyahat etmiştir. Wang yen-Te seyahatnamesinde "K'ai-pao (devrinin) ikinci senesinde (968) yağmur beş ts'una eriştiği zaman, evlerin pek çoğu tahrip olmuştur. Chinling dağlarından çıkan nehir, başşehrin bütün çevresini dolaşır, tarlaları ve meyva bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir. Bu yerde Wu-ku (beş hububat) yetişir. Yalnız Ch'iao-mai yetişmez" (İzgi 2000: 57) demektedir. Beş hububat Çinlilerce *ma* "kenevir", *mai* "buğday", *shi* "darı", *tou* "baklagiller" ve *tao* "pirinç"tir.

Yine şunu iyi biliyoruz ki, Uygurların tarım ürünlerine ihtiyaçları vardı. Kendi yetiştirdikleri ürün yetmediği zaman veya ülkenin coğrafî şartlarında görülen imkânsızlıklar yüzünden mal karşılığında –bu, kayıtlara göre at'tır- tarım ürünleri ithal etmişlerdir. Kaynaklarda bu konuyla ilgili olarak şu kayıtlar gözümüze çarpmaktadır: "841 senesinin aralık ayında, Çin imparatoru Uygurların 20.000 kile pirinç ve mısır yardımında bulunmak için teklifte bulunmuştur" (İzgi 2000: 36). Yine "842 senesinin Mayıs ayında, Çin imparatoru Wu-tsung tarafından Üge Kağan'a bir mektup yollamıştır. Bu mektupta, imparator "Elçimiz Çin'e döndü. Gönderdiğiniz mektuba göre, bizden yiyecek, sığır ve koyun istediğiniz anlaşılıyor. Bunlardan yiyecek meselesi halledildi. Kendiniz, Chen-wu şehrine at satarak 3.000 kile pirinç alabilirsiniz. Sığır ise, Çin esasında ziraî bir memleket olduğundan, sığır bizim için çok önemlidir..." (İzgi 2000: 36).

Uygurlardaki tarım konusunda bize en geniş bilgi yazılı metinler yoluyla ulaşmaktadır. Yaptığımız ön araştırmada metinlerde yer alan yüzlerce tarım terimine

rastlanmıştır. Bu terimler de gösteriyor ki, Türk tarımı Uygurlar zamanında gelişme göstermiştir. Tabiî bundaki en büyük faktör, Uygurların yerleşik hayata geçmiş olmalarıdır. Yerleşik hayatla beraber tarımın da gelişmesi kaçınılmazdır.

Ayrıca, Uygurlarda tarımın olduğunu arkeoloji de kanıtlar nitelikte bulgular sunmaktadır:

> "...Buluntulardan anlaşıldığına göre, Uygurlar değirmen taşlarını, harman tokmaklarını kullanıyor ve sulama işlerini çok iyi biliyorlardı. Hatta bazı Uygur mezarlarında ölü ile birlikte gömüldüğü anlaşılan darı gibi tahıl kalıntılarına rastlanmıştır" (Mackerras 2000: 451).

YEHLU CH'U TS'AI'nin Batı Seyahat Hatıraları'na göre Karahanlılar döneminde Semerkant, tarım yönünden çok gelişmiş bir şehirdir. Bu şehirde tarla tarımı ve meyvecilik geniş olarak yapılmaktadır. Yazları yağmur yağmadığı için, tarım sulaması kanallar vasıtasıyla yapılmaktadır. Eski Türklerin de yapmış oldukları sulama kanallarının neden yapıldığını gösteren önemli bir bilgidir:

> "... Semerkand çok zengin bir yerdi. Altın ve bakır para kullanılırdı. Şehrin dış surları yoktu. Malların fiyatları kontrol altındaydı. Şehrin birkaç kilometre etrafı bağlar ve bahçelerle kaplıydı. Her ailenin bağları olurdu. Bağlarda sulama kanallar vardı. Söğüt ağaçları ve kavakların uçları birbirlerine değerdi. Şeftali, armut bahçeleri art arda sıralanırdı. Kavunun büyüklüğü neredeyse atın başı, uzunluğu ise tilki kadardı. Tahıl çeşitlerinin tamamı mevcuttu. Yazın yağmur yağmazdı. Sulama kanallarla yapılırdı. Üzümden şarap üretilirdi. Bol miktarda dut ağaçları olup, bu ağaçların yaprağıyla ipek böceği yetiştirilirdi. Bu nedenle buralarda ipekçilik ilerlemişti ..." (Anat 2003: 162).

Li CHIH CHANG'ın Ch'ang Ch'un Chen Jen, Batı Seyahatnamesi'nde, Karahanlılar dönemi için, Mâverâünnehir'deki tarım hayatı hakkında önemli bilgiler verilmektedir:

> "Mâverâünnehr'in toprakları arpa, fasulyeden başka bütün ziraat ürünleri ekilmeye uygundu. Nisanın ortalarında buğday olgunlaşırdı, biçilip yerlere düzensiz biçimde konulur; gerektiğinde harman yapılırdı. Tüm bu hasat işleri Haziran da biterdi" (Anat 2003: 163).

> "Atabek memurlarından Li Kung hsien'in 5 dönüm yerine ekilmiş kavun pek şirin ve kokuluydu, Çin'de böyle kavun olmazdı. Kavunların ağırlığı bir çarek kadardı. Haziran ortalarında ikinci veliaht geldiğinde Liu chung lu yemekte kavun ikram etmişti ki, 10 tanesi 50 kg gelirdi. Meyve-sebzeler haddinden fazlaydı. Bunların içinde patatesle neşvit eksiktir..." (Anat 2003: 163).

2.1.2. Bizans ve Geç Batı Kaynaklarına Göre Türklerde Tarım

Bizans kaynaklarında Türk ve diğer Orta Asya kavimleri ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. MORAVCSİK'in hazırladığı *Byzantinoturcica* adlı eserde Bizans kaynaklarında bulunan Türk kayıtları bulunmaktadır.

Bu kayıtlarda Grekler ile ilgili bilgileri de bulabiliyoruz. Greklerin MÖ. 3.-2. yy'da gemilerle Karadenize gittikleri bilinmektedir. Greklerin 5. yy'da Kırım'a ve Taman yarım adasına gitmeleri ile Kırım'da tarımla uğraşıldığı için Kırım ve Atina arasında bir tarım ilişkisi kuruluyor (Bkz. Moravcsik 1958: 40).

Grekler 7. yy'da özellikle Tuna çevresinde sömürge yerleşim yerleri yaratmaya çalışıyorlar ve İskitlerle de bu nedenle ilişki kuruyorlar. Bu yerleşim birimlerinde özellikle Kuzey kavimleri ve İskitli tüccarlarla anlaşmalara varıyorlar. Bu ilişkilerle ilgili olarak 7-6. yy'da ARİSTEAS adlı bir kişi "Arimaspeia" diye bir şiir kitabı yazıyor ve kitabında kuzey steplerinde yaşayan bir halkın altın eşyalara hücum edişini anlatıyor. HERODOT, 5. yy'da Tuna ile Olbia (Elbe) ovası arasındaki yerleşim yerlerinde Grek ve İskit tüccarların ne şekilde ticaret yaptıklarını anlatırken, kuzeydeki bir mistik halktan söz eder ki, bu bilgiler Aristeas'ın yazdıklarını doğrular niteliktedir (Bkz. Moravcsik 1958: 47). Herodot'un verdiği önemli bir bilgi de altın arayan karıncalar "goldgrabenden Ameisen" motifinin aynı şekilde İskitlerde ve şamanist Türk ve Moğollarda da olmasıdır (Bkz. Moravcsik 1958: 48). İskitlerin Türklerle olan bağlantısı konusunda bu bilgiler önem taşımaktadır. İskitlerle o dönemde İranda yaşayan İskitler arasındaki ilişkinin hiç kopmamış olduğu belirtilirken, İskitlerin aynı zamanda Fin Ugor ya da Türk boyları ile ilişki halinde oldukları da düşünülmektedir. Herodot'un bahsettiği Fin Ugor halklarının dışındaki halklardan birisinin de, bazı araştırmacılara göre Avarlar olduğu ileri sürülmektedir.

13. yüzyıl ortalarında Venedikli Nicolo ve Maffeo POLO kardeşler Asya'ya bir gezi yapmışlar ve Hanbalık'ta (Pekin) Moğol kağanı Kubilay Kağan'ı ziyaret etmişlerdir. Bu kardeşlerin ikinci gezisine (1271) Nicolo POLO'nun oğlu Marco POLO da katılmış (1254-1324) ve Marco POLO, gezdiği ülkeler hakkında bir eser hazırlamıştır. Bu eser, 13. yüzyıl Asya'sını ve Tatarlar başlığı altında Moğol/Türk

halkları hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Ancak, POLO'nun eserinde genelde Tatarlar diye bahsettiği halkların Moğol mu Türk mü veya hangilerinin Türk olduğu sorusuna cevap vermek de zordur. Bu nedenle onun verdiği bilgileri değerlendirirken zorlamaya girmeden Türkmenlerle ilgili, tarım yapılabilen ve Türklerin de yaşadığı şehirlerle ilgili bahisleri derlenmiştir.

POLO, gidiş yolunda Anadolu'dan geçmekte ve orada gördüğü konar-göçer Türkmenleri şu şekilde tasvir etmektedir:

> "Türkmenlerin oturduğu bölgede halk üç kesime ayrılmıştır. Muhammed'i sayan ve onun öğretisine uyan Türkmenler kaba ve cahil kimselerdir. Bunlar dağlarda ve başlıca geçim kaynakları olan hayvanları için güzel otlaklar buldukları ulaşılması güç yerlerde otururlar" (Polo 1985: 20).

POLO, Kaşgar şehrini anlatırken şehrin ahalisi için "Müslümanlar" der, ancak bu Müslümanların Türk olup olmadığı konusunda bilgi vermez. Ancak bir Türk şehri olan Kaşgar'ın toprakları ve bu topraklarda yetişen tarımsal ürünler hakkında verdiği bilgiler bizim için önemlidir:

> "Buranın halkı kendine özgü bir dil konuşur, ticaret ve el sanatlarıyla uğraşır, özellikle pamuklu kumaşlar dokurlar. Buralıların güzel tarlaları, ağaçlıklı bahçeleri ve bağları vardır. Büyük ölçüde pamuk ve bunun yanı sıra keten ve kenevir elde ederler" (Polo 1985: 47).

Yine Türklerin önemli şehirlerinden Semerkant hakkında bilgi veren POLO, şunları yazmaktadır:

> "Semerkant soylu bir kenttir, içinde akla gelen her türlü meyvenin yetişebildiği güzel bahçelerle ve bitek bir ovayla çevrilmiştir" (Polo 1985: 47).

Yarkent şehri ile ilgili olarak da "Bu ülkede yiyecek boldur, ülkeye yetecek ölçüde pamuk da yetişir" (1985: 48) diyen POLO, Hotan şehri ile ilgili olarak da şunları kaydeder:

> "Bu kentte yaşam için gerekli her şeyden bol bol bulunur. Kentte yaşayanların tarlaları, bağları ve sayısız bahçeleri vardır. Ticaretle ve el sanatlarıyla geçinirler..." (1985: 48).

Büyük Kağan Kubilay Kağan'ın tarımla ilgili izlediği devlet stratejisi bizim için de önemlidir. POLO'nun Büyük Kağan'la ilgili verdiği bu bilgi eski Türk devletlerinde de uygulanan bir politika olsa gerektir:

> "Büyük–Kağan buğday ekininin biçildiği dönemlerde ekinin elverişsiz hava, fırtına, dolu, çekirgeler, böcekler ve başka belalar yüzünden zarar görüp görmediğinin saptanması için seçtiği görevlileri yollar. Zarara uğrayan yörelerden vergi alınmasını durdurduğu gibi kendi tahıl ambarlarından bir dahaki ekin biçme dönemine dek yetecek ölçüde buğdayın gönderilmesini sağlar. Bu nedenle bolluk dönemlerinde büyük ölçüde buğday satın alarak bunu bir çok ilde bu amaçla yaptırılmış olan tahıl ambarlarına depolar" (Polo 1985: 107).

2.1.3 Arap ve Fars Kaynaklarına Göre Türklerde Tarım

Türk ülkelerini gezen veya eserlerinde bunlar hakkında bilgi veren İslâm coğrafyacılarının eserlerinde de Türklerdeki tarım hakkında şu kayıtlar vardır:

Bulgarlar ve Bulgar ülkesi hakkında İBN RUSTEH (903), İBN FAZLAN (921)ve GERDİZÎ'nin (öl. 1053) eserlerinde verdikleri bilgilere göre Bulgar Türkleri tarımda ileri düzeyde faaliyet gösteriyorlardı.

İBN RUSTEH, *Kitab el-a'lâk el-nefîse* (903) adlı eserinde Bulgar ülkesi hakkında bilgi verdikten sonra, "...Bulgarlar ziraât ve çiftçilik yapar, buğday, arpa, darı vs. gibi her çeşit hububat ekerler" demektedir (Şeşen 1998: 37).

İBN FAZLAN, Bulgar ülkesine yaptığı seyahatle ilgili eserinde (921) yazdıklarında Bulgar ülkesi ile ilgili şu bilgiler bulunmaktadır:

> "Onların çok yeşil, şarap sirkesinden daha ekşi bir çeşit elmaları var. Bu elmayı kızlar yer. Yeyince semizleşirler. Onların ülkesinde fındık ağacından daha çok ağaç görmedim. O kadar ki, 40x40 fersah genişliğinde fındık ormanları gördüm" (Fazlan 1995: 57).
>
> "Buğday ve arpanın bol olmasına rağmen en çok darı ve at eti yerler. Bir kimse bir şey ekerse onu kendisi için hasad eder. Hükümdarın bundan hissesi yoktur. Yalnız her ev senede bir, hükümdara bir samur kürk verir" (Fazlan 1995: 57).

İBN FAZLAN'ın verdiği önemli bir bilgi de Türk dili metinlerinde *örü* diye bilinen hububat saklama çukurlarının Bulgarlarda da olmasıdır: "... onların ülkesi rutubetli ve havası ağırdır. Yiyeceklerini saklayacak yerleri de yoktur. Ancak, yerde kuyular kazıp yiyeceklerini bunlara koyabilirler. O da birkaç gün geçtikten sonra kokar ve bozulur" (Fazlan 1995: 58).

GERDİZÎ, *Zeyn el-ahbâr* adlı eserinde Bulgar ülkesiyle ilgili olarak şu bilgileri verir:

> "Bulgar ülkesi Burdas tarafına bitişiktir. Bulgar halkı Hazar denizine dökülen bir ırmak kıyısında yaşarlar. Bu nehre Etil derler. ...Bunlar bir su kenarında oturan kavimlerdir. Bunların ziraât ve hububatı vardır. Buğday, arpa, darı, mercimek, mürdümek ve bunlara benzer her çeşit hububat yetiştirirler" (Şeşen 1998: 83).

MUTAHHAR b. TAHİR el-MAKDİSİ de *el-Bed' ve'tarih* adlı eserinde (966) Türkler ve Kırgız Türkleri için "...ülkelerinde çeşitli meyveler ve yemişler yetişir. Kırgızların da ziraat sahaları ve ağaçları vardır" demektedir (Şeşen 1998: 194).

İDRÎSÎ (öl. 1166), *Nüzhet el-müştâk fî ihtirâk el-âfâk* adlı eserinde Türkler için genel bilgiler vermiştir. İDRÎSÎ'nin verdiği bilgiler, konar-göçer Türk hayatını, yani Türklerin yaylak-kışlak hayatı yaşarken kendilerine ait tarlalarının olduğunu; hem hayvancılık hem de tarımcılık yaptıklarını göstermektedir. "Türklerin hububat tarlaları vardır" (Şeşen 1998: 100) diyen İDRÎSÎ, konar-göçer Türk hayatını da şu şekilde tasvir etmektedir:

> "...Onlar göçebe, hareket eden, bir yerden bir yere göçen, bildikleri her yerde otlak arayan kişilerdir. ...Bir yerde devamlı oturmazlar. Dâima yer değiştirirler, bir yerden bir yere göçerler. Onlar çiftçilik, hasad ve ekincilikle de uğraşırlar" (Şeşen 1998: 100).

Kırgızlardaki tarım ve Kırgız yaşamı hakkında da İDRÎSÎ, çok önemli bilgiler vermektedir. Çin yıllıklarında bilgi verilen eski Kırgız yaşamı ile islâmî dönemdeki Kırgız yaşamına bakıldığında Kırgızların eskiden beri tarım hayatı yaşadıklarını söylemek yanlış olmaz. Çin yıllıklarında Cye-gu adıyla yer alan Kırgızllar hakkında verilen bilgilere göre, Kırgızlar "darı, buğday ekimi ile uğraşırlar" (Eberhard 1996: 67) ve "bu adamlar darı, buğday, arpa ve bir nevi yulaf eker ve bir ezme değirmeni ile bunlardan un yaparlar. Darıyı ikinci ayda eker, 9.cu ayda toplarlar. Darıyı yemek ve şarap imâl etmekte kullanırlar. Sebze ve meyvaları hiç yoktur" (Eberhard 1996: 68). İDRÎSÎ de eserinde Kırgız tarımı hakkında şu bilgileri verir:

> "Bu nehrin üzerinde (Manhâr nehri) Kırgızların pirinç, buğday vs. hububatı öğüttükleri değirmenleri bulunur. Elde ettikleri hububatı öğütüp ekmek yaparlar. Bazan bu hububatı öğütmeden pişirerek yerler. ...Kırgız kadınları erkekler gibi her işle uğraşırlar. Çiftçilik, hasat vs. konularının çoğuyla erkeklerinin ilgisi yoktur" (Şeşen 1998: 101).

İBN FAZLAN (921) "Hazar Hakanı'nın Etil nehrinin iki tarafında kurulu büyük bir şehri vardır. Nehrin bir tarafında müslümanlar, diğer tarafında Hakan ve taraftarları oturur" der (Fazlan 1995: 83).

Mücmel el-tavârîh'e (telif tarihi 1126) göre Hazarların "...darıdan başka ekini yoktur" (Şeşen 1998: 31). Çünkü, "...Bu ülkeye Hazar ülkesi dendi. Burada kışlar sert geçer. Hazarlar kışın şehirde, yazın kırlarda otururlar" (Şeşen 1998: 31).

982 yılı civarında tamamlanmış olan *Hudûd el-âlem* adlı eserde, Xallux (Karluk) ülkesi ve kasabaları anlatılırken, "...Xalluxların bir kısmı avcı, bir kısmı çiftçi, bir kısmı çobandır" denilmektedir. ...Kûlân, islâm dünyasına bitişik küçük bir bölgedir. Burada ziraât yapılır....Tûzûn-bullâx, tarlaları bulunan, akarsuları ve hoş yerleri bulunan bir köydür" (Şeşen 1998: 65).

2.1.4. Türk Kaynaklarına Göre Türklerde Tarım

2.1.4.1. Türk Teŋri dini çevresi kaynakları

Türklerin hayat tarzı konusunda çok farklı görüşler vardır. Avcı, çoban, göçebe, atlı-göçebe, konar-göçer gibi bir sürü terimle bu konu adlandırılmaya çalışılmıştır. Tarihî kayıtlara bakıldığında, en eski Türkler olan Hunların bazı kayıtlara göre göçebe oldukları, bazı kayıtlara göre de göçebeliğin yanında kuru tarım yaptıkları anlaşılmaktadır. Hep avcı, çoban, göçebe, atlı-göçebe vs. gibi yaşam tarzını sürdürdükleri ileri sürülen Türklerin tarım yaptıklarını, bunu da yaşadıkları coğrafyanın verdiği imkânlar ölçüsünde yaptıklarını söyleyebilir miyiz? Veya Tarımcı olduklarını ama daha sonradan yaşam şartlarına göre göçebeliği de bir yaşam tarzı olarak kabul ettiklerini söyleyebilir miyiz? Çin kaynaklarında verilen bilgilere ve bizim yazıtlardan da öğrendiğimiz şekilde en azından yönetici zümrenin göçebe bir hayat tarzına sahip olduğunu bildiğimiz Göktürkler hakkında Bahaeddin Öğel'in önemli bir tespiti vardır: "Öyle anlaşılıyor ki Göktürk devleti içinde yaşayan ziraatçılar da yavaş yavaş yerleşik hayattan göçebeliğe geçmişlerdi" (Öğel 1991: 165).

Türklerin yaşam tarzı konusunda en doğru terim, *konar-göçer* terimi olmalıdır. Eski Türklerin konar-göçer bir millet oldukları ileri sürülmektedir ki; hatta bazı Çin kayıtlarına göre Türkler "...keçe çadırlarda yaşar. Su ve otlak peşinde oradan oraya göçerler. Asli uğraşları ... sürü yetiştirmektir" (Divitçioğlu 2000: 237). Ancak bazı kayıtlarda da, "Her ne kadar Türkler yerlerini değiştirseler de, herkesin kendi toprağı vardır" ve "Kapağan Kağan Çin'den tarım araçları ve tohumluk talep etmişti" (Divitçioğlu 2000: 247-248) denilmektedir. Divitçioğlu, bu kayıtlara göre de şunları söylemektedir: "Bu belgeler olmasa dahi, göçebe-çobanlığın müsaadesi oranınca Kök Türklerin tarımsal faaliyetlerde bulunmuş olduklarını iddia etmek, pek abartma sayılmaz" (2000: 248).

Türklerin tarım hayatı konusunda bizlere yol gösteren arkeolojik kayıtlar, tarihî kayıtlar ve gezi yazılarının yansıra bu çalışma için ana kaynak olan ilk kaynaklar Türk dili ile yazılmış eserlerdir. Türk Runik yazısı ile yazılmış çeşitli Türkçe yazıtlar vardır. Yenisey ve Orhun çevresinde bulundukları için genelde bu adlarla adlandırılan yazıtlar bizlere Türk hayatı konusunda geniş bilgiler vermektedir. Ancak bu yazıtların taşlara yazılması nedeniyle işlenen konular sınırlıdır. Genelde devletin kurulması ile yapılan savaşlar anlatılmıştır. Türk runik yazısı ile yazılmış yazıtlardan sadece Yenisey bölgesi Aldı-Bel I ve II yazıtlarında (Y 12, Y 72) tarlaya, kadının doğurganlığı benzetmesi yapılarak *qatun tarlayım* denilerek tarımla ilgili bilgi verilmiştir.

> çuçuḳ böri s(a)ŋun ... –un ḳatun tarlaġım ... m tarlaġ y... (Y 12 Aldı Bel I, Vasil'ev 1983: 20).
>
> çuçuş ḳ(a)tun t(a)rl(a)ġ(ı)m ḳırıġ yor(ı)t(ı)m (Y 72 Aldı-Bel II, Vasil'ev 1983: 20)

Tarımla ilgili bilgi veren Türk runik harfli Ötüken Uygur Kağanlığı döneminin kağanlık yazıtlarından 753 tarihli Terx (Taryat) yazıtında *ılgam tarıylayım* çiftiyle beraber *tarıylay* yani tarla kelimesi geçmekte ve Türklerde tarım yapıldığını kanıtlamaktadır:

> *tört bul(u)ngd(a)ḳa bod(u)n (i)ş küç b(e)rür y(a)ġ(ı)m bül(ü)k yoḳ bol[tı ötük(e)n (e)li t(e)gr(e)s (e)li] (e)k(i)n (a)ra ılġ(a)m t(a)r(ı)ġl(a)ġ(ı)m s(e)k(i)z s(e)l(e)nge orḳun tuġla s(e)b(i)n t(e)l(e)dü ḳ(a)r(a)ġa burġu ol y(e)r(i)m(i)n sub(u)m(ı)n ḳon(a)r köç(e)r b(e)n.* "Dört bucaktaki halklar benim hizmetimdeler. Düşmanım Bülük yok oldu. (Ötüken yurdu ile

> Tegres yurdu) arasındaki vadilerim ve tarlalarım şunlardır: sekiz kollu Selenga, Orkun, Tuğla, Sebin (Seben?), Teledü (Teldü?), Karağa, Burgu. Bu topraklarım (üzerinde) ve bu sularım (boyunca) konup göçerim." (Tekin 1983: 806-810).

Bu örnek bize Uygur Türklerinin Orhun ile Selenga ırmakları arasındaki bölgelerde tarlalarının olduğunu göstermektedir. Bilindiği üzere Taryat Yazıtı Uygur kağanlığının ikinci kağanı Moyun Çor tarafından 753 yılında diktirilmiştir. Köktürk devletini yıkarak aynı bölgede devlet kuran Uygurların bu bölgede tarım yaptığı gibi, onlardan önceki Köktürklerin de bu bölgede tarım yaptığını söyleyebiliriz. Çünkü bugün de Moğolistan'da tarıma müsait yerler, Orhun ve Selenga bölgeleridir.

Ekonomik yaşam tarzı konusunda yine coğrafyaya dönersek, bozkır coğrafyasında yaşayan insanlarda geçim kaynağı olarak avcılık, hayvancılık ve tarımı görmekteyiz. Bu üçlü üretim sistemi yaşanılan coğrafyaya bağlıdır. Yazları çok kurak, kışları da çok soğuk olan bir bölgede yaşayan insanlar için rahat yaşam yolu, yazın yaylaklara, kışın da kışlıklara göç etmektir. Hayvanlarını başka türlü yetiştiremeyen en azından koruyamayan insanlar bunu yapmak zorundadır. Bunun yanında avcılık da bir geçim kaynağı olmuştur, ancak bunun tüketimi karşılaması zordur. Tarım da üretim yöntemlerinden biri olmakla birlikte, avcılık ve hayvancılığa göre farklıdır ve insana bağlıdır:

> "Üç üretim biçimi arasındaki başlıca fark tarımın hemen hemen kısıtsız gelişim gücünde yatıyor, oysa avcılığın da, hayvan yetiştiriciliğinin de üretim yöntemlerinde önemli bir ilerlemeden –hiç olmazsa modern zamanlara değin- söz edilemez. Üstelik, avcılık yağmacı bir uğraş, hayvancılık da en çok hayvanların doğal içgüdüsüne bağlıyken, tarım insanın elindeki doğal kaynakları artırır, bu süreçte de çok kez fizik çevreyi değiştirir ya da doğa güçlerine gem vurur" (Sinor 2000: 25).

Bir hayat tarzı olan veya en azından insanların kendi yaşamlarını idâme ettirebilmek amacıyla yapılan avcılık, hayvancılık ve tarım faaliyetleri üçlü üretim sistemi olarak, konar-göçer milletlerde de karşımıza çıkmaktadır. Konar-göçer toplumlarda en zor üretim faaliyeti tarım olmalıdır. Ancak çapa tarımı denilen, ilkel aletlerle yapılan tarımın bu dönemlerde de olduğu anlaşılıyor.

Türklerin tarımsal faaliyetleri devam ettirdikleri ve gittikleri yerlere de götürdükleri bilinmektedir. Türklerin tarımı diğer milletlerden öğrendikleri ve özellikle Anadolu'ya gelen Türklerin kullandıkları birçok tarım teriminin diğer

dillerden alındığını iddia ederek Türklerin tarımı sonradan öğrendiklerini ileri süren araştırmacılar da olmuştur (Bunlar için özellikle bkz. Eren 1979). Biz bu çalışmada bu iddialar üzerinde durmayacağız. Biz özellikle eski ve orta dönem Türk toplumunda tarım faaliyetleri ve kullanılan terimler üzerinde duracağız. Tabii, araştırmamızda tarımın nasıl yapıldığını, hangi ürünlerin yetiştirildiğini, tarım faaliyetlerinin sırasını (ekme, gübreleme, aşılama, sulama, harman etme, depolama vs.), hangi zamanlarda ne tür işlemlerin yapıldığını, Türklerin toprağa bakışlarını ve geçim kaynağı olarak tarımın Türklerdeki öneminin ne olduğu konuları üzerinde duracağız. Bu araştırmayı yaparken Türk dilinin sunduğu zengin malzeme esas olmakla birlikte, tarih, sanat ve arkeolojinin kaynakları da dikkate alınacaktır.

Türklerdeki tarım faaliyetlerine geçmeden önce, Türklerin toprağa bakışını incelemek zorundayız. Türk runik harfli metinler, eski Türk toplumunun 'yer-su' ile ilgili bakışı hakkında değerli bir malzeme sunar. Yazıtlarda *yağız yer*'in "besleyen" vasfına açıkça işaret edilmiştir. Meselâ, "*üzä kök t(ä)ŋri y(a)rl(ı)ḳ(a)duḳ üç(ü)n (a)sra y(a)g(ı)z y(ä)r ig(i)t(t)ük üç(ü)n (ä)l(i)m(i)n törüm(i)n (ä)t(i)nt[(i)m]*" "Yukarıda lutfettiği için aşağıda yağız yer beslediği için devletimi ve kanunlarımı düzene koydum" (Terhin, Batı str. 3) (Barutcu Özönder 1998:175).

Yine, Uzun-Oba-II yazıtındaki "*t(at(a)r(ı)g (ä)li ig(ä) (ü)ç(ü)n b(ä)rür (ä)kimiz (ü)külür/külür*" [(Tatarın eli (toprakları) iye(si var olduğu) için verir, ekinimiz çoğalır (veya gözetilir)] (Barutcu Özönder 1998: 184) denmektedir ki, bu cümle bir yandan toprağın besleyen ve kutsallık özelliğini gösterirken, daha önemli olarak Türk tarımcılığına doğrudan tanık bir yazıt olarak durur.

Kutlu olduğunu bildiğimiz toprağa Türklerce, doğurganlık ve üremeyi temsil eden hatun, ana sıfatları verilmiştir ki, bu da toprağın besleyici olduğunu ve ona ana sevgisiyle saygı duyulduğunu göstermektedir: "*(ö)gük ḳ(a)tun y(ä)r(i)mkä (a)dr(ı)lt(ı)m* "Sevgili ana hatun yerimden ayrıldım" (Uyuk Turan Kitabesi, str. 4) (Barutcu Özönder 1998: 175).

Yukarıda verdiğimiz bilgiler ışığında şunları söylemek yanlış olmaz. Birincisi, Türklerde yer/toprak kavramı kutludur. İkincisi, toprak onları besleyen, doymalarını sağlayan anne kavramıyla da özdeşleştirilen kutsal bir özellik taşır. Yenisey

yazıtlarında bile geçen ve özellikle de "besleyen" sıfatıyla geçen toprağın, çok eski zamanlarda bile işlendiğini, ürün elde edildiğini ve ona karşı saygı duyulduğunu açıkça görüyoruz.

2.1.4.2. Buddhist ve Maniheist Türk Çevreleri Kaynakları

Reşit Rahmeti Arat, Uygurlar dönemindeki Türk tarımını üçe ayırarak değerlendirir:

Ekip biçme yoluyla yapılan tarım: Bu yolla yapılan tarım sonucunda elde edilen bazı ürünler şunlardır: *käpäz* "pamuk", *arpa*, *bugday*, *tügi* "pirinç", *tarıg* "darı, hububat", *üyür~ yür* "darı, bulgur", *susam* vb.

Yetiştirilen ürünlerden elde edilen yiyecek ve içecek ürünleri: Yetiştirilen ürünlerin çeşitli aletlerle ve tekniklerle yeni bir ürün hâline getirildiğini görüyoruz: buğdaydan *un* ve *talkan* (un), susam'dan *susam yağı*, üzümden *şarap* ve *süçig*; *tıngçan yag* "kandil, lamba yağı" vb.

Uygurlar döneminde tarımın çok yaygın bir şekilde yapıldığı metinlerden gözlenebilmektedir. Korpusda belirttiğimiz kaynaklar incelendiğinde tarım terimlerinin eserlerde sıkça geçtiği görülecektir. Altun Yaruk, Maitrisimit (Hami nüshası), İyi ve Kötü Prens Öyküsü gibi sutra ve çatik'lerde tarımla ilgili geniş bilgiler verilebilmektedir. Buddhist ve Maniheist çevre Türkçe eserlerin bir kısmının başka dillerden çeviri olmasına rağmen, bu çeviri eserlerde Türkçe tarım terimlerinin çok fazla bir şekilde kullanılmış olması da yine Uygurların tarımı iyi bildiklerini göstermektedir.

13. ve 14. yy'a tarihlendirilen, özellikle arazi kiralama, arazi satışı ve vergi ile ilgili hukuksal sivil Uygur belgelerinde Türk tarımının ana çizgileri görülebilmektedir. Bu belgelerde arazilerin ürün ekmek için kiralanması ve kiralamanın da çeşitli şartlara bağlanmış olması; tarımla uğraşan insanların devlete çeşitli tarım vergileri ödemesi ve bu vergilerin bir standarda bağlanmış olması Uygur toplum ve devlet düzeninin yerleşmiş olduğunu, tarımın yaygın bir şekilde yapıldığını göstermektedir (Vergiler için bkz. Özyetgin 2004). Buddhist dönemde

manastırlarda ihtiyaçların karşılanması için bağ bahçe tarımı yapıldığı ve bu arazilerden ve elde edilen ürünlerden vergi alınmaması, Uygur devlet düzenini açıkça göstermektedir. Manastırların tarım vergilerinden muaf tutulması Uygur döneminden başlayarak bugüne kadar gelmiştir. Bugün, Türkiye'de bu tür ibadet yerleri, vakıflar ve dernekler vergiden muaf tutulmaktadır. Aşağıdaki sivil belgede bu durum açıkça belirtilmektedir:

> *...bo murut-luḳ aryadan-nıng borluḳ-ınga ḳap birt böz yir-lär-ingä tintsui-lar-ın tsangçı aġıçı-lar almazun..* (Zieme 1981:245) "Vergi memurları bu Murutluk manastırının üzüm bağından vergi ve pamuk tarlasından yer vergisi almasınlar!"

2.1.4.3. İslâmî Türk Çevresi/Çevreleri Kaynakları

2.1.4.3.1 Karahanlı Dönemi Kaynakları

Erken İslâmî çevre Türkçe eserlerinden *Divanu Lugati't-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Atebet'ül-Hakayık* ve 11.-12. yy.'da tercüme edilmiş olan *Satıraltı Kur'an Tercümesi TİEM 73*'de Türklerin tarım hayatı ile ilgili bilgilere ulaşılabilmektedir. Bu eserlerden özellikle Divanu Lugati't-Türk'te tarım hayatı ve tarım terimleri ile ilgili geniş bilgi verilmektedir.

Kaşgarlı'nın eseri Divan'da verilen bilgilere göre XI. yüz yılda Türkler, hububat kelimesinin karşılığında genel ad olarak *tarıġ*[1] kelimesini kullanıyorlardı. *Tarıġ* kelimesinin genel anlamının yanında Oğuz Türkleri hariç diğer Türk boylarında buğday anlamının olduğunu da görüyoruz: "*tarıġ: Bütün Türklerce "buğday"; yalnız oğuzlarca "darı". Bu kullanış yanlıştır; onlar buğdaya "aşlıḳ" derler*" (DLT I: 114, 373).

XI. yüzyılda Türklerin tarımını yaptıkları hububat çeşitleri –buğdaydan başka- şunlardır (Bkz. Genç 1997: 312):

a) arpa (DLT I: 123, 343; II: 121).

b) darı. Darıya Oğuzlar "tarıġ", diğer Türk boyları ise "ügür" demektedirler (DLT I: 54, 152; II: 121; III: 9).

---

[1] Tarıġ (تَرِغ) Ekin. Bu, genel bir addır (Atalay I: 373).

c) konak (çavdar) (DLT I: 384; III: 347).

d) burçak (DLT I: 466).

e) Oğuz Türklerinin "yağ ügürü" ve Çiğillerin "küç" dedikleri susam: (DLT I: 54).

f) Oğuz ve Çiğil boylarının dışındaki Türk boylarınca söylenen susam anlamındaki künçü: (DLT III: 121).

g) yitim. "Keten tohumu" (DLT III: 24).

h) tuturgan denilen pirinç (DLT I: 90, 521).

ı) sunı. "çörek otu" (DLT III: 238).

Bugün tarım işleriyle uğraşan kişi anlamında kullandığımız "tarımcı, ekinci" kelimeleri Uygur metinlerinde ve Kâşgarlı'da *tarıgçı* "köylü, ekinci" (DLT III: 242) olarak geçmektedir.

Tarım süreçlerinden gübreleme sürecini de Divan'da görebilmekteyiz. XI. yüz yılda Türkler tarlayı ekmeden önce gübreliyorlardı. Gübre kelimesi için Divan'da *kıg* kelimesi geçmektedir (DLT III: 129). Ayrıca, tarlanın bir ekim zamanı vardı. İlkbahar başlangıcında ekilen ekine *baldır tarıg* adı verilmektedir ki, bu kelime "iyi buğday" için kullanılmaktadır. Kâşgarlı ayrıca *baldır tarıg* hakkında "en iyi ekin vakti budur" demektedir (DLT I: 456).

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Hunlar zamanında bile sulama arklarının açıldığını biliyoruz. XI. yüz yılda da tarlaların bu çeşit açılan sulama kanalları vasıtasıyla sulandığını, sulama işinin sırayla yapıldığını ve sulama amaçlı kanalların açıldığını görüyoruz. *Ol aŋar qazıγ qazturdı*/[2] (Dankof-Kelly 1984: II, 57) "O onlara kanal kazdırdı" cümlesi Divanda yer almaktadır. Sulama sırası için de *sap* sözcüğü kullanılmaktadır: *seniŋ sap keldi* /"senin sıran geldi" (DLT III: 145).

Ekini biçmek için de *oryak* "orak" kullanılmaktadır (DLT I: 119). Olgunlaşan ürünler *orgak* ile biçildikten sonra, harmanda döğülüyor ve uygun rüzgârda, *tarıg*

[2] Atalay kelimeyi "kadhağ" (DLT II-190) şeklinde okurken, Dankoff-Kelly ise "qazıγ (?)" şeklinde okumuştur.

savruluyor. Elde edilen ürün daha sonra *tarıylıy yer* veya *ügürlük* (Dank-Kelly 1984: III, 58) denilen ambarlara taşınıyor.

Divan'da verilen bilgilere göre XI. yüz yılda bu şekilde yapılan ekin ekmenin yanı sıra, keten ve pamuk ekimi ve bağcılık, yani üzüm yetiştiriciliği de yapılmaktadır. Sebze ekimi ve meyvecilik de bu dönemde görülmektedir.

Erken İslâmî çevre Türkçe eserlerinden *Kutadgu Bilig*'de *tarıgçı*'lar için söylenenler, Türklerin tarıma ve tarımcılara olan bakışını göstermektedir. *Tarıgçı* zümresinin çok önemli bir zümre olduğu 4400. beyitte anlatılmaktadır. Devletin ilerlemesi, toplumun ekonomik yönden rahat olması için de, 5590. beyitte, *tarıgçı*'ların çiftlikte çok çalışmaları ve hayvancılık yapanların da, onları çoğaltmaları istenir. Ayrıca, 4416. beyitte de *tarıgçı*'ların kazançlarının bol olduğu anlatılmakta olup, tarımcılığın kazançlı bir iş olduğu vurgulanmaktadır.

> *tarıgçı turur kör taqı bir qutu / kereklig kişiler turur bu butu* "Başka bir zümre de çiftçilerdir; bunlar da lüzûmlu insanlardır (Arat 1994: 318)" (KB 4400)
>
> *tarıgçı kişiler bolur elgi kiŋ / bayat birmişindin tular köŋli kiŋ* "Çiftçilerin elleri geniş olur; Tanrının verdiğini geniş gönülle sarfederler (Arat 1994: 319)" (KB 4416)
>
> *tarıgçı tarıyqa irig bolsunı / yime yılqıçı igdiş üklitsüni* "Çiftçiler çiftlikte gayret etsinler, hayvan besleyenler de onları çoğaltsınlar (Arat 1994: 400)" (KB 5590)

Erken İslâmî çevre eserlerinden Satıraltı Kur'an Tercümesi TİEM 73 de tarım terimleri açısından zengin bir eserdir. Tarım süreçleri ve ürünleri ile ilgili adlara ve fiillere eserde sıkça rastlanılmaktadır. Satıraltı çeviri olması nedeniyle de, Arapça tarım terimlerinin Türkçe karşılıklarının varolduğunu göstermesi açısından bu eser, ayrıca önem taşımaktadır.

Edib Ahmed bin Mahmud Yügnekî tarafından 12. yüzyılın sonlarında veya 13. yüzyılın başlarında Taşkent civarında yazıldığı tahmin edilen, "hakikatlerin eşiği" anlamına gelen *Atebetü'l-Hakayık*, insanların terbiyesi üzerine yazılmış bir manzum ahlak kitabıdır. Dinî içerikli bir eser olmasına rağmen, bu eserde de tarım terimleri tanıklanabilmektedir.

2.1.4.2.2. Harezm Çevresi Kaynakları

Harezm halkı Oğuz, Peçenek, Kıpçak, Kanglı gibi Türk boyu ile komşu olmuşlardır. Ticaret ile birlikte zenginleşen bu bölge, ilim ve kültür hayatında da zenginleşmiştir. Bu bölge, 717 yılında İslâm orduları tarafından fethedilmiştir. İdaresi yine Harezm hükümdarlarına bırakılmış ise de, 1017 yılında, Gazneli Mahmud tarafından burası fethedilmiş ve idaresi Mahmud'un hükümdarlarından Altuntaş'a bırakılmıştır. Kıpçak ve Kanglı boylarından komutanlar tarafından 1041 yılından itibaren yönetilen bu bölge, Kıpçak ve Oğuz Türklerinin buraya yerleşmesiyle, Türkleşmeye başlamıştır. Harezm'de Kıpçak, Oğuz ve Kanglı şivelerinin karışımı bir Harezm Türkçesi meydana gelmiştir.

Harezm Türkçesi ile meydana getirilen çok önemli eserler bulunmaktadır. Bunlardan *Mahmud bin Ömer ez-Zemahşerî* (ölm. 1144) tarafından 1128-1144 yılları arasında yazılmış olan *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı sözlük, Harezm Türkçesinin çok önemli sözlüklerindendir. Eserde tarla tarımı ve meyvecilik ile ilgili çok önemli terimler geçmektedir. Türkçedeki *yer sür-*, *tegirmen tezgindür-*, *ekin köyül-*, *biçesü vaqt* gibi önemli ifadeleri eserde görebiliyoruz.

Mahmud bin Ali tarafından Saray şehrinde yazılan Nehcü'l-Feradis (1360), dil açısından Harezm Türkçesi'nin en önemli eseridir. Eserde, tarımla ilgili çok önemli bilgiler verilmektedir. Konular içinde geçen tanıklanan terimlerden yola çıkarak tarla tarımı ve meyvecilikle ilgili Harezm halkının geniş bilgiye sahip olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye Türkçesi'nde de bugün aynı şekilde kullanılan *ekin ek-* kullanımının da ilk olarak eserde geçmiş olması, eserin tarım yönünden de değerli olduğunu göstermektedir: *bu qaçan ekin ekgey taqı qaçan ol ekinni bu yėgey?* "bu ne zaman ekin ekecek ve ne zaman o ekini bu yiyecek?" (NF 435-2). NF'de görülen bu *ekin ek-* kullanımının Harezm halkını oluşturan boylardan biri olan Oğuz'ların etkisiyle dile girmiş olduğunu söyleyebiliriz.

2.1.4.2.3. Doğu Türk Yazı Dili Çevresi

Çağatay Türkçesinin en önemli ve en verimli şairi olan Nevaî'nin dili bizim araştırmamız açısından büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle Nevaî sözlüğü korpus alanımıza dahil edilmiştir. Ayrıca bu dönemde Mirza Mehdi Han Esterabadî

tarafından yazılmış olan *Senglah* ve 19. yy.'ın ikinci yarısında yazıldığı ileri sürülen *Lûgat-i Çagatay ve Turkî Osmanî (Şeyh Süleyman Efendi Lûgati)* sözlüğü de korpus alanımız içinde yer almaktadır.

2.1.4.2.4. Batı Türk Yazı Dili Çevresi

Araştırmamızda Oğuzların Anadolu'ya yerleşmeleri ve burada Anadolu Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti kurmaları ile bu bölgeye yerleşen Oğuzların yazı dili olan ve Osmanlı Devleti zamanında klasik şeklini alan bu yazı dili ilgili olarak belli başlı kaynakların taranmasının faydalı olacağı düşünülmüştür.

XIV. yüzyılda istinsah edilmiş olan, ketebe kaydında X. yüzyıl başlarında telif edildiği belirtilen Arapça-Farsça sözlüğün satırarası çevirisi olan *Bahşayiş Lügati*'ni yayımlayan Fikret TURAN'a göre bu eser Eski Oğuzca dönemine aittir. Sözvarlığında Oğuzca özellikler taşıdığı ileri sürülen bu eserde tarımla ilgili önemli terimlere rastlanılmaktadır. Sözlüğün önemli bir yanı da Arapça ve Farsça'dan tarımla ilgili alıntı terimlerin çokluğudur. Bu alıntı terimlerin bir kısmının aynı yüzyılda yazılmış olan diğer Türklük alanlarının sözlüklerinde bulunmuyor olması da ilginçtir.

Farsça kökenli *tarvanda* ve *bādincān* gibi ürün adlarına sadece Bahşayiş Lugati'nde rastlanılmaktadır: *turvanda* "1. bir ağacın veya bitkinin verdiği yılın ilk meyvesi 2. erken çıkan yemiş" (BŞSl. 43a-2), *bādincān* "patlıcan" (BŞSl. 45b-4). Ayrıca yunanca kökenli maydonoz (<Yun. *makedonesi*) sebzesinin sadece BŞSl.'de *maydunus* "maydanoz" (BŞSl. 45b-9) ve CC'de *maŋdanus* "Petersilie" (Grønbech 1942: 162) şeklinde geçiyor olması da ilginçtir. Kelime CC'de geçerken diğer Kıpçak sözlüklerinde geçmemektedir.

Eski Anadolu Türkçesi dil özelliklerini taşıyan ve esas olarak 9.-11. yüzyıllar arasındaki Oğuzların mücadelelerinin anlatıldığı, 15. yüzyılın ortalarında veya sonunda yazıya geçirilmiş olabileceği ileri sürülen *Dede Korkut Kitabı* da araştırmamızın korpus alanı içine dahil edilmiştir.

Korpus alanında yer alan eserlerin taranması ile meydana çıkarılan terimlerin Batı Türkçesindeki durumlarına bakmak ve terimlerin tanıklanması için ise *Tarama Sözlüğü* ve *Derleme Sözlüğü*'nden faydalanılmıştır.

2.1.4.2.5. Kuman-Kıpçak Kaynakları

Kıpçak Türkçesi, asıl vatanı olan Karadeniz'in kuzeyinde yalnızca *Codex Cumanicus* (1303) adlı eseri meydana getirmiştir. 17 Fransiskan rahibi tarafından 1303-1362 yılları arasında yazılan *Codex Cumanicus*, yabancıların yazdığı bir eser olması ve tarımla ilgili terimlerin bolca geçmesi bakımından araştırmamız için önemli bir kaynaktır.

Memluk Kıpçakçası, Mısır ve Suriye'de devlet (Memluk/Kölemen devleti) kuran Kıpçak Türklerinin dilidir. Bu dönemde Araplara Türkçe'yi öğretmek maksadıyla çeşitli kitaplar yazılmıştır. Bu eserler Türk dili grameri ve tarihi açısından çok büyük öneme sahip sözlük ve gramer kitaplarıdır. Memluk Kıpçakçası ile ilgili olarak araştırmamız korpusuna bu dönemde yazılmış olan sözlükleri dahil ettik. Bu dönemde yazılmış olan edebî eserleri ve okçuluk, hayvancılık ve fıkıhla ilgili yazılmış eserleri göz önünde bulundurmadık.

Kahire'de 1312 yılında Gırnatalı Esirü'd-din Ebû Hayyan tarafından yazılan *Kitābü'l-İdrāk Li-Lisāni'l-Etrāk*; 1245 yılında Konyalı Halil b. Muhammed b. Yusuf tarafından istinsah edilen *Kitāb-ı Mecmū u Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mogalî*; 1425'de yazıldığı sanılan ve eserin yazarı bilinmeyen Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lūgati't-Türkiyye; 1451 yılından önce yazıldığı sanılan ve Cemalü'd-din Ebi Muhammed Abdullahi't-Türkî tarafından telif edilen *Kitābü Bulgati'l-Müştāk Fî Lūgati't-Türk ve'l-Kıfçak*; Mısır'da yazılmış ve yazarı bilinmeyen bir gramer kitabı olan *El-Kavāninü'l-Külliye Li-Zabtı'l-Lūgati't-Türkiyye* ve Türkçeyi öğretmek maksadıyla Memluklar döneminde yazılmış olan önemli sözlüklerden *Ed-Dürretü'l-Mudîa Fî'l-Lūgati't-Türkiyye* araştırmamız korpusuna dahil edilen önemli eserlerdir. Eserler, İslâmî çevre Türk yazı dilindeki değişiklikleri göstermesi ve İslâmî çevrenin etkisiyle Türk tarım terminolojisine giren Arapça ve Farsça tarım terimlerini görebilmemiz açısından önemlidir.

Yukarıda adları verilen sözlükler incelendiğinde Kuman-Kıpçak sahasında tarımın hububat tarımı, sebzecilik ve meyvecilik şeklinde yaygın olarak yapıldığı görülmektedir. Hububat tarımı ile ilgili olarak Kuman-Kıpçaklarda buğday/aşlık, arpa/tarı, tuturgan/birinç, margumak "mercimek" tarımı yapıldığı görülmektedir.

Lûgatlardan yararlanarak Kuman-Kıpçaklardaki siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel yaşayışı ortaya koyan SAFRAN, konu ile ilgili olarak "Daha önce izah ettiğimiz, Deşt-i Kıpçak'a gelen ve giden ticarî emtia bölümünde, buğday, arpa, çavdar, tarı gibi hububat nev'ilerinin ihraç listesinde yer aldığını belirtmiştik" demektedir (1993: 159).

Kuman-Kıpçak'ların hububat tarımı, pamukçuluk, meyvecilik ve sebzecilik konusunda geniş bilgiye sahip oldukları ve tarımda ileri oldukları söylenebilir. Ancak yukarıda adı geçen sözlüklerde tarımın süreçleri ve nasıl yapıldığı hakkında geniş bilgiler bulunmamaktadır. Ancak yine de terimlerden yola çıkarak tarım süreçleri hakkında ipuçları bulunabilmektedir.

3. TÜRK TARIMCILIĞININ KAYNAĞI OLARAK ARKEOLOJİK VE SANAT TARİHİ MALZEMESİ

Orta Asya bozkırlarında çeşitli Türk kültür merkezleri vardır ki, bu merkezler birbirleriyle bağlantılı olmakla birlikte çok değişik farklılıklar da gösterebilmektedir. Arkeolojik kazılar ve araştırmalar Orta Asya medeniyetinin M.Ö. 5. bine kadar uzandığını göstermektedir. Batı Türkistan'da, bugünkü Aşkabat (Türkmenistan) çevresinde yapılan kazılarda, M.Ö. 5. bine ulaşan yerleşme merkezleri bulunmuştur. Anav kültürü olarak bilinen bu medeniyetin kimlere ait olduğu kesinlik kazanmamış ise de Türklerin bu bölgedeki varlıklarının ilk izlerini yansıtabileceği düşünülen ipuçlarını vermesi açısından Anav önemli bir merkezdir. Anav'da kazı yapan Prof. Fredrik Talmage HİEBERT'in kazı sonucundaki bulguları ve düşünceleri Türk tarihi ve kültürü açısından çok ilginçtir. Bu konuyla ilgili TOK'un hazırladığı "Tarih Öncesi Orta Asya" adlı makalede önemli bilgiler verilmektedir. Proto-Türk hayat alanlarından biri olan Türkmenistan'daki Anau bölgesinde yapılan bu kazıda M.Ö. 4500'lere ait olduğu tahmin edilen önemli parçalar bulunmuştur. TOK, bu konu ile ilgili şunları söylemektedir:

> "Anau bölgesinde Baktria ve Margiana kazı alanlarından yaklaşık 2000 yıl geriye tarihlenen, yani MÖ 4500'lere ait olduğu sanılan parçalar buldu. Hiebert'in bulguları arasında dünyadaki en eski çanak çömlekler olduğu düşünülen parçaların yanı sıra, üzeri kırmızı sembollerle işlenmiş, mühüre benzeyen siyah bir taş parçası da vardı. Bu siyah taş ve

> üzerindeki şekillerin bize gösterdiği çok şaşırtıcı, hatta devrimsel nitelikte bir veri olabilir. Yazıyı kullanan ilk uygarlık olduğundan tarihin Sümer'de başladığı görüşü, onlardan çok daha önce yaşamış Anau halkından kalan bu mühür tarafından çürütülüyor gibi görünüyor" (Tok 2001: 94-5).

Anau kültürünün mirasçıları olarak Türkleri gösteren HİEBERT gibi (Tok 2001: 95) düşünmüş olan bir tarihçi de W. EBERHARD'dır. EBERHARD, Anav kültürü ile Çindeki Yang-shao kültürünü karşılaştırmakta ve bu iki kültür arasındaki, özellikle boyalı çanak çömlekler gibi benzerliklerden yola çıkarak, çok gelişmiş Anav kültürü ile Türk kültürü arasında ilişki kurmaktadır:

> "Yang-shao kültürü, yalnız orta-kuzey Çin'de, Kuzey Çin'de ve Batı Çin'de, yani dağlık bölgelerde görülüyor... Eski Çin'in iskân yerleri hakkında bilinenlere nazaran, bu kültürün bulunduğu bütün bu bölgelerde Tibet kabileleri galiba Türklerle karışmış olarak yaşamakta idiler. Yang-shao kültürü, içerisinde en kuvvetlisi Tibet unsuru, sonra Türk ve bunlara ilâveten daha zayıf bir unsur olarak Tai kavimlerinin unsuru bulunan çok karışık bir kültür olacaktır. Eğer bu kabul edilecek olursa, Çin'deki boyalı çanak çömleğin muayyen izlerinin Doğu Türkistan'da bulunmasının sebebi de anlaşılabilecektir. O halde Türk kavimleri tarafından yapılmış olacaklardır. Fakat diğer taraftan da bazı Tibet kabilelerinde örneklerin Yang-shao kültüründekilere benziyen, boyalı tahta kapların, hâlâ bugün bile kullanılmasının sebebi de anlaşılacaktır" (Eberhard 1995: 21).

Karasuk kültürünün en büyük özelliği demirin işlenip, silâh yapımında kullanıldığı ilk kültür olmasıdır. Yeni yapılan arkeolojik araştırmalar Karasuk kültürü ile ilgili ilginç sonuçlar vermektedir. Karasuk kültürünün yaşandığı yerde tahıl ambarlarının bulunmuş olması, bu kültürü yaşayanların yerleşik bir hayat tarzına da sahip olduklarını göstermektedir:

> "Karasuk kültürü metal işlemecilerinin ürünleri yüksek düzeyde teknik yetkinlik gösteriyordu. Metal araç-gerecin geniş bir alanda kullanılmış olması metalurjik üretimin çapının o döneme dek görülmedik ölçüde olduğunu göstermektedir. İskit dönemi öncesi Tunç Çağı madencilerinin yaklaşık bir milyon ton civarında maden çıkardığı sanılmaktadır. Karasuk maden fırıncıları da bakıra arsenik ve kalay karıştırıp alaşımın niteliklerini ve ondan yapılan metal nesnenin özelliklerini büyük ölçüde geliştiren tekniklerin ustası olmuşlardı. Güney Sibirya'daki Karasuk kabilelerinin ekonomisinin sürü yetiştiriciliğine dayandığı düşünülüyor. Bu bölgede bulunan kemikten yapılmış ve gem yapmakta kullanıldığı düşünülen bir parça, arkeologlara burada ata binildiğini düşündürtmüştü. Ne var ki bölgede Karasuk halkının yerleşik yaşam sürdüğünü gösteren evlerin ve tahıl depolarının bulunması onların göçebe sürü ekonomisine dayalı değil, yerleşik tarımcı bir hayat sürdüğünün göstergesi olarak değerlendiriliyor" (Tok 2001: 96).

Karasuk Kültürünü (M.Ö. 1300-800) oluşturan Türk boyunun da *Ting-ling* boyu olduğu ileri sürülmektedir. TAŞAĞIL, Ting-ling boyu ile alakalı olarak şunları kaydeder:

> "... Ting-ling'lerin Baykal Gölü'nün batısından Yenisey nehrinin kaynakları, Güney Sibirya ve Batı Kazakistan bozkırlarına kadar uzanan bir sahaya yayılmış olmaları söz konusudur. Diğer taraftan arkeolojik araştırmaların sonucuna göre M. Ö. XII-VII asırlar arasında varlığını sürdüren Karasuk Kültürü'nün Ting-ling'lerin atalarına ait olduğu ileri sürülmektedir" (Taşağıl 2004: 8).

Kırgızistan'da Saimaly-Tash adlı bölgede Hun tarihi ve tarımı hakkında çok önemli arkeolojik buluntular bulunmuştur. Bunlar içinde en önemlisi, ek bölümünde verilen kaya resminde de görüleceği üzere, bir saban bulunmakta ve bu sabanı yak denilen hayvanlar çekmektedir. Yaptığımız sınırlı arkeoloji araştırması içinde bizim görebildiğimiz en eski saban resmi/şekli bu kaya resmindedir (Bkz. Ek). BERNSHTAM'a göre Saimaly-Tash buluntuları, Hun-Türk (3.-8. yy.'lar) periyoduna aittir (Frumkin 1970: 46). FRUMKİN, eserinde, bu bölge buluntuları için şunları yazmıştır:

> "Saimaly-Tash which has served as a secluded open air archive of a great many generations, represents with its well over 100.000 engravings in rock a unique panorama of wild animals, hunting scenes, domestic animals, vehicles, ploughs, and human beings" (Frumkin 1970: 45).

Eski Türk coğrafyasına bakıldığında Saka'lara, Hun'lara ve Wu-sun'lara ait arkeoloji bölgeleri bulunmaktadır. Saka'larla ilgili olarak Kazakistan'da M.Ö. 5.-4. yy.'lara ait gömü alanları vardır (Bkz. Frumkin 1970: 23). Yine Kazakistan'da Tamgalı Dağ bölgesinde Saka dönemine ait 1000 civarında (M.Ö. 7.-5. yy.) kaya mezarının bulunduğu, ancak bunların M.S. 6.-8. yy'a ait Türk dönemi özelliklerini de gösterdiği ifade edilmektedir (Bkz. Frumkin 1970: 24). Kırgizistan'da Isık-Göl civarında M.Ö.5.-3. yy'a ait bronz kaplar bulunmuştur ve bu kapların da BERNSHTAM'a göre Sakalara ait olduğu söylenmektedir (Bkz. Frumkin 1970: 39). BERNSHTAM, Tacikistan'da Pamir bölgesinde bir çok Saka lahitleri bulmuştur. M. Ö. 6.-2. yy. arasına tarihlenen bu buluntuların özelliklerine göre Saka'ların, Yüeçi'lerle ve Wu-sun'larla iletişim kurdukları söylenmektedir (Bkz. Frumkin 1970: 61).

Wu-sunlar, Çin kaynaklarına göre hayvancılık ve avcılık ile uğraşıyorlardı. Ancak TAŞAĞIL'a göre "Her ne kadar Çin kaynakları Wu-sun'ların kültürü hakkında

bu bilgileri verse de onların yaşadığı Yedi-Su, Çu ve Talas ırmakları etrafında yapılan arkeolojik kazılarda tarımla uğraştıkları, yerleşim yerleri kurdukları açığa çıkmıştır. Özellikle sulama kanallarının bulunması ve sulu ziraatin yapılması enteresandır" (2004: 26).

Moğolistan coğrafyası Türk tarihi bakımından çok önemli bir ülkedir. Burada Hun, Göktürk ve Uygur dönemlerine ait arkeolojik kazılar yapılmıştır. Ancak kazı yapılmış kurganların sayısı çok azdır. Bu kurganlarla ilgili kazıların yapılması ile Türk kültürü tarihi buluntuları gün ışığına çıkacaktır. Hunlarla ilgili Noin Ula'da yapılan kazılarda tarım açısından çok önemli olan saban demirleri, tahıl küpleri ve kapları ile tahıl tohumları bulunmuştur (Bkz. EK. resimler).

2. BÖLÜM TÜRK "TARIM" TERİMLERİ

1. EYLEMLER

1.1 "TARIM YAPMAK" EYLEMLERİ: *tarı-* ve *äk-*

Faydalı bitkileri yetiştirmek amacıyla toprak üzerinde yapılan bütün çalışmalar, toprağın işlenmesi, tohum ekilmesi, bitki yetiştirilmesi (sulama, gübreleme, biçme, öğütme vs.) gibi işlemlerin hepsi *tarım* olarak adlandırılmaktadır. Türkiye Türkçesinde bu işlerin genel adı olarak *tarım*'ın yanında Arapça *ziraat* kelimesi de kullanılmaktadır.

Bu bölümde Eski Türk tarım terminolojisiyle ilgili fiiller, genel tarım yapma fiilleri ve tarım faaliyetinin süreçleri dikkate alınarak yapılan bir sıralama içinde incelenmeye çalışılmıştır. Eski ve Orta dönem Türkçe metinlere bakıldığında, tarla tarımı faaliyetleri ile ilgili olarak iki genel fiil belirlenebilmektedir: *tarı-* ve *äk-*. Ancak, bu fiiller içinde de en geniş kullanım alanına sahip olanı *tarı-* "dağıtmak, toprağı ekmek, toprağı işlemek" fiilidir. *tarı-* fiili ile İslamî çevre Türkçe metinlerinde birlikte kullanılan *äk-* fiili, zamanla kullanım alanını genişleterek bugün Türkiye Türkçesinde tek başına "1. bir bitkiyi üretmek için toprağa tohum atmak veya gömmek 2. toprağı ekip biçmek için kullanmak" (TüSl. 1998: 682) anlamında kullanılmaktadır. *tarı-* fiilinin Türkiye Türkçesinde kök fiil kullanımı kaybolmuş, sadece bu fiil kökünden türetilmiş *tarım* (< tarı-m) ve *darı* "darı" (<tarı-γ) kelimeleri kalmıştır.

MK'de *tarı-* fiili yanında aynı anlamda *äk-* fiili de vardır. MK'de Uygur metinlerinde geçen *tarıγ tarı-* kullanımı yanında *tarıγ äk-* kullanımı da dikkati çeker: MK *äk-*: *ol tarıγ äkdi* "He sowed the seed" (DankKelly. I. 94); *tarıγ äkil-*: *tarıγ äkildi* "The grain was sown" (DankKelly. I. 108); *tarıγ äkin-*: *ol özinä tarıγ äkindi* "He sowed the ground by and for himself" (DankKelly. I. 110); *tarıγ äkiş-*: *ol maŋa tarıγ äkişdi* "He helped me bend the polo stick" (DankKelly. I. 103); *tarıγ äkit-*: *ol tarıγ äkitti* "He had the seed sown" (DankKelly. I. 114); *tarıγ äktür-*: *ol tarıγ äktürdi* "He had the seed sown" (DankKelly. I. 119).

MK'dan sonraki eserlerde tarımla ilgili olarak *äk-* fiili ve onun türevleri kullanılmaya başlanmış, *tarı-* fiilinin yerini alarak İslamî Türk çevresi metinlerinde *äk-* fiilinin kullanım alanı genişlemiştir. İslâmî çevre Orta Türkçe dönemi eserlerde bütün tahılların yetiştirilmesini anlatmak amacıyla *äk-* fiili kullanılmıştır. Bugün Türkiye Türkçesindeki *ekin ek-* kullanımının eski şekli de kaynaklarda *tarıγ äk-* (11. yy. MK) ve *äkin äk-* (Harezm) şeklinde geçmektedir ve bu kalıpla her türlü tarım özellikle de hububat tarımının yapılması anlaşılmaktadır. Harezm Türkçesi eserlerinden NF'de, bugün Türkiye Türkçesinde de kullanılan *ekin ek-* kullanımını görüyoruz. Söz konusu dönemin eserlerinde *tarıγ ek-* kullanımı da yer almaktadır. İlk defa da NF'de tespit edilen *ekin ek-* fiili, *tarıγ ek-* gibi hububat tarımı için kullanılmıştır: *bu qaçan ekin ekgey taqı qaçan ol ekinni bu yėgey?* "... bu ne zaman ekin ekecek ve ne zaman o ekini bu yiyecek?" (NF 435-2) vb.

Tarımın çeşitli evrelerini karşılamak amacıyla *tarıγ tarı-* ve *tarıγ äk-* birleşik fiilleri ve bunların türevleri kullanılmıştır. Metinlerde tespit ettiğimiz bu fiillere örnek olarak şu yapılar verilebilir: *tarıγ tarı-* "ekin ekmek"; *tarıγ tarıl-* "(ekin) ekilmek"; *tarıγ tarımsın-* "ekin eker görünmek"; *tarıγ tarın-* "yalnız başına (ekin) ekmek"; *tarıγ tarıt-* "ekin ektirmek"; *tarıγ tarıtıγsa-* "tohum saçmak istemek" ; *tarıγ äk-* "ekin ekmek"; *tarıγ äkil-* "(ekin) ekilmek"; *tarıγ äkin-* "kendisi için ekin ekmek"; *tarıγ äkiş-* "ekin ekmekte yardım ve yarış etmek"; *tarıγ äkit-* "ekin, tohum ektirmek"; *tarıγ äkür-* "ekin ektirmek".

Bugün Genel Türkçede ekin işlerini yapmak için *ek-* fiili kullanılmaktadır. *Ek-* fiilinden türetilmiş *ekin* ve *ekinci* kelimeleri de Eski Türkçedeki *tarıγ, tarıγçı/tarıdaçı* kelimelerinin yerini almıştır. *äk-* fiilinin anlamı "bir bitkiyi yetiştirmek için toprağa tohumu atmak, ekmek"tir. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere *ek-* fiili bu anlamıyla *tarı-* fiilinin yerine Orta dönem Türkçe metinlerinde geçmektedir: MK *äk- ol tarıγ äkdi* "He sowed the seed" Dank.Kelly. I. 94; *uruγ äkti* "He sowed the seed" Dank.Kelly. I. 44; (DLT I. 168; DLT I 64); KB *ek-* "bir şey ekmek" (Arat 1979: 144); TZ *ek-* "ekmek" (Atalay 1945: 167); KK *ek-* "ekmek" (Toparlı 1999: 108); KTAM *ek-* "ekmek, ekin ekmek" (Toparlı 2000: 104); İM *ekmek* "ekin ekmek" (Battal 1934: 28); Kİ *äk!*, *äkdi* (Caferoğlu 1931: 10); NF *ek-* "ekmek" (Ata 1998).

Metinlere baktığımızda *tarıγ äk-* ve *äkin äk-* kullanımının yanısıra bazı ürünlerin ekimini anlatmak amacıyla da *äk-* fiilinin ekilen ürünün adıyla birlikte kullanıldığını görüyoruz. Pirinç ekiminin anlatılması için *tuturγan äk-* tamlaması kullanılmaktadır: *män ekinçi ärdim, tuturγan äkär ärdim* "ben ekinci idim, pirinç eker idim" (NF 292-12/13); *män tägmä bir yıl ol tuturγannı äkär ärdim* "ben her bir yıl o pirinci eker idim" (NF 292-14/15). Yine "tohum" anlamındaki *uruγ* kelimesiyle kullanılan *uruγ äk-* kalıbı, "tohum ekmek", yani yine bir hububat ürününün ekimini yapmak şeklinde yorumlanabilir: *uruγ äkti* "He sowed the seed" (DankKelly. I. 44).

1.1.1 tarı- "tarlayı ekmek, ekin sürmek"

Proto-Tü. **tarı-* "toprak işlemek"; Proto Oγur **tarı-*, EBulgar -; Proto Oγuz **tarı-*: Kök Tü. -, ancak *tarlaγ* [Aldı Bel I ve II Yazıtı (Y 12, Y 72)], Budd.-Man. Tü. ç. *tarı-* (ED 532b), 13.-14. yy. Siv.Bel. *tarı-* (YamRH13-10/11); İslâmî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *tarı-* (DankKelly. II. 559), KB *tarı-* "ekmek" (Arat 1979[2]: 426), TİEM 73 *tarı-* "ekin ekmek, ziraat yapmak" (TİEM 73 Kök 177r/9=012/047), AH *tarı-* "ekmek" (Arat 1992: LX; 55); Harezm ç.: 12. yy. ME - , 12-13.yy. AKT *tarı-* (Borovkov 2002: 252), 14. yy. NF -; EKıp.: 14. yy. CC *tarı-* "ackern, bebauen" (Grønbech 1942: 236), MKıp. 13. yy. KTAM. - , ancak *ţarla* "tarla" (Toparlı 2000: 142), 14. yy. Kİ. -, 15. yy. KK. -, TZ. - ; İM - ; Doğu Tü.: *tarı-* "såçmåq, sepmåq, ekmåq" "*Köksini kildi Navåiy çu şiyer / Tuxm mexringni bu mazra'da tårib*" (Nevai III: 246); Batı Tü. -, ancak *tarıça* "darı kadar" (KDD 125-10), *taru* "darı", *taruca* "darı kadar" (TS 204).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. -; MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva *tarıır* "1. seyat' 2. paxat' 3. sajat' 4. delat' privivku 5. osemenyat'" (TuvaSl. 1968:482), Şor. -, ancak *taraa* "darı, mısır" (ŞorTüSl. 110), Altay *tarı-* "dikmek", *tarıgan agaş* "sık dikilmiş ağaç" (AltaySl. 169b); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg.-, Kazak.-, ancak *tarı* "1. darı, akdarı 2. darı tanesi" (KazakSl. 2003:524), Tat.-, Sibir Tat. ağ. *taru- /tarı-* "suçivatısya" (Tumaşeva 204a), Başk. *tarı-* (BaşkTHl. 1993: II. 324a); Karay. -, ancak *tarlav* Kar.L., Kar.T., Kar.K. *tarlav* "paşnya, polye, niva" (KarayRPSl. 1974: 515), Kumuk -, ancak *tari* "próso // prosyanóy" (KumRSl. 305); *tarlav* "1. jniv'ö 2. póle, niva" *buday tarlav* "pşeniçnaya niva" (KumRSl. 305), Kar-

Malk. *tarı-, cer tarı-* (KMalkS. 2000: 379); Güney-Doğu: Uyg. *ter-* "1. ekmek, ekim yapmak, ekin işi 2. toplamak, biraraya getirmek" (YuygSl. 1995: 403); *ter-, teri-tere-* (SalarSl.: 36; 93, 270), ağ. *teri- /teji-* "to cultivate, to grow, to plant, to sow" (Jarring 1964: 306); *tırı-* "to sow, to cultivate, to plant" (Jarring 1964:307); Özb. *tåri-* "såçmåq, sepmåq, ekmåq" "*Köksini kildi Navåiy çu şiyer / Tuxm mexringni bu mazra'da tårib*" (Nevai III: 246), *tarik* "darı" (Yusuf 1994: 257); Salar: DTSalar *dere-*, ÇingSalar *dere-* (SalarSl.: 36; 93, 270); Güney-Batı (Oğuz): Trkm. -, ancak *darı* "şalı yösümliğine meŋzeş yösümlik ve onuŋ ovnucak sarı däneli hasılı; *serçeden gorkan darı ekmez*" (TrkmDSl. 239b), Horasan -; AzTü. -; TTü. -, ancak *tarım* "Gerekli, yararlı bitkileri yetiştirmek amacıyla toprak üzerinde yapılan çalışmaların bütünü, ziraat" (TüSl. 2139), *tarla* "1. tarıma elverişli olan, sınırlı ve belirli toprak parçası 2. deniz hayvanlarının çoklukla bulunduğu yer: *Midye tarlası, İstiridye tarlası*" (TüSl. 2140).

Türkçe *tarı-* fiili, Ana Altay söz varlığının bir unsuru olarak EDAL yazarları tarafından **tiora-* "(toprağı) ekmek" şeklinde tasarlanmıştır (EDAL 1438). Ancak Altay dillerinin soy akrabalığı tezini reddeden DOERFER'e göre Moğol Yazı Dilinde tanıklanan ve ortak Ana Altay sözvarlığına kanıt olarak getirilen YMo. *tari-* fiili Türkçeden Moğolcaya geçmiş ödünç bir sözcüktür (TMEN 1; 244-245, TMEN 2; 480-482).

HAMİLTON, Buddhist çevrenin erken tarihli eserlerinden "tarım yapmak" çekirdek anlamı ile geçen *tarı-* fiilini "dağıtmak, ekmek, (bir tarlayı) işlemek" olarak anlamlandırırarak *tarı-* fiili ile *tara-* "taramak, saçlar vb. dağıtmak, tırmıklamak" eylemi arasında bir bağ kurar ve her iki fiili de MK'ya gönderme yaparak *tar-* fiili ile ilişkilendirir; iki biçimin de *tar-* "dağıtmak" eyleminin pekiştirmeli türevleri olabileceğini belirtir (Hamilton 1998: 219). HAMİLTON, TEKİN'e dayanarak (Tekin 1966: 166) sözcüğün son hece ünlüsünün *tarı:-* olarak uzun olabileceğine de dikkat çeker. *tar-* "dağıtmak" fiilinin en erken tanıkları erken İslamî çevre Karahanlı eserlerinden MK'da *bäg süsin tardı* "Bey ordusunu dağıttı, fırkalara böldü, ayırdı" *ärdim süsin tarıp* "yakaladım ve ordusunu dağıtıp"; KB 2268'de *yağısın tarar* "düşmanını dağıtır" (Arat 1979[2]: 241) örneklerindedir. HAMİLTON'un işaret ettiği *tara-* fiili de en erken 11. yüzyıldan, MK ve KB'de tanıklanmıştır. MK'da *tara-* için

verilen birinci anlam "taramak (saç vb.)"dir. KÂŞGARLI MAHMUT, *tara-* maddesi altında, orijinalinin *tar-* olduğunu belirterek *ol anıŋ süsin taradı* "O onun ordusunu dağıttı" örneğini vererek *tardı* yerine *taradı* olarak da söylendiğine dikkat çekmiştir. *tar-*'ın bu kullanımının diyalektal bir tasarruf olduğunu ileri sürebiliriz, zira *tara-* sözcüğü bu "dağıtmak" anlamı ile KB (4829, (Arat 1979[2]: 483) ve DLT dışında tarihsel Türk dilinde tanıklanmamıştır. M. RÄSÄNEN, Etimolojik Sözlüğünde MK'daki ve tarihsel ve modern Türk dilindeki "kämmen, eggen, harken" olarak tanımladığı *tara-* biçiminin proto-tipini **taŋa-* olarak kurar ve Mo. Kalmuk diyalektinden *tar* "Haar, Haarsorte", *tara-* "sich ausbreiten", *taraga* "ausbreiten" ile karşılaştırır (VEWT 464).

TEKİN, Türkçedeki kök hece ünlü uzunluklarıyla ilgili eserinde hem *tar-* fiilinin MK'daki yazımına hem de Trkm. *dāra-* "kaçıp gitmek, uzaklaşmak" biçimine dayanarak Proto-Türkçe biçimine "dağıtmak, yaymak" anlamı verir ve **tār-* olarak kurar (1995: 174). Bu doğru olmalıdır. *dāra-* fiili Türkmen Türkçesinde "1. yakın aralıga çapıp geçmek (at hakda) 2. Hücüm etmek, okdurılıp topulmak, çozmak" anlamlarına sahiptir (TrkmDSl. 1962: 239a).

tara- sözcüğü Orta dönem İslâmî çevrenin hem Batı hem de Doğu Türkçesi eserlerinde "taramak (saç vb.)" anlamı ile tanıklanmıştır (Bkz. sırası ile TS -, fakat *tarakçı* "tarayıcı"; *tarandı* "saçı ve sakalı tararken dökülen kıllar" (TS 204); TüSl. *taramak* "1. bir şeyin tellerini birbirinden ayırıp karışıklığını gidermek" (TüSL. 2137); Nevayi L *tara-* "taramåk (saçni)" "*Gar nixån såçing tarar maşşåta kelsunkim, erür / Kirpigimdin şåna, aşkimdin suv, küz xilvatsaråy*" (NevayiL III: 183).

Muhtemelen En Eski Türklerin tarımda toprağın dağıtılma ve sürülme süreçlerinin ifadesinde kullandıkları çekirdek fiil *tarı-* idi. Sözcük Türk Runik harfli metinlerde henüz tanıklanmamış olmakla birlikte, bundan müştak *tarıylay/tarlay* "tarım yapılan yer, tarım toprağı, tarım arazisi, tarla" sözcüğünün Ötüken Uygur Kağanlığı döneminin kağanlık yazıtlarından 753 tarihli Terx (Taryat) yazıtında *ötüken eli tägräs eli äkin ara ılyam tarıylayım...* (Tekin 1983: 806) "Ötüken yurdu ile Tegres yurdu arasındaki vadilerim ve tarlalarım..." şeklinde, Yenisey bölgesi yazıtlarından Aldı Bel I ve II (Y 12, Y 72) yazıtlarında daha ileri ve geç bir biçimle

tarlaγ olarak tanıklanmış olması *tarı-* fiilinin varlığını Kök Türk ve daha öncesi dönemler için de destekler nitelikte tanıklar değerindedirler.

Kök Türk ve takip eden Ötüken merkezli Türk kağanlıkları döneminden kalma Runik harfli metinlerde *tarı-* fiili tanıklanmamış olsa da, müştağı *tarıglaγ~tarlaγ*'ın bulunması, bu fiilin eski Türk tarım terminolojisi içinde kesin olarak kullanımda olduğunu düşündürtmektedir. Bu müştak isim, içinde bir başka müştak ismi de barındırmaktadır: *tarıγ* "harf. tarım yapma işinden elde edilen şey", yani "hububat". *tarıγ* sözcüğü de Kök Türk devresinden ve Ötüken Uygur Kağanlığının taş yazıtlarından henüz tanıklanmamıştır. Ancak Ötüken Uygur Kağanlığı döneminde düzenlendiği düşünülen Türk Runik harfli *Irk Bitig*'in sonucu "iyi" olan 53. ırkında sözcük geçer ve yağmurun yağmasının iyi sonuçlarından biri de *tarıγ* "ekin"in olgunlaşmasıdır. *tarı-* fiili, tek başına "tarım yapmak" olarak olmasa bile, bu *tarıγ* sözcüğüyle bir etimolojik figür (iştikaklı cinas) oluşturarak *tarıγ tarı-* şeklinde Buddhist çevrenin erken tarihli eserlerinden Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinde, kazanç yollarının sayıldığı bir söylem parçası içinde *qazγanç näŋ tarıγ tarımaqda ädgü yoq kim bir tarısar miŋ tümän bulur* "Kazanç konusunda ekin ekmekten daha iyisi yok, nitekim kim bir ekse, binlerce onbinlerce bulur" (KP XIII 2-4 (Hamilton 1998: 33)) içinde tanıklanmıştır. U II (77, 27)'de de bağcılık, meyvacılık ve tarımcılığın ardarda sıralandığı *bay borluq ı tarıγ tarımaq uyrında* cümlesinde de geçer. Tarımcılığın bir meslek, tarım yapmanın da kazancı bol bir iş olarak gösterildiği Buddhist KP sütrasını dinleyen Türk soylu kitleye tarımcılık ve tarım yapmanın getirisi yüksek bir iş olduğu bilgisi hiç de yabancı gelmemiş olsa gerektir. Nitekim aynı çevreden geç tarihli 13-14. yüzyıllardan kalma Doğu Türkistan sivil belgelerinin büyük bir kısmı arazi sahipleri ile kiralayıcılar arasında akdedilen tarım arazisi sözleşmelerine aittir ve bu senetlerde hem *tarıγ tarı-* hem de tek başına *tarı-* fiili "tarım yapmak" olarak sıkça geçmiştir:

> *töküztäki tarıγ tarımaqqa yirni* ... (YamRH03-3)
>
> *taşıqqa utmışqa bu yirlärimni tarıp yizün tip* "Taşık'a, Utmış'a bu yerlerimi ekip yesin diye" (YamMi28-9)
>
> *näçä uruγ batsar ikägü täŋ ündürüp tarır biz* "Ne kadar tohum ekilse ikimiz eşit yetiştirip ekeriz" (YamRH07-5/6).

Erken tarihli çeviri bir eser olan Maitrisimit'in Hami nüshasında geçen aşağıdaki parçalarda *tarı-* fiili ile anlatılan tarım yapma işinin süreçleri sırayla anlatılmaktadır. Aşağıdaki Maitrisimit'ten verilen ilk örnek metin pamuk tarımı ile ilgilidir ve "Ekip biçmek, tarım yapmak" şeklinde anlamlandırabileceğimiz *tarı-* fiili *käbäz tarı-* "pamuk tarımı yapmak" şeklinde özelleştirilmiş pamuk ekiminden bez dokumasına uzanan süreçler sıralanmıştır. Çeviri bir eser bile olsa, metinde tarım süreçlerinin adlarının Türkçe olması, Buddhist Türklerin tarıma, daha ileri olarak pamuk tarımına yabancı olmadıklarını göstermektedir. Nitekim bunu daha geç tarihli sivil metinler gösterecektir:

> *patini qız inçä tip tidi ... käbäz tarısayuq ödtä gautami qatun kntü iligin uruy saçtı...otayu ödtä kntü iligin otadı suwayu oyurda suwtın suwap açıntı öz iligin äwdidi kntü özi arıtıp qanlap öz iligin tıdıp özi äŋirip özi böz toqudı...* "Patini kız şöyle diye söyledi... pamuk ekmek istenecek zamanda Gautami Kadın kendi eliyle tohum saçtı ... ot biçilecek zamanda kendi eliyle ot biçti... sulanacak zamanda sudan su yolu açtı kendi eliyle döndürdü kendisi temizletip yapıp kendi eliyle engelleyip kendisi eğirip kendisi bez tokudu" (MaitrH III.: 2232/2238 -s. 172)

> *tarıγçı todunlarıγ oqıp inçä tep yarlıqadı qayu käbäzkä ya[ra]şı säkiz türlüg adruqın tükällig yer ärsär anı sizlär suwap sıp sapanlap anuq uruŋlar kim män täŋri täŋrisi burxan üçün käbäz tarıyur män...* "Ekinci brahmanları çağırıp şöyle dedi: Hangi pamuğa uygun sekiz türlü mükemmel yer varsa onu sizler sulayıp, kesip sabanlayıp hazırlayınız ki ben yüce Burhan için pamuk ekiyorum" (MaitrH III.: 2412/2416 s. 184)

Hem Buddhist içerikli eserlerde hem de sivil metinlerde *tarı-* fiilinin *tarıγ* ile birlikte *tarıγ tarı-* "ekin ekmek" şeklinde kullanılması, Türkistan Türklüğünün hububat tarımını pek iyi bildiklerini, hatta bu alanda tarım çeşitlerinin olduğunu göstermektedir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında üzerinde durulacak *käpäz tarıγu yer* "pamuk ekilecek yer, pamuk tarlası"; *yür tarıγu yer* "darı ekilecek yer, darı tarlası" gibi tarım arazisi tanımlamalarında görülen özelleşme buna açıkça işaret etmektedir. Böyle kullanımlara bakarak, işi bildiren *tarıγ tarı-* fiili ile işin yapıldığı yeri bildiren *tarıγ tarıγu yer* tamlamasının, daha çok hububat tarımının anlatılmasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sivil metinlerden seçilen aşağıdaki söylem parçaları bunu destekler niteliktedir:

> *...tarıg tarıgu yer kärgäk bolup ...* "hububat (darı) ekmek için yer gerekli olup ..." (YamRH05-3);

... maŋa elçikä tarıg tarıgu yer kärgäk bolup ... "... bana; Elçi'ye hububat (darı) ekmek için yer gerekli olup ..." (YamRH07-2/3).

tarı- fiili Buddhist ve Maniheist Türk çevresine ait eserlerde hem asıl hem de yüklendiği dinî metaforlu anlamlarıyla beraber sıklıkla tanıklanmıştır (Bkz. Aşağı). Buddhist çevrenin hem dinî hem de sivil belgelerinde fiilin kullanım alanı onun bu dönemde genel bir teknik terim gibi kullanıldığını belirlemede yardımcı olmaktadır. *Tarı-* fiili dinî metinlerde hem tek başına hem de *äk-* "ekmek, saçmak", *saç-* "saçmak" ve *tik-* "dikmek" fiilleriyle birlikte geçmiştir. *tarı-* fiili geçişlidir. Fiil bu çevre metinlerinde tek başına veya *äk-* ile *qılınç* "iş, amel", *tik-* ile beraber *(töz) yıltız* "kök", *saç-* ile *uruγ tarıγ*, tek başına olarak *yıltız, uruγ, tarıγ, uruγ tarıγ, ı tarıγ tüş yemiş, bay borluq ı tarıγ* nesnelerini aldığı tanıklanmıştır. Fiilin hem "tane", "habbe" gibi saçılarak ekimi yapılan *uruγ, tarıγ* gibi tohum veya hububat adlarıyla, hem de *ı tarıγ tüş yemiş, bay borluq ı tarıγ* gibi bağcılık ve meyvecilikle ilgili terimlerle kullanılmış olması, *tarı-* teriminin "tarla tarımı yapmak" yanında, "üzüm ve meyve tarımı yapmak" şeklinde genelleşen bir "tarım yapmak" değerinde de olduğunu gösterebilir. Ayrıca "tarım yapma, ekin ekme" işinin *tarı-* fiiliyle yapıldığı ve bu işin de *ı tarıγ tarımak, tarıγ tarımak* şeklinde anlatıldığını görüyoruz.

äksär tarısar "(ekin, tohum) ekse[2]" (UigSteu 242).

tarıγ tarır yerin bodun tarınıp yer başıŋa qalan tutup ... "... darı ekilecek yeri halk ekip biçip, yer başına (da) kalan (vergisini) verip ..." (TT I. 208)

... arasında ät'özin birlä yoqluγ asıylıγ qılγu üçün baxşıqa kärgäklig taş al'maq ı tarıγ tarımaq : satıγ yuluγ qılmaq suv kötürmäk ... "... arasında vücuduyla faydalı olmak için Bahşıya gerekli taş almak, ekin ekmek (tarım yapmak), satış-ticaret yapmak, su götürmek..." [BT VIII: A73-75(1977: 35)]

... qazγanç näŋ tarıγ tarımaqda ädgü yoq kim bir tarısar miŋ tümän bulur "Kazanç konusunda tarlaları ekip biçmekten daha iyi bir yol yoktur, bir tane (tohum) ekince, binlercesi, onbinlercesi elde edilir" KP XIII. 2-4 (Hamilton 1998: 33)

sän öz uruγuŋ birlä tarıγıl "sen kendi tohumunla ekin ek" AKT (Borovkov 2002: 291)

... yumşaq y[el]lär yeltirär ... tüz käzigçe üdinçä ... özgän yaγmur tökülür ... üd eyinki qoluça ... tarımış ı tarıγ tüş yemiş ... alqu barça uz büter ... "yumuşak yel estirir, doğru sıraya göre, zamana göre yoğun yağmur dökülür... zamanında ekilen ağaç tohum meyve$_2$ hepsi uz büyür" (Suv 566-1/6)

... bu käbäz üzäki mu bözüg ayur sän ötrü patini qız inçä tip tidi bu özi tarımış käbäzi üzä yip äŋirip böz toqımış ärür... "... bu pamuktan bezi mi

söylüyorsun? Sonra Patini kız şöyle dedi: Bu, kendisinin ektiği pamuk ile ip eğirip bez dokumuş olduğu bezdir" (MaitrH V.: 2422/2424- s. 184)

bay borluq ı tarıy tarımaq uyrında "bağ$_2$ ekin$_2$ ekmek uğrunda" (U II. 77, 27)

bodistv bor bägn'i içgüçi ı tarıy tarıyuçı ävlig barqlıy toyın közünmiş täg ... "Boddhisattva şarap$_2$ içen, ekin eken, evli barklı öğrenci görünmüş gibi...". (BT VIII A 95-96)

tarı- fiili Buddhist ve Maniheist Türk çevresine ait eserlerde hem asıl hem de yüklendiği dinî metaforlu anlamlarıyla beraber sıklıkla tanıklanmıştır. Asıl anlamıyla tanıklandığı örnekleri yukarıda göstermiştik. Burada ise *tarı-* fiilinin metaforlu kullanımlarını göstermek istiyoruz. *Tarı-* fiili "yapılan işler"i de göstermesi bakımında metoforlu kullanılmıştır. İleride de görüleceği üzere *tarı-* fiilinin hem asıl hem de metoforlu anlamlarıyla yerini *äk-* fiili alacaktır. Türkiye Türkçesindeki *ne ekersen onu biçersin* atasözünde olduğu gibi, söz edilen "ekin ekmek" değil, "yapılan işler"dir: "Bu dünyada ne yaparsan, onun karşılığını alırsın".

Buddhist Türk çevresi metinlerinde *tarı-* fiili, *edgü yıltızlıg urugug tarı-* "iyi kök tohumunu ekmek", *[edgü] yıltızlıg urug tarıg saç- t[arı]-* "iyi kök tohumunu saçmak, ekmek", *edgülüg töz yıltız tik- tarı-* "iyi kök dikmek ekmek", *üç ärdinilig tarıylay ädgü qılınç içintä saç- tarı-* "üç mücevher tarlası içinde iyi amel saçmak, ekmek" örneklerindeki gibi metaforlu olarak kullanılmıştır.

... edgü yıltızlıy uruyuy tarımış bolyaylar ... "... iyi köklü tohumu ekmiş olacaklar ..." (Suv 431-5/6)

... burqanlarqa yaqın tapınmaduk erserler azu yme nomluy şasınta [edgü] yıltızlıy uruy tarıy saçmaduk t[arı]maduq bütürmeyük bışurmayuq erserler... "Buddhalara yakın olarak tapınmamış iseler veyahut da Dharma kanununda (śāsana) [iyi] kök tohumunu$_2$ saçmamış$_2$ ve olgunlaştırmamış iseler, ..." (Suv 337-8/11)

bo ärür alqu tınlıylarnıŋ tözlärinçä nom nomlap tarımaduq ädgü yıltızlıy uruyların tarıtıp tarımış ädgü yıltızlıy uruyların bütürüp bışurup ädgükä mäŋikä yaratmaqqa tayanıp küç küsün p(a)ramitıg tükäl bütürmäk... "Budur, bütün canlıların köklerine göre dharma va'zedip ekilmemiş iyi kök tohumlarını ektirip, ektiği iyi kök tohumlarını bitirip olgunlaştırıp, iyilik ve sevinç için yaratmaya dayanıp güç$_2$ erdemini eksiksiz bitirmek/tamamlamak" (Suv 301-22/24+302-1/6)

... quşalamul tigme edgülüg töz yıltız tikser tarısarlar ... "kuşalamula denen iyi kökü$_2$ dikseler ekseler" (Suv 168-2/3)

bişinç tınl(ı)ylar tözinçe nom nomlap tarımaduq edgü yıltızlıy uruyların tarıtıp tarımış edgü yıltızlıy uruyların bışurup edgüke mengike

yaratmaqqa tayanıp ... "beşinci canlılar köklerine göre dharma va'zedip ekilmemiş iyi kök tohumlarını ektirip, ektiği iyi kök tohumlarını bitirip, olgunlaştırıp, iyilik ve sevinç için yaratmaya dayanıp ..." (Suv 294-21/23+295-1/2)

...burhan qutı[ŋa ä]dgü uruγ tarıγ saçtı ... "Buddha saadetine iyi kök tohumu saçtı ..." (MaitrH X: 6b-8/9 [1987:359])

... *nomlamak erür* ... *tarımad[uk]* ... *tarıtmak erser* ... "va'zetmek olur ... ekmedik ... ektirmek erse ..." (Suv 300a-46/47)

tınlıγ oγlanlarınıŋ tarımaduq ädgülüg yıltızların tarıtduryaylar tarımış ädgü yıltızların üklitdürüp asturup bışrunturyaylar ... "canlı oğullarının ekilmeyen iyi kökünü ektirecekler; ektiği iyi köklerini çoğaltırıp artırıp olgunlaştıracaklar" (Suv 88-3/7)

bökünki künke tegi üç erdinilig tarıylaγ içinte saçmış tarımış neçe buyan edgü kılınçlarım erser ... "bugünkü güne kadar üç mücevher tarlası içinde saçılmış ekilmiş ne kadar iyi amellerim$_2$ varsa, ..." (Suv 168-20/22)

[öŋrä ajuntaqı] qılınçnıŋ tarımış äkmiş t(a)varnıŋ tüşin utlısın bilmädin "önce dünyadaki amelin ekmiş[2] malın karşılığını[2] bilmeden/tanımadan" (Warnke 757) [UWb. 362]

tarı- fiili 13.-14. yüzyıl ile tarihlendirilen sivil Uygur metinlerinde sıkça geçmektedir:

... çirtinniŋ tarıγ[-qa] yerin bodun tarınıp yer başınya qalan tutup bodun keŋäşip qalansız quv(r)aylarqa qalanlıγ yertä quv(r)ayqa bersä bermiş yerkä qalan qodup s(a)ŋ(i)gik yerni qalanın tutmadın säkin berip quv(r)ayqa yaqasız berip yorır atı matı ärsär biz bı bitigtäki atlıγça çıγay bodunlarnıŋ küçümüz yoq üçün qalanlıγ yerni mä bizkä äksitmädin s(a)ŋigik yerni tarıp säkin bermädin küçämiş yolınta biz bitigkä uda kirmişçä bodunlar qalansız quv(r)aγ birlä qayu bägkä eşikä barıp sözläsär birlä bolup sözleşir biz ... "...Çirtin'in ekinli arazisine kadar yerini halk ekip yer başına kalan (vergisi) ödeyip halk müşavere edip, kalan vergisi olmayan cemaatlere kalanlı yerden cemaate verse, verdiği yere kalan (vergisi) koyup manastıra ait yerin kalanını ödemeden sekin (vergisi) verip cemaate kirasız verip geçerli adı madı her ne ise biz bu senetteki adları geçen kadar yoksul halkların, gücümüz olmadığı için kalan vergisine tâbi yeri de bize küçültmeden manastıra ait yeri ekip säkin (vergisi) vermeden zorladığımız hakkında biz senede uyarak girmiş kadar halklar kalansız cemaat ile hangi (sorumlu amir) beye, hanıma varıp söylesek beraber olup sözleşiriz ..." [T II Nr. 4 (Özyetgin UygSB. XXV. 6/16; USp 77]

ülüşlüg yerimni eki tözin tarıp yesün ... "hisseli yerimi iki asil ekip yesin" (YamRH13-10/11)

taşıqqa utmışqa bu yerlärimni tarıp yezün tep "Taşık'a ve Utmış'a bu yerlerimi ekip yesin diye" (YamMi28-9)

näçä uruγ batsar ekägü täŋ ündürüp tarır biz ... "ne kadar tohum ekilse ikimiz eşit yetiştirip ekeriz" (YamRH07-5/6)

özi tarızun taplamasar adın kişikä ötgürü satzun "kendisi eksin. Uygun görmezse başkalarına geçirerek satsın." (YamSa02-14)

... s(a)ŋigik yerni tarıp säkin bermädin... "... manastıra ait yeri ekip *säkin* (vergisi) vermeden ..." (T II Nr. 4, USp 77-13) (Özyetgin 2004)

... bu yastuqnı alıp uyur [tarır yer]in tarıp qalan tutup qayuqa köçüp barmatın turur ... "... bu yastuk'u (parayı) alıp dürüstçe ekilecek yerini işleyip (ekip) kalan (vergisine) tâbi olup hiçbir yere göçüp gitmeden durur ..." (TM 111 -U 598, Özyetgin UygSB. XX-17/18; Zieme 1982: 263-267)

Sivil Uygur Belgelerinden USp 53'de *bor* "şarap" imâl edilişi *tarı-* ile ifade edilmektedir. Bilindiği üzere *tarı-* fiili genellikle "tarla tarımı yapmak; hububat ekmek" için kullanılmaktadır. Bu nedenle de *tarı-* fiilinin *bor*'la birlikte kullanılması ilginçtir. Burada bahsedilen şarap yapımı değil, "şarap yapmak için üzüm bağında üzüm dikmek" olmalıdır:

korumçı oyulnuŋ qoyın yıl bir yegirminç ay bir otuzqa borçı salyarqa bor tarıyalı balıqta müngü bir at ulay baçaya tay yosınta bolmış t(ä)rs berip bir yarım baqır kümüş kupçırıŋa tutzun "Korumçı Ogul'un koyun yılı on birinci ay(ın) yirmi birinde şarapçı Salgar'a şarap üretmek için şehirde binilecek bir ulak atı Baçaga-tag nizamına aykırı olarak verip bir buçuk bakır gümüş kupçırı yerine geçsin" (Özyetgin UygSB. XVIII: 1/10; USp 53)

Buddhist çevre metinlerinde *tarı-* fiilinin *tarıg* kelimesi ile birlikte *tarıy tarı-* "ekin ekmek" şeklinde kullanılması, Uygur sahasında hububat tarımının yapıldığını veya en azından tarım çeşitlerinin olduğunu göstermektedir. Metinler bunu *käpäz tarıyu yer*; *yür tarıyu yer* ifadeleri ile tanıklamaktadır. *tarıy tarı-* ve *tarıy tarıyu yer* ibarelerinin daha çok hububat tarımının anlatılmasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Aşağıdaki örneklere bakıldığında *tarıy tarı-* bir ürünü değil de, genel olarak "toprağı ekmek" şeklinde anlamlandırılır. *Tarıy* kelimesi için Hamilton, "tohum, tohum ekilmiş yer (Tarla)" (1998:219) anlamını vermektedir. Dolayısıyla da *tarıy tarı-* birleşiğini "toprağı ekmek; tarlaları ekip biçmek" şeklinde yorumlamaktadır:

balıq taştın tarıyçılaray körür erti quruy yerig suvayu öl yerig tarıyu quş quzyun sukar yulıyur sansız tümän özlüg ölürür tarıy tarıyu ... "Kentin dışında çiftçiler görüyordu. Onlar kuru toprağı sulayıp, nemli toprağı ekerlerken, kuzgun (gibi) kuşlar gelip pek çok sayıda yaratığı gagalayıp öldürüyorlar. Bir taraftan toprak ekilirken ..." KP I. 2/6 (Hamilton 1998: 27).

... qazyanç näŋ tarıy tarımaqda ädgü yoq kim bir tarısar miŋ tümän bulur "Kazanç konusunda tarlaları ekip biçmekten daha iyi bir yol yoktur, bir

tane (tohum) ekince, binlercesi, onbinlercesi elde edilir" KP XIII. 2/4 (Hamilton 1998: 33)

Uygur Sivil belgelerinde geçen *tarıγ tarıγu yer* tamlamasını "tarım yapmak için yer" veya "darı ekmek için yer" şeklinde anlamlandırmak mümkündür. Diğer belgelerde *käpäz tarıγu yir* veya *yür tarıγu yir* gibi tamlamalar da geçmekte, bu belgelerde *käpäz* ve *yür* ihtiyacı nedeniyle tarla kiralanmakta ve kira bedeli de yine bu ürünlerle ödenmektedir. Hangi ürünün tarımı yapılacağı belli olmaktadır. Ayrıca Sivil belgelerde geçen *yür tarıγu yer* de "darı ekilecek yer" anlamını taşımaktadır. *Yür tarıγı yer* ile ilgili şu örnekte darı ihtiyacından dolayı tarla kiralanmaktadır:

...maŋa mısırqa yür tarıγu yer kärgäk bolup qayımtunung sıqaptaqı yarım äŋiz yerin anuqqa tu(t)dum bu yerkä neçä uruγ batza ekigü täŋ alır biz bu yerkä berim alım kälsä ekirär yarım bilşip//// berür biz... "... bana Mısır'a darı ekmek için yer gerekli olup Kayımtu'nun Sıkap'taki yarım boş yerini hazırlamak için kiraladım. Bu yerde ne kadar tohum bitse ikimiz eşit alırız. Bu yere verim alım (vergisi) gelse ikimiz yarım (eşit) veririz..." (YamRH08-2/9)

Ancak *tarıγ tarıγu yer* tamlamasının geçtiği aşağıdaki metinlerde ürün nedir? Darı mı, yoksa tarımı yapılan herhangi bir tahıl ürünü mü? *Tarıγ* adı bu belgelerde darı'yı karşılıyor ise diğer belgelerde yer alan *yür tarıγu yer* "darı ekilecek yer" tamlaması neden kullanılmaktadır?

maŋa Tämür Bukaqa tarıγ tarıγu yer kärgäk bolup qayımtunıŋ çangın-taqı elçi birläki täŋ ülüşlüg yerin eki şıγ yaqaqa tuttum ... "bana Temür Buka'ya tarım yapmak için (darı ekmek için) yer gerekli olup Kayımtu'nun Çangın'daki Elçi ile birlikte eşit hisseli yerini iki şıg (darı, ürün) faiziyle tuttum ..." (YamRH05-3/6)

maŋa elçikä tarıγ tarıγu yer kärgäk bolup qayımtunıŋ yol toyantaqı yarım äŋiz yerin anuqın tuttum bu yerkä näçä uruγ batsar ekägü täŋ üntürüp tarır biz bolmış tüşin täŋ üläşür-biz... "Bana Elçi'ye tarım yapmak için (darı ekmek için) yer gerekli olup Kayımtu'nun Yol Togan'daki yarım boş yerini hazırlamak için kiraladım. Bu yere ne kadar tohum ekilse ikimiz birlikte eşit yetiştirip/büyütüp ekeriz. Olmuş ürünü de eşit paylaşırız..." (YamRH07-2/6)

tarıγ kelimesine MK'de verilen Arapça karşılıklara baktığımızda kelimenin Arapça *al-zar'a*, *al-hinta*, *al-duḫn*, *al-hars* ve *al-bazr* karşılıklarının olduğunu görmekteyiz (Bkz. ED 537b). Bu Arapça kelimelerin anlamları sırasıyla şunlardır: *zar'a* (زَرع) "tohum saçma, ekme, buğday zira etmek, ekilip bitmiş hububat, ekin" (Kamus-ı Türkî s. 684) yani isim anlamı "hububat, ekin"; *hınta* (حنطه) "buğday"

(Develioğlu 1990: 432); *duḫne* (دخنه) "1. tek tane, tohum tanesi 2. darı" (Develioğlu 1990: 226); *hars* (حرث) "çift sürme, tarla işleme" [MK'deki örneklerde "tarla"] (Kamus-ı Türkî s. 544); *bazr/bezr* (بذر) "tuhm, ekilecek tane, keten tohumu, bezir yağı, bezir isi mürekkebi" (Kamus-ı Türkî s. 284). MK'daki *tarıγ* ve Oğuz diyalekti kaydı olarak verilen *aşlıq* (Bkz. ED 537b) kelimeleri için verilen yukarıdaki Arapça karşılıklar *tarıγ* kelimesinin "tohum, ekin; darı" anlamlarıyla 11. yy'da kullanıldığını göstermektedir. Bu, sivil Uygur belgelerinde geçen *tarıγ* ve *tarıγ tarıγu yer* içindeki *tarıγ* kelimesini de aynı şekilde anlamlandırmanın mümkün olduğunu gösterir.

Sivil Uygur belgelerinde, yukarıda bir soruyla dile getirdiğimiz *tarıγ tarıγu yer* "darı ekilecek yer" tamlaması varken, aynı zamanda *yür tarıγu yer* tamlamasının da kullanılmış olmasının nedenini *yür* adında aramak gerekmektedir. Uygur belgelerinde geçen *yür* kelimesi için YAMADA "Kolbenhirse (oder eine andere Hirseart)" (Yamada 1993: 298); CLAUSON "some kind of small seed, millet" (ED 275b) ve erken islamî çevre eserlerinden KB'de geçen *yür* için de ARAT, "bir darı cinsi" (Arat 1979: 562) anlamlarını vermektedir. Bu anlamlardan da anlaşılacağı üzere *yür* bir darı cinsidir ve belgelerde *tarıγ* adı ile ifade edilen *darı*'dan farklıdır. Bu bizi Uygurların hem *tarıγ* hem de *yür* adını verdikleri iki çeşit darı ektikleri sonucuna götürmektedir.

Tarıγ sözcüğünün bu anlam alanı, aslında *tarıγ tarı-* şeklindeki bu etimolojik figürün de anlam alanını da belirlemeyi gerektirmektedir. İslamî çevrenin erken tarihli eserlerinden MK ve satıraltı Kur'an tercümesi TİEM73-Kök'de *tarıγ tarı-* iki Arapça fiili karşılamıştır. Bu Arapça fiillerden *zar'a* (زَرع) fiili "ekin, tohum saçmak, bitirmek" (Ahterî Kebir s. 224); "tohum saçma, ekme, buğday zira etmek, ekilip bitmiş hububat, ekin" (Kamus-ı Türkî s. 684) anlamlarını taşırken; *hars* (حَرث) fiilinin anlamı şu şekildedir: "ekin ekmek, cem etmek, kesbetmek, teftiş ve tedbir etmek" (Ahterî Kebir s. 151), "çift sürme, tarla işleme" (Kamus-ı Türkî s. 544).

Fiillerin Arapçadaki anlamlarına ve özellikle de MK'deki kullanışlarına göre *zar'a* fiilinin "tohum saçmak" ve *hars* fiilinin de "tarla, çift sürmek; toprağı işlemek, tarım yapmak" anlamlarında *tarıγ tarı-* fiilinin karşılığı olarak kullanıldığını

söyleyebiliriz. *ol tarıγ tarīdı* "He tilled the field" (DankKelly. II. 559) cümlesini MK Arapçada *harasa'l-hars* (Bkz. ED 532b) ile karşılamıştır. *tarı-* karşılığının Ar. *harasa*, *tarıg*'ın da Ar. *hars* olarak çevrildiği bu cümlede *tarıg tarı-*'ın doğrudan "toprağı işlemek, tarım yapmak" anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Arapça *harasa* (حَرَث) "(toprağı) sürmek, (yeri) ekip biçmek, işlemek" anlamını taşımaktadır (Utçalı, 158). MK'nın verdiği *tarıγ tarı-* fiilinin müştaklarında ise *tarıg tarı-* esas olarak iki Arapça fiille Ar. *hars* ve Ar. *zar'a* fiilleri ile karşılanmıştır. ["The field (or other) was sown" MK (DankKelly. II. 331); "the seed was sown (*zuri'a*)" (ED 547a)] şeklinde DANKOFF-KELLY ve CLAUSON tarafından anlamlandırılan *tarıγ tarıldı* cümlesi için MK'de verilen karşılık *zar'a* fiilinin müştakı *zuri'a*'dır. Buradaki *tarıγ tarı-* kullanımı "tohum ekmek, tohum saçmak" anlamını taşımaktadır. Aynı şekilde *bu är ol tälim tarıγ tarıtγān* "This is a man who often dries grapes" MK (DankKelly. I. 256) cümlesindeki *tarıγ tarıt-* ifadesi için MK'de Arapça karşılık olarak *al-zirâ'a* kelimesi verilmiştir (Bkz. ED 536a). Ancak aynı *tarıγ tarıt-* ifadesi için MK'de verilen ikinci örnekte *ol tarıγ tarıtγān ol* "He always orders tilling" MK (DankKelly. II. 424), Arapça karşılık olarak da *al-hars* ifadesi kullanılmıştır. Fiillerin Arapça'daki anlamlarından yola çıkarak *tarıγ tarıt-* ifadesinin birinci örnekte "tohum saçmak", ikinci örnekte ise "ekin ekmek, çift sürmek, tarım yapmak" anlamlarını taşıdığını söyleyebiliriz.

Karahanlılar döneminde çevrildiği sanılan ilk Türkçe Kuran çevirisine en yakın nüsha olan TİEM 73 Türkçe Kuran çevirisi'nde bir yerde *tarı-* fiili tanıklanmaktadır. Arapça *tazra'ūna*'nın (تَزْرَعُنَهُ) çevirisi olan *tarı-* fiili "ekin ekmek, ziraat yapmak" anlamıyla metinde geçmektedir:

> *yeti sämüz sıγırlar içindä yeγürlär anı yeti aruq uḍlar taqı yeti buγday başları yaşıl kök aḍınlar quruγlar. ... aydı tarıγay silär yeti yıllar tutaşı. nä kim ursa silär qoḍuŋlar anı başı içindä mägär az anıŋdın kim yegäylär kim* "yedi semiz ineği, yedi cılız inek yiyor ve yedi yeşil buğday başaklarını diğer yedi kuru başak. ...Dedi ki sizler yedi yıl eskisi gibi ekeceksiniz, yiyeceğinizden başka biçtiklerinizi başakta bırakınız" (TİEMKök 177r/9=012/047)

İleride *tarıγ*, *äkin* adları ve *äk-* fiilinin de MK ve TİEM 73-Kök'deki Arapça karşılıklarını da incelerken *hars* ve *zar'a* fiil ve adlarıyla karşılaşacağız.

Anonim Kuran Tercümesi'nde de *tarı-* fiili "toprağı, tarlayı ekmek, işlemek" için kullanılmıştır.

> *sän öz uruγuŋ birlä tarıγıl* "sen tarlayı kendi tohumlarınla işle" AKT (Borovkov 2002: 252)
>
> *tar(ı)sa otasa suwarsa ol waqtya tägi kim tarıγ yetilmiş waqtı ärdi* "işlesin, otlarını ayıklasın, sulasın o vakta değin ki tarla yetişmiş olsun" AKT (Borovkov 2002: 240)
>
> *ol yerni ... öz uruγı birlä tar(ı)sa otasa suwarsa ol waqtya tägi kim tarıγ yetilmiş waqtı ärdi* "ekin yetişene değin o toprağa... kendi tohumunu eksin, otlarını ayıklasın, sulasın" AKT (Borovkov 2002: 252)
>
> *tarıγ yetilse ... öz yeriŋni tarımış tarıγı birlä alγıl* "ekinler yetiştiği zaman ... kendi toprağını ekiniyle birlikte al" AKT (Borovkov 2002: 252)

İslamî çevre Türkçe eserlerinden DLT'de tek başına geçmeyen *tarı-* fiili, yine bu fiilden türetilmiş olan *tarıγ* kelimesiyle birlikte bir etimolojik figür olarak sivil Uygur metinlerinde de olduğu gibi *tarıγ tarı-* şeklinde geçmektedir: *ol tarıγ tarıdı* "He tilled the field" (DankKelly. II. 559).

DLT'nin *tarıg tarı-*'dan türetilmiş eylem ve isimleri geniş bir yaylım gösterir:

tarıγ tarıl-: tarıγ tarıldı "The field (or other) was sown" (DankKelly. II. 331);

tarıγ tarımsın-: *ol tarıγ tarımsındı* "He pretended to sow the seed but did not really do so" (DankKelly. II. 395);

tarıγ tarın-: *ol tarıγ tarındı* "The man tilled for himself, independently" (DankKelly. II. 346); *är tarıγ tarındı* "The man pretended to till the field" (DankKelly. II. 340);

tarıg tarıt-, daha doğru olarak *tarıγ tarıtgan*: *ol tarıγ tarıtγān ol* "He always orders tilling" (DankKelly. II. 424); *bu är ol tälim tarıγ tarıtγān* "This is a man who often dries grapes" (DankKelly. I. 256);

tarıγ tarıtıγsa-: *ol tarıγ tarıtıγsaq ol* "He is eager and desirous to sow" (DankKelly. II. 424).

MK'de *tarı-* fiili yanında *äk-* fiili de yer alır. MK'de, Uygur metinlerinde de geçen *tarıγ tarı-* kullanımı yanında *tarıγ äk-* kullanımı da dikkati çeker. MK'dan sonraki eserlerde tarımla ilgili olarak *äk-* fiili ve onun türevleri kullanılmaya başlanmıştır. *tarı-* fiilinin yerini orta Türk döneminde almaya başlayan *äk-* fiilinin kullanım alanı da bu dönemle birlikte genişlemiştir. Bu dönemde bütün tahılların

yetiştirilmesini anlatmak amacıyla *äk-* fiili kullanılmıştır. Bugün de Türkiye Türkçesinde tarım yapmak işini karşılayan tek fiil *ek-*'tir.

İslamî çevre Türkçe eserlerinde de *tarı-* fiilinin metaforlu kullanımlarına tanık oluyoruz. Bu eserlerde geçen örneklere göre dünya *tarıylay* "tarla"dır ve dünyada yapılan işler de *tarı-* fiiliyle metaforlu olarak kullanılmış ve tarınan/ekilen tahıl ürünleri değil, dünyada insanların yaptıkları iş ve davranışlardır:

> *tarıylay erür dünya ilig qutı / tarısa orar er tirilgü otı* "Ey devletli hükümdar, dünya bir tarladır; insan bu tarlayı ekerse, hayat ekinini biçer" KB 1393 (Arat 1994: 109)
> *tarıglıq tep aymış ajunnı rasul tarıglıqta qatlan tarı äḏgülük* "Resûl, dünya için, tarladır demiş; tarlada çalış çabala ve iyilik ek" AH 191/192 (Arat 1992: 89)

AH'ın A nüshasının 376. satırında *tikän äḏlägän är üzüm biçmez ol* dizesinde *tikän äḏlägän är* yerine, A^2 ve B^1 nüshalarında *eylegen er*, C nüshasında ise *tarıyan ir* geçmektedir (Arat 1992: 70): *tikän tarıyan ir üzüm biçmäz ol* "diken eken üzüm biçmez".

1.1.1.1. tarın- "(toprak) işlenmek; ekilmek"

(< *tarı-n-*) (ED 552a)

tarı- fiilinin dönüşlü çatısı olan *tarın-* fiiline Sivil Uygur metinlerinde, İslamî çevre eserlerinden MK ve AKT'de rastlanmaktadır. Hem T II Nr. 4 nolu sivil Uygur belgesinde geçen *yerin bodun tarınıp* "yerini halk ekip" cümlesine hem de erken İslamî çevre eserlerinden MK'de geçen *er tarıγ tarındı* cümlesine karşılık olarak Arapça *yahrusu'l-hars* ifadesinin kullanılmış olmasına bakarak, *tarın-* fiilinin "(toprak) işlenmek, tarım yapılmak" anlamlarını taşıdığını söyleyebiliriz.

T II Nr. 4 nolu metinde halkın tarlaları ektiği ve yer başına da kalan vergisi ödedikleri ve yoksul olmalarından dolayı kalan vergisiyle ilgili istekleri anlatılmaktadır:

> *... çıγay qalançı bodunlarqa ozatın bärü çirtinniŋ tarıg[-ka] tägi yerin bodun tarınıp yer başınqa qalan tutup bodun kiŋäşip qalansız quv(r)aylarqa qalanlıγ yertä kuv(r)ayqa bersä bermiş yerkä qalan qodup s(a)ŋ(i)gik yerni qalanın tutmadın säkin berip quv(r)ayqa yaqasız berip yorır atı matı ärsär biz bı bitigtäki atlıγça çıγay bodunlarnıŋ küçümüz yoq üçün qalanlıγ yerni m-ä bizkä äksitmädin s(a)ŋigik yerni tarıp säkin bermädin küçämiş yolınta biz bitigkä uda kirmişçä bodunlar qalansız*

kuv(r)ay birlä qayu bägkä eşikä barıp sözläsär birlä bolup sözleşirbiz ...
"... yoksul kalancı halklara eskiden beri Çirtin'in ekinli arazisine kadar yerini halk ekip yer başına kalan (vergisi) ödeyip halk müşavere edip, kalan vergisi olmayan cemaatlere kalanlı yerden cemaate verse, verdiği yere kaln (vergisi) koyup manastıra ait yerin kalanını ödemeden sekin (vergisi) verip cemaate kirasız verip geçerli adı madı her ne ise (?) biz bu senetteki adları geçen kadar yoksul halkların, gücümüz olmadığı için kalan vergisine tâbi yeri de bize küçültmeden manastıra ait yeri ekip säkin (vergisi) vermeden zorladığımız hakkında biz senede uyarak girmiş kadar halklar kalansız cemaat ile hangi (sorumlu amir) beye, hanıma varıp söylesek beraber olup sözleşiriz ..." [T II Nr. 4 (Özyetgin UygSB. XXV. 5/16; USp 77]

tarıγ tarır yerin bodun tarınıp yer başıŋa kalan tutup ... "... darı ekilecek yeri halk ekip biçip, yer başına (da) kalan (vergisini) verip ..." (TT I. 208)

Divan'da geçen tarıγ tarın- ifadesi dönüşlülük ve istek bildirmektedir. Divan'da iki yerde geçen *tarıγ tarın-* fiili "tohum ekmeye niyet etmek" ve "tohum ekmek" anlamıyla kullanılmıştır:

ol tarıγ tarındı "o kendi kendine tohum ekti" "The man tilled for himself, independently" MK (DankKelly. II. 346)

är tarıγ tarındı "er tarlayı ekip biçmeye niyet etti" "The man pretended to till the field" MK [DankKelly. II. 340 (DLT II. 145, 159)]

AKT'de geçen aşağıdaki cümlede *tarın-* fiili tam olarak işin bittiğini göstermektedir. Bir parça tarlanın ekilmiş olduğu anlatılan aşağıdaki örnekte *tarıγ* adının "tarla" anlamıyla kullanılması önemlidir:

mänim bir käsäk tarıγım ärdi tarınmış yetilmiş ärdi "benim bir parça tarlam vardı, ekilmiş, ekini yetilmiş idi" AKT (39, 36) (Borovkov 2002: 253)

1.1.1.2. tarıl- "ekilmek"

(< *tarı-l-*) "to be cultivated" (ED 547a)

tarı- fiilinin edilgen çatılı şekli olan *tarıl-* fiili sadece erken İslamî çevre eserlerinden MK'de tanıklanmaktadır. MK'de verilen bu örneğin özelliği *tarıγ tarıl-*'ın farklı anlamlarda yorumlanmış olmasıdır. *tarıg tarı-* Buddhist ve Maniheist çevre Türkçe metinleri, sivil Uygur belgeleri ve MK de dâhil erken İslamî çevre metinlerinde "darı ekmek, tarım yapmak" anlamlarında kullanılmıştır. MK'deki bu *tarıg tarıldı* cümlesi ise Dankoff-Kelly tarafından "tarla ekildi / The field (or other) was sown" [DankKelly. II. 331], CLAUSON tarafından ise "the seed was sown (zuri'a)" (ED 547a) olarak yorumlanmıştır. MK bu cümlenin Arapça karşılığını *zuri'a* olarak

vermektedir. *Zuri'a, zar'a* "ekin, tohum saçmak, bitirmek" (Ahterî Kebir s. 224) fiilinin edilgeni olmasından dolayı CLAUSON'un verdiği anlam daha doğru olmalıdır.

1.1.1.3. tarıt- "tohum saçmak; tarlayı ekip biçmek, ektirmek; dağıtmak"

(< *tarı-t-*) (ED 536a)

tarı- fiilinin ettirgen şekli olan fiil "ektirmek, ekme işini düzenlemek" anlamını taşımaktadır. *Tarı-* fiilinin ettirgen şekline Budist Türk çevresi metinlerinde Suv. ve İslamî çevre Türk yazı dili eserlerinden KB ile MK'de rastlanmaktadır.

Suv.'da geçen örneklerde *tarı-* fiilinde olduğu gibi *tarıt-* fiilinin de "iyi kök ekmek" şeklinde metaforlu kullanımlarının olduğunu görüyoruz::

> *bişinç tınl(ı)glar tözinçe nom nomlap tarımaduk edgü yıltızlıg urugların tarıtıp tarımış edgü yıltızlıg urugların bışurup edgüke mengike yaratmakka tayanıp* ... "beşinci canlılar köklerine göre dharma va'zedip ekilmemiş iyi kök tohumlarını ektirip, ektiği iyikök tohumlarını bitirip, olgunlaştırıp, iyilik ve sevinç için yaratmaya dayanıp ..." (Suv 294-21/23+295-1/2)
>
> ... *bodıs[a]t[a]vlarnıng edgülüg yıltızın tarıtıp togum ajunlug örtüglerning yıltızın kesdeçi* ... "Bodisatvaların iyilik kökünü ekip doğum dünyalı yanmışların kökünü kesecek" (Suv 83-14/16)
>
> *tarımaduk edgü yıltız[lı]g ur[ug]* ... *yıltızlıg urugların* ... *yaratmakka tayanıp* ... *bütürürler* ... *tınl(ı)glar tözinç[e]* ... *yıltızlıg urugların tarıtıp* ... *urugların bışurup edgüke mengl[ike]* ... *erür tip tiser* ... "... ekmedik iyi kök tohum ... köklü tohumların .... yaratmaya dayanıp ... yetiştirirler ... canlılar köküne göre ... köklü tohumlarını ektirip, tohumları olgunlaştırıp iyilik ve sevinç için ... erişir deyip dese ..." (Suv 300a-38/44)
>
> ... *nomlamak erür* ... *tarımad[uk]* ... *tarıtmak erser* ... "va'zetmek olur ... ekmedik ... ektirmek erse ..." (Suv 300a-46/47)
>
> *bo ärür alku tınlıglarnıng tözlärinçä nom nomlap tarımaduk ädgü yıltızlıg urugların tarıtıp tarımış ädgü yıltızlıg urugların bütürüp bışurup ädgükä mäŋikä yaratmakka tayanıp küç küsün p(a)ramitıg tükäl bütürmäk*... "Budur, bütün canlıların köklerine göre dharma va'zedip ekilmemiş iyi kök tohumlarını ektirip, ektiği iyi kök tohumlarını bitirip olgunlaştırıp, iyilik ve sevinç için yaratmaya dayanıp güç$_2$ erdemini eksiksiz bitirmek/tamamlamak" (Suv 301-22/24+302-1/6)

İslamî çevrenin ilk eserlerinden MK ve KB'de ise *tarıt-* fiili "ektirmek" anlamıyla geçmektedir:

> *ol tarıy tarıtıysaq ol* "He is eager and desirous to sow" (DankKelly. II. 424)
>
> *ol tarıy tarıtyān ol* "He always orders tilling" (DankKelly. II. 424)

bu är ol tälim tarıγ tarıtγān "This is a man who often dries grapes" (DankKelly. I. 256)

temam eryuvan teg qızıl meŋzim erdi / bu kün za'feran uryın eŋde tarıttım "Benzim kırmızı, tam bir erguvan gibi idi; bugün yüzüme safran tohumu ektim" KB 6529 (Arat 1994: 468)

Yukarıda verdiğimiz cümlelerden *bu är ol tälim tarıγ tarıtγān* "This is a man who often dries grapes" (DankKelly. I. 256) cümlesindeki *tarıγ tarıt-* ifadesi için MK'de Arapça karşılık olarak *al-zirâ'a* kelimesi verilmiştir (Bkz. ED 536a). *ol tarıγ tarıtγān ol* "He always orders tilling" (DankKelly. II. 424) cümlesi için ise Arapça karşılık olarak *al-hars* ifadesi kullanılmıştır. *Hars* ile *zar'a* fiillerinin Arapça'daki anlamlarından yola çıkarak *tarıγ tarıt-* ifadesini ilk cümlede "tohum saçmak", ikinci cümlede ise "ekin ekmek, çift sürmek, tarım yapmak" şeklinde anlamlandırmak mümkündür.

Aşağıdaki örnekte geçen *tarıt-* fiilinin anlamı ise "ektirmek" değil; "dağıtmak"tır. *ülüş tarıt-* şeklindeki kullanım "pay, hisse dağıtmak" anlamı ile cümlede geçmekte ve tarımla bir ilgisi de yoktur. Ancak *tarıt-* fiilinin "dağıtmak" anlamını göstermesi açısından önemlidir:

kiçig yigit yaşınta ... saçı başı yürüŋärsär ... ülüş tarıtıp övkäçi ärsär ... "... küçük yiğit yaşında ... saçı başı ağarsa .... pay/hisse dağıtıp öfkeli ise ..." (Suv 594-8/10)

1.1.1.4. tarıtdur- "ektirtmek"

(< *tarı-t-tur-*)

Budist Uygur Metinlerinden Suv.'da geçen *tarıtdur-* fiili metaforlu bir kullanımla karşımıza çıkmaktadır. *ädgülüg yıltızların tarıtdur-* şeklindeki metaforlu kullanımın anlamını da "iyi köklerini ektirmek" şeklinde verebiliriz:

tınlıg oglanlarınıng tarımaduk ädgülüg yıltızların tarıtdurgaylar tarımış ädgü yıltızların üklitdürüp asturup bışrunturgaylar ... "canlı oğullarının ekilmeyen iyi kökünü ektirecekler; ektiği iyi köklerini çoğaltırıp artırıp olgunlaştıracaklar" (Suv 88-3/7)

1.1.1.5. tarımsın- "ekin eker görünmek"

(< *tarı-m+sı-n-*)

CLAUSON, *tarı-* fiilinin türevi olarak belirttiği *tarımsın-* fiili için Divan'da geçen *ol tarıγ tarımsındı* cümlesini örnek vermekte ve "he pretended to sow the sees (yazra'u'l-zar'), but did not actually sow it" anlamını vermektedir (ED 551a). Fiilin MK'de verilen Arapça karşılığı olan *yazra'u'l-zar'* ifadesi "tohum ekiyor" şeklinde anlamlandırılabilir.

> *ol tarıγ tarımsındı* "o ekin ekmeye niyet etti" "He pretended to sow the seed but did not really do so" [DankKelly. II. 395 (DLT II. 259)]

1.1.2. äk- "ekmek (hububat vs.)"

äk- (Bkz. ED 100a) (UWb. 362)

Proto-Tü. **äk-* "ekmek"; Proto Oγur **äk-*, EBulgar -; Proto Oγuz **äk-*: Kök Tü. -, Budd.-Man. Tü. ç. *äk-* "ekmek" (ShōAv 331), (UWb. 362), ad olarak *äkin* (ED 109a, Erdal I. 304), 13.-14. yy. Siv.Bel. –, fakat *äkin* (U 5271, Zieme 1980: 222); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *äk-* (DankKelly. I. 94), KB *äk-* "bir şey ekmek" (Arat 1979: 144), KT -, AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, fakat *äkiş-* "birlikte ekmek" (Yüce 1993: 118), 14. yy. NF *äk-* "ekmek" (Eckmann 1998: 435-1); EKıp.: CC -, MKıp. KK *ek-* "ekmek" (Toparlı 1999: 108), KTAM *ek-* "ekmek, ekin ekmek" (Toparlı 2000: 104), İM *ekmek* "ekin ekmek" (Battal 1934: 28); Kİ *äk-* "ekmek"(Özyetgin 2001: 457); TZ *ek-* "ekmek" (Atalay 1945: 167); Doğu Tü.: 15.-19. yy. *ek-* "1. ekmåk, ütkazmåk 2. såçmåk, kupaytirmåk, kupaytirişga båşlamåk, sabab bulmåk 3. kadamåk, ekmåk, tikmåk" (Nevayi L III. 560); Batı Tü. 14-19. yy. *äk-* (TS III, 1411).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *ak-* "seyat', zasevat'"(ÇuvSl. 1985: 27); MOγuz: Hal. *häk-* "säen, aussäen, pflanzen" (Hal. 1980: 128), *häktür-* "säen lassen" (Hal. 1980: 128); Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -, fakat yerine *ıs-* "saçmak, öteye beriye atmak, dağıtmak, dökmek, serpmek, fışkırtmak, ekin ekmek, savurmak" (Pekarskiy 1945: 422), *ısar-* "tohum ekme" (Pikarskiy 1945: 422); Tuva -, Şor. -, Altay -, fakat yerine *elgel-* "ekilmek, ekilmiş olmak" (AltaySl. 1999: 81b), *elgeş-* "birlikte ekmek" (AltaySl. 1999: 81b), *elget-* "ektirmek" (AltaySl. 1999: 81b); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *ek-* "1. ekmek, dikmek 2. işlemek" (KırgSl. 1994: 323); Kazak *ek-* "ekmek, dikmek" (KazakSl. 2003: 136), Nog. *ek-* "seyat', sajat' rastvoryat" (NogRSl 1963: 431) ; Tat. *ik-* "ekmek, ekin yetiştirmek" (TatTüSl. 1997 103), Başk. *igĭü* "igĭn

üsreeü eşĭ mĭnän şögölläneü" (BaşkTHl. 1993: 363a); Karay. -, Kumuk *ek-* "1. zapryagat, upryagat' 2. vpryagot" (KumRSl. 1969: 130), Kar-Malk. -; Güney-Doğu: Uyg. -, ağ. -; Özb. *ekmåk* "ekmek" (Yusuf 1994: 268); Salar: DTSalar *eç-*, ÇingSalar *ex-* (SalarSl.. 36, 270); Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *ekmek* "gögertmek üçin yere toxum sepmek, ağaç oturtmak" (TrkmDSl. 1962: 800), Horasan *äk-*"säen" (Hor. 1993: 180); AzTü. *äk-* , *äkänäx* "äkin sahäsi, äkin yeri" (AzDSl. 1999: 167); Gag. *ekmee* "ekin ekmek" (GagTüSl. 1991: 89), *ekilmee* "ekilmek" (GagTüSl. 1991: 89), *ektirmee* "ektirmek" (GagTüSl. 1991: 89); TTü. *äk-* "1. bir bitkiyi üretmek için toprağa tohum atmak veya gömmek 2. toprağı ekip biçmek için kullanmak" (TüSl. 1998: 682).

Halaççada söz konusu sözcüğün /h-/ ünsüzü ile tanıklanması, Proto Türkçe şeklin /h-/li kurulup kurulamayacağı sorusunu akla getirmektedir. Altay dilleri teorisine göre Proto Altayca söz başı /*p`-/ li bir dizi sözcük, Proto Türkçede /*h-/, Proto Moğolcada /*h-/ ünsüzlerine gelişirken Proto Tunguz, Proto Kore ve Proto Japon dillerinde /*p-/ şeklinde korunmuştur (EDAL I 2003; 26). Aynı teoriye göre Türk lehçeleri arasında Proto Türkçe /*h-/ ünsüzü sadece Halaç Türkçesinde /h-/ şeklinde korunmaktadır. Altay dilleri teorisi karşıtlarından Gerhard Doerfer ise Proto Türkçe için başlangıçta bir /*p-/ ünsüzü tasarlamış, örn. Tü. *ark* < PT **parka* ve bu ünsüzün birkaç dağınık örneğe sahip Yeni Uygur, Azerbaycan, Özbek ve Karakalpak Türkçeleri bir kenarda bırakılırsa, düzenli olarak sadece Halaç Türkçesinde korunduğunu iddia etmiştir (Doerfer 1988: 43). DOERFER, Halaç Türkçesinde söz başı /h-/ ünsüzü ile başlayan sözcüklerin aslîliği konusunda ise aşağıdaki tespitlere yer vererek teorisini sağlamlaştırmaya çalışmıştır (KhalM 1971: 163-165) :

a. Halaççа /h-/ li örnekler sayıca fazla ve tutarlıdır.

b. Halaççada Hal. *harra* "testere" < Far. *ärre* sözcüğü dışında ikincil ünsüz taşıyan bir sözcük bulunamaz.

c. Türetme sözcüklerde de /*h-/ ünsünün korunduğu görülmektedir: *hū°t* "ateş" fakat *hū°çaq* "ocak"; har "insan" fakat hi rkak "erkek".

d. Halaççada /h-/ li ve /h-/ siz sözcüklerin dağılımı sayı olarak eşittir ve bu durumda /h-/ ünsüzünün bir takım fonetik nedenlerden dolayı sonradan ekleme bir ünsüz

olduğunu söyleyemeyiz çünkü /h-/ siz bir çok sözcük de mevcuttur: *üş* "üç" fakat *hottuz* "otuz".

DOERFER, ilerleyen yıllarda sözbaşı /h-/ nin Runik harfli Orhun Türkçesi metinlerinde de korunduğunu yine Halaç Türkçesi yardımı ile iç rekonstrüksiyon yöntemini kullanarak kanıtlamaya çalışmış ve Eski Türkçe şekilleri /h-/ ünsüzü ile kurmuştur. Sözgelimi ele aldığımız *äk-* fiilinin de Eski Türkçe şeklini *häk-* "säen" şeklinde gösterilmiştir (bkz. Doerfer 1987: 260-261). Halaççа /h-/ nin tesadüfi ikincil bir öğe olmayıp tersine Ana Türkçeye giden bir özellik olduğunu belirtmesine rağmen DOERFER, Proto Türkçe için bir /*p-/ ünsüzü düşünmeye devam etmiştir (das alte tü. h- auf urtürk. *p- zurückgeht): Hal. hark "dışkı" = Mo. *hargal* = Man. *facan* < PT *pargal* (Bkz. Doerfer 1980: s. 10).

Ne var ki Proto Altaycada /*p`-/ ünsüzü ile tasarlanan Halaççа /h-/ siz sözcüklerin bir kısmının (altı örnekte) Azeri ve Türkmen Türkçelerinden ödünçleme oldukları; örn. Hal. *iç-* "içmek" (= Trkm., Az. *iç-*) < PT *\*(h)iç-* < PA * *p`iç`i*; Hal. *ät* "et" (=Trkm. et, Az. ät) < PT * (h)et < * p`èta; Hal. ayïr "ağır" (= Trkm., Az. ayır) < PT **(hi)agır* < PA *p`iàká*; öte yandan DOERFER'in iddia ettiğinin aksine Halaççada sonradan ekleme (prothesis) birçok /h-/ li sözcüğün varlığı iddiası, söz konusu Proto Türkçe sözcüğün /h-/ li mi ya da /h-/ siz mi kurulması gerektiği yolunda yeterli ipucu vermemektedir: Hal. *hil-* "ölmek" < PT **öl-* < PA **oli*, Hal. häv "ev" < PT **eb* < PA **ibe* (EDAL 2003: 26-27). Öte yandan ilgili Proto Türkçe sözcüklerin /h-/ siz verildiği EDAL'da "Halaççа h- problemi" başlığı altında ele alınan sorun yazarlarca şu şekilde nitelendirilmiştir: "Absence of h- Khalaj is therefore an almost certain sign of *0- (or *ŋ-) in Altaic, but its presence may be original or secondary. We shall thus continue to use PT forms without initial *h-" (EDAL 2003 I: 27). Nitekim aynı çalışmada PA * *p'èk'à* "to emit, throw" başlığı altında ele alınan söz konusu sözcük Proto Moğolca **haka-la-* "to throw, abandon" Proto Tunguzca **peK-* "1. to throw, 2. to scatter, strew", Proto Korece **phí-* "to emit, spread", Proto Japonca **pàk-* "to spit out, to emit" şeklinde tasarlanırken Proto Türkçe biçim yukarıda da belirtildiği üzere /h-/ siz bir şekilde **ek-* olarak tasarlanmıştır (EDAL II 2003: 1132).

RÖHRBORN, sözlüğünde *äk-* fiilini, *tarı-* fiilinin sinonimi olarak kabul eder ve fiilin anlamını "säen, streuen" (ekin ekmek, saçmak/dağıtmak) olarak verir (UWb. 362).

Fiil, Buddhist ve Maniheist çevre Türkçe eserlerinde */// tınlıγlarnıŋ köŋüllärin[tä] /// uruγ äkip kuśal ädgü qılınç öritürgäli udaçı bolurlar* "canlıların gönüllerinde ... tohum ekip/saçıp kuśala iyi amel yücelterek kudretli/yaratıcı olurlar" (Bln Mz 750 r.15) (UWb. 362) tek başına geçerken, *[öŋrä ajuntaqı] qılınçnıŋ tarımış äkmiş t(a)varnıŋ tüşin utlısın bilmädin* "önce dünyadaki amelin ekmiş[2] malın karşılığını[2] bilmeden/tanımadan" (Warnke 757) [UWb. 362] ve UigSteu'daki kopuk bir cümlede *äksär tarısar* "(ekin, tohum) ekse[2]" (UigSteu 242) şeklinde tarı- ile birlikte çift söz olarak kullanılmıştır.

Yukarıda geçen *äk-* fiili dinî metaforlu olarak *uruγ äk-* (iyi tohum saçmak) ve *tarı-* fiili ile birlikte yine dinî metaforlu kullanımla *qılınç* (iş, amel) *tarı- äk-* şeklinde metinlerde kullanılmıştır. Aynı şekilde ShōAv'de *uluγ tuyunmak burhan qutıŋa, uruγ äkmişlärin bilü uka y(a)rlıkap* "... büyük/ulu/geniş hissetmek Buddha saadetine tohum ekmişlerin bilerek anlayarak va'zedip/öğüt verip" (ShōAv 301, 1998: 94) cümlesinde de *uruγ äk-* şeklinde metaforlu olarak kullanılmıştır.

äk- fiili Buddhist ve Maniheist çevre Türkçe eserlerde *tarı-* fiilinin kullanım alanına oranla az sayıda yukarıdaki gibi kullanılırken, İslamî çevre Türkçe eserlerinden itibaren yaygınlık kazanmaya başlamıştır. İslamî çevre Türkçe eserlerinden MK, KB, ME, NF, KK, KTAM, İM, Kİ, TZ, Batı Türkçesinde TS'de ve Doğu Türkçesi için NevayiL'de varlığını tanıkladığımız *äk-* fiili, çağdaş lehçelerden de Oğuz gurubunda yaygınlık kazanmış, Kuzey-batı lehçelerinde ve Çuvaşça ile Halaç Türkçesinde de yaşamaktadır. Diğer lehçelerde ise *tarı-* fiilini görmekteyiz. Yukarıda verdiğimiz Uygur metinlerinde *tarı-* ve *äk-* fiilleri çift söz şeklinde beraber geçmektedir. Erken İslamî çevre metinlerinden MK'de de *tarı-* ve *äk-* fiillerini görmekteyiz. *Tarı-* fiilinin MK'de verilen Arapça karşılıklarından yola çıkarak, fiilin kullanım alanlarını *tarı-* maddesinde göstermiştik. *Äk-* fiilinin de MK'deki Arapça karşılıklarını incelemek faydalı olacaktır. *Äk-* fiilinin ettirgen şekli MK'de verilen *ol tarıγ äktürdi* "He had the seed sown" MK [Dank.Kelly. I. 119 (DLT I: 223)] cümlesinde Arapça *abzara'l-bazr* ifadesiyle açıklanmıştır. Yine *äk-* fiilinin bir diğer

ettirgen şekli olan *äkit-* fiili de MK'de *ol tarıγ äkitti* "o ekin ektirdi" "He had the seed sown" MK (DankKelly. I. 114 (DLT I. 212)] cümlesinde Arapça karşılık olarak *abzara'l-bazr* ifadesi verilmiştir. Bu iki örnekte geçen *abzara'l-bazr* cümlesi Arapçada da "tohum, ekin ektirdi" anlamını sahiptir. *Bazr* (بَزر) fiili "(bir şeyin tohumu) ekmek, saçmak" (Ulutçalı, 45) anlamını taşımaktadır.

tarıγ äkildi "tohum ekildi" "The grain was sown" [DankKelly. I. 108 (DLT I: 198)] cümlesi de Arapça *zuri'a'l-zar'* ifadesiyle karşılanmıştır (ED 106a). Arapça *zar'a* (زَرع) fiili "ekin, tohum saçmak, bitirmek" (Ahterî Kebir s. 224); "(bir şeyi) ekmek, (bir şey) serpmek, saçmak, (bitki) yetiştirmek, büyütmek" (Ulutçalı, 356) anlamlarını taşımaktadır.

ol tarıγ äkdi "o tohum ekti" "He sowed the seed" MK (Dank.Kelly. I. 94) cümlesinde de Arapça karşılık olarak *bazara'l-zar'* (ED 100a) "tohum ekmek, saçmak" ile karşılanmıştır.

Yukarıda verdiğimiz *äk-* fiili ve müştaklarının Arapça karşılıklarına baktığımızda, Arapçada da durumun aynı olduğunu görürüz. "Ekin ekmek, ziraat yapmak" anlamlarında Arapçada kullanılan *bazr*, *zar'a* ve *hars* fiillerinin anlamlarının, aynen Türkçedeki *tarı-* ve *äk-* fiillerinde olduğu gibi birbirine çok yakın anlamlı kullanıldıkları görülmektedir. *Tarı-* fiili için de MK'de Arapça karşılık olarak *hars*, *zar'a* ve *bazr* fiilleri verilmiştir (Bkz. *1.1.1. tarı-*). Arapça karşılıklarının da hemen hemen aynı olmasından ve Türkçe eserlerdeki kullanımlarından yola çıkarak, *tarı-* ve *äk-* fiillerinin birbirlerinin sinonimi olduğunu söylemek gerekir. Uygur metinlerinde de *[öŋrä ajuntaqı] qılınçnıŋ tarımış äkmiş t(a)varnıŋ tüşin utlısın bilmädin* "önce dünyadaki amelin ekmiş[2] malın karşılığını[2] bilmeden/tanımadan" (Warnke 757) [UWb. 362] örneğinde görüldüğü üzere beraber kullanılan *tarı-* ve *äk-* fiilleri İslâmî çevre metinlerinde de aynı anlamlarda kullanılmaktadır. İlginç olan ise İslâmî çevre metinlerinden MK ve KB'de her iki fiil de görülürken, CC ve TİEM 73'de sadece *tarı-* fiilinin ve 12-15. yy. aralığında yazılmış olan ME, NF, KTAM, Kİ, KK, TZ ve İM'de sadece *äk-* fiilinin kullanılmış olmasıdır. Bu durumun sebebi çok açık belli değildir. Sebep, bu eserleri meydana getirenlerin diyalektlerinde sadece *äk-* fiilinin varolması mıdır, yoksa bu eserlerin yazıldığı dönemde *tarı-* fiilinin

kullanım alanını kaybetmiş olması mıdır? Harezm ve Memluk-Kıpçak alanlarında yaşayan boylar arasında Oğuzlar da vardı. Bu bir Oğuz diyalektinin etkisi mi idi?

äk- fiili İslâmî çevre Türkçe eserlerinde hem birinci anlamıyla hem de yüklendiği metaforlu kullanımla karşımıza çıkmaktadır. *äk-* fiili, "ekmek, (tohum) saçmak" asıl anlamıyla, *tarıγ äk-* "tohum ekmek" şeklinde, *ol tarıγ äkdi* "o tohum ekti" "He sowed the seed" (Dank.Kelly. I. 94) cümlesinde MK'de tanıklanabilmektedir.

Tohum olarak anlamlandırılan *uruγ* kelimesiyle kullanılan *uruγ äk-* kalıbı, "tohum ekmek" yani yine "bir hububat ürününün ekimini yapmak" şeklinde yorumlanabilir. Aşağıda MK'de geçen örnek cümlede tanıklanan *uruγ äk-* ifadesi de *tarıγ äk-* ifadesi gibi "tohum ekmek" anlamında kullanılmıştır:

> *uruγ äkti* "tohum ekti" "He sowed the seed" MK (Dank.Kelly. I. 44)

İslamî çevre metinlerinden NF'de *äk-* fiiliyle ilgili önemli parçalara rastlamaktayız. NF'de verilen örnekler *äk-* fiilinin asıl anlamını, yâni "ekin ekmek" anlamını tanıklar niteliktedir. NF'de aşağıda örneği verilen parçada, *türü* adlı bir tarım aracıyla toprağın ekmek için kazıldığı, toprağın bu şekilde ekime hazır hâle getirildiği anlatılmaktadır. Ancak aşağıdaki cümlede hangi ürünün yetiştirilmesi için toprağın hazırlandığı belli değildir:

> *ėlinge türü aldı taqı yerni aḫtaru başladı ekmek üçün* "eline bel aldı sonra yeri aktarmaya başladı ekmek için ..." (NF 435-1)

NF'de geçen *ekin äk-* kalıbı da MK'de geçen *tarıγ äk-* kalıbı gibi hububat tarımının yapılmasını anlatmaktadır. Türkiye Türkçesi'nde de bugün aynı şekilde kullanılan *ekin ek-* kullanımının da ilk olarak eserde geçmiş olması, eserin tarım yönünden de değerli olduğunu göstermektedir. NF'de görülen bu *ekin ek-* kullanımının Harezm halkını oluşturan boylardan biri olan Oğuzların etkisiyle metnin söz varlığında yer almış olabileceğini düşünebiliriz.

> *... mundayoq ėkin ekmedin buγday umīḏ tutar yā taqı ekse taqı terbiyet qılmadın ṭalab qılsa ...* "Böylece ekin ekmeden buğday ümit tutar ya da ekse beslemeden, yetiştirmeden telep etse ..." (NF 427-10/11)
>
> bu qaçan ekin ekgey taqı qaçan ol ekinni bu yėgey? *"bu ne zaman ekin ekecek ve ne zaman o ekini bu yiyecek?"* (NF 435-2)

äk- fiilinin tek başına bütün hububat ürünleri ekmek için kullanılırken, çeşitli tahıl isimleriyle de kullanıldığını eserlerden tanıklamaktayız. NF'deki *Tuturγan äk-* "pirinç ekmek" bunlardan biridir. Aşağıda örneğini verdiğimiz parçada *ėkinçi* "ekinci, ziraatçi", *tuturγan* "pirinç" ektiğini söylemekte ve başından geçen olayı anlatmaktadır:

> *men ėkinçi erdim, tuturγan eker erdim. Bir kimerseni terke tuttum, sekkiz batman tuturγan berγey-men, tėp. Ol taqı qabul qıldı. İşni tamām qıldı taqı sekiz batman tuturgannı qabul qılmışdın soŋ menim qatımda amānat qoydı taqı üküş yıllar kelmedi men tegme bir yıl ol tuturγannı eker erdim Üküş tuturγan yıγıldı erse, anı satıp bir qul taqı bir inek satγın aldım ol qul taqı ol inekni saqlar erdim ançaqa tegi kim bir sürüg cānvarlar boldı. Tuturγan ėdisi keldi taqı ol amānatnı mėndin tiledi* "Ben ekinci idim, pirinç ekerdim. Bir kimseyi ücretle tuttum, sekiz batman pirinç vereceğim diyerek. O da kabul etti. İşini tamamladı ve sekiz batman pirinci kabul ettikten sonra benim yanıma emanet koydu. Uzun yıllar gelmedi. Ben her yıl o pirinci ekerdim. Çok pirinç yığılınca onu satıp bir köle ve bir inek satın aldım o köleyi ve ineği saklar idim. O zamana kadar bir sürü zararlı hayvanlar oldu. Pirinç sahibi geldi ve o emanetini benden istedi" (NF 292-12/17)

Yukarıda da söylediğimiz üzere *äk-* fiili, aynı *tarı-* fiilinde olduğu gibi hem asıl anlamıyla, hem de yüklendiği metaforik anlamlarla kullanılan işlek bir fiildir. Sosyal konuların anlatıldığı erken İslamî çevre eserlerinden KB'de, fikirlerin anlatımında *äk-* fiili kullanılmıştır. *äk-* fiili, "bir ürün ekmek, yetiştirmek" anlamının yanı sıra "insanın dünyada yaptığı işler"i anlatmak için de metaforlu olarak kullanılmıştır. Türk tarımının "tarım yapmak, ekin ekmek" işlerini anlatan iki fiili olan *tarı-* ve *ek-* fiillerinin metaforlu kullanımları ekin ekme'nin Türk toplumunun içine işlediğini, başka olayları anlatmak için de tarım fiillerini kullandıklarını göstermektedir.

Dünya bir *tarla*dır, insanlar *ekinci*, dünyada yapılan işler de toprağa atılan *tohum*lardır ve eğer insan dünyada iyi işler yaparsa, tohumunu güzel eken ve bakımını yapan ekinci gibi hasat gününde /ahiret/ iyi ürün alır. KB'de verilen bu tarzdaki metaforik kullanım, bugün yaşayan Türkler arasında da ata sözü olarak yaşamaktadır: "ne ekersen, onu biçersin". Bu ata sözünün KB'deki paraleli de *bu dünya içi bir tarıγlay turur / nägü äksä munda yarın ol önür* "Bu dünya bir tarladır, burada bugün ne ekilirse, yarın o biçilir" KB 4733 (Arat 1994: 342) şeklindedir.

KB'de verilen metaforik kullanımlar, yukarıda açıklamaya çalıştığımız insan/ekinci, dünya/tarla, iş, amel/tohum metaforları aşağıdadır:

nägü äksä yerkä yana ol önür / oγul toγsa qılqı ataqa yanur "Yere ne ekilirse, yine o biter; oğlunun tabiatı da babasına çeker" KB 1624 (Arat 1994: 125)

negü ekse yirke yana ol önür / negü birse ewre anı oq alır "Yere ne ekilirse, yine o biter; ne verilirse, karşılığında aynı şey alınır" KB 1394 (Arat 1994: 109)

"uruγ eḏgü ekse öner eḏgülük / ol edgü bolur ol yigü keḏgülük" "İyilik tohumu ekilirse, iyilik çıkar ve bu iyilik senin için yiyecek ve giyecek olur" KB 4734 (Arat 1994: 342)

uruγ isiz ekse isiz ök önür / ol isiz boyunqa yarın yük bolur "Fenâlık tohumu ekilirse, fenâlık çıkar ve bu fenâlık yarın insanın boynuna bir yük olur" KB 4735 (Arat 1994: 342)

tarıylaγ turur bu ajun ay ilig / negü ekse anda alır bu elig "Ey hükümdar, bu dünya tarladır; bu el buraya ne ekerse, orada onu biçer" KB 5248 (Arat 1994: 378)

tiriglikke asγı qanı eḏgü qılqım / tiriglikte tarlaγ qayu yirke ektim "Hayatta ne gibi bir iyilik yaptım; hayatta iken ektiğim tarla nerede" KB 6555 (Arat 1994: 470)

negü ektim erse anı oryu aḫır / negü ordum erse anın öz süçittim "Ne ektim ise, sonunda onu biçtim; ne biçtim ise, ondan zevk aldım" KB 6556 (Arat 1994: 470)

1.1.2.1. äkin- "ekinmek, kendisi için ekmek"

(< *äk-in-*)(ED 110b)

äk- filinin dönüşlülük şekli olan *ekin-* fiili, erken İslâmî çevre Türkçe eserlerinden MK'de ve KB'de tanıklanmaktadır. MK'de geçen *ol özinä tarıγ äkindi* cümlesi, tarımla uğraşan insanların kendileri için tohum ektiklerini veya kendi ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde tohum ektiklerini göstermektedir:

ol özinä tarıγ äkindi "o kendisi için tohum ekti" "He sowed the ground by and for him self" MK [DankKelly. I. 110 (DLT I: 203)]

KB'de geçen aşağıdaki örnekte *äkin-* fiili, aynı *äk-* fiilinde de olduğu gibi metaforlu olarak kullanılmıştır. "kendisi için iyilik ekmek" şeklinde anlamlandırabileceğimiz *edgülük ekin-* tamlamasında "iyi harekette bulunmak" *ekin-* fiili ile, "insanların dünyada yaptıkları davranışlar, iyilikler" de *tohum* olarak düşünülmüş ve *edgülük äkin-*'in karşılığında da tarladan alınacak ürünün "ebedî iyilik" olacağı vurgulanmak istenmiş, *äkin-* fiili ile insanlara doğru yol gösterilmeye çalışılmıştır.

yorı eḍgülük qıl ekin eḍgülük / sanga eḍgü bolyay açu meŋülük "yürü, iyilik yap, iyilik ek; bundan sen ebedî iyilik bulursun" KB 5249 (Arat 1994: 378)

1.1.2.2. äkiş- "ortaklaşarak ekin ekmek"

(< *äk-iş-*) (ED 119a)

äk- fiilinin işteşlik, ortaklık şekli olan *äkiş-* fiili için, "ekme işinde yardımlaşmak, beraber ekmek, ekişmek" anlamlarını vermek uygun olur. Fiile erken İslâmî çevre Türkçe eserlerinden MK ile Harezm Türkçesi eserlerinden ME'de tanıklanmaktadır. *äkiş-* fiili tarımın Türk toplum hayatındaki yeri konusunda bize önemli bilgiler vermektedir. Ortaklık, işteşlik eki ile yapılan *äkiş-* fiili, ekme işinin de ortaklaşa yapıldığını göstermektedir. MK'de verilen *ol manga tarıγ äkişdi* cümlesi, tarımla uğraşan insanların tohum ekme zamanı birbirlerine yardım ettiklerini anlatmaktadır.

ME'de geçen *ortaqlıq qıldı anıŋ birlä äkinde, äkişti anıŋ birlä ortaqaşu* cümlesi de 12. yy.'daki Türk tarım hayatı konusunda çok önemli ipuçları vermektedir. Tarım yapan kişilerin ortaklık kurmaları, beraber tarla ekmeleri, hem tarımın toplum hayatında önemli bir kazanç sağlayan iş olduğunu, hem de tarım alanlarının tek kişinin ekemeyeceği kadar geniş olduğunu göstermektedir. Aşağıda verilen örnekler sadece Türk tarımı açısından değil, Türk toplum hayatındaki yardımlaşmayı da göstermesi açısından ayrıca önemlidir.

ol manga tarıγ äkişdi " o bana tohumu ekmek için yardım etti" "He helped me sow the grain" MK [DankKelly. I. 103 (DLT I: 187)]

ortaqlıq qıldı anıŋ birlä äkindä, äkişti anıŋ birlä ortaqaşu "onunla birlikte ekinde ortaklık yaptı, onunla birlikte ortaklaşarak ekim işini yaptı" (ME 115-4)

1.1.2.3. äkil- "ekilmek"

(< *äk-il-*) (ED 106b)

äk- fiilinin edilgen şekli olan *äkil-* fiili erken İslâmî çevre eserlerinden MK'de ve Oğuz Türkçesi eserlerinden olduğu iddia edilen BŞSl.'de geçmektedir. Çağatay Türkçesi sözlüğü Senglah'da da *ėkil-* fiili geçmektedir (San. 107r.18).

BŞSl.'de *ekilmiş* "ekilmiş" (44b-3) şeklinde geçmektedir. MK'de *tarıγ äkildi* "tohum ekildi" "The grain was sown" [DankKelly. I. 108 (DLT I: 198)] şeklinde

geçen fiilin *äkin* ile değil de *tarıy* ile *tarıy äk-* kalıbını oluşturması dikkat çekicidir. *Tarıy äk-* kalıbı da zaten daha sonra yerini *äkin äk-* kalıbına bırakacaktır.

1.1.2.4. äkit- "ektirmek"

(< *äk-it-*) (ED 103a)

äk- fiilinin *–t-* ettirgenlik eki ile türetilen *äkit-* fiilini MK'de tanıklamaktayız. *äkit-* "ektirmek" fiili ettirgen yapısından dolayı bize bazı işaretler de vermektedir. MK'de verilen aşağıdaki örnek 11. yy. Türk tarım hayatındaki durum hakkında bilgi vermektedir. "o ekin ektirdi" şeklinde anlamlandırılan *ol tarıy äkitti* cümlesi, tarımla uğraşan kişilerin –belki de çiftlik sahipleri- yanlarında tarımdan anlayan kişileri çalıştırdıklarını, kısaca tarım işçisi tuttuklarını ve bu kişileri ekin ekme işlerinde çalıştırdıkları göstermektedir:

> *ol tarıy äkitti* "o ekin ektirdi" "He had the seed sown" MK (DankKelly. I. 114 (DLT I. 212)]

1.1.2.5. äktür- "ektirmek"

(< *äk-tür-*) (ED 104a)

äk- fiilinin *–tür-* ettirgenlik çatı eki ile türetilen *ektür-* fiiline MK'de ve Çağatay Türkçesi sözlüğü Sanglah'da (San. *ektür-* 107r.20) rastlamaktayız. 1.1.2.4.'de verdiğimiz *äkit-* fiili ile aynı anlamı taşıyan ve ettirgen yapıya sahip bu iki fiil de "ektirmek" anlamını taşımaktadır. *äkit-* fiili için verilen örnekle aynı olan aşağıdaki cümlede, tarım işçilerine tarlaya tohum ektirildiği anlatılmaktadır.

> *ol tarıy äktürdi* "He had the seed sown" MK [Dank.Kelly. I. 119 (DLT I: 223)]

1.2. (TARLAYI) SÜRMEK FİİLLERİ

Ekime hazır tarlada ekime başlanabilmesi için bazı işlemlerin yapılması gerekmektedir. Biliyoruz ki ilk ziraat çapa ve sabanla yapılmakta idi. Toprağın içine bitki tohumlarının uygun şekilde konulabilmesi için tarlanın sürülmesi, kazılması

gerekmektedir. Metinlere baktığımızda bu işlemler için *sür-*; *saban sür-*; *sabanla-* ve *aqtar-* fiilleri kullanılmaktadır.

Bugün de Türkçede bu işlem için kullanılan fiil *sür-*'dir. Bugün tarlalar traktör gibi araçlarla sürülmektedir. Eski Türklerde tarla sürmek için *saban*'ın kullanıldığını biliyoruz. Göktürkler döneminden kalma saban demirleri Moğolistan Milli Müzesinde görülebilir. Saban'ın en azından bu dönemden itibaren kullanıldığını biliyoruz. Runik Harfli Uygur fal kitabı Irk Bitig'de *eki öküzüg bir bukursıka kölmiş. Kamşayu umatın turur ter* (Tekin 1993: 14) "İki öküzü bir sabana koşmuşlar (öküzler) kımıldayamadan duruyor der" cümlesinde *bukursı* "saban"ın öküzlere koşulduğunu ve toprağın öküzler yardımıyla *bukursı* denilen sabanla sürüldüğünü anlıyoruz. TEKİN, eserinin açıklamalar kısmında *bukursı* için "ağaç saban" anlamını vermekte ve bu kelimenin Yeni Uygurcada *buqusa* ve *bugursa* şeklinde yaşadığını söylemektedir (Tekin 1993: 36). Kelime MK'de de geçmektedir. MK'de ATALAY tarafından *bukursı* "sapan demiri" (DLT III. 242) şeklinde okunan kelime, DankKelly. yayınında *boqursı* "Ploughshare" şeklinde okunmuştur (DankKelly. II. 276).

Ancak Orta Türkçe metinlerinde görebildiğimiz *sür-* fiili ile ilgili verilen bilgilerden bu işlemin nasıl yapıldığını anlamak güçtür. *sür-* fiilinin gerçekleşebilmesi için *saban sür-* kullanımında olduğu gibi aletlere ihtiyaç vardır. *saban sür-* şeklindeki kullanım da bir tek CC'de geçmektedir: CC *saban sür-* "pflügen" (Grønbech 1942: 210). KTAM ve ME'de de *sür-* fiili tarımsal anlamda geçmektedir: KTAM *sür-* "sürmek" "sürgil!" (Toparlı 2000: 140); ME *sür-* "çift sürmek" (Yüce 1993): *sürdi yerni / qutyardı anı /täzgindürdi tägirmenni* "yeri sürdü, kurtardı onu, değirmeni döndürdü" (ME 47-3/4)

Sür- fiilinin yanısıra metinlerde *aqtar- / aḫtar-* "ekin ekmek için toprağı kazmak" fiilini de görüyoruz. İlk anlamı "aktarmak" olan fiilin çeşitli kullanımları vardır. NF'de *aḫtar-* şeklinde geçen fiilin anlamı "kazmak, kazımak, alt üst etmek; (üstünü başını) aramak" (Ata 1998) şeklinde verilmiştir. Ancak NF'deki örneklerden 192-1, 2, 3'de geçen *aḫtar-* fiili "mezar kazmak" anlamıyla geçmektedir. NF'de 435-1. satırda verilen örnekte "*ėlinge türü aldı taqı yerni aḫtaru başladı*" denilmektedir. *türü*'nün "bel denilen tarım aracı" (Ata 1998) anlamından da yola çıkarak, *aḫtar-*

fiilinin *türü*, kürek vs. gibi tarım araçlarıyla tarlanın ekime hazırlanması için toprağı kazmak veya tohum atılırken tohum ile toprağın karıştırılmasını sağlamak işlerini karşıladığını da düşünebiliriz.

1.2.1 sür- "sürmek"

<**sūr-* (Tekin 1995: 185)

Proto-Tü. **sūr-* "to drive away" (EDAL II. 1320), Proto Oγur **sūr*, EBulgar -; Proto Oγuz **sūr-*: Kök Tü. *sür-* "sürmek" , Budd.-Man. Tü. ç. *sür-* "sürmek" (ED 844a), 13.-14. yy. Siv.Bel. - ; İslâmî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *sür-* "kovmak, sürmek, sürgün etmek, devam etmek" (DLT II. 7), KB - , TİEM 73-Kök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; EKıp.: 14. yy. CC *saban sür-* "pflügen" (Grønbech 1942: 210), MKıp. 13. yy. KTAM. *sür-* "sürmek" (Toparlı 2000: 140), 14. yy. Kİ. *sür-* "kovmak, sürmek, tardetmek; sevketmek, sürmek" (Özyetgin 2001: 640), 15. yy. KK. -, TZ. *sür-* "sürmek, canlılarda neşvünema sürmek" (Atalay 1945: 243); İM -; Doğu Tü.: 15.-19. yy. *sür-* "tard, ihraç, sürgün geçirmek" (ŞSül. 1298: 189), NevayiL -; Batı Tü. 14-19. yy. *sürmek* "1. yürümek, ilerlemek 2. izlemek, devam etmek 3. geçirmek, görüp geçirmek, yaşamak 4. kovmak, uzaklaştırmak, gidermek, tardetmek 5. yürütmek 6. ovmak, ovuşturmak 7. karıştırmak, katmak, ilave etmek" (TS 196).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *süre-* "1. snoval'naya 2. mera pryaji II. dial. Delat' razvodı razvodit' zub'ya pilı" (ÇuvSl. 1982: 387); MOγuz: Hal. *sı̄r-* "treiben, senden; schicken" (Hal.1980: 188); Kuzey-doğu (Sibirya): Saha *ūr-*, *ür-* "sürmek" (Vasilyev 1995: 250); Tuva *sür-* "1. gnat 2. presledovat', gnatsya, bejat' 3. oçişçat" (TuvaSl. 1968: 393), Şor. *sür-* "1. sürmek 2. kovalamak, takip etmek, peşinden gitmek 3. kovmak, defetmek" (ŞorSl. 1995: 97), Hakas *sür-* (EDAL II 1320), Altay *sür-* "1. kovmak 2. uyarmak 3. sürmek" *kıra sür-* "toprağı sürmek" (AltaySl. 1999: 160b); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *sür-* "1. sürtmek, rendelemek (rende, planya ile) kazılmak 2. ileri hareket ettirmek" (KırgSl. 1988: 672); Kazak *sür-* "(vücut) sıyrılmak, çizilmek 2. Bir şeyin üstünü sıyırmak" (KazakSl. 2003: 497), Tat. *sör-* "sürmek, kazmak" (TatSl. 1997: 287), Karay. Kar.L. *sir-* "provoclit' çertı, delat' borozdı; paxat'" s. 475, Kar.T. *s'ur-* "paxat'" s. 501, Kar.K. *sür-* "paşi" (KarayRPSl.

1974: 486), Kumuk *sür-* "paxat', raspaxivat'" (KumRSl. 1969: 296), Kar-Malk. *sür-* "treiben, jagen, vertreiben" (PrK 133), *sür-* "treiben, wegtreiben, vor sich hintreiben, ackern, pflügen" (PrB 254); Güney-Doğu: Uyg. *sür-* "sürmek, dehlemek, acele ettirmek" (YUygTüSl. 1995: 369); Özb. *surmåk* "sürmek" (Yusuf 1994: 371), ağ. -; Salar: *sür-* (EDAL II. 1320), DTSalar - , ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *sür-* "1. yöredip xerekete getirmek (ulag, maşın xakda) 2. bir ugra xereket etdirmek yöretmek 3. itip yerine eltmek, itip süyşürmek 4. ekmek üçin toprağıŋ yokarkı gatlagını azal ve ş.m. bilen agdarmak" (TrkmSl. 1962: 620), Horasan -; Gag. *sür-* "tarla sürmek" (GagTüSl. 1991: 228), sürülmee "sürülmek (tarla için)" (GagTüSl. 1991: 228), AzTü. *sür-* "1. toprağı işlemek, pulluk veya sabanla sürmek" (ATSl. 1994: 1069); TTü. *sür-* "pulluk veya sabanla toprağı işlemek" (TüSl. 1998: 2055).

sür- fiilinin "sürmek, yönelmek, devam etmek, takip etmek" gibi anlamları vardır. Türkiye Türkçesinde tarla sürmek, traktör sürmek, araba sürmek gibi kullanım alanları olan *sür-* fiili tarımcılık alanında "tarla toprağının saban gibi alet ve makinelerle tohum atılmasına müsait bir hâle getirilmesini, yani belli izler bırakılarak sürülmesini" karşılayan en önemli fiildir. Türkiye Türkçesi'nde eskiden de olduğu gibi *saban sür-* kullanımı da yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Geç Eski Türkçe metinlerde geçen *sapanla-* fiili de "tarla sürmek, sabanlamak" anlamlarını taşımakta ve bu fiilin olması da yine eski Türklerde tarla sürme işini karşılayan bir *sür-* fiilinin kullanılıp kullanılmadığı sorusunu yanıtsız bırakmaktadır. Ancak CC'de *saban sür-* "sabanla tarlayı sürmek" ifadesini görmekteyiz. İslâmî Türk yazı dili çevresi içinde ME'de geçen aşağıdaki cümlede *yer*'in, yani tarlanın sürülmesini anlatmak için *sür-* fiilinin kullanıldığını görüyoruz. YÜCE de eserinin sözlüğünde *sür-* fiilinin anlamını "çift sürmek" olarak vermiştir (Yüce 1993).

> *saban sür-* "pflügen" CC (Grønbech 1942: 210)
>
> *sürdi yerni / qutyardı anı /tezgindürdi tegirmen-ni* "yeri sürdü, kurtardı onu, değirmeni döndürdü" (ME 47-3/4)
>
> KTAM *sür-* "sürmek" KTAM "sürgil!" (Toparlı 2000: 140)

1.2.2 sabanla- "saban sürmek, sabanla tarla sürmek"

(< *saban+la-*) (ED 791a)

CLAUSON, *saban* adından oluşturulan *sabanla-* fiili için sadece MK'de geçen *ol yerig sabanladı* cümlesini örnek vermektedir. Budist Türk çevresi metinlerinden Maitrisimit'in Hami nüshasında ve İslâmî çevre Türk yazı dili eserlerinden MK ve TZ'de geçmektedir.

> *tarıyçı todunlarıy oqıp inçä tip yrlıqadı qayu käbäzkä ya[ra]şı säkiz türlüg adruqın tükällig yir ärsär anı sizlär suwap sıp sapanlap anuq uruŋlar kim mn tngri tngrisi burxan üçün käbäz tarıyur mn...* "Çiftçi Brahmanları çağırıp şöyle diye buyurdu. Hangi pamuğa uygun sekiz türlü seçkin mükemmel yer varsa onu sizler sulayıp, kesip sabanlayıp (sabanla sürün) hazırlayın ki ben büyük Burhan için pamuk ekiyorum ..." (MaitrH V.: 2412-2416)
>
> *ol yērig sabanlādı* "He ploughed the ground" MK [DankKelly. II. 593 (DLT III. 342)]
>
> *sapanla-* "saban sürmek, ekmek" TZ (Atalay 1945: 232)

1.2.3 aqtar- / aḫtar- "ekin ekmek için toprağı kazmak"

(< *aḫtar-* <**ay-(ı)t-ar-*) (Erdal II, 734); *aytar-/ aḫtar-* (ED 81b); *aktar-* (VEWT 14).

Proto-Tü. **ak-*: Kök Tü. -, Budd.-Man. Tü. ç. *aytar-* (Erdal II 734), 13.-14. yy. Siv.Bel. -; İslâmî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *aḫtar-* "aktarmak" (DLT I. 219), KB - , TİEM 73-Kök -, AH - ; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF *aqtar-* "kazmak, kazımak, alt üst etmek; (üstünü başını) aramak" (Ata 1998); EKıp.: 14. yy. CC -, MKıp. 13. yy. KTAM. -, 14. yy. Kİ. *aqtar-* "başı aşağı çevirmek, döndürmek" (Özyetgin 2001: 349), 15. yy. KK. *aqtar-* "çevirmek, aktarmak" (Toparlı,165), TZ. *aqtar-* "aktarmak" (Atalay 1945: 137), ayrıca bkz. *aqtarın-* "aktarılmak" (Atalay 1945: 137); İM - ; Doğu Tü.: -; Batı Tü. 14-19. yy. *aktar- (aydar-, ahtar-, aqdarmaq)* "1. yere yıkmak, devirmek, alt etmek, yanmak 2. altını üstüne getirmek" (TS 1983: 6).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. -; MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Tuva -, Şor. -, Altay -; Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. -; Kazak *aktar-* "1. bir şeyin içini, açarak sızmak, karıştırmak 2. bir şeyi tetkik etmek, incelemek" (KazakSl. 2003: 36), Tat. *aktar-* "şarit, obşarivat, obşarit" (TatRSl. 29), Başk. *aktar-* (BaşkTHl. 1993: 43a); Karay. -, Kumuk -, Kar-Malk. - ; Güney-Doğu: Uyg. *ahtar-* "aramak, arama" (YUygTüSl. 1995: 6), ağ. *ahtar-/aktar-* "1. to search, to seek 2. to harrow" (Jarring 1964: 15); Özb. *åktår-* "bir idişdan ikinçisiga sålmåk, koymåk, tökmåk" (Yusuf 1994: 233),

Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. aγdar- "toprağı aγdarmak" (Hamzayev 1961: 16), Horasan -; Gag. *aktarmaa* "1. aktarmak, çevirmek, ters yüz etmek 2. atmak 3. araştırmak, karıştırarak araştırmak, aramak 4. buğdayı kürekle karıştırmak 5. karışık işim içinden çıkmak (mec.) 6. akıtmak" (GagTüSl. 1991: 7), AzTü. *ahtar-* "gizli veya saklanmış yahut kaybolmuş bir şeyi bulmağa, ortaya çıkarmağa çalışmak" (ATSl 1994: 26); TTü. *aktar-* "toprağı sürmek, kazmak", "sürülmemiş tarlayı ilk ve ikinci kez sürmek" (TüSl. 1998: 68).

Fiilin ikinci hecesi olan *–tar-* yapısının ne olduğu konusunda belirsizlik vardır. CLAUSON, bunun muhtemelen *–tar-* şeklindeki ettirgenlik eki olduğunu söyler (ED 81b). Fiilin metinlerde *aytar-* ve *aḫtar-* olarak /γ/ ve /ḫ/ ünsüzlü iki şekli vardır; Kaşgarlı /γ/'li şeklin orijinal olduğunu, /ḫ/'lı şeklin ise daha sonra kullanıldığını söyler (ED 81b). İlk anlamı "aktarmak" olan fiilin çeşitli kullanımları vardır. TZ'de örnek verilmediği için sadece "aktarmak" anlamı çıkmaktadır: TZ *aqtar-* "aktarmak" (Atalay 1945: 137), ayrıca bkz. *aqtarın-* "aktarılmak" (Atalay 1945: 137).

MK'de *ol yér aḫtardı* "he dug the ground and turned it over" (I. 219) cümlesi geçmektedir (ED 81b) ve "tarlayı, toprağı ekine hazırlamak için toprağı aktarmak, dağıtmak" anlamlarını göstermektedir. NF'de *aḫtar-* şeklinde geçen fiilin anlamı "kazmak, kazımak, alt üst etmek; (üstünü başını) aramak" (Ata 1998) şeklinde verilmiştir. Ancak NF'deki örneklerden 192-1, 2, 3'de geçen *aḫtar-* fiili "mezar kazmak" anlamıyla geçmektedir. NF'de 435-1. satırda verilen örnekte *élinge türü aldı taqı yerni aḫtaru başladı* "eline bel aldı ve yeri aktarmaya başladı" denilmektedir. *türü*'nün "bel denilen tarım aracı" (Ata 1998) anlamından da yola çıkarak, *aḫtar-* fiilinin *türü*, kürek vs. gibi tarım araçlarıyla tarlanın ekime hazırlanması için toprağı kazmak veya tohum atılırken tohum ile toprağın karıştırılmasını sağlamak işlerini karşıladığını da düşünebiliriz.

1.3. EKİNE HAZIRLIK FİİLLERİ

Ekin ekilmeden önce çeşitli hazırlıkların yapılması gerekmektedir. Tohum atılmadan önce, tarlada olan taşların temizlenmesi, zararlı otların, dikenlerin kesilmesi zorunluluktur. Bu hazırlıklar yapılmadığı takdirde, tarlanın sürülmesinde, sulanmasında ve tohum atıldıktan sonra da yetişen tohumların büyümesi sırasında

sorunlar yaşanacaktır. Bu nedenlerle tarlaların ekine hazırlanması gerekmektedir. Bu hazırlıkların yapılması ve ekin ekilmesi için sivil Uygur belgelerinde tarlaların kiralandığı görülmektedir. *anuqqa tut-* "ekim için tarlayı hazırlamak, kiralamak" ve *anuqqa ber-* "tarlayı ekime hazırlamak için kiraya vermek" fiilleri ile ifade edilen bu işlemle, tarlaya ihtiyacı olan kişi *äŋiz* yeri "boş tarla" kiralamakta ve ne kadar ekin ekilir ve yetiştirilir ise, yapılan anlaşmaya göre de taraflar arasında paylaşılmaktadır.

Eski Türkçe metinlerde, zararlı otların kesilerek tarlanın ekime hazırlanması süreçleriyle ilgili olarak *ota-* "ot ayıklamak; yaprakları, başağını kesmek" ve *otul-* "(ekini bozan bitkiler) kesilmek, biçilmek" fiilleri de tespit edilmiştir.

1.3.1. anuqqa tut- "harf. hazırda tutmak, ekim için tarlayı hazırlamak, kiralamak"

(< *anu-q +qa tut-*)

anuq "hazır" kelimesi *anu-* "hazırlamak" fiilinden *–q* ile yapılmış isimdir (ED 182b). *Anuq* ismi metinlerde tek başına "hazır" anlamı ile sıkça geçmektedir. *anu-* fiilinin ettirgen şekli *anut-* fiilini Kur'an tercümesi'nde TİEM 73'de *bustan anut-* "bahçe/cennet hazırlamak" şeklinde görmekteyiz: *anut(t)ı taŋrı anlarqa būstānlar aqar anıŋ altınındın arıqlar mäŋgü qalıylılar anıŋ içindä* "Allah onlara ebedi kalacakları ve altından ırmaklar akan bahçeler/cennetler hazırlamıştır" (TİEM 73-Kök 148r/7=009/089)

anu- fiilinden türetilen *anuq* ismine *+qa* yaklaşma hâli eki getirilerek yardımcı fiillerle birlikte tarımla ilgili olarak kullanılmaktadır. *Anuq* kelimesi *tut-*, *ber-* ve *bol-* yardımcı fiilleriyle kullanılarak tarımla ilgili farklı anlamlar taşımıştır. Tarlaların ekim için önceden hazırlanması gereklidir. Sivil Uygur metinleri içinde yer alan arazi kiralama belgelerinde tarım ürünü ihtiyacı için tarla kiralanmakta ve bu tarlalar da ekime hazırlanmaktadır. Sivil Uygur metinlerinde de bu durum *anuqqa tut-* ile karşılanmaktadır. Ancak metinlerde özellikle nadasa bırakılmış boş *äŋiz* tarlaların ekime nasıl hazırlandığı konusunda bilgi bulunmamaktadır. Bu kullanım *anuq* isminin *tut-* yardımcı fiiliyle çekimi şeklinde meydana gelmektedir. YAMADA *anuq* terimi için "Vorbereitung (des Feldes), Fertigstellung, Bereitschaft, Arbeitsbereitschaft" anlamlarını vermiştir (Yamada 1993). Kelime, metinlerde tek

başına tarımsal anlamına göre geçmemektedir. *tut-*, *bol-* ve *ber-* yardımcı fiilleriyle geçen *anuq* kelimesinin çeşitli kullanımları vardır. YAMADA, bu tür kullanışları da *anuq* maddesi içinde vermiş ve bir tek *anuqqa tut-* kullanımını madde içinde anlamlandırmıştır: *anuqqa tut-* "gegen arbeitsbereitschaft erhalten" (Yamada 1993).

Metinlerden anlaşıldığına göre *tarıγ*, *yür*, *arpa* vb. tarım ürününün ekimi için önceden kiralanan veya ayarlanan tarlanın ekime hazırlanması için tutulması, kiralanması, *anuqqa tut-* terimiyle karşılanmaktadır. Eski Uygur metinlerinde verilen bilgilere göre tarlalar anızlık bırakmak suretiyle boş bırakılmaktadır. Arazi kiralama metinlerine göre *tarıγ tarıγu yer* veya belli ürünleri ekmek için arazi kiralanmaktadır. Sivil Uygur arazi kiralama ve satış metinlerinin çoğunda *äŋiz* arazilerin "anızlık, nadasa bırakılmış boş tarla" seçildiğini görmekteyiz (Bkz. → äŋiz). Metinlere göre kiralanan tarlada ihtiyaç olunan ürün ekiliyor, daha sonra ekin paylaşılıyor ve anlaşma şartlarına göre de bu yere ve ürüne gelen vergiler de kişilerce ödeniyor.

Metinlerden YamRH07'de *tarıγ* "hububat" ekimi için yer gerekli olduğundan yarım anız/boş yer *anuq*, yani hazır tutuluyor. Bu yerde yapılan ekim işi ve daha sonra elde edilecek olan ürünler de taraflar arasında eşit olarak paylaşılıyor:

> *manga ilçi-kä tarıγ tarıγu yir kärgäk bolup qayımṭu-nıng yol toγan-taqı yarım äŋiz yir-in anuq-qa tuṭtum bu yir-kä näçä uruγ baḍsar ikägü täŋ üṇḍürüp tarır-biz bolmış tüş-in täŋ üläşür-biz* ... "Bana Elçi'ye tarım yapmak için (darı ekmek için) yer gerekli olup Kayımtu'nun Yol Togan'daki yarım boş yerini hazırlamak için kiraladım bu yerde ne kadar tohum bitse ikimiz yetiştirip ekeriz ve olmuş, yetişmiş ürünü de eşit paylaşırız..." (YamRH07-2/6)

YamRH08'de ise *yür* (darı) ekimi için yine *yarım äŋiz yer anuq* "yarım boş yer hazır" tutuluyor. Yine bu metinden de anladığımıza göre, bu yerde ne kadar ürün ekilirse eşit olarak paylaşılacak ve bu yere *berim-alım* "verim-alım" vergileri geldiğinde de eşit olarak taraflar arasından ödenecektir:

> *...manga mısırqa yür tarıγu yir kärgäk bolup qayımtunung sıqaptaqı yarım äŋiz yirin anuqqa tudum bu yirkä niçä uruγ badza ikigü täŋ alırbiz bu yirkä birim alım kälzä ikirär yarım bilşip//// birürbiz...* "... bana Mısır'a darı ekmek için yer gerekli olup Kayımtu'nun Sıkap'taki yarım boş yerini hazırlamak için kiraladım bu yerde ne kadar tohum bitse ikimiz eşit alırız. Bu yere berim alım (vergisi) gelse ikimiz yarım (eşit) veririz..." (YamRH08-2/9)

Başlangıç kısmında eksikler olan YamRH09'un 6. satırından anladığımıza göre arpa ekimi için tarlaya gerek duyuluyor ve *bir ängiz yir* "bir boş yer" *anuq* "hazır" tutuluyor. Bu metinde diğer metinlere göre görülen farklılık ise, yer hazır tutulduktan sonra arpa ekiliyor ve *örḍgün* "harman" zamanında iki *şıγ* arpa'nın ürünü Tilik Togrul tarafından alınıyor. *örḍgüntä anuq bolmış-ta* kullanımı ilginçtir. Harman, ürün biçme işlemidir, *anuq bol-* terimini de "(ürün) hazır olduğunda veya harman olduğunda" şeklinde anlamlandırmak mümkündür:

> *... açarınıŋ bärk toγantaqı bir 'ängiz yirin anuqqa tuḍtum örḍgüntä anuq bolmışta iki şıγ arpa-nıng tüşin tilik toγrul alır tört küri arpa män tilik toγ<r>ul bulda açari <-qa> birip alḍı küri bulda açari ..* "Bärk Togan'daki bir boş yeri (tarlayı) hazırlamak için kiraladım harmanda hazır olduğunda iki şıγ arpanın ürününü/faizini Tilik Togrul alır dört küri arpa(yı) ben Tilik Togrul Bulda Açari'ye verip altı küri Bulda açari..." (YamRH09-1/10)

1.3.2. anuqqa ber- "tarlayı ekime hazırlık için vermek"

(*anu-q+qa ber-*)

YAMADA *anuqqa tut-* terimi için "gegen arbeitsbereitschaft erhalten" anlamını verirken (1993:78), *anuqqa ber-* terimini de "gegen arbeitsbereitschaft geben" olarak karşılar (1993: 80). *anuqqa ber-* kullanımı da "tarlanın ekime hazırlanması için vermek" anlamını içermektedir. YamRH11'de *yür* "darı" ekimi için *yarım 'äŋiz yer* "yarım boş yer"e ihtiyaç duyuluyor. Bu yerin ekilmeye müsait hâle getirilmesi için de *anuqqa* "harf. hazırlığa" veriliyor. Diğer metinlerde de gördüğümüz üzere bu yerden elde edilen ürünler ve *alım berim* "alım-verim" vergileri de eşit olarak paylaşılacaktır:

> *maŋa mısırqa yür tarıyu yer kärgäk bolup qayımtunıng sıqaptaqı ilçi bilä ülüşlüg manga tägär yrım 'ängiz yir yänä üsdünki yirni mısırqa birip aldın yrım 'ängiz yirni anuqqa birdim bu yirkä niçä uruγ badza ikigü tng üläşip alırbiz alım birim kälzä ikrär tng bilişip tng birürbiz...* "... bana Mısır'a darı ekmek için yer gerekli olup Kayımtu'nun Sıkap'taki Elçi ile hisseli bana ait yarım ekin yer ile yine üsteki yeri Mısır'a verip altındaki yarım boş yeri hazırlamak için kiraya verdim. Bu yerde ne kadar tohum bitse ikimiz eşit paylaşıp alırız. Alım birim vergileri gelse ikimiz eşit bilerek eşit veririz..." (YamRH11-2/11)

1.3.3. ota - "ot ayıklamak; yapraklarını, başağını kesmek; ekin biçilmek"

(*<ot+a-*)

ED'de *ota-* fiili *ot* isminden türemiştir ve iki anlamda gelişmiştir denilmektedir. 1. "çimen, otları kesmek". Modern zamanda genellikle daha özel bir anlamla "yabanî otları yolmak" 2. "tıbbî otlarla tedavi etmek" (ED42b). *ota-* fiilinin geçtiği aşağıdaki iki metinde *ota-*, ekine yapılan hazırlığı, zararlı olabilecek otların kesilmesini anlatmaktadır.

> *patini qız inçä tip tidi ... käbäz tarısayuq ödtä gautami qatun kntü iligin uruy saçtı...otayu ödtä kntü iligin otadı suwayu oyurda suwtın suwap açıntı öz ilig-in äwdidi kntü öz-i arıtıp qanlap öz iligin tıdıp öz-i ängirip öz-i böz toqudı...* "Patini kız şöyle diye söyledi... pamuk ekmek istenecek zamanda Gautami Kadın kendi eliyle tohum saçtı ... ot biçilecek zamanda kendi eliyle ot biçti... sulanacak zamanda sudan su yolu açtı kendi eliyle döndürdü kendisi temizletip ..... kendi eliyle engelleyip kendisi eğirip kendisi bez tokudu" (MaitrH V.: 2232/2238)

> *ol yerni ... öz uruyı birlä tar(ı)sa otasa suwarsa ol waqtya tägi kim tarıy yetilmiş waqtı ärdi* "ekin yetişene değin o toprağa... kendi tohumunu eksin, otlarını ayıklasın, sulasın" AKT (Borovkov 2002: 252).

Fiil, "otları ayıklamak, kesmek" anlamları ile aşağıdaki modern lehçelerde yaşamaktadır: Altay Türkçesi *odo-* "zararlı otları ayıklamak" (AltaySl. 1999: 138a); *odoş-* "zararlı otları birlikte ayıklamak" (AltaySl. 1999: 138a); *odot-* "zararlı otları ayıklatmak" (AltaySl. 1999: 138a); Kazak Türkçesi *ota-* "1. yabani otları ayıklamak 2. yok etmek, yıkmak" (KazakSl. 2003: 419); Horasan Türkçesi *otar-* "weiden, hüten" (Hor. 1993: 289); Salar ağızları DTSalar *otäx-*, *otäx oda-*, ÇingSalar *otäx-*, *ot ota-*, *otäx oda-* (SalarSl. 28).

1.3.4. otul- "(ekini bozan bitkiler) kesilmek, biçilmek"

Clauson, *otul-* fiili için *otal-* fiilinin yanlış hecelenişi demektedir ve *ota-* fiilinin pasif durumu olduğunu belirtmektedir (ED 57a). Fiile sadece İslâmî çevre Türk yazı dili eserlerinden MK'de geçmektedir, ancak hangi otların ayıklandığı veya işlemin ne zaman yapıldığı konusunda bilgi bulunmamaktadır.

> *otul-* "ekini bozan bitkilerin kesilmesi" (DLT I. 193)

1.4. (Tohum) Saçmak, Ekmek, (Tohum) Saçılmak, Ekilmek Fiilleri

Tarlanın ekine hazırlanıp sürülmesinden sonra sıra yetiştirilmek istenilen bitkinin tohumunun toprağa saçılmasına gelir. Metinlere bakıldığında "bitki tohumu" için *ebin/evin*, *uruy* ve *tohum* adlarını görürüz (Bunlar için bkz. 6.1.3. *uruy*; 6.1.6.

äbin; 6.1.8. *tuḫum*). Tohumları toprağa saçma işlemi de esas olarak *saç-* fiiliyle anlatılmaktadır.

Uygur metinlerinde, ME ve MK'de geçen *äbin/ävin* kelimesinin "1. hububat tanesi, tohum 2. meyve" anlamları vardır. Ayrıca sayı gösteren sıfat olarak da metinlerde geçmektedir. "tohum ve ekin" anlamları ile metinlerde geçen bir diğer kelime de *uruγ*'dur. CLAUSON *uruγ* kelimesi için "tohum, çekirdek, çekirdek içi" anlamlarını verir ve mecazî olarak da kelimenin "soy, torun" ve "klan" anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir (ED 214b). Eski Türkçe metinlerde *uruγ* kelimesinin iki anlamı vardır. *Uruγ* kelimesi "soy" anlamında (Bkz. YamEM01-6; YamSa29-10; YamEx02-10; YamSa10-12; YamSa14-15; YamSa16-12) ve "tohum" anlamıyla (YamRH07-4.7, YamRH08-5.7, YamRH09-17.19, YamRH11-8.9 vb.) kullanılır.

MK'de örnek verilen *uruγluq buyday* tamlaması tohumluk için saklanmış buğday demektir. Bu örnek gösteriyor ki, Türkler harmandan sonra yetişmiş olan ürünlerin bir kısmını tohumluk olarak saklamaktadırlar.

Türkiye Türkçesi'nde "tohum, ekin tanesi" anlamları olan *toḫum* kelimesi Türkçe'ye, Orta Türkçe döneminde Farsça'dan geçmiştir (< Far. *tuḫm*). Orta Türkçe metinlerinde *tuḫum* ve *toḫm* biçimlerinin yanı sıra *toqun* biçimi de geçmektedir. Farsça kökenli *tuḫum* kelimesinin Türkçe'ye girmesinden sonra "tohum" anlamlarını taşıyan *uruγ* ve *ävin* kelimeleri kullanım alanlarını kaybetmeye başlamışlar, –Türkiye Türkçesinde sadece tohum kullanılmaktadır- eski Türk yazı dilindeki fiille birlikte kullanım örneği olan *uruγ saç-* "tohum saçmak" tamlaması da yerini *tuḫum saç-* tamlamasına bırakmıştır. Orta Asya Kur'an Tercümesinde ilk kullanımını gördüğümüz *tuḫum saç-* tamlaması bugün de Türkiye Türkçesi'nde aynen kullanılmaktadır.

1.4.1 saç- "(tohum) saçmak"

Proto-Tü. **saç-*; Proto Oγur *, EBulgar -; Proto Oγuz * saç-: Kök Tü. - , Budd.Tü. ç. *saç-* (Suv 168-20/22), Man. Tü. ç. *kim özütin üçün edgü uruγ saçsar* (M III, II-14/15), 13.-14. yy. Siv.Bel. - ; İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *ol ewke suv saçdı* (DLT II. 4), KB - , TİEMKök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; Doğu Tü.: 15.-19. yy. *saç-* (San. 229r. 25), *saç-* "perişan ve

perakende etmek, dağıtmak" (ŞSül. 1298: 178); EKıp.: 14. yy. CC *saç-* "säen" (Grønbech 1942: 210), MKıp. 13. yy. KTAM. -, 14. yy. Kİ. -, 15. yy. KK. -, TZ. -; İM -; Batı Tü. 14-19. yy. *saçu saçmak* (TS 176)

Modern Tü.: MOγur: Çuv. -; MOγuz: Hal. *saç-* "streuen, schütten, gesprengen" (Hal. 1980: 183); Kuzey-doğu (Sibirya): Saha ıs- "saçmak, öteye beriye atmak, dağıtmak, dökmek, serpmek, fışkırtmak, ekin ekmek, sürmek" (Pekarskiy 1945: 422); Tuva -, Şor.-, Altay *çaç-* "1. saçmak, atmak, serpmek 2. (mec.) (para için) saçmak, harcamak, savurmak" (AltaySl. 1999: 68b); *çaçıl-* , *çaçtır-* (AltaySl. 1999: 68b); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *çaç-* (KırgSl. 1994: 242); Kazak şaş- "1. saçmak, dökmek, serpmek 2. yaymak, dağıtmak 3. saçıp savurmak, israf etmek, ziyan etmek 4. (güneş) ışık saçmak" (KazakSl. 2003: 633), Tat. - Sibir Tat. ağ. -, Başk. -; Karay. Kar.L. *tsats-* "seyat', rasseivat'" (KarayRPSl 1974: 613), Kar.T. *çaç-* ay. (KarayRPSl 1974: 470), Kar.K. *saç-* ay. (KarayRPSl. 1974: 625), Kumuk -, Kar-Malk. *çaç-* "zerstäuen, säen" (PrK. 96), *cac-* ay. (PrB. 213); Güney-Doğu: Uyg. *çaç-* (YUygTüSl. 1995: 67a), ağ. *saç-/çaç-/çæç-/çæş-* "to sow, to scatter, to disperse, to sprinkle; to lay on watered mud on walls" (Jarring 1964: 262); Özb. *såç-* "saçmak" (Yusuf 1994: 130); Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. -, Horasan *saş-* "ausstreuen" (Hor. 1993: 180); Gag. -, AzTü. -; TTü. *saç-* "bir şeyi ortalığa dağıtmak, dökmek" (TüSl. 1998: 1879).

CLAUSON, *saç-* fiilini "to scatter, sprinkle" "yaymak, dağıtmak" şeklinde anlamlandırmıştır (ED 794b). *Saç-* fiili *ırk saç-*, *suv saç-*, *saçıg saç-* gibi kullanımlarının dışında Maniheist Türk çevrede yazılmış metinlerden itibaren tarımla ilgili olarak da kullanılmıştır:

> *kim özütin üçün edgü uruy saçsar* "..." (M III, II-14/15)
>
> ... *pitpitini saçıp* ... "biber saçıp" (Heil. I. 35)
>
> *bökünki künke tegi üç erdinilig tarıglag içinte saçmış tarımış neçe buyan edgü kılınçlarım erser* ... "bugünkü güne kadar üç mücevher tarlası içinde saçılmış ekilmiş ne kadar iyi amellerim$_2$ varsa, ..." (Suv 168-20/22)
>
> CC *saç-* "säen" (Grønbech 1942: 210)

"saçmak, dağıtmak" genel anlamlarını taşıyan *saç-* fiili eski Türk dilinde olduğu gibi bugün de "su saçmak, saçı saçmak, para saçmak" gibi ifadelerde

"saçmak" anlamında kullanılmaktadır. *saç-* fiili geçişli bir fiil olduğu için su, para vs. nesnelerle birlikte kullanılmaktadır. Tarihî Türk dili alanına bakıldığında *saç-* fiilinin bugün Türkiye Türkçesi'nde de olduğu gibi tohum saç- şeklinde tarımsal alanda "tohum saçmak" işini anlatmak için kullanılmaktadır:

uruγ "tohum, kök, soy, nesil" kelimesinin *saç-* fiili ile kurduğu *uruγ saç-* ifadesi Budist ve Maniheist çevre Türk dili metinlerinde iki anlamda geçmektedir. Birinci anlam tarımsal boyutlu olarak "tohum saçmak"tır ki, Maitrisimit'in Hami nüshasında geçmektedir ve bu örnekte pamuk ekmek için tohum saçılmaktadır:

> *patini qız inçä tip tidi ... käbäz tarısayuq ödtä gautami qatun kntü iligin uruγ saçtı...otayu ödtä kntü iligin otadı suwayu oyurda suwtın suwap açıntı öz ilig-in äwdidi kntü öz-i arıtıp qanlap öz iligin tıdıp öz-i öngirip öz-i böz toqudı...* "Patini kız şöyle diye söyledi... pamuk ekmek istenecek zamanda Gautami Kadın kendi eliyle tohum saçtı ... ot biçilecek zamanda kendi eliyle ot biçti... sulanacak zamanda sudan su yolu açtı kendi eliyle döndürdü kendisi temizletip ..... kendi eliyle engelleyip kendisi eğirip kendisi bez tokudu" (MaitrH V.: 2232/2238 -s. 172)

Aşağıdaki örneklerde ise *uruγ saç-* dinî metaforlu olarak "iyi kök saçmak" anlamında geçmektedir. *Uruγ* kelimesi bilindiği üzere metaforlu olarak metinlerde sıkça geçmektedir:

> *bo çambudıvıp yirtinçüde kingürü yadturup öngreki burkanlar şasınınta urug saçmış...* "Bu çambudivip adlı dünyada geniş bir şekilde yayıp daha önceki Burkanlar meclisinde tohum saçmış" (Suv 513-21/23)
>
> *... burkan şasınınta tuş tulum bolup edgü yıltızlıg urug saça tegintim...* "Burkan meclisinde eş dost olup iyi köklü tohumu saygıyla saçtım" (Suv 514-23+515-1/2)
>
> *kim özütin üçün edgü uruγ saçsar* "kim kendisi için iyi kök saçsa ..." (M. III. 11-14/15)

uruγ saç- ifadesi çağdaş Türk lehçelerinden Salarca ve Yeni Uygur Türkçesinde yaşamaktadır: DTSalar *urlux saş-*, Uyg. *uruq çaç-*, *uruq çeçiş* (SalarSl. s. 16) (DTSalar *urlux saş-*, *eç-*; ÇingSalar *ex-*, Uyg. *uruq sal-*, *teri-* (SalarSl. s. 220).

uruγ "tohum" ve *tarıγ* "tohum" adlarının birlikte *saç-* fiili ile oluşturduğu *uruγ tarıγ saç-*, "tohum saçmak" anlamıyla tarihî metinlerde geçmektedir. *Uruγ tarıγ saç-* ifadesi de "iyi kök saç-" şeklinde metaforlu olarak aşağıdaki metinlerde kullanılmaktadır:

> *... burkanlarka yakın tapınmaduk erserler azu yme nomlug şasınta [edgü] yıltızlıg urug tarıg saçmaduk t[arı]maduk bütürmeyük*

bışurmayuk erserler..."... burkanlara yolunca tapınmayanlarsa veya da töreli dinde iyi köklü tohum/ekin saçmayan ekmeyen yetiştirmeyen olgunlaştırmayanlarsa..." (Suv 337-8/11)

qutadmış käntü tängri tängrisi burxan ikinti agam nom içintä yüz türlüg ögdigin ögä yıwa yrlıqamış taraylay yir osuyluy kim az-qıa buşılay uruy tarıy saçsar ülgüsüz sansız tüş birdäçi... "Kutadmış kendi yüce Burhan ikinci agama nom içinde yüz türlü methiyesine dile getirip övmüş tarla gibi azıcık sadakalık tohum saçsa sayısız ürün verecek" (MaitrH V: 348/352- s. 36)

... burxan qutıŋa uruy tarıy saçar ... "... Buddha saadetine tohum saçar ..." (MaitrH V.: 1748 s. 36)

Farsça'dan Türkçe'ye geçen *tuḫum* "tohum" kelimesi İslamî Türk çevresi Orta Türkçe metinlerinden AKT, BŞSl. ve TZ'de geçmektedir (Bkz. *tuḫum*). Tohum olarak bu metinlerde geçen kelime, Türkiye Türkçesinde genel kabul görmüş ve yaygınlaşmıştır. Eski Türkçede geniş olarak kullanılan *uruy* ve *ävin* kelimeleri Orta Türkçe eserlerden İM, KB, MK ve ME'de tanıklanmış, özellikle KB'de artık Eski Türkçede de olduğu üzere "nesil, soy" anlamlarında metaforik olarak kullanılmış ve Türkiye Türkçesinde yerlerini *tohum*'a bırakmışlardır (Bkz. ävin, uruy).

Farsça *tuḫum* ve Türkçe *saç-* fiiliyle kurulan *tuḫum saç-* tamlaması "tarlaya tohum saçmak, tohum atmak" anlamında ilk olarak Anonim Kuran Tefsiri'nde tanıklanmıştır. AKT'de *ävin*'e rastlanmamakta, ancak *uruy* ve *tuḫum* kelimeleri "tohum" anlamıyla eserde geçmektedir: *sän öz uruyuŋ birlä tarıyıl* "sen kendi tohumunla ekin ek" AKT (Borovkov 2002: 291)

äy körmäz mu siz kim körksiz yerä tuḫum saçarsız äy anı siz mu bitürürsiz ya biz mu bitürürüz anı "Ey görmez misiniz ki, verimsiz toprağa tohum saçarsınız, onu siz mi bitiriyorsunuz yoksa biz miyiz bitiren?" AKT (Borovkov 2002: 83)

1.4.2. kämiş- "atmak, saçmak"

(*kämiş-* < **käm-iş-*) (ED 724a; Erdal I 32)

Proto-Tü. **käm-*; Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. *kämiş-* (ED 724a); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *kämiş-* "saldırmak, çıkarmak, atmak, sürmek, bir şeyi çıkarıp atmak" (DLT II. 112), KB - , TİEMKök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME *kämiş-* "atmak" (Yüce 1993: 138), 12-13.yy. AKT *kemiş-* (Borovkov 2002: 83), 14. yy. NF - ; EKıp.: 14. yy. CC *kemiş-* "nieder, fort wegwerfen" (Grønbech 1942: 137), MKıp. 13. yy. KTAM. -, 14. yy. Kİ. *kemiş-* "atmak" (Özyetgin 2001: 513), 15. yy. KK. -,

TZ. *kemiş-* "bırakmak, atmak, salmak" (Atalay 1945: 194); İM -; Doğu Tü.: 15.-19. yy. NevayiL -; Batı Tü. 14-19. yy. *kemiş-* " koymak, bırakmak, atmak 2. atılmak, düşmek"(TS 133).

kämiş- fiili morfolojik olarak tanıklanmamış bir **käm-* fiilinin işteşlik çatılı biçimini göstermektedir (ED 724a; Erdal I 32). Ancak Clauson'un da belirttiği gibi fiilin işteşlik anlamı açık değildir. *kämiş-* fiili "atmak" anlamı ile Budist çevre metinlerinden itibaren tarihî Türk dili alanında metinlerde geçmektedir. Fiilin "bırakmak, terketmek, fırlatmak" gibi anlamlarına da metinlerde rastlamaktayız: *ol kuduγ içinde kemiştiler* "o kuyu içinde bıraktılar" (U I. 8/10). Ancak fiilin tek başına tarımsal bir anlamı bulunmamaktadır. *Bat-* fiilinde olduğu gibi bir nesne ile birlikte kullanıldığında tarımsal anlam taşımaktadır. *Bat-* fiilinin anlamı "batmak" olmasına karşın *uruγ* "tohum" adıyla birlikte kullanıldığında "tohum batırmak, tohum ekmek" anlamlarını kazanmaktadır. *kämiş-* fiili de tek örneğine AKT'de rastladığımız *tuɫum kämiş-* ifadesinde "bırakmak, terketmek, fırlatmak" anlamlarını kaybederek, "tohum atmak" şeklinde tarımsal anlam kazanmıştır. Farsça *tuɫum* "tohum" adı ve Türkçe *kämiş-* fiili ile birlikte oluşturulan bu kalıp, Anonim Kuran Tercümesinde şu şekilde geçmektedir:

> *bitürüçi män män siz tuɫum kämişiŋ käräk ärsä ... yelsiz suwsız bitürgäm*
> "bitiren benim, siz tohum atın, gerek olursa ... ben rüzgârsız susuz yetiştiririm" AKT (Borovkov 2002: 83)

1.4.3. bat- "batmak, saçılmak, (tarım hukukunda) toprağa tohum ekmek"

bat- "batmak, kaybolmak" (Bkz. ED 298a; VEWT 65).

Proto-Tü. **bat-*; Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. *bat-* (Bkz. ED 298a); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *bat-* "batmak" (DLT II. 294), KB - , TİEMKök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME *bat-* "batmak" (ME) (Yüce: 99), 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; EKıp.: 14. yy. CC *bat-* "untertauchen, untergehen" (Grønbech 1942: 53), MKıp. 13. yy. KTAM. -, 14. yy. Kİ. *bat-* "batmak" (Özyetgin 2001: 383), 15. yy. KK. *bat-* "batmak, dalmak, güneş batnak" (Toparlı 1999: 169), TZ. *bat-* "batmak" (Atalay 1945: 149); İM -; Doğu Tü.: 15.-19. yy. NevayiL *båt-* "çökmåk, çümmåk, gark bulmåk" (NevayiL I.317); Batı Tü. 14-19. yy. *batıl-* "batmak, batırılmak"(TS 28).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *put-* "pogrujat'sya, tonut', uyaznut" (Egorov 1964: 169); MOγuz: Hal.-; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha *bat-* "batmak" (Vasiliev 1995: 28); Dolgan. *bat-* "erliegen, erlegen sein, nachgeben" (DolSl. 1998: 51), Tuva *ba't-* (EDAL 1080), Şor. *bat-* "bir şeye yerleşmek, girmek 2. uğramak 3. (güneş,ay, yıldız) batmak" (ŞorSl. 1995: 36), Altay -; Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *bat-* "1. batmak, garkolmak, sığmak, sokulmak, geçmek 2. gurubet-batmak" (KırgSl. 1988: 98); Kazak *bat-* "batmak, dibe çökmek 2. ağrımak, acı vermek 3. (güneş) batmak" (KazakSl. 2003: 82), Tat. *bat-* "batmak" (TatSl. 1997: 45), Başk. *batıy* (BaşkTHl. 1993: 123a); Karay. -, Kumuk *bat-* "pogrujat'sya 2. paçkat'sya, gryaziyt'sya" (KumSl. 1969: 64), Kar-Malk. *bat-* "tonut', pogrujat'sya 2. zaxodit', zakativat'sya" (KBRSl. 1989: 121), (KMalkS. 2000: 113); Güney-Doğu: Uyg. *pat-*, ağ. -; Özb. båt- "batmak" (Yusuf 1994: 241); Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *bat-* "1. suva çömmek, gark bolmak 2. palçıga girmek, laya bulaşmak, çege gömülmek, çümmek 3. görünmez bolmak, yaşmak 4. ulı zıyan çekmek, zıyan görmek 5. sancılmak, çömmek, dürtülmek" (TrkmDSl. 1962: 77), Horasan *bat-* "untergehen" (Hor. 1993: 631); Gag. *bat-* "batmak" (GagTüSl. 1991: 31), AzTü. *bat-* "bir şeyin içine sokulmak, dalmak; suyun dibina dalmak, çökmek..." (ATSl. 1994: 105); TTü. *bat-* "1. Bir sıvının üstünde iken içine gömülmek" (TüSl. 1998: 246), TTü ağızları *bat-* (II) "çok olmak: *bu sene ağaçlarda meyve batacak*" (Görele) (DS II 572a).

Bat- fiili, tarihî ve çağdaş Türk dilinde "batmak" anlamıyla geçmektedir. *Bat-* fiilinin asıl anlamı tarımsal bir anlam içermemektedir. Ancak Sivil Uygur belgelerinde gördüğümüz *uruγ* "tohum" adıyla birlikte kalıp oluşturan *uruγ bat-* ifadesi aynen *tuxum kämiş-* kullanımında olduğu gibi "tohum atmak, tohum ekmek" anlamını taşımaktadır. Ancak *uruγ bat-* ifadesinin kullanım alanı ve görevi farklılık arz etmektedir. Bilindiği üzere Uygur sivil belgeleri hukuk belgeleridir, bir anlaşma belgeleridir. Anlaşma belgeleri de oldukları için belli kurallara, şartlara bağlıdırlar. Aşağıda örneklerini verdiğimiz bu belgelerde belli bir ürün ihtiyacından dolayı anızlık arazi, boş tarla kiralanıyor ve bu tarlaya o ürün ekiliyor. Belgelerden anlaşıldığına göre bu tarlaya ne kadar *uruγ batsa* "tohum ekilse" kiralayan ve kiracı

kişi ortak ve eşit olarak ürünü de paylaşıyorlar. Bu yetiştirilen ürüne ve araziye gelecek vergi de belgede belirtilen şekilde kişilerce ödeniyor.

Belgelerden anlaşılacağı üzere *bat-* fiili asıl anlamı olan "batmak" anlamını kaybetmiştir. Sadece sivil Uygur belgelerinde geçen bu *uruγ bat-* ifadesinde artık *bat-* fiilinin "batmak" anlamı kaybolmuş, "tohum ekmek" anlamını kazanmıştır:

> *manga ilçi-kä tarıγ tarıγu yir kärgäk bolup qayımḍu-nıng yol toγan-taqı yarım ängiz yir-in anuq-qa tuḍtum bu yir-kä näçä uruγ baḍsar ikägü täng ünḍürüp tarır-biz bolmış tüş-in täng üläşür-biz* ... "Bana Elçi'ye tarım yapmak için (darı ekmek için) yer gerekli olup Kayımtu'nun Yol Togan'daki yarım boş yerini hazırlamak için kiraladım bu yere ne kadar tohum ekilirse ikimiz yetiştirip ekeriz ve olmuş, yetişmiş ürünü de eşit paylaşırız..." (YamRH07-2/6)
>
> *...manga mısır-qa yür tarıγu yir kärgäk bolup qayımtunung sıqap-taqı yarım ängiz yirin anuq-qa tudum bu yir-kä niçä uruγ badza ikigü täng alırbiz bu yir-kä birim alım kälzä ikirär yarım bilşip//// birürbiz...* "... bana Mısır'a darı ekmek için yer gerekli olup Kayımtu'nun Sıkap'taki yarım boş yerini hazırlamak için kiraladım bu yere ne kadar tohum ekilirse ikimiz eşit alırız. Bu yere berim alım (vergisi) gelse ikimiz yarım (eşit) veririz..." (YamRH08-2/9)
>
> *manga mısır-qa yür tarıγu yir kärgäk bolup qayımtunıng sıqap-taqı ilçi bilä ülüşlüg manga tägär yrım 'ängiz yir yän-ä üsdünki yir-ni mısır-qa birip aldın yrım 'ängiz yir-ni anuqqa birdim bu yir-kä niç-ä uruγ badza ikigü tng üläşip alır-biz alım birim kälzä ikrär tng bilişip tng birürbiz...* "... bana Mısır'a darı ekmek için yer gerekli olup Kayımtu'nun Sıkap'taki Elçi ile hisseli bana ait yarım ekin yer ile yine üsteki yeri Mısır'a verip altındaki yarım boş yeri hazırlamak için kiraya verdim. Bu yere ne kadar tohum ekerse ikimiz eşit paylaşıp alırız. Alım birim vergileri gelse ikimiz eşit bilerek eşit veririz..." (YamRH11-2/11)
>
> *... üç şıγ arpa-tın artuq batsa ikigü täng uruγ ünḍür<ü>p {...} tarır-biz ...* "... üç şıγ arpadan fazla (arpa/tohum) ekse, ikimiz eşit tohum yetiştirip ekeriz ..." (YamRH09-17/19)
>
> *////// batsa ikigü* (YamRH10-8)

1.4.4. äk- krş. 1.1.2. äk-

äk- fiili "ekmek" anlamı ile tarımsal alandaki en geniş kavram alanına sahip fiildir. *uruγ* "tohum; soy, nesil" adının *äk-* fiili ile oluşturduğu *uruγ äk-* "tohum ekmek" ifadesini sadece DLT'de tanıklayabiliyoruz. Bugün de Türkiye Türkçesi'nde *uruγ* "tohum" adının yerine geçen Farsça kökenli *tohum* adıyla birlikte *tohum ek-* olarak kullanılmaktadır:

> *uruγ äkti* "tohum ekti" (DLT I 64)

1.5. GÜBRELEMEK FİİLLERİ

Tarlaların ekin ekilmeden önce daha iyi ürün vermesi için gübrelenmesi gerekmektedir. Uygur metinlerinde gübre için *kıy* (Suv. 613, 17) kelimesi geçmektedir. Aynı kelimeyi Divan'da da görmekteyiz. Divan'da gübre kelimesi için *kıy* (DLT III: 129); toprağı gübrelemek manasında da *kıylat-* (DLT II: 348) fiili geçmektedir. Reşat Genç kığ kelimesinin bugün Orta Anadolu'da daha çok davar gübresine denildiğini belirtip, buna bakarak, XI. yüzyılda tarla gübrelemede davar gübresinin kullanılmış olabileceğini düşünür (1997: s. 313, 151. dipnot). ETü. *qıy* Kırgız Türkçesinde de "kuru koyun tezeği" anlamı ile yaşamaktadır (KırgSl. 1994: 449). Sözcük Yuygur Türkçesinde de tanıklanmıştır. Divan'da "gübre" için *qıy* yanında *qumuq ~ qomuq* „at gübresi" (DLT I. 383) ve *mayaq* "hayvan gübresi –en çok deve için" ve *mayak*'ın bir yan biçimi olarak Oğuzca kaydıyla *baynaq* (DLT III. 175); (DLT III. 167, 168) kelimeleri de geçmektedir. *Mayak*, hayvan gübresi olarak Uygur metinlerinde de sıkça geçmektedir (Heil I. 46; Suv 525-1/2). Ancak bu gübrenin tarlada kullanılıp kullanılmadığını bilemiyoruz. Harezm Türkçesi metinlerinde *tärs* ve *täzäk* adları da "gübre" için kullanılmıştır.

Tarlada toprağı gübrelemek için kullanılan gübre'nin esas olarak *qıy* olduğu DLT'den tanıklanan *qıylat-* "gübreletmek" ettirgen fiilinden anlaşılmaktadır. Bu fiile bir tek Divan'da rastlamaktayız: *ol yerig qıylattı*" (DLT II. 348). Aslında biz bir *qıyla-* "gübrelemek" fiilinin de Eski ve erken Orta Türkçede varlığını düşünebiliriz.

1.5.1. qıylat- "fışkı ile gübreletmek"

(< *qıy+-la-t-*)(ED 610b)

Eski Türkçe *qıy/qıq* "gübre, toprağı kabartmakta kullanılan gübre" (ED 608b) üzerine ettirgen çatı ekli *+la-t-* ekinin getirilmesiyle yapılmış *qıylat-* fiili, tarihsel Türk dilinde tek veri durumundadır; erken islamî çevre Türk yazı dili eserlerinden MK'de tanıklanmıştır:

ol yerig qıylattı "O toprağı/yeri gübreletti" (DLT II. 348)

qıyla- fiili, tarihsel Türk dilinde tanıklanamamıştır, ancak hem DLT'den tanıklanan bu *qıylat-* fiili hem de kök isim *qıy* "gübre" sözcüğünün Kırgız Tü. *kık*

"kuru koyun tezeği" (KırgSl. 1994: 449), YUygur Tü. *qıy* "gübre" (YUygTüSl. 1995: 234b), TTü. Anadolu ağızları *kığ ~ kığı ~ kıh* "1. koyun, keçi gübresi; 2 insan dışkısı, pislik" (DD VIII, 2790b-2791a), yine bu sözcükle ilgisi olması gereken *kığış* "iri ve kalın saman; çalı çırpı" (DD VIII 2790a *kığış* III, *kığış* IV) gibi çeşitli Türk lehçelerinde yaşaması, *qıyla-* fiilinin de tarihsel Türk dilinde kullanılmış olabileceğini söyletebilir. Öyle ki, bu ihtimali modern Türk dili alanından yapılabilecek tanıklamalar da güçlendirmektedir: TTü. ağızlarında *kığlamak* II "koyun pislemek" (DS VIII 2790); *kığılamak* "koyun, keçi, deve gibi hayvanlar pislemek" (DS VIII 2789b), *kıhlamak* "büyük abdest etmek, pislemek" (DS VIII 2791a) yan biçimleri yaşamaktadır.

1.5.2 täzäklä- "(toprağı) gübrelemek"

(< Tü. *täzäk +lä-*)

"Gübre" ve daha özel anlamda ise "hayvan gübresi" anlamlarını taşıyan Tü. *täzäk* adına *+lä* İFY ekinin getirilmesiyle oluşturulan *täzäklä-* fiili ilk olarak MK'da tanıklanmıştır. Fiilin kökü olan *täzäk* "gübre" adı, erken İslâmî çevre Türkçe eserlerinden DLT'de ilk kez tanıklanmıştır. Kıpçak sözlüklerinde de görülen *täzäk*, Farsça'ya *täzäk, tazak*, Arapça'ya *täzäk*; Rusça'ya *kizják, kizék, tizják, tizék* ve Bulgarca'ya da *tezèk* şeklinde geçmiştir (TMEN II. 902). ED'de *täzäklä-* için, "to manure (the ground" "(toprağı) gübrelemek" anlamı verilmekle birlikte (ED 575a), MK'de verilen örnekteki anlam, tarlayı gübrelemek olarak değil, "(at) dışkılamak" anlamındadır. *at täzäkládi* "the horse (etc.) defecated" DLT III. 340 (ED 575a) örneğinde geçen fiilin, "toprağı gübrelemek" anlamını kazanması **kıyla-, kıylat-* fiillerinin izlediği yolla olmuş olmalıdır. *Täzäklä-* fiilini de bu şekilde düşünürsek fiili de, "gübrelemek" anlamıyla düşünebiliriz:

Modern Türk lehçeleri içinde Doğu Türkistan ağızlarında fiil, *tizekle-* "to pass the dung (only of herbivores)" (Jarring 1964: 309) şeklinde yaşamaktadır. Anadolu ağızlarında *tezek* "Saban ya da belin kaldırdığı iri toprak parçası 2. hayvanları sıra ile otlatma, gütme" (DS X 3905b); *tizak* "Tezek" (DS X 3942b) anlamında yaşamaktadır. Görüldüğü üzere *tezek* "gübre" anlamında yaşamamaktadır. Oysa Türkiye Türkçesi standart türünde *tezek* kelimesi kullanılmaktadır: "1. yakıt olarak

kullanılan kurutulmuş sığır tersi 2. halk. Kesek" (TüSl. 1998: 2212). Ağızlarda *täzäklä-* fiilini de tanıklayamadık. Buna karşılık, *kıy* "gübre" ve *kıylamak* "gübrelemek" Anadolu ağızlarında yan biçimleriyle birlikte yaşamaktadır.

1.6. SULAMAK FİİLLERİ

Ekinin yetişmesi için belli zamanlarda sulanması gerekmektedir. Sulama amacıyla nehirlerden tarlalara arklar yapılmaktadır. Tarihî kayıtlara göre Hunlar zamanında bile sulama arklarının açıldığını biliyoruz. Ögel'in verdiği bilgiye göre "Başkaus bölgesinde, Çulışman nehri yakınlarında sulama kanallarının izlerini açık olarak bugün bile görmekteyiz" (Ögel 1991: 88). Ayrıca Göktürkler döneminde de sulama kanallarının yapıldığını biliyoruz. 981-984 yılları arasında Uygurlara seyahat yapan Çin elçisi Wang Yen-Te şunları söylemektedir ki, bu da yine Uygurlar döneminde sulama kanallarının olduğunu göstermektedir:

> "K'ai-pao (devrinin) ikinci senesinde (968) yağmur beş ts'una eriştiği zaman, evlerin pek çoğu tahrip olmuştur. Chinling dağlarından çıkan nehir, başşehrin bütün çevresini dolaşır, tarlaları ve meyva bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir. Bu yerde Wu-ku (beş hububat) yetişir. Yalnız Ch'iao-mai yetişmez" (İzgi 2000: 57).

Tarlaların sulanması tarımın en önemli süreçlerinden biridir. Bu süreç Türklerde *suwa-*; *suvγar-* ~ *suwar-*, *suwarıl-* fiilleriyle anlatılmaktadır.

Türk tarımında görülen önemli bir faaliyet de tarlaların sulama kanalları, arklar açılarak sulanmasıdır. Sulama işlerinin yapılması için *arıq* "ark, kanal" açıldığını biliyoruz. CLAUSON, kelimenin etimolojisi veya kökeni hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. CLAUSON, Çağatay Türkçesinde de geçen kelime için "*Cag. XV. arıγ/arık 'a water course (suyolı) dug to provide a flow of water*" demektedir ve tarihî Türk dili dönemlerindeki biçimlerini vermektedir. RÄSÄNEN, *arıq* maddesinde Uygur Türkçesi, Orta Türkçe ve Çağatay Türkçesinde kelimenin *arıq* şeklinde geçtiğini belirtmiş ve kelimenin anlamını "Bewässerungsgraben", "Wasserrinne, die aus dem Teich das wasser auf das Mühlrad führt" şeklinde vermiştir. RÄSÄNEN ayrıca kelimenin Kalmukçaya *arg*; Rusçaya *arık* ve Macarcaya da *árok* "Graben" şeklinde geçtiğini belirtmiştir (VEWT 28a). *ark* maddesi içinde kelimeyi değerlendiren EREN, "içinden su akıtmak için toprağı kazarak yapılan açık oluk,

kanal" anlamlarını vermektedir. Ağızlarda *arık* olarak da geçen kelimenin yerel olarak *hark* biçiminin de olduğunu söyleyen Eren, "bu biçimin başındaki *h-* sonradan türemiştir", demektedir (Eren 1999: 17).

arık kelimesi tarım işlerinde ürünlerin sulanmasını sağlayan sulama kanalını belirten bir tarım terimidir. Elimizdeki örneklerin içinde tarımsal işlevi belirten örneklere de rastlanılmaktadır. *Arık* kelimesinin sulama işleri için de kullanıldığı bu örneklerden anlaşılmaktadır: "*...qazıyan arıq suwlarıdın içmez erdi. Aysalar: Yā şeyḫ bu arıq suwlarıdın nişe içmez-siz? Tėp aytar erdi kim bu arıq qazıyanlarya ḥarām ücre bėrdiler, tėp içmez-men tėyür erdi. Ba'zı ʿāriflar taqı üzüm yėmez erdi, ol manʿİdin ötrü kim ẓalimlar qazıyan arıqdın suvarılyan üzüm turur, tėp aytur erdiler*" (NF 297-9/12); *ayīlda oylaq tuysa arıqda ōtı unär* "When a kid is born in the pen, grass for it grows in the canal" (DankKelly . I. 45)

Toprağın sulanması, arkların oluşturulması ve bugün de olduğu gibi arkların tarlaların durumuna göre çeşitli yerlerden ağız açılması ve suyun yönünün değiştirilmesi ile yapılıyordu. Metinlerde *ağızla-* fiiliyle arıklara ağız açıldığı anlatılmaktadır: "*ol arıqnı ayızlādı*" "He made a mouth for the canal" DankKelly . I. 152. Arıklar doğal olarak toprağın kazılması ile kanal şeklinde oluşturuluyordu. *arık kaz-* fiili bu amaçla kullanılıyordu: "*är arıq qazdı*" "The man dug out the canal (or others)" (DankKelly. I. 268); "*qazmış arıq*" "A canal that has been dug out" (DankKelly. I. 297); "*arıq qazıldı*" "The canal (or other) was dug out" (DankKelly. II. 335).

1.6.1 suwa- "(toprağı, yeri) sulamak; ıslamak"

(< *sub+a-* "sulamak")

Ekim yapılabilmesi ve iyi ürün alınabilmesi için tarlaların ve bahçelerin sulanması bir zorunluluktur. Türkiye Türkçesi'nde bugün *sula-* fiili ile anlatılan sulama işi, Budist ve Maniheist çevre Türk dili metinlerinde *suva-* ile anlatılmaktadır. Clauson, *suva-* fiili için "to irrigate (land); to water (animals)" anlamını vermiştir (ED 785a). *suva-* fiili İslâmî çevre eserlerinden DLT'de *suva-* "kanın emdi yėr suvar "your blood now waters the ground" (DLT I. 498) ve Çağatay Türkçesi'nde *suwa-* "to plaster"

(San. 247v.9) şeklinde tanıklanmıştır. Bu fiil daha sonra tarihsel ve modern Türk dilinde yerini *suwyar* (> *suwar-*) "sulamak, suvarmak" fiiline bırakmıştır. Bkz. aşağı.

Aşağıda tanıklanan Buddhist çevre Türkçe metinlerde *suva-* fiili, tarlayı "sulamak" anlamı ile geçmektedir.

> *balıq taştın tarıyçılaray körür erti quruy yerig suvayu öl yerig tarıyu quş quzyun sukar yulıyur sansız tümän özlüg ölürür tarıy tarıyu* ... "Kentin dışında çiftçiler görüyordu. Onlar kuru toprağı sulayıp, nemli toprağı ekerlerken, kuzgun (gibi) kuşlar gelip pek çok sayıda yaratığı gagalayıp öldürüyorlar. Bir taraftan toprak ekilirken ..." KP I. 2/6 (Hamilton 1998: 27).

> *patini qız inçä tip tidi ... käbäz tarısayuq ödtä gautami qatun kntü iligin uruy saçtı...otayu ödtä kntü iligin otadı suwayu oyurda suwtın suwap açıntı öz ilig-in äwdidi kntü öz-i arıtıp qanlap öz iligin tıdıp öz-i ängirip öz-i böz toqudı...* "Patini kız şöyle diye söyledi... pamuk ekmek istenecek zamanda Gautami Kadın kendi eliyle tohum saçtı ... ot biçilecek zamanda kendi eliyle ot biçti... sulanacak zamanda sudan su yolu açtı kendi eliyle döndürdü kendisi temizletip ..... kendi eliyle engelleyip kendisi eğirip kendisi bez tokudu" (MaitrH V.: 2232/2238 -s. 172)

> *tarıyçı todunlarıy oqıp inçä tip yrlıqadı qayu käbäz-kä ya[ra]şı säkiz türlüg adruqın tükällig yir ärsär anı siz-lär suwap sıp sapanlap anuq uruŋlar kim mn tngri tngrisi burxan üçün käbäz tarıyur mn...* "Çiftçi Brahmanları çağırıp şöyle diye buyurdu. Hangi pamuğa uygun sekiz türlü seçkin mükemmel yer varsa onu sizler sulayıp, kesip sabanlayıp (sabanla sürün) hazırlayın ki ben büyük Burhan için pamuk ekiyorum ..." (MaitrH V.: 2412-2416)

Aşağıdaki metinlerde ise, *suva-* fiilinin "sulamak" anlamı ile değil de, "ıslamak" anlamı ile kullanıldığını söyleyebiliriz:

> *azu ar(a)nyadan seŋremde ud mayakın suvap mandal kılıp* ... "... veya Manastırdan Seŋrem'de sığır gübresi ile ıslayıp tılsım yapıp....." (Suv 525-1/2)

> *satyaqsız arıy orunta ud mayaqın suvap sekiz çikin turqı mandal qılsun mandal içinte tütsüg hua çeçekler saçıp* ... "satılmaz temiz yerde sığır gübresi ile ıslayıp sekiz çikin uzunlupunda tılsım yapsım, tılsım içine tütsü lotus çiçeği saçıp ..."(Suv 477-1/4)

> *arıg evde ud mayakı üze yirin suvap kiçig mandal kılsun* "temiz evde sığır gübresi üzerine yeri ıslayıp küçük tılsım yapsın" (Suv 440ç-22/23)

1.6.2 suvat- "ıslatmak, sulandırmak"

(< *sub+a-t-*) (ED 786A)

suva- fiilinin ettirgen şekli olan *suvat-* fiilinin anlamı "ıslatmak, sulandırmak, sulatmak"dır. Bu anlamda tarihî Türk dili alanında Buddhist Türk çevresinden Altun

Yaruk'ta tanıkladığımız fiili Çağatay Türkçesi sözlüklerinden Senglah'da da görmekteyiz: *suwat-* "to order to plaster" (San. 247v. 23).

Altun Yaruk'ta Türkiye Türkçesindeki anlamıyla "ıslatmak, nemlendirmek" anlamı ile kullanılan fiilin, "yeri, tarlayı ıslatmak, sulamak ve/veya gübreleme ile nemlendirmek" anlamlarında geniş kullanılmış olmalıdır:

> ... *yirin ud mayakı üze suvatıp* ... "... yerini sığır gübresi ile ıslatıp" (Suv 519-6/7)

1.6.3 suwal- "sulanmak"

(< *suva-l-*) (ED 789a)

suwal- fiili de örneği az olan, ama tam olarak tarımsal anlamda kullanılan bir fiil olarak Divan'da tanıklanmıştır. Divan'da geçen *tarıγ suwaldı* örneğini "ekin sulandı, tohum sulandı, tarla sulandı" (DLT II. 125, 162) anlamında düşünmek mümkündür. Zaten Divan'da *tarıγ suwaldı* "ekin sulandı" Herhangi bir şeyin üzerine su saçılırsa yine böyle denir" (DLT II. 125) şeklinde açıklama da vardır. Divan'da geçen *buγday katında sarkaç suvalur* "buğday yanında karamuk ta sulanır" (DLT III. 240) cümlesinde de buğdayın sulandığı anlaşılmaktadır. Suwal- fiilinin "sıvamak" anlamının olduğu ew suwaldı "ev sıvandı" (DLT II. 125) cümlesinden anlaşılmaktadır. Bu örneklerden yola çıkarak suwal- fiilinin "sulamak, su saçmak" ve "sıvamak" anlamlarının olduğunu söyleyebiliriz.

1.6.4 suwγar- "suvarmak, sulamak"

Proto-Tü. **subγar-*; Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. -; İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *suwγar-* (DLT II 188), KB - , TİEM 73-Kök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT *suwar-* (Borovkov 2002: 252), 14. yy. NF - ; EKıp.: 14. yy. CC - , MKıp. 13. yy. KTAM. -, 14. yy. Kİ. -, 15. yy. KK. -, TZ. -; İM - , ancak *İrşadül-Mülük ve Münyetül Guzat*'da *suvar-* "sulamak" (KıpçakTüSl. Toparlı 2003: 243); Doğu Tü.: 15.-19. yy. *suwar-* (San. 243v.26), *suvar-* "hayvan ve mezruatı iska etmek, su içirmek" (ŞsulSl. 194); Batı Tü. 14-19. yy. - (TS -)

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *săvăar-* "surok" (Egorov 1964: 180); MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Tuva -, Şor. -, Altay *sugar-* "1. (hayvan için) sulamak,

suvarmak 2. (toprak için) sulamak" (AltaySl. 1999: 158a), *sugarıl-* "1. su içirilmiş olmak (hayvan için) 2. sulanmış olmak, *sugarılgan kıralar* "sulanmış ekinler" (AltaySl. 1999: 158a), *sugart-* "1. su içirtmek 2. sulamak" (AltaySl. 1999: 158b); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *sugar-* (KırgSl. 1994: 667); Kazak *sugar-* "sulamak, suvarmak" (KazakSl. 2003: 491), Tat. - Sibir Tat. ağ. - Başk. -; Karay. Kar.T. *suvğar-* "smaçivat', uvlacnyat'" (KarayRPSl. 1974: 482), Kar.L., Kar.T. *suvğart-* "smaçivat', ulacnyat', oroşat' KarayRPSl. 1974: 482), Kumuk *suvla-* "1.uvlajnyat', smaçivat' 2. obvodnyat'" (KumRSl. 1969: 290), Kar-Malk. -; Güney-Doğu: Uyg. *suġar-* (SalarSl. 70), ağ. *suġar-/sugær-* "to water, to give water, to irrigate; to cool the iron in water after it has been hammered" (Jarring 1964: 279); Özb. -, ağ. -; Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. -, Horasan -; Gag. -, AzTü. -; TTü. *suvar-* "(hayvana) su vermek, su içirmek" (TüSl. 1998: 2046); TTü. Anadolu ağızları *suvar-* "suyu tarlaya çevirmek, sulamak" Kozlu, Seydişehir, Konya) (DS XII 4709b).

Clauson, *suvγar-* maddesinde fiilin anlamını "to water (livestock); to irrigate or water (land)" şeklinde vermiştir (ED 786b). *suwγar-* fiili "sulamak" anlamıyla MK, AKT, San. ve BŞSl.'de tanıklanmaktadır.

Divan'da verilen örneğe göre atlara su verilmesi de *suwγar-* fiili ile anlatılmaktadır. *ol at suwγardı* "o, at suladı". Başkası da böyledir (DLT II 188). Bu örnekten yola çıkarak *suwγar-* fiilinin hayvanlara su vermeyi anlattığını söyleyebiliriz. Ancak modern Türk lehçelerindeki gibi, fiilin "toprağı sulamak" anlamının olduğu da bellidir. Mesela, Altay Türkçesinde fiilin iki anlamı vardır: *sugar-* "1. (hayvan için) sulamak, suvarmak 2. (toprak için) sulamak" (AltaySl. 1999: 158a). Yine Altay Türkçesinde tarla sulanmasının da *suyar-* fiili ile anlatıldığını görmekteyiz: *sugarılgan kıralar* "sulanmış ekinler" (AltaySl. 1999: 158a).

AKT'de verilen örnekte tarımda yapılan işlerin sıralaması yapılmıştır. Tohum ekilip, otların ayıklanmasından sonra sulamanın yapıldığını görebiliyoruz. Bu işlem *suwar-* fiili ile ifade edilmiştir:

> *ol yerni ... öz uruγı birlä tar(ı)sa otasa suwarsa ol waqtγa tägi kim tarıγ yetilmiş waqtı ärdi* "ekin yetişene değin o toprağa... kendi tohumunu eksin, otlarını ayıklasın, sulasın" (Borovkov 2002: 252)

BŞSl. ve San.'da fiil "sulamak" anlamı iledir: BŞSl. *suvar-* "sulamak" (44b-1); San. *suwar-* "aynı" (243v. 26).

1.6.5 suwarıl- "sulanmak"

< *subγar-ıl-

suwar- fiilinin edilgenlik biçimi olan *suwarıl-* fiilini, İslâmî çevre Harezm alanı eserlerinden NF'de tarımsal bir işlemin anlatılmasında görüyoruz. Ayrıca eserde verilen örneğe göre üzüm bahçelerinin yapılan arıklardan sulanmaktadır. Tarlaların da arıklar vasıtasıyla sulanmasının mümkün olduğunu göstermektedir.

> *baʿżı ʿāriflar taqı üzüm yėmez erdi. Ol maʿnīdin ötrü kim ẓālimlar qazıyan arıqdın suwarılyan üzüm turur, tėp aytur erdiler* "... bazı arifler de üzüm yemez idiler. Bu sebepten ötürü ki, zalimler (tarafından) kazılan arıkdan sulanan üzümdür, diye söylerdiler" (NF 297-11/12);

1.6.6. arıqlan- "hendek, kanal açmak"

(< **arık+la-n-*) (ED 220a)

arık "ark, kanal" anlamlarında Orta Türkçe metinlerde sıkça geçmektedir (ED 214a, ayrıca TMEN II 469). Ancak DLT'de geçen *suv arıklandı* (DLT I. 294) örneği, suyun kanallara ayrıldığını belirtmekte olup bu su yatağının değişmesinden mi yoksa insan eliyle tarla vs. sulamak için kanallara ayrılmasında mıdır, açık değildir. Ancak Anadolu ağızlarında yaşayan *arıklamak* fiilinin anlamına göre, insan eliyle tarlaya su götürülmesidir: "1. suyu ark açarak götürmek: *Sizin bahçeden bizim bahçeye kadar suyu arıkladım* 2. tarlayı seyrek sürmek" (DS I 318a).

1.6.7 qırla- "(sulama kanalı) kazmak"

< *qır+la-*

Qırla- fiilinin en erken tanığı DLT'ye aittir ve tarihsel Türk dili için tek veri durumdadır. Fiilin *qır* isminden *+la-* İFY ekiyle türetildiği bellidir. CLAUSON, fiilin kökünün *qır* "grey" (ED 641b) olduğunu belirtir (ED 659a).

Fiil erken islami çevre eserlerinden MK'de *ol yerig kırladı* "O, yeri, toprağı kazdı/O karpuz ve karpuza benzer şeyler dikmek için toprakta yarıklar ve çukurlar yaptı"

(DLT III. 299) cümlesinde tanıklanmaktadır. Yine fiilin müştaklarından *qırlat-* fiiline de MK'de rastlanılmaktadır: *ol arık kırlattı* "he erected a dam and banks for the canal" (o kanal için su bendi/barajı yaptırdı)" (DLTII 347) *kırlan-* (ED 659a).

Hem *qırla-* fiili ve hem de bu fiilin kökü *qır*, Uygur Türkçesi ağızlarında tanıklanmaktadır: *qırla- / qıla-* "to make an edge on a field" (Jarring 1964:248) (*qır/qı/qıj* "edge of a field, edge of earth or clods of earth which surrounds each field (cultivated and irrigated square) and which hinder the water to run away when the field is irrigated" 1964: 248). Anadolu ağızlarında ise *qırla-* fiilinin, "yer kazmak, sulama kanalı kazmak" anlamları kaybolmuştur. *qırla-* fiilinin ağızlarda gördüğümüz anlamları şunlardır: I. "1. kaçmak, 2. bir işte başarı gösteremeyip çekilmek", II. "ağaçsız kalmak", III. "gevezelik etmek" (DS VIII 2831ab).

1.7. "(ÜRÜN) YETİŞMEK, BİTMEK" FİİLLERİ

Türkçede hem tahılların hem de yemişlerin yetiştiğini, olgunlaştığını gösteren ve kullanım alanı geniş olan *bış- / biş-* fiili vardır. Runik harfli Irk Bitig'de karşılaştığımız *tarıy biş-* kullanımı "ekin olgunlaştı, yetişti" anlamındadır. İslâmî çevre Türkçe eserlerinde; MK'de *yemiş biş-* ve ME'de de *meyve biş-* ve AKT'de *ḫurması boldı bişdi* kullanımlarını görüyoruz ki, bu örnekler *biş-* fiilinin meyvenin olgunlaştığını da göstermek için kullanıldığını göstermektedir:

Buddhist ve Maniheist çevre metinlerinde *büt-* şeklinde, CC, KTAM, Kİ ve İM'de *bit-* şeklinde geçen *büt- ~ bit-* fiili de tahılların ve meyvelerin yetiştiğini anlatan fiillerdir. *Büt-* fiilinin ettirgen şekli *bütür-* "bitirmek, büyütmek, yetiştirmek" (ED 308b) de (: *ot başıy bütürdi*" (DLT II 72); *ündürdük anıŋ birlä bustanlar danälar buyday wä arpa bütürdim* "biz onunla (su ile) bahçeler yetiştirdik, buğday ve arpa bitirdik" AKT (Borovkov 2002: 56)) "ürün yetiştirmek, bitirmek" anlamlarında Orta Türkçe eserlerde kullanılmıştır. Eski Türkçe *ün-* "çıkmak" fiili de, bitkilerin, tahılların yetiştiğini, uzadığını, büyüdüğünü anlatmak için kullanılmıştır. *Ün-* fiilinin ettirgen şekli, *ündür-* biçiminde metinlerde geçmektedir.

Türkçede örneğini ME'de gördüğümüz bir fiil daha vardır ki, bu fiil hem tahılların hem de meyvelerin yetiştiğini, olgunlaştığını göstermektedir: ME *köyül-*

"olgunlaşmak" (Yüce 1993): *ekin köyüldi, ekin biçesü boldı, biçesü vaqtı boldı ekinniŋ* "ekin olgunlaştı, ekin biçilecek oldu, biçilme vakti geldi ekinin" (ME 8-8); *köyüldi üzüm / köyülmiş üzüm* "olgunlaştı üzüm, olgunlaşmış üzüm" (ME 44-2/3)

Bugün Türkiye Türkçesinde ekin ve meyve olgunluğunu, yetiştiğini anlatmak için *yetiş-* fiilini kullanırız. *yet-* fiilinin edilgen şekli *yetil-* de Anonim Kur'an Tefsiri'nde ekin "olmak, olgunlaşmak" için kullanıldığı tanıklanmıştır.

1.7.1. ÜRÜN (TOHUM) BİTMESİNİ GÖSTEREN FİİLLER

1.7.1.1. büt- / bit- "bitmek, (tohum) topraktan çıkmaya başlamak"

büt- "to become complete" (ED 299b)

Proto-Tü. **büt-?, *bit-?*; Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. *büt-* "bitmek" (Bkz. ED 298b); İslâmî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *büt-* "bitmek, neşvünema, yaratılmak, doğmak" (DLT II. 294); "grow (plant)" (DankKelly. II. 413), KB - , TİEMKök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; Doğu Tü.: 15.-19. yy. *büt-* (San. 128r. 16); EKıp.: 14. yy. CC bit- "wachen, erwachsen, spriessen" (Grønbech 1942: 61), MKıp. 13. yy. KTAM. *bitmek* "bitme, yetişme" (Toparlı 2000: 95), 14. yy. Kİ. *bit-* "*bitti*" ot veya nebat çıktı" (Caferoğlu 1931: 19), (Özyetgin 2001: 400), 15. yy. KK. -, TZ. *bit-* "bitmek, tükenmek, bitmek, neşvünema" (Atalay 1945: 153); İM *bitmek* "tohum filizlenip, topraktan dışarı çıkmak, nabit olmak" (Battal 1934: 20); Batı Tü. 14-19. yy. bitmek "1. meydana gelmek, hasıl olmak, çıkmak 2. bitişmek, kaynaşmak 3.mahvolmak, iflas etmek 4. (insanlar için) yetişip büyümek" (TS 36).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *pĕt-* "konçat'sya, okançivat'sya, zakançivat'sya, propadat" (Egorov 1964: 158); MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva -, Şor. -, Altay *büt-* "büyümek, büyütmek" (AltaySl. 1999: 47b); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *bit-* (KırgSl. 1994: 157); Kazak -, Tat. *bit-*, Sibir Tat. ağ. -, Başk. -; Karay. Kar.L., Kar.T., Kar.K. *bit-* "rasti, sozrevat', urodit'sya, udavat'sya" (KarayRPSl. 1974: 123), Kumuk *bit-* "konçat'sya, zakonçi vatsya, zaverçat'sya, istekat', issyakat'" (KumRSl. 1969: 78), Kar-Malk. *bit-* "to grow, to be fertile" (ESC 171); Güney-Doğu: Uyg. -, ağ. *pit-/pıt-/* "to finish, to be finished, to believe" (Jarring

1964: 231), put- "to finish, to accomplish, to trust, to believe, to become ready, to make" Jarring 1964: 234); Özb. -, ağ. -; Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. -, Horasan -; Gag. *büütmee* "büyütmek, yetiştirmek" (GagTüSl. 1991: 45), AzTü. -; TTü. *bit-* "bitki, tüy, saç gibi şeyler için çıkıp yetişmek" (TüSl. 1998: 316).

Tarlaya tohumun atılması ve gerekli gübreleme, sulama gibi işlerin yapılmasından sonra, tohumlar toprağın altından yukarı doğru boy vermeye, çıkmaya başlarlar. Bu durum Türkçede esas olarak *büt-/bit-* fiili ile ifade edilmiştir. Türkçede bu işi anlatan *bit-* fiilinin ettirgen şekli *bütür-* fiilini de görmekteyiz. *Büt-* fiilini "tohumun topraktan çıkması, filizlenmesi" şeklinde anlamlandırmak uygun olur. *Bit-* fiili bugün Türkiye Türkçesinde "yapılan bir işin, hareketin sona erdiğini, sonuca varıldığını" anlatır. Burada verilen örneklerde de yetişmek anlamı olsa da, *bit-* fiili tohumun ürün hâline geldiğini değil, ürün yolunda filizlendiğini göstermektedir.

Uygur metinlerinde *büt-* şeklinde görülen fiil, CC, KTAM, Kİ ve İM'de *bit-* şeklinde geçmektedir:

> *... yumşak y[el]lär yeltirär ... tüz käzigçe üdinçä ... özgän yagmur tökülür ... üd eyinki koluça ... tarımış ı tarıg tüş yemiş ... alku barça uz büter ...* "yumuşak yel estirir, doğru sıraya göre, zamana göre yoğun yağmur dökülür... zamanında ekilen ağaç tohum meyve$_2$ hepsi uz büyür" (Suv 566-1/6)
>
> *... beş törlüg ı tarıy hw-a yavışyu tüş yemiş artayur kalır ança-ta tüş-i tämi bütmädin* (SuvStockh 87-90)
>
> *ot bütti* "the plant shot up and grew. Also of a fruit that grows" (DankKelly. II. 413)
>
> CC *bit-* : *tüpden terek bitti* "von der Wurzel ist ein Baum gewachsen"; *kaçan bogday saçar-sen aar kovra biter, Alabota tigenek dagı kükel biter* "Wenn du Weizen säst, wächst an seiner Stelle Stroh (Unkraut) auf; Gänsefuss, Dornengestrüpp und Schlehdorn wachsen auf" (Grønbech 1942: 61).

1.7.1.2. bütür- "bitirmek, büyütmek, yetiştirmek"

(< *büt-ür-*)

CLAUSON *bütür-* fiili için *büt-* fiilin ettirgen şekli demektedir (ED 308b). CLAUSON *bütür-* fiili yanında *bütgür-* fiilini de, *büt-* fiilinin ettirgeni olarak vermektedir (ED

303b). *bütür-* fiilinin Orta Türkçe eserlerde *bitür-* şekli de vardır. Fiilin metinlerde geçen kullanımlarına göre anlamı "bütürmek, büyütmek, yetiştirmek"dir.

> *Tarımaduq ädgü yıltız[lı]ɣ ur[uɣ] ... yıltızlıɣ uruɣların ... yaratmaqqa tayanıp ... bütürürler* ... "ekmedik iyi köklü tohum ... köklü tohumların ... yaratmaya dayanıp ...bitirirler/yetiştirirler" (Suv 300a-38/41)

Aşağıdaki metinlerde *bütür-* ve *bışur-* fiilleri çift söz olarak kullanılmıştır. "olgunlaştırmak" olarak verdiğimiz anlam, aşağıdaki cümlelerde metaforik anlamda kullanılmıştır:

> *bo ärür alku tınlıglarnıng tözlärinçä nom nomlap tarımaduq ädgü yıltızlıg uruɣların tarıtıp tarımış ädgü yıltızlıɣ uruɣların bütürüp bışurup ädgükä mäŋikä yaratmaqa tayanıp küç küsün p(a)ramitıg tükäl bütürmäk...* "Budur, bütün canlıların köklerine göre dharma va'zedip ekilmemiş iyi kök tohumlarını ektirip, ektiği iyi kök tohumlarını bitirip olgunlaştırıp, iyilik ve sevinç için yaratmaya dayanıp güç$_2$ erdemini eksiksiz bitirmek/tamamlamak" (Suv 301-22/24+302-1/6)

> *oruntakı bodis(a)t(a)vlarnıng ying başdınkı edgü yıltızlıg uruɣların bütürteçi bışurtaçı kamag nomlarnıŋ iligi kanı kamagda başdınkı nomlug tamga erür* ... "... yerdeki Buddhaların en baştaki iyi köklü tohumları bitirici, yetiştirici bütün kanunların hanı[2] hepsinde önceki kanunlu damga yetişir ..." (Suv 336-24/25+337-1/4)

> *... burkanlarka yakın tapınmaduk erserler azu yme nomlug şasınta [edgü] yıltızlıg uruɣ tarıg saçmaduk t[arı]maduk bütürmeyük bışurmayuk erserler...* "Buddhalara yakın olarak tapınmamış iseler veyahut da Dharma kanununda (şāsana) [iyi] kök tohumunu$_2$ saçmamış$_2$, ve olgunlaştırmamış[2] iseler, ..." (Suv 337-8/11)

> *alku tınl(ı)glarnıng edgü yıltızlıg uruɣların bütürüp bışurup inçip kirtü tözde öngi bir yme tınl(ı)gda timin b(e)lgüg körmedin atkanmadın* ... "bütün canlıların iyi köklü tohumları olgunlaştırıp[2], lakin girecek damarda öncesi yine canlıda hemen bir işaret görmeden bağlanmadan ..."(Suv 339-14/17)

Harezm Türkçesi eseri Anonim Kuran Tefsiri'nde de *bitür-* şeklinde gördüğümüz fiilin anlamı "bitirmek (yetiştirmek)" şeklinde verilmiştir:

> *äy körmäz mu siz kim körksiz yerä tuḫum saçarsız äy anı siz mu bitürürsiz ya biz mu bitürürüz anı* "Ey görmez misiniz ki, verimsiz toprağa tohum saçarsınız, onu siz mi bitiriyorsunuz yoksa biz miyiz bitiren?" AKT (Borovkov 2002: 83)

> *bitürüçi män män siz tuḫum kämişiŋ käräk ärsä ... yelsiz suwsız bitürgäm* "bitiren benim, siz tohum atın, gerek olursa ... ben rüzgârsız susuz yetiştiririm" AKT (Borovkov 2002: 83)

> *ündürdük anıŋ birlä bustanlar danälar buyday wä arpa bütürdim* "biz onunla (su ile) bahçeler yetiştirdik, buğday ve arpa bitirdik" AKT (Borovkov 2002: 56)

Divan'da verilen aşağıdaki örnekte anlam "bitirmek, yetiştirmek" şeklinde değil de, "sağaltmak, iyileştirmek" anlamıyla geçmektedir. Fiilin "iyileştirmek" anlamı olduğunu bu metinde görmekteyiz.

ot başıy bütürdi" "ilâç, em yarayı sağalttı" (DLT II 72)

1.7.2. TOHUMUN YETİŞTİĞİNİ GÖSTEREN FİİLLER

1.7.2.1. bış- / biş- "yetişmek, olgunlaşmak"

bış- (ED 376b)

Proto-Tü. *biş- ~ bış- ~ pış-* (**bil'ç-* "to become boiled, ripe" (EDAL II. 1089); Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. *biş-* "to ripen" IB; İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *biş-* (DankKelly. I. 270), KB - , TİEMKök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME *biş-* "olgunlaşmak, pişmek" (Yüce 1993: 104), 12-13.yy. AKT *biş-* (Borovkov: 2002: 82), 14. yy. NF - ; Doğu Tü.: 15.-19. yy. *biş-* "to becooked, to remember" (San. 146v. 24); EKıp.: 14. yy. CC *biş-* "reifen, gar werden, gekocht werden" (Grønbech 1942: 60), MKıp. 13. yy. KTAM. -, 14. yy. Kİ. *biş-* "pişmek" (Özyetgin 2001: 398), 15. yy. KK. *biş-* "pişmek" (Toparlı 170), TZ. -; İM -; Batı Tü. 14-19. yy. *bişmek* "pişmek", *bişürmek [bişirmek]* "1. pişirmek 2. olgunlaştırmak 3. beslemek, gelştirmek" (TS 35).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *piś-* "1. arit'sya, peç'sya 2. sazrevat', pospevat', nalivat'sya" (ÇuvSl. 1985: 297); MOγuz: Hal. *bış-* "kochen" (Hal. 1980: 93; *bışur-/bış^{u}r-* "kochen" (Hal. 1980: 93); Kuzey-doğu (Sibirya): Saha bus- "pişmek" (Vasiliev 1995: 216); Tuva -, Şor. *pış-* "1. pişmek 2. olgunlaşmak, olmak, erişmek, kemale ermek" (ŞorSl 1995: 79), Altay *bış-* "1. olgunlaşmak 2. pişmek, pişmiş olmak" (AltaySl. 1999: 40a); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *bış-* "olmak (olgunlaşmak), pişmek, kavrulmak, kımızı bişşek ile çalkalamak, karıştırmak" (KırgSl. 1994: 117); Kazak *pis-* "pişmek, yemeğin pişmesi, meyvenin olması, kımız konulan sabayı karıştırmak" (KazSl. 2003: 226), Tat. - Sibir Tat. ağ. -, Başk. *bışıy* (BaşkTHl. 1993:191b); Karay. Kar.L. *bis-* "varit'sya, gotovit'sya peç'sya" Kar.T. *biş-* ay., Kar.K. piş- ay. (KarayRPSl. 1974: 123, 125, 448), Kar.L. *bisir-* "gotovit', stryapat', peç'", Kar.T. *bişir-* ay., Kar.K. pişir- ay. (KarayRPSl. 1974: 123, 125, 448); Kumuk

biş- "zret', pospevatı" (KumRSl. 1969: 79), Kar-Malk. *biş-* "gar gekocht werden, gar gegeben werden, reif werden, reifen" (PrK 93), (PrB 209); Güney-Doğu: Uyg. *piş-* "olgunlaşmak, ermek, kemale ermek" (YUygTüSl. 1995: 323), ağ. *pış-* "1. to get ripe, to ripen, to mature, to become strong, solid, tight, compact, to be cooked, to be prepred (ot food), to cook, to boil" (Jarring 1964: 229), *pışır-/pışur-/puşur-* "to boil, to cook, to roast, to burn bricks, to mature, to prepare" (Jarring 1964: 229); Özb. piş- "pişmek" (Yusuf 1994: 354); Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *biş-* "1. nahar, ovkat tayyar bolmak 2. yetişmek 3. gatı gızmak, yanıp barmak 4. bir yerin gızgın zarda yanmak 5. gaygı-gam çekmek, horluk görmek 6. her bir kınçılıga döz gelip bilmek çıdamlı bolmak" (TrkmDSl. 1962: 101), Horasan *biş-* "kochen" (Hor. 1993: 289); Gag. *piş-* "1. pişmek 2. kendinden geçmek (mec.)" (GagTüSl. 1991: 197), AzTü. *biş-* "1. ateşte, fırında veya kaynayan suyun içinde tutulup hamlığı gitmek, yenecek hale gelmek, çiğliği yok olmak 2. ateşin yüksek hararetin tesiriyle sertleşmek 3. tecrübe kazanmak, ustalaşmak, denenmek, yetişmek, mükemmel hale gelmek, mükemmelliğe ulaşmak" (ATSl 1994: 138); TTü. *piş-* "1. ateşte, fırında, kaynar suda veya yağda ısı etkisiyle yenilebilir duruma gelmek 2. ısıtma sonucu bellir bir kullanıma uygun duruma gelmek 3. (meyve için) olgun duruma gelmek" (TüSl. 1998: 1808).

Bış-/biş- fiili tarlaya ekilen tohumların gerekli tarımsal bakımın yapılmasından sonra, tohumun ürün vermeye başladığını, yetiştiğini gösteren bir fiildir. *Bış-/biş-* fiili Türk tarım terminolojisi içinde hem tarla tarımı hem de meyvecilik alanında ürünün yetiştiğini gösteren bir fiildir. *Tarıγ bişdi* şeklindeki örnekte "ekin yetişti, olgunlaştı" anlamını veren *bış-/biş-* fiili, *taqı meyve bişti, resîde boldı* "meyve olgunlaştı, olgun oldu" cümlesinde de meyvelerin yetiştiğini göstermektedir. İkinci örnekte *biş-* fiilinin yanındaki Farsça *resîdä* ile kurulmuş *räsîdä bol-* da "olgunlaşmak" demektir ve *biş-* ile çift söz kurmuştur. *Bış-/biş-* fiilini aşağıdaki metinlerde tanıklamaktayız:

> *boz bulıt yorıdı bodun üzä y(a)gdı k(a)ra bulıt yorıdı k(a)m(a)g üzä y(a)gdı t(a)rıg bişdi y(a)ş ot ündi yılkıka kişikä (ä)dgü boltı tir* "boz bulut yürüdü millet üzerine yagdı kara bulut yürüdü bütün halk üzerine yağdı ekin olgunlaştı, taze ot yetişti, büyüdü yılkılara insanlara iyi oldu der" IB53. (Tekin: 1993: 22)
>
> *tınl(ı)γlar tıltayınta bışrunurlar tüşüg bulγalı taplıγın tüşi bıştuqda yana k(ä)ntün ök tolur tükäyür...* "canlılar sebebinde yetişirler sonuç bularak

rıza gösterip meyvesi olgunlaştığında yine kendi kendine dolar tükenir" (BT I D221/223)

ürük uzatı bilgä bilig bulyalı taplayın tüşi bıştuqda yana k(ä)ntün ok tolur tükäyür sürekli bilge bilgi bularak rıza gösterip meyvesi olgunlaştığında yine kendi kendine dolar tükenir" (BT I B194/196)

yēmiş bişdi "The fruit ripened" MK (DankKelly. I. 270)

ḫurması boldı bişdi "hurması yetişti, olgunlaştı" AKT (Borovkov: 2002: 82)

taqı meyve bişti, resīde boldı "ve meyve olgunlaştı, olgun oldu" (ME 26-6)

ol ol iḍi kim indürdi kökdin suwnı. çıqardımız anıŋ birlä qamuŋ närsäniŋ üngänin. çıqardımız andın kök yaşıl çıqardımız andın miŋäşmiş äwün. ymä ḫurmā yıyaçındın yemişindin butaqlar taquylı būstānlar üzümlärdin zäytūn yıyaçı nār oḫşaşıylı [105r/1] oḫşaşmaylı. baqıŋlar anıŋ yemişiŋä qaçan yemişlänsä anıŋ bışmaqı. anıŋ içindä silärkä bälgülär ol ol boḍunqa kim kertgünürlär. "O Allah ki, gökten su indirdi. Biz onla bütün şeyleri bitirdik. Ondan da birbirinin üstüne binmiş şekilde taneler bitireceğimiz yeşillik, hurma ağacından, yemişinden budaklarında salkımlar, üzüm bağları, bir kısmı birbirine benzeyen bir kısmı da benzemeyen zeytin ağaçları, nar ağaçları. Yemiş verirken ve olgunlaştığında her birinin meyvesine bakın. Onun içinde sizlere inananlara ibretler vardır" (TİEM 73-Kök 105r/1=006/099)

Yukarıdaki örneklerde gördüğümüz *bış-/biş-* fiilinin "yetişmek, olgunlaşmak" anlamlarının dışındaki asıl anlamı olan "pişmek" bugün Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır, ancak artık sadece "yemek pişmek" şeklindeki kullanım alanlarına sahiptir. Ekin pişti şeklinde bir kullanım günümüzde artık yoktur.

1.7.2.2. bışur- "yetiştirmek, büyütmek"

(<bış-ur-) (ED 383b)

bış-/biş- fiilinin ettirgen şekli olan *bışur-* fiili, *bış-* fiilinde olduğu gibi "ekin yetiştirmek" anlamında tarihî Türk dili alanında sıkça kullanılmıştır. Ancak aşağıda verilen örneklerde de görüleceği üzere *bışur-* fiili, *edgü yıltızlıg uruyların bışur-* "iyi kök tohumlarını olgunlaştırmak" şeklinde metaforlu olarak karşımıza çıkmaktadır:

bişinç tınl(ı)glar tözinçe nom nomlap tarımaduk edgü yıltızlıg urugların tarıtıp tarımış edgü yıltızlıg urugların bışurup edgüke mengike yaratmakka tayanıp ... "beşinci canlılar köklerine göre dharma va'zedip ekilmemiş iyi kök tohumlarını ektirip, ektiği iyi kök tohumlarını bitirip, olgunlaştırıp, iyilik ve sevinç için yaratmaya dayanıp ..." (Suv 294-21/23+295-1/2)

Aşağıdaki metinlerde metaforlu kullanımın yanında *bışur-* ve *bütür-* fiillerinin çift söz olarak "olgunlaştırmak" anlamıyla kullanıldığını görmekteyiz:

> *bo ärür alku tınlıglarnıng tözlärinçä nom nomlap tarımaduk ädgü yıltızlıg urugların tarıtıp tarımış ädgü yıltızlıg urugların bütürüp bışurup ädgükä mäŋikä yaratmakka tayanıp küç küsün p(a)ramitıg tükäl bütürmäk...* "Budur, bütün canlıların köklerine göre dharma va'zedip ekilmemiş iyi kök tohumlarını ektirip, ektiği iyi kök tohumlarını bitirip olgunlaştırıp, iyilik ve sevinç için yaratmaya dayanıp güç$_2$ erdemini eksiksiz bitirmek/tamamlamak" (Suv 301-22/24+302-1/6)

> *... burkanlarka yakın tapınmaduk erserler azu yme nomlug şasınta [edgü] yıltızlıg urug tarıg saçmaduk t[arı]maduk bütürmeyük bışurmayuk erserler...* "Buddhalara yakın olarak tapınmamış iseler veyahut da Dharma kanununda (śāsana) [iyi] kök tohumunu$_2$ saçmamış$_2$ ve olgunlaştırmamış iseler, ..." (Suv 337-8/11)

Aşağıda tıp metni Heilkunde'de geçen cümlede *soyunnı bışurup* ifadesinde *bışur-* fiili "yetiştirmek, büyütmek" anlamı ile değil; bilakis fiilin Türkiye Türkçesindeki asıl anlamı olan "pişirmek" anlamı ile geçmektedir:

> *kim qan qaşansar soyunnı bışurup mır birlä yisär kitär...* "... kim kan işerse soğanı pişirip bal ile birlikte yese, düzelir" (Heil. I. 128)

1.7.3. "(BİTKİ İÇİN) BİTMEK, YETİŞMEK" FİİLLERİ

1.7.3.1. ün- "(bitki için) bitmek, yetişmek"

<**ün̄-* <**hün̄-* (Bkz. Tekin 1995: 185) > ün- "to rise" (ED 169a)

Proto-Tü. **ö:n-* "to grow, rise" (EDAL II: 1053); Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. *ün-* "to ripen" (IB53); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *ön-* "bitki bitmek, yetişmek, neşvünema bulmak" (DLT I. 169), KB *ön-* "bitmek, yetişmek" (Arat 1979: 362), TİEMKök. ün- (TİEMKök 104v/7=006/099), AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME *ön-/ün-* "büyümek" (Yüce 1993: 166, 197), 12-13.yy. AKT *ün-* "bitmek, yetişmek" (Borovkov 2002: 298), 14. yy. NF - ; Doğu Tü.: 15.-19. yy. *ün-* (San. 86v. 26); EKıp.: 14. yy. CC *ün-* "aus etwas herauswachsen" (Grønbech 1942:183), MKıp. 13. yy. KTAM. -, 14. yy. Kİ. *ün-* "büyümek, yetişmek, neticelenmek" (Özyetgin 2001: 707), 15. yy. KK. -, TZ. öŋ- "doğrulmak" (Atalay 1945: 226) ; İM -; Batı Tü. 14-19. yy. - (TS -)

Modern Tü.: MOγur: Çuv. -; MOγuz: Hal. *hin-* "gesteigen (Pferd), aufsitzen; herauskommen" (Hal 1980: 132); Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva *ün-* "1

vıxodit', uxodit', idti, vıyezcat, vyezjat', yehat' 2. usxodit', podnimat'sya 3. vırastat', vsxodit' 4. vlezat', uzbiratsya 5. izdavat'sya, vıxodit' 6. brat' naça'lo 7. otpravlyat'sya 8. idtı, demonstrirovat'sya 9. uvol'nyat'sya 10. razdavat'sya (TuvaSl. 1968: 449), Şor. -, Altay -; Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *ön-* "bitmek, büyümek, neşvünema bulmak, muvaffak olmak" (KırgSl. 1994: 610), öndür- "büyütmek" (KırgSl. 1994: 610); Kazak -, Tat. - Sibir Tat. ağ. -, Başk. -; Karay. -, Kumuk -, Kar-Malk. -; Güney-Doğu: Uyg. *ün-* "filizlenmek" (YUygTüSl. 1995: 446a), ağ. *ün-* "to come up, to grow up, to come up from under the earth" (Jarring 1964: 327), ündür- "filizlendirmek, yetiştirmek" (YUygTüSl. 1995: 446a); SUyg. *ün-* (EDAL II: 1053), Özb. *un-* (EDAL II: 1053), ağ. -; Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *ö:n-* "bitmek, yetişmek, ortaya çıkmak, büyümek" (Tekin 1995: 504), Horasan -; Gag. -, AzTü. -; TTü. -.

Ün- ve müştağı *ündür-* fiili, artık topraktan çıkan, uzanan ekinlerin yetiştiğini göstermektedir. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere *ün-* fiilinin anlamını "bitmek, yetişmek, olgunlaşmak" şeklinde yorumlamak mümkündür.

> *boz bulıt yorıdı bodun üzä y(a)gdı k(a)ra bulıt yorıdı k(a)m(a)g üzä y(a)gdı t(a)rıg bişdi y(a)ş ot ündi yılkıka kişikä (ä)dgü boltı tir* "boz bulut yürüdü millet üzerine yagdı kara bulut yürüdü bütün halk üzerine yağdı ekin olgunlaştı, taze ot yetişti, büyüdü yılkılara insanlara iyi oldu der" IB53. (Tekin: 1993: 22)
>
> ... *oot içintä linxu-a ünmiş-täg* ... "ateş içinde linhua çiçeği büyümüş gibi ..." (BT I: D21=E12)
>
> *ot öndi* "The plant grew" (DankKelly. I. 29, 94)
>
> *agīlda oylāq tuysa arıqda ōtı unär* "When a kid is born in the pen, grass for it grows in the canal" (DankKelly. I. 45)
>
> *tikmägінçä ünmäs tilämägінçä bulmās* "As long as (the tree) is not planted it will not grow, as long as (the goal) is not sought it will not be found" (DankKelly. I. 274)
>
> *tamya suwı taşra çıqıp tāyıy ötär / artuçları tägrä ünüp tizgin yetär* "The water of this tributary penetrates the mountain, while on either bank grow junipers in a row like a horse's halter" (DankKelly. I. 214)
>
> *öl qar qamuy qīşın enär / aşlıq tarıy anın ünär / yawlaq yayı mändä tınār / sän kälibän täpräşūr* (DankKelly. II. 369); (DLT I. 25, 65, 169, 425; II. 21, 204, 328; III. 359)
>
> *yayız yir baqır bolmayınça qızıl / ya otta çiçek ünmegінçe yaşıl* "Kara toprak kızıl bakır oluncuya kadar, ateşten yeşil çiçek çıkıncaya kadar... KB 120 (Arat 1994: 20)"

biligsiz kişi köŋli qum teg turur / ögüz kirse tolmaz ap ot yem ünür "Bilgisiz insanın gönlü kumsal gibidir; nehir aksa, dolmaz; orada ot ve yem bitmez KB 975 (Arat 1994: 81)"

negü ekse yirke yana ol ünür / negü birse ewre anı oqalur "Yere ne ekilirse, yine o biter; ne verilirse, karşılığında aynı şey alınır KB 1394 (Arat 1994: 109)"

negü ekse yirke yana ol ünür / oγul toγsa qılqı ataqa yanur "Yere ne ekilirse, yine o biter; oğlunun tabiatı da babasına çeker KB 1624 (Arat 1994: 125)"

bu dünya içi bir tarıylaγ turur / negü ekse munda yarın ol önür "Bu dünya bir tarladır, burada bugün ne ekilirse, yarın o biçilir KB 4733 (Arat 1994: 342)"

uruγ edgü ekse üner edgülük / ol edgü bolur ol yigü kedgülük "İyilik tohumu ekilirse, iyilik çıkar ve bu iyilik senin için yiyecek ve giyecek olur KB 4734 (Arat 1994: 342)"

uruγ isiz ekse isiz ök ünür / ol isiz boyunqa yarın yük bolur "Fenâlık tohumu ekilirse, fenâlık çıkar ve bu fenâlık yarın insanın boynuna yük olur KB 4735 (Arat 1994: 342)"

cefa birle ünmiş igitmiş yıyaç / yimişi aγu ol aŋar bolma aç "Onlar zahmetle süren ve yetişen bir ağaca benzer; meyvası zehirdir, ona karşı iştiha ve ihtiras besleme KB 4522 (Arat 1994: 327)"

könilik üçün kök adaqın turur / yayılmaz üçün yirde ot yim ünür "Doğruluk yüzünden gök ayakta durur; yer sâbit olduğu için, üzerinde ot ve ekin biter KB 5600 (Arat 1994: 401)"

aqar suw teg ol bu tilin edgü söz / qayuqa bu aqsa çiçek ündi tüz" "Dilin söylediği iyi söz ise, akar su gibidir; nereye akarsa, orada çiçek açar KB 2688 (Arat 1994: 199)"

yaγmur yaγmadı nabat ünmädi "yağmur yağmadı, bitkiler büyümedi" AKT (39, 18) (Borovkov 2002: 298)

qatıldı aŋar ünmiş ot yerdin "yerden bitmiş otlar da onunla karıştı" AKT (4, 6) (Borovkov 2002: 298)

ol ol iḍi kim indürdi kökdin suwnı. çıqardımız anıŋ birlä qamuγ närsäniŋ üngänin. çıqardımız andın kök yaşıl çıqardımız andın miŋäşmiş äwün. ymä ḫurmā yıyaçındın yemişindin butaqlar taquylı būstānlar üzümlärdin zäytūn yıyaçı nār oḫşaşıylı [105r/1] oḫşaşmaylı. baqıŋlar anıŋ yemişiŋä qaçan yemişlänsä anıŋ bışmaqı. anıŋ içindä silärkä bälgülär ol ol boḍunqa kim kertgünürlär. "O Allah ki, gökten su indirdi. Biz onla bütün şeyleri bitirdik. Ondan da birbirinin üstüne binmiş şekilde taneler bitireceğimiz yeşillik, hurma ağacından, yemişinden budaklarında salkımlar, üzüm bağları, bir kısmı birbirine benzeyen bir kısmı da benzemeyen zeytin ağaçları, nar ağaçları. Yemiş verirken ve olgunlaştığında her birinin meyvesine bakın. Onun içinde sizlere inananlara ibretler vardır" (TİEM 73-Kök 104v/7=006/099)

taqı qabūl qıldı anı iḍisi körklüg qabūl birlä taqı ündürdi anı körklüg ünmäk. "Rabbi (Meryem'i) onu hüsn ü kabul ile kabul etti; onu güzel (bir bitki gibi) yetiştirdi" (TİEM 73-Kök 41v/6=003/037)

1.7.3.2. ündür- "(bitki) bitirmek, yetiştirmek"

(< *ün-dür-*)

ündür- fiili *ün-* fiilinin ettirgen şekli olarak "bitirmek, büyütmek, yetiştirmek" anlamları ile Türkçe metinlerde tanıklanmaktadır (Bkz. ED 181b). *ündür-* fiilinin tanıklandığı metinler sivil Uygur metinleri; İslâmî çevre eserlerinden MK, AKT ve TİEM 73 Kur'an Tercümesi'dir. MK. *ündür-* (DankKelly. I. 119), *ündür-* "bitirmek, büyütmek, yetiştirmek" (TİEM 73 Kök) Harezm. *ündür-* "yetiştirmek" AKT (Borovkov 2002: 56) San. *ündür-* (San. 87r. 14).

> *... üç şıγ arpa-tın artuq batsa ikigü täng uruγ ünḍür<ü>p {...} tarır-biz ...* "üç şıγ arpadan fazla yetişse ikimiz eşit tohum yetiştirip ekeriz ..." (YamRH09-17/19)
>
> *näçä uruγ batsar ikägü täng ünḍürüp tarır-biz ...* "ne kadar tohum yetişirse ikimiz eşit yetiştirip ekeriz ..." (YamRH07-5/6)
>
> *teŋri öt undürdi* "God caused the plants (or other) to grow" (DankKelly. I. 119) (DLT I. 225)
>
> *ündürdük anıŋ birlä bustanlar danälar buyday wä arpa bütürdim* "biz onunla (su ile) bahçeler yetiştirdik, buğday ve arpa bitirdik" AKT (49, 10) (Borovkov 2002: 56)
>
> *ay mūsā säriyümäz miz bir yegü üzä oqıγıl biziŋ üçün iḍiŋdä çıqarsun bizkä andın kim ündürür yär zaryunzdın ḫıyārdın buγdayındın yasmuqındın soγanındın* "Ey Musa! Biz bir yiyecek ile yetinemeyiz, bizim için Rabbine dua et, yerin bitirdiği/yetiştirdiği sebzelerden, hıyardan, buğdayından, mercimeğinden, soğanından bize çıkarsın" (TİEM 73 Kök 7v/7=002/061)
>
> *ündürür miz silärkä anıŋ birlä tarıγı zäytūnnı ḫurmā yıγaçını üzümlärni tegmä türlüg yemişlärdin* "sizler için onun ile ekinler, zeytini, hurma ağacını, üzümleri bütün türlü meyvelerden yetiştirir" (TİEM 73 Kök 196v/2=016/011)
>
> *bir äwün mäŋzägi täg ündürdi yeti buγday başı tegmä buγday başı içindä tegmä buγday başı içindä yüzär äwün.* "Her bir buğday başağında yedi buğday başağı bitiren bir dane gibidir ki, her buğday başağında içinde yüzer dane vardır" (TİEM 73 Kök 33v/8=002/261)
>
> *yärni tarıt(t)ımız kämiştimiz anıŋ içindä tüplüg taylarnı. ündürdimiz anıŋ içindä tegmä närsädin tartılmış* "yeri uzatıp yaydık onun içinde sabit dağları yerleştirdik, onun içinde tartılmış bütün şeylerden yetiştirdik" (TİEM 73 Kök 193r/4=015/019)

1.7.4. ÜRÜNÜN YETİŞTİĞİNİ, OLGUN HÂLE GELDİĞİNİ GÖSTEREN FİİLLER

1.7.4.1. uruγla- "tohumdan (çekirdekten) ayrılmak"

(< *uruγ+la-*) (ED 220a)

uruγ, "tohum, çekirdek, çekirdek içi" ve mecazî olarak da "soy, torun" ve "klan" anlamlarında kullanılmaktadır (ED 214b). MK'de *bāmuq uruγladı* cümlesinde tanıklanan *uruγla-* fiili "tohumdan ayrılmak" anlamını taşımaktadır. ED'de verilen bilgiye göre bu fiil "meyveden çekirdeği ayırmak" için de kullanılır (ED 220a). *uruγla-* fiili Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur lehçesinde *uruqli-* "tohumlamak" (YUygTüSl. 1995: 439a) şeklinde ve ağızlarında *uruqla-* "to become lean"; *uruqlat-* "to make lean" (Jarring 1964: 324) biçimlerinde ve Karayim lehçesinde (KarH) *urlukla-* "plodonosit'" (KarayRPSl. 1974: 580) şeklinde yaşamaktadır.

> *bāmuq uruγlādı* "pamuk tohumdan ayrıldı" "He separated the cotton from its seed" MK (DankKelly. II. 596; *ol kebez uruγladı* DLT I. 303)

1.7.4.2. yetil- "yetişmek, olgunlaşmak"

(yetil- > 2. yėt-) (ED 890a)

Örneklerini sadece Anonim Ku'ran Tercümesi'nde gördüğümüz *yetil-* fiili, *yet-* fiilinin edilgen şeklidir. Aşağıdaki örnek parçalarda *tarıγ yetil-* şeklinde karşımıza çıkan *yetil-* fiilinin anlamını "yetişmek, olgunlaşmak" şeklinde vermek uygundur. Burada ekinlerin yetiştiği anlatılmaktadır.

> *ol yerni ... öz uruγı birlä tar(ı)sa otasa suwarsa ol waqtγa tägi kim tarıγ yetilmiş waqtı ärdi* "ekin yetişene değin o toprağa... kendi tohumunu eksin, otlarını ayıklasın, sulasın" AKT (Borovkov 2002: 252).
>
> *tarıγ yetilse ... öz yeriŋni tarımış tarıγı birlä alγıl* "ekinler yetiştiği zaman ... kendi toprağını ekiniyle birlikte al" AKT (Borovkov 2002: 252)
>
> *mänim bir käsäk tarıγım ärdi tarınmış yetilmiş ärdi* "benim bir parça tarlam vardı, ekilmiş, ekini yetilmiş idi" AKT (Borovkov 2002: 253)

1.7.4.3. köyül- "olgunlaşmak"

(*köyül- > "köń-(ü)l- >köyül-*)

köyül- fiilinin anlamını ME'de verilen örneklere bakarak "olgunlaşmak" şeklinde verebiliriz. *Köyül-* fiili bizce **köń-* "yanmak" (Bkz. ED 727b) fiilinden türetilmiştir. **köń-* fiilinin lehçelerde *kün-, küy-, köy-, göyün-* şekillerine rastlamaktayız. Ekinlerin

olgunlaştıkları zaman, özellikle de buğdayın biçilme vakti geldiği sadece tanelerin dolu olmasından değil, buğdayın sarımsı-kırmızımsı rengi almasından da anlaşılır. Bir renk benzerliğinden dolayı olgunlaşan buğday ve üzüm için *köyül-* fiili kullanılmış olabilir. Sadece ME'de tanıkladığımız *köyül-* fiili "olgunlaşmak" anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. *köyül-* fiili hem ekinlerin hem de meyvelerin olgunlaştığını göstermektedir: *köyül-* fiilinin tanıklandığı metinler şunlardır:

> *ekin köyüldi, ekin biçesü boldı, biçesü vaqtı boldı ekin-niŋ* "ekin olgunlaştı, ekin biçilecek oldu, biçilme vakti geldi ekinin" (ME 8-8)
>
> *köyüldi üzüm / köyülmiş üzüm* "olgunlaştı üzüm, olgunlaşmış üzüm" (ME 44-2/3)

1.7.4.4. başlan-

< *baş+la+n-* (ED 382b)

baş "baş" adından türetilen *başlan-* fiili, tohumun yetiştiğini, yeterli bakımın yapılmasından sonra ekin/ürün verdiğini gösteren bir fiildir. Tek örneğini MK'de gördüğümüz bu fiilin anlamını "ekinin başlanması, ürün verme zamanına gelmesi" şeklinde vermeyi uygun buluyoruz.

> *tarıγ başlandı* "The grain was in ear" (DankKelly. II. 385)
>
> San. *başlan-* (San. 123r.21)

1.8. "BİÇMEK" FİİLLERİ

Yetişen ekinlerin ürün hâline getirilebilmesi için öncelikle, ekinlerin tarladan kesilmesi gerekir. Ekinleri kesme işi Türkçede *biç-*, *or-*, *orul-* - fiilleri ile anlatılmaktadır. Tabii ki ekinlerin biçilebilmesi için de bazı aletlere ihtiyaç duyulmaktadır. *baştar* ve *oryaq* ekin biçilmesinde kullanılan aletler olarak karşımıza çıkıyor.

Li CHİH CHANG'ın Ch'ang Ch'un Chen Jen Batı Seyahatnamesi'nde de Karahanlılar döneminde Mâverâünnehir'deki tarım hakkında bilgi verilir ve ekin biçme işlerinin Nisanın ortalarında yapıldığını söylemektedir:

> "Mâverâünnehr'in toprakları arpa, fasulyeden başka bütün ziraat ürünleri ekilmeye uygundu. Nisanın ortalarında buğday olgunlaşırdı, biçilip yerlere düzensiz biçimde konulur; gerektiğinde harman yapılırdı. Tüm bu hasat işleri Haziran da biterdi" (Anat 2003: 163).

1.8.1. bıç-/ biç-/biş- "biçmek"

**bıç-* "biçmek" (*bıç-/biç-* ED 292b)

Proto-Tü. *biç-* ~ **bıç-* "to cut" (EDAL II: 1099), Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. *biç-* ~ *bıç-* "biçmek" (U III. 45, 12); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK -, KB *biç-* (Arat 1994: 191), AH *biç-* (Arat 1992: 96), TİEMKök - ; Harezm ç.: 12. yy. ME *biç-* "biçmek" (Yüce 1993), 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; Doğu Tü.: 15.-19. yy. NevayiL -; EKıp.: 14. yy. CC - , MKıp. 13. yy. KTAM. -, 14. yy. Kİ. *biçär* "biçmek mastarının hal fiilinden menkul ismi has" (Caferoğlu 1931: 17); *biçti* "biçmäk fiilinden mazi" (Caferoğlu 1931: 18) (Bkz. Özyetgin 2001: 391), 15. yy. KK. -, TZ. *biç-* "biçmek, bir şeyi ortasından bölmek, kesmek, koparmak, ayırmak" (Atalay 1945: 152); İM *bişmek* "ekin biçmek (Biçmek'in başka bir şekli olacak)" (Battal 1934: 20); Batı Tü. 14-19. yy. *biç-* (BŞSl. 44b-6); *biçmek* "kesmek, kökünü kazımak" (TS 32).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. -; MOγuz: Hal. *bīç-* "ernten, Korn usw. mähen, schneiden" (Hal. 1980: 90); *biç- /büç-* "Pflücken, ernten" (LSch. 1987: 280, 282); Kuzey-doğu (Sibirya): Saha bıs- "biçmek" (Vasiliev 1995: 34); Dolgan *bıs-* "(Gras) mähen" (DolSl. 1998: 67), Tuva *bış-* (EDAL II: 1099), Şor. -, Hakas pıs- (EDAL II: 1099), Altay *bıçı-* "biçmek, kesmek, doğramak" (AltaySl. 1999: 39b), *bıçıt-* "kestirmek, doğratmak" (AltaySl. 1999: 39b); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *bıç-* "biçmek, kesmek, iğdiş etmek, burmak, enemek, noktası noktasına tayin etmek" (KırgSl. 1994: 115); Kazak *piş-* "biçmek, dikilecek bir şeyin ölçüsü alınması ve kesilmesi, planlamak" (KazTSl. 2003: 226), Tat. - Sibir Tat. ağ. -, Başk. -; Karay. Kar.L. bits- "kroit'"; Kar.K. biç- "kroit'" (KarayRPSl. 1974: 125), Kumuk biç- "1. kroıt' 2. pilit'" (KumRSl. 1969: 79), Kar-Malk. biç- "schneiden, kastrieren" (PrK. 93; bic- "schneiden, kastieren" (PrB. 208); Güney-Doğu: Uyg. -, ağ. piç- "to cut, to cut out, to castrate" (Jarring 1964: 229); SUyg. *pış-* "EDAL II: 1099), Özb. biç- "biçmek, kesmek" (Yusuf 1994: 243), Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *biç-* "1. geyim üçin tikilyen zatları ülŋi, forma boyunça ölçep kesmek 2. bir işiŋ planını düzmek, kesgitır netice gelmek" (TrkmDSl. 1962: 100), Horasan -; Gag. *biçmee* "biçmek" , *biçtirmee* "biçtirmek" (GagTüSl. 1991: 35), AzTü. *biç-* "1. tahılı, otu, orak, tırpan, biçer vs. ile kesmek 2. elbiselik kumaşı boy ve bedene göre

kesmek 3. kırkmak 5. toplu halde öldürmek, katliam yapmak" (ATSl. 1994: 127); TTü. biç- "ekini, otu orakla, tırpanla, makine ile kesmek" (TüSl. 1998: 290).

bıç-/biç- fiili "(bir şeyi) kesmek" anlamıyla metinlerde karşımıza çıkan bir fiildir. Özellikle ot, ekin, bitki kesmek anlamında kullanılan fiilin, iki farklı anlam alanı vardır. "Tarlada, bahçede olan herhangi bir otu, bitkiyi kesmek" ve "yetiştirilen, olgunlaşan ekinlerin biçilmesi, kökten ayırılması". ME 8-8'de geçen aşağıdaki cümlede olgunlaşan ekinin artık biçilecek, yani kesilerek toplanacak zamanının geldiği belirtilmektedir. Ayrıca, ekinlerin bir biçilme vakitleri olduğu da belirtilmektedir. Ekinler ancak olgunlaştıklarında, yani *biçesü vaqtı* "biçme vakti" geldiğinde biçilme işlemi yapılır:

> *ekin köyüldi, ekin biçesü boldı, biçesü vaqtı boldı-ekin-nıŋ* "ekin olgunlaştı, ekin biçilecek oldu, ekinin biçme vakti geldi" (ME 8-8)

Bahşayiş Lugati'nde de biçilme zamanı, yani hasat zamanının geldiği yine *biç-* fiili ile anlatılmaktadır: *biçecek vaqt* "(ekin) biçilecek zaman" (BŞSl. 44b-6) Aşağıdaki MK, KB ve AH'den verilen örneklerde de *biç-* fiili çeşitli kullanımlarıyla karşımıza çıkmaktadır:

> *yıyāç biçäsi näŋ* "Something with which to cut wood" (DankKelly. I. 11)
>
> *bīçyīl yēr* "Cracks in the ground, from: bī̇çī̇ldi näŋ" (DankKelly. I. 12)
>
> *bī̇r bī̇çim qāyūn* "from *bī̇çdi* 'He cut'" (DankKelly. I. 12)
>
> *çim biçti* "He cut some peat" (DankKelly. I. 170)
>
> *tawyāç xānnig torqusı tälim, täŋlämäḍip bıçmās* (DankKelly. I. 215)
>
> *bīçdı* "He cut" (DankKelly. I. 10)
>
> *asıy qılsa azyan anıŋ men qulı / çiçek yaslıy erse biçer men ulı* "Yaban çiçeği faydalı ise, ben onun kuluyum; eğer özenilerek yetiştirilmiş çiçek zararlı ise, onun kökünü keserim" KB 2573 (Arat 1994: 191)
>
> *tiken eḍlegen er üzüm biçmez ol / işi eḍgü bolsa er eḍgü bolur*" "Diken eken üzüm biçmez, insanın arkadaşı iyi olursa, kendisi de iyi olur" AH 376/377 (Arat 1992: 96)

1.8.2. or- "biçmek"

Tarihsel Türk dilinde MK, KB ve San.'da tanıklanan fiil *or-* (ED 194b), çağdaş Türk lehçelerinde de çeşitli biçimlerle yaşamaktadır:

or- fiili "biçmek" Türk tarımında *biç-* fiilinden sonra gelen ikinci fiildir. Bugün Türkiye Türkçesinde bu fiilden türetilen orak "biçme aleti" kelimesi yaşıyor olsa da,

biçme işinin eskiden *or-* fiili ile anlatıldığını da söylemek yanlış olmaz. CLASUON, fiilin anlamını "to mow (grass etc) to reap (crops)" şeklimde vermektedir (ED 194b). Fiilin tanıklandığı metin MK ve KB'dir. Sanglah'da da *or-* "to reap" (San. 66v.21) geçmektedir.

ol ot ordı "o ot biçti/kesti" (DLT I. 172) şeklinde tanıkladığımız fiil zannımızca sadece "ot biçmek" değil, "ekin biçmek" için de kullanılan bir fiildir. Ayrıca bu fiilin edilgen şekli *orul-* fiilinin de metinlerde geçiyor olması bu fikrimizi kuvvetlendirmektedir.

> "(ق) q harfinin fiil köklerine gelerek alet ismi yaptığını bilmelisin: ordı kelimesinden "oryaq" gibi" (DLT III 45)
>
> *ot ordı* sözünden alınan *oryaq* kelimesindeki q harfi de böyledir. *Oryaq*, orak demektir, *ot ordı*" ot kesti demektir" (DLT I. 14)
>
> *negü ektim erse anı oryu alır / negü ordum erse anın öz süçittim* "Ne ektim ise, sonunda onu biçtim; ne biçtim ise, ondan zevk aldım" KB 6556 (Arat 1994: 470)

Fiil, şu modern Türk lehçelerinde tanıklanmıştır: Salar Türkçesi ağızlarında DTSalar *or-*, *buġda or-*, ÇingSalar *or-*, *boġdzi or-*, Uyg. *or-*, kes- (SalarSl. s. 64, 130); Yeni Uygur Türkçesinde *or-* "biçmek, orakla biçmek" (YUygTüSl. 1995: 297b); Güneydoğu gurubu ağızlarında *or-/oj-* "to cut, to mow" (Jarring 1964: 215); *orma/ojma* "harvest" (hasat); *ormalıq* "harvest-field "hasat tarlası" (Jarring 1964: 215); Karayim Lehçesi ağızlarında Kar.L., Kar.T., Kar.K. *or-* "cat', kosit', sobirat', urocoy" KarayRPSl. 1974: 430), Karaçay Lehçesinde *or-* "ernten, mähen" PrK. 126), Kırgız Türkçesinde *orul-* "biçilmek" (KırgSl. 1994: 600).

1.8.3. orul- "biçilmek"

(< *or-(u)l-*) (ED 229b)

MK ve NF'de tanıkladığımız *orul-* fiili, *or-* "biçmek, kesmek" fiilinin edilgen şeklidir. "biçilmek, kesilmek" şeklinde anlamlandırılan *orul-* fiili *tarıγ orul-* ve *äkin orul-* şeklinde metinlerde geçmektedir:

> *tarıγ oruldı* "The grain was reaped" [DankKelly. I. 106 (DLT I. 194, 195)]
>
> *kāfirlarnı urulmış ėkinning uşaq yapraqı tėg helāk qıldı* "kafirleri biçilmiş ekinin ufak yaprağı gibi helak etti" (NF 43-14)

1.8.3. ota/ uta- "otları ayıklamak; yapraklarını, başağını kesmek; ekin biçilmek" (Bkz. 1.3.3.)

1.9. "HARMAN YAPMAK" FİİLLERİ

1.9.1. *sawur- "(harman) savurmak"

(*sawur-* < **saw-*) (ED 791a)

Proto-Tü. **sabur-* "to winnow, scatter" (EDAL II. 1231): Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. -; İslâmî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK -, KB - , TİEM 73-Kök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF -; EKıp.: 14. yy. CC - , MKıp. 13. yy. KTAM. -, 14. yy. Kİ. -, 15. yy. KK. -, TZ. -; İM -; Doğu Tü.: 15.-19. yy. *sawur-* (San. 236r.22), *savurman* "pâye ile harmanı alt üst edip rüzgara aldırmak" (ŞsulSl. 184); Batı Tü. 14-19. yy. - (TS ...)

Modern Tü.: MOγur: Çuv. -; MOγuz: Hal. *savur-* "worfeln (Weizen oder Gerste in dem man die Körner von Stroch trennt" (Hal. 185); Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva -, Şor. -, Altay -; Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. sapır- (KırgSl. 1994: 638); Kazak sur- (ED 791a), Tat. - Sibir Tat. ağ. -, Başk. -; Karay. Kar.T., Kar.K. *savur-* "1. brosit'v vozdux rassıpat' 2. kurit'" (KarayRPSl. 1974: 456), Kumuk suvur- (ED 791a), Kar-Malk. -; Güney-Doğu: Uyg. -, ağ. -; Özb. sovur-, ağ. -; Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. -, Horasan -; Gag. -, çalkamaa "savurmak" (GagTüSl. 1991: 50), AzTü. sovur- (ED 791a); TTü. *savur-* "havaya atıp dağıtmak, saçmak: *harman savurmak*" (TüSl. 1998: 1921).

Sawur- fiili harmanda ekinleri savurarak temizlemek işini anlatan bir fiildir. İM'de görülen *savragıç = savırgaç* "harman savurmak için kullanılan alet" (Battal 1934: 59) aletinden yola çıkarak, harman savurma işinin *savırgaç* denilen aletle yapıldığını söyleyebiliriz. DLT ve ME'de verilen örnek de *savur-* işinin rüzgâr vasıtasıyla yapıldığını göstermektedir. Sawur- fiiline MK ve ME metinlerinde rastlamaktayız. Fiilin müştakları olan *savrul-*, *savruş-* ve *savurt-* da metinlerde geçmektedir.

> *er tarıγ savurdı* "er tarığ sawurdı "adam ekin savurdu. Harman yerinde rüzğarda savrularak temizlenen her şey için de böyle denir" (DLT II. 82)
>
> *yėlärdi aşlıqnı, sawurdı aşlıq-nı* "yelde savurdu buğdayları, savurdu buğdayları" (ME 104-8)

1.9.2. sawrul- "(ekin) savrulmak"

(*sawrul-* < *saw-ur-(u)l-*) (ED 792a)

sawur- fiilinin edilgen şekli olan *sawrul-* fiili örneğimizde *tarıγ sawrul-* şeklinde geçmektedir. *sawrul-* fiilinin varlığını iki sözlükte görmekteyiz. 11. yy. Türkçe sözlüğü Divan'da ve Çağatay Türkçesi dönemi sözlüğü Sanglah'da (15. yy.) geçen *sawrul-* (San. 236v.7) fiilinin *tarıγ* ile birlikte kullanılması *tarıγ*'ın bütün "hububat"ları karşılaması açısından önemlidir:

> *tarıγ sawruldı* "The grain was winnowed" (DankKelly. II. 382)

1.9.3. sawruş- "(ekin) savruşmak"

(*sawruş-* < *saw-ur-(u)ş-*) (ED 792a)

Ortaklaşalık çatısı ile kurulan *sawruş-* fiilinin tek örneğine MK'de rastlamaktayız. Örnekten de anlaşılacağı üzere sawruş- fiili "savurmaya yardım etmek, yardımlaşmak" anlamıyla metinde geçmektedir:

> *ol maŋa tarıγ sawruşdı* "He helped me winnow the grain" (DankKelly. II. 372)

1.9.4. sawurt- "(ekin) savurtmak"

(sawurt- < saw-ur-t-) (ED 791b)

sawurt- fiili *sawur-* fiilinin ettirgen şekli olup tek örneğine de MK'de rastlamaktayız. "o onlara ekim savurttu" şeklinde geçen cümlede bu işin nasıl yapıldığı, yapan kişilerin kim olduğu belli değildir. Acaba o dönemde parayla çalıştırılan insanlar var mıydı?

> *ol aŋar tarıγ sawurttı* "He had him winnow the wheat" (DankKelly. II. 630)

1.9.5. yelär- "(buğday vb.) rüzgârda sawurmak"

(< *yel* "rüzgâr"+*är-*), *yel* için bkz. (ED 916b)

yelär- Harezm Türkçesinde ME 'de tanıklanmıştır. ME'de hemen ardından *sawur-* fiilinin de verilmiş olması, *yelär-*'in diyalektal bir biçim olduğuna işaret edebilir.. DLT ve ME'de görülen ve daha yaygın kullanılan *savur-* fiili de, *yeräl-* fiili ile aynı işi anlatmaktadır. İki fiil de ekinlerin harmanda *savıryaç* veya bir kutu şeklindeki

aletle rüzgâra karşı savrulmayı ve bu savrulma sırasında ekinlerin içinde yer alan, yaş, toprak, sap, saman'ın ekinden ayrılmasını anlatır. *Yelär-* fiilini ME'de geçen aşağıdaki cümlede *savur-* fiili ile birlikte görmekteyiz:

> *yèlerdi aşlıqnı, sawurdı aşlıqnı* "yelde savurdu buğdayları, savurdu buğdayları" (ME 104-8)

1.9.5. tögül- "döğülmek; ezilmek, harman etmek"

(< *tög-ül-*, ED 477a)

tög- fiilinin anlamını CLAUSON, "to pround, crush, grind" şeklinde vermektedir (ED 477a). *tög-* fiili, ilk olarak DLT'de verilen *er tuz tögdi* "adam tuz döğdü, inceltti. Başkası da böyledir" (DLT III. 184) cümlesinde gördüğümüz *tög-* fiili, "dövmek, ezmek, inceltmek" anlamlarını taşımaktadır. Modern Türk dilinde de *döv-* fiilinin anlamları arasında "bir şeyi toz durumuna getirmek için ezmek" anlamı vardır (Bkz. TüSl. 1998: 638). *Tög-* fiili ile yapılan *döveç* kelimesinin anlamı "ağaçtan yapılmış havan: *Sarımsak döveci*" (TüSl. 1998: 637) şeklinde olup, yine aynı fiilden türetilen *düven* isminin anlamı da TüSl.'de "harmanda ekinlerin sapı ve tanelerini ayırmak için kullanılan, önüne koşulan hayvanlarla çekilen, alt yüzünde keskin çakmak taşları dikine çakılı bulunan, kızak biçiminde araç, döven" (TüSl. 1998: 662) olarak verilmiştir. Bu kelimelerden de görüleceği üzere *tög-* fiilinin "dövmek, ezmek" anlamları genişlemiş ve fiil "ekinlerin sap ve tanelerini ayırma" işi için de kullanılır olmuştur.

tög- fiilinin edilgen şekli olan *dögül-* fiiline de Oğuz Türkçesi sözlüğü olduğu iddia edilen BŞSl.'de rastlamaktayız. BŞSl.'de fiilin anlamı "1. dövmek, ezmek 2. ürünü saptan ayırma işi" olarak verilmiştir. *döğül-* fiilinden anlaşılan, harmanda ürünlerin çeşitli araçlarla ezilip, biçilmesi, sap ve tanelerin ayrılması işidir.

> *dögülmedük ḫarman* (BŞSl. 44b-119

1.10. "ÖĞÜTMEK" FİİLLERİ

1.10.1. ögi- "öğütmek"

Harmanda elde edilen ürünlerin çeşitli şekillerde kullanılabilmesi için işlenmesi gereklidir. Bu işlemlerin başında da özellikle değirmen vasıtasıyla yapılan "buğday,

arpa, mısır" gibi ürünlerin öğütülmesi gelir. Bu ürünlerden öğütme yoluyla un elde edilir. Öğütme işi Türkçede *ögi-* fiili ile anlatılmaktadır. Sözcük ilk MK'da tanıklanmıştır. Clasuon *ögi-* fiilinin anlamını "to grind, to pulverize" şeklinde vermektedir (ED 101b). Fiilin tanıklandığı metinler MK ve NF'dir. Bu örneklere bakıldığında buğday ve arpa'nın öğütüldüğü bu öğütme işinin de değirmen vasıtasıyla yapıldığı anlaşılmaktadır:

> *er buyday ögidi* "er buğday öğüttü" (DLT III. 254)
>
> *taqı tegirmen ögiyür* "... ve değirmen öğütüyor ..." (NF 164-8)
>
> *ėwde tört batman arpa bar taqı bir oylaq bar sen ol oylaqnı boğuzlayıl, men taqı aş bişgince bu tört batman arpanı ögügeyin taqı etmek yapayın* "evde dört batman arpa var ve bir oğlak var. Sen o oğlağı kes, ben de yemek pişinceye kadar bu dört batman arpayı öğüteyim ve ekmek yapayım" (NF 28-11/12)
>
> *... andın on ėkki batman arpa borç aldı taqı ėwinge keltürdi erse Fāṭıma rażhu qoptı taqı ol arpadın öz ėlgi birle tört batman ögüdi taqı ol arpadın etmek qıldı* "ondan on iki batman arpa borç aldı ve evine getirdiğinde Fatıma rz. kalktı ve o arpadan kendi eliyle dört batman öğüttü ve o arpadan ekmek yaptı" (NF 140-13/14)
>
> *öz ėlgi birle arpa ögüdi taqı etmek bişürdi* "kendi eli ile arpa öğüttü ve ekmek pişirdi" (NF 141-7)
>
> *Fāṭıma rażhā tegirmen ögümekdin armış* "Fatıma rz. değirmen(de) öğütmekten yorulmuş" (NF 160-16)
>
> *Fāṭıma tegirmen ögümekdin armış* "Fatıma değirmen(de) öğütmekten yorulmuş" (NF 161-1)
>
> *arpanı öz ėlgi birle ögüdi taqı öz ėlgi birle etmek bışurdı* "arpayı kendi eliyle öğüttü ve kendi eliyle ekmek pişirdi" (NF 163-13)
>
> *taqı tegirmen ögüdi, etmek bişürdi* "... ve değirmen öğüttü, ekmek pişirdi" (NF 166-7)
>
> *taqı tegirmenlerini ögiyür erdi* "... ve değirmenlerinin öğütüyor idi..." (NF 331-6)
>
> *taqı andın tört batman arpa alıl taqı manga kelgil men anı ö[gü]geyin taqı etmek bışurayın* "ondan dört batman arpa al ve sonra bana gel ben onu öğüteyim ve ekmek pişireyim" (NF 163-7/8)

1.10.2. ögit- "öğüttürmek"

(<ögi-t-) (ED 103b)

ögi- fiilinin ettirgen şekli olan *ögit-* fiili Tarihî Türk dilinde çeşitli şekillerde geçmektedir. MK'de verilen örnek açıklayıcı bir örnek olup *tarıγ / äkin*'in öğütüldüğünü bize bildirmektedir. Buğday, darı, arpa, mısır gibi tahılların kullanım

alanı içinde, ekmek, yemek vs. yapılabilmesi için un hâline getirmek gerekmektedir. Bu nedenle adı geçen tahılların, değirmenlerde toz, yani un hâline getirilmesi gerekmektedir. Tahılları un hâline getirme işinin adı da öğütmek'dir.

> *ol tarıγ ögitti* "He had the wheat /or other) groun" [DankKelly. I. 114 (ATALAY *ügit-* DLT I. 213)]

Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde fiil, CC *övüt-* "mahlen; reiben, abwischen" (Grønbech 1942: 186); TZ *ügüt-* "üğütmek" (Atalay 1945: 273), Kİ *ügitti*, KTAM *ügüt-* "un ögütmek (H. *ögüt-*)" (Toparlı 2000: 151) ve önseste *y-* türemesinden dolayı *yügüt-* şeklinde de İM *yügüt-* "öğütmek, ezip un etmek" (Battal 1934: 61 yöküt-); TZ *yügüt-* "üğütmek" (Atalay 1945: 290) tanıklanmaktadır. Fiil Çağatay Türkçesi sözlüklerinde *ögüt-* (San. 79v.5) şeklinde tanıklanmaktadır.

Fiil, Gagauz Türkçesi'nde *üütmee*" öğütmek" un üütmee "un öğütmek" (GagTüSl. 1991: 252); Azerbaycan Türkçesi *üyüt-* "değirmende buğday, arpa vs.'yi una çevirmek, öğütmek" (AZTSl. 1994: 1185) ve Türkiye Türkçesi'nde de *öğüt-* "1. bir araçla tane durumundaki nesneleri ezerek un durumuna getirmek 2. ezmek, çiğnemek" (TüSl. 1998: 1721) şeklinde yaşamaktadır.

1.10.3. tarıγ ögitsä- "ekini öğütmek istemek"

(<ögi-t-se-) (ED 105a)

ögit- fiilinin istek şekli olan *ögitse-* fiiline MK'de rastlamaktayız.

> *ol tarıγ ögitsädi* "He wanted to have the wheat ground by some one else" [DankKelly. I. 153 (ATALAY: ügitse- "öğütmek istemek" DLT I. 302)]

1.10.4. tarıγ ögiş- "ekin öğütmede yardım etmek"

(< ögi-ş-) (ED 119a)

ögi- fiilinin işteşlik çatısı olan *ögiş-* fiiline de sadece MK'de rastlamaktayız. Bu fiil de gösteriyor ki, 11. yy.'da Türkler hububat öğütme işini ortaklaşarak, yardımlaşarak yapmaktaydılar:

> *ol maŋa tarıγ ögişdi*" "He helped me grind the wheat" [DankKelly. I. 103 (ATALAY: ügüş- "öğütmekte yardım ve yarış etmek" DLT I. 187)].

1.10.5. tart- "çekmek, değirmeni tahıl öğütmek için çekmek"

Proto-Tü. **dart-* "to pull, to hang" (EDAL II: 1367); Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. - ; İslâmî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK -, KB - , TİEMKök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; EKıp.: 14. yy. CC *tart-* "zichen, zerren" (Grønbech 1942: 236), MKıp. 13. yy. KTAM. ṭart- "1. çekmek, ölçmek 2. üğütmek" (Toparlı 2000: 142), 14. yy. Kİ. -, 15. yy. KK. -, TZ. -; İM -; Doğu Tü.: 15.-19. yy. *tartmak* "çekmek, elde sallayıp atmak" (ŞSulSl. 99; Batı Tü. 14-19. yy. *dart-* [tart-] "çekmek" (TS 61).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *turt-* "1. tyanut', taşçit', vıkatıvat', vıtaskivat', vıvolakivat', vıdyorgivat' 2. dyorgat', rvat', rezko tyanut', razorvat', porvat', rasterzat', razodrat' (ÇuvSl. 1982: 496); MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha *tart-* "çekmek" (Vasiliev 1995: 53); Dolgan *tart-* "ziehen" (DolSl. 1998: 231), Tuva *t'ırt-* "1. tyanut', taşait', voloçit' 2. uzimat' 3. svodit' 4. snimat', zasnyat' 5. sdelat' snimeok, sfotografirovat' 6. kurıt' 7. propuskat' çerez myasorubku melko kroşit' 8. separirovat' (TuvaSl. 1968: 430), Şor. *tart-* "1. çekmek, germek, sürüklemek 2. öğütmek, çekmek, kıymak, kırmak 3. tohumları, sapından ayırmak" (Akalın 1995: 111), Altay *tart-* "çekmek, sürüklemek, *kudur tart-* un öğütmek" (AltaySl. 1999: 170a); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. tart- "öğütmek" (KırgSl. 1994: 712); Kazak -, Tat. - Sibir Tat. ağ. -, Başk. tart- (BaşkTHl. 1993: II. 321b); Karay. Kar.L., Kar.T., Kar.K. *tart-* "molot'" (KarayRPSl. 1974: 515), Kumuk *tart-* "1. tyanut', taşçit' 2. natyagivat', vıtyagivat' 3. privlekat' 4. vzveşivat' 5. molot'; buday tartmak molot' pşyenitsy" (KumRSl. 1969: 306), Kar-Malk. *tart-* "ziehen, leiten, führen; saugen, schlürfen, trinken, wiegen, ein Gewicht haben" (PrB. 257); Güney-Doğu: Uyg. *tart-* "çekmek" (YUygTüSl. 1995: 392a), ağ. *tart- /tar't-/ta't-* "to draw, to pull, to subtract, to suck, to bend (a bow), to smoke, to weigh, to grind, to sustain, to make (water-channels, melon-beds), *un tat-* "to grind flour" (Jarring 1964: 296), *un tart-* "to grind" (Jarring 1964: 323); SUyg. *tart-* (EDAL II: 1367), Özb. *tårt-* "tartmak" (Yusuf 1994: 378), ağ. -; Salar: DTSalar *dat-* (SalarSl. 25); Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *tart-* "çekip özüne tarap süyşürmek, güyç bilen çekmek" (TrkmDSl. 1962: 638), Horasan -; Gag. *dart-* "1. tartma, çekme 2. itme" (GagTüSl. 1991: 69), AzTü. *dart-* "çekmek" (ATSl. 1994: 235); TTü. *tart-* "1. bir şeyin birim cinsinden ağırlığını

bulmak 2. bir şeyi avuç içinde sallayarak ağırlığını kestirmeye çalışmak" (TüSl. 1998: 2142).

tart- "çekmek, ölçmek" fiili tarihî Türk dili alanında eskiden beri kullanılan bir fiildir. Buddhist ve Maniheist çevre Uygur Türkçesi metinlerinde *tart-* fiili tanıklanmaktadır. Ancak bu dönemde verilen örnekler fiilin "çekmek, ölçmek" anlamlarıyla ilgilidir. *kiçig oγlan yėl tartsar* "küçük çocuk rüzgar çekse" TT VII. 27/8; *ol yarmak tarttı* "o gümüş para ölçtü" DLT III. 426. gibi.

Fiilin "değirmeni tahıl öğütmek için çekmek" anlamına ilk önce CC'da rastlamaktayız. *tegirmen tart-* şeklinde geçen cümlede un, yiyecek yapmak için "değirmeni çekmek, çevirmek" anlamını görmekteyiz: CC *tegirmen tart-* "die Mühle drehen, Getreide mahlen" (Grønbech 1942: 236).

1.10.6. älgä- "elemek" (ED 143a;UWb. 363b)

Proto-Tü. **älgä-*; Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. *älgä-* (Heil. II. 3./96); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *ol un älgädi* "o un eledi" (DLT I. 248), KB - , TİEMKök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; EKıp.: 14. yy. CC - , MKıp. 13. yy. KTAM. *älä-* "elemek" (Toparlı 2000: 104), 14. yy. Kİ. -, 15. yy. KK. -, TZ. *älä-* "elemek" (Atalay 1945: 168); İM *älä-* "unu elekten geçirmek" (Battal 1934: 29); Doğu Tü.: 15.-19. yy. *èle-* (San. 110v. 20); Batı Tü. -, ancak *elek*" (KDD 9-8).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *alla-* "seyat', proseviat'" (ÇuvSl. 1985: 30); MOγuz: Hal. *häylä-* "durchsieben" (Hal. 1980: 130); Kuzey-doğu (Sibirya): Tuva *egleer* "otdelyat', oçişat'" (TuvaSl. 1968: 605), Şor. *ele-* "elemek, elekten geçirmak, tohum, tane vb.yi elekten geçirmek" (ŞorSl. 1995: 28), Altay *elge-* "elemek, *kulur elge-* un elemek" (AltaySl. 1999: 81b); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *ele-* "elemek" (KırgSl. 1994: 326); Kazak *ele-* "elekten geçirmek, elemek" (KazakSl. 2003: 138), Tat. *ile-* "elemek" (TatSl. 1997: 106), Başk. *ile-, elek* (BaşTHl. 1993: 375); Karay. -, Kumuk *ele-* "seyat', proseivat'" (KumRSl. 1969: 374), Kar-Malk. *ele-* "1. proseivat 2. sudaçit, zanimatsja, presudami, spletniçat" (KBRS 766); Güney-Doğu: Uyg. *eglen-* "elenmek, elekten geçirilmek, kalburlanmak" (YUygTüSl. 1995: 110), ağ. -; Özb. *elemåk* "elemek" (Yusuf 1994: 268); Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı

(Oğuz): Horasan -; Gag. *ekelemee* "dökmek, ekmek (serpmek) *un ekelemee* "un elemek; un ekmek (serpmek)" (GagTüSl. 1991: 89) *eletmee* "eletmek" (GagTüSl. 1991: 89); AzTü. *ele-* "1. elekten geçirmek, elekle çalkalamak 2. mec. Serpmek, dökmek, saçmak" (ATSl. 1994: 367); TTü. *ele-* "elek yardımıyla ayıklamak veya incesini kabasından ayırmak, elekten geçirmek" (TüSl. 1998: 699).

Elde edilen tarımsal ürünlerin daha faydalı ve rahat biçimde kullanılabilmesi için de çeşitli işlemlerin yapılması gerekmektedir. Ürün elde edildikten sonra değirmende öğütme işlemi yapılır. Bunun yanında istenilen kalınlıkta ürün elde etmek için de elek denilen bir aletle eleme işleminin yapılması gereklidir. *älgä-* fiili bu eleme işinin adı olarak metinlerde tanıklanmaktadır. *älgä-* fiilini bir sağlık metni olan *Heilkunde*'de görmekteyiz. Bu metinde fiilin "elemek" anlamının yanısıra "ezmek, ufak etmek" anlamlarını da görmekteyiz. İlâç yapmak için çeşitli otların ezilerek ufalanması, belki de sonra istenilen ölçüde elenmesi gerekmektedir. *Heilkunde*'de *bo otlaray bütürü sokup älgäp...* "bu bitkileri tamamen sokup eleyip ..." (Heil. II. 3./96) ve *bo otlar tüz urup sokup älgäp* .. "bu bitkileri doğru vurup, sokup, eleyip" (Heil II. 4/21) şeklinde geçen fiilin, bugün Türkiye Türkçesinde de kullanılan, özellikle buğday, arpa, mısır gibi tahıllardan istenilen incelikte un elde edebilmek için yapılan işleme ad olan *un ele-* kullanımını, erken İslâmî çevre Türkçe eserlerinden MK'de tanıklamaktayız:

ol un älgädi "o un eledi" (DLT I. 248)

Geç Orta Türkçe metinlerde bir kısmında birden çok heceli kelimelerdeki –g- sesinin düşmesi neticesinde fiilin *älä-* şekline de rastlamaktayız: TZ *älä-* "elemek" (Atalay 1945: 168); KTAM *älä-* "elemek" (Toparlı 2000: 104); İM *älä-*"unu elekten geçirmek" (Battal 1934: 29), San *ėlä-* (San. 110v. 20).

1.11. "(ÜRÜNLERİ) TAŞIMAK, SAKLAMAK" FİİLLERİ

1.11.1. yıγ- "(tahılları, ekinleri) yığmak; bir yere toplamak"

yıγ- (ED 897a) (San. yıγ- 349v.27)

Eski Türkçe döneminde de görülen *yıγ-* fiilinin tarım ürünlerinin toplanması, yığılması ile ilgili örnekleri ancak MK'de görülmektedir. Harmanda hazırlanan

ürünlerin saklanması, gerektiği zaman alınabilmesi için bu ürünlerin saklanması gerekmektedir. Türklerin hububatları saklamak için hububat anbarları yaptıkları veya oru denilen çukurlarda sakladıkları bilinmektedir. Tabii ki önce bu hububatların bir yere taşınarak toplanması gerekmektedir. *tarıγ yıγ-* şeklinde MK'de geçen cümleden anlaşıldığı üzere "hububat"lar belli yerlere yığılmakta ve toplanmaktadır.

ol tarıγ yıγdı "He piled up the wheat" (DankKelly. II. 470)

1.11.2. yıγtur-"(tahılları, ekinleri) yığdırmak; bir yere toplatmak"

(<yıγ-tur-) (ED 900a) (San. yıgtur- 350r.4)

yıγtur- fiili *yıγ-* fiilinin ettirgen şeklidir ve "yığdırmak" anlamında metinlerde geçmektedir. Tarım ürünlerinin yığılması, toplanması ise *tarıγ yıγtur-* ibaresi ile anlatılmaktadır. Bunun örneğini MK'de görmekteyiz:

ol aŋar tarıγ yıγturdı" "He had him pile up the wheat" (DankKelly. II. 484)

1.11.3. yıγış- "(buğdayı, ekinleri) yığmak için ortaklaşa yardımlaşmak"

(<*yıγ-ış-*) (ED 909a)

yıγ- fiilinin işteşlik çatısı olan *yıγış-* fiilinin tek örneğine 11. yy. metinlerinden Divan'da rastlamaktayız. Divanda verilen bilgiye göre kişiler buğday *yığ-* için birbirleriyle ortaklaşa çalışıyorlardı:

ol maŋa buγday yıγışdı "o bana buğday yığışdı" (DLT III. 73)

1.11.4. tarıγ taşıt-"ekinleri bir yere (anbara) taşıtmak"

tarladayetiştirilen ürünlerin, temzilenmesi, sap ve tanelerin ayrılması için harman yerine getirilmesi; buradan da kışları saklanmak üzere anbarlara taşınması gereklidir. Bilindiği üzere ürünlerin nemden, yağmurdan korunması için anbar gibi kapalı yerlerde veya *örü* denilen çukurlarda korunması gereklidir. Bu sebeple de ürünlerin taşınması gereklidir. Bu iş Türkçede *taşı-* fiili ile anlatılmaktadır. "Bir nesneyi, bir yerden bir yere götürme" işinin anlatıldığı fiilin ettirgen şekli, *taşıt-* fiili erken İslâmî çevre eserlerinden DLT'de tanıklanmaktadır. Ancak eserde, *tarıγ*'ın nasıl taşıtıldığı konusunda bilgi yoktur. Ancak sivil Uygur belgelerinde bu duruma ışık olacak bir cümle geçmektedir. CLAUSON'dan (ED 829b) alınan bilgiye göre, USp

92.6'da geçen *yeti kanlı saman* "yedi araba saman" şeklinde geçen *saman*'ın araba ile taşınıyor olması, Uygurlar döneminde *saman*'ın ve doğal olarak diğer hububatların da araba ile taşındığını ve araba ile taşınacak kadar çok ekin işi yapıldığını göstermektedir.

> *tarıy taşıttı* "He had the wheat (or other) conveyed from one place to another" DankKelly. II. 419

2. ÖZNELER

2.1. TARIMCILAR

2.1.1. tarıγçı "tarımcı, ekinci"

(< *tarı-γ+çı*) (ED 514b)

Proto-Tü. **tarıgçı*. Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. *tarıγçı* "tarımcı, çiftçi"; İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: *tarıγçı* "'Tiller" (DankKelly. I. 293); "*tarıγçı*" "Tiller" (DankKelly. I. 291); "*tarıγçı*" "Farmer" (DankKelly. II. 552; Atalay II. 49, 51; III. 242); KB *tarıγçı* "çiftçi" (Arat 1979: 426), TİEM 73-Kök - , AH -; Harezm ç.: -; EKıp.: 14. yy. CC - , MKıp. 13. yy. KTAM. -, 14. yy. Kİ. -, 15. yy. KK. -, TZ. -; İM *tarıγçı* "ekinci" (Battal 1934: 69); Doğu Tü.: -; Batı Tü. -.

Modern Tü.: MOγur: Çuv. -; MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva -, Şor. -, Altay -; Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. -; Kazak *tarışı* "darı eken, darıcı" (KazakSl. 2003: 524), Tat. - Sibir Tat. ağ. -, Başk. -; Karay. -, Kumuk -, Kar-Malk. -; Güney-Doğu: Uyg. *teriqçi* (SalarSl. 274); Özb. -; Salar: -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. -, Horasan -; Gag. -, AzTü. -, ancak yeni biçim *tarlaçı* "tarlada çalışan kimse" (Altaylı 1994: 1108); TTü. -.

ETü. *tarıγçı* sözcüğünü "toprağı ekip biçen, çiftçi" olarak anlamlandıran CLAUSON, kelimenin Moğolcada da *tariyaci* şeklinde geçtiğini söylemektedir (ED 541b, ayrıca bkz. Doerfer II 886). *tarı-* fiilinin "tarım yapmak, ekin ekmek" ve yine bu kökten türetilen *tarıγ*'ın "hububat, darı; tarla" anlamlarından da yola çıkarak, Türkçe'de meslek adları yapan *+çI* ekinin eklenmesi ile türetilmiş *tarıγçı*'nın anlamını da "tarımcı, ekinci, hububatçı" şeklinde düşünebiliriz. Moğolca'da da Türkçe'deki aynı yapıyı görmek mümkündür. Moğolca'da *taria* "darı" ("tar'j urguulax amuu budaanı niitin ner", MXT 1966: 522) adına meslek adı yapan *+çIn* ekinin getirilmesiyle "darı eken, bu işleri yapan kişi" anlamını kazanan *tariaçin* "tarialangiin ajil erxlex hun (tarım işi tapan insan)" (MXT 1966: 522) vardır.

ERDAL, eserinde *tarıγçı* kelimesi ile ilgili olarak, kelimenin –(X)γçI ekiyle yapıldığını belirtmiştir. Buddhist çevre metinlerinde *tarıγçı* yerine doğrudan *tarı-* fiili üzerine –γUçI isim fiil eki getirilerek yapılan *tarıγuçı* fail adı da kullanılmıştır.

ERDAL, –γUçI ekiyle yapılmış fail adlarını incelemiş, eke örnek olarak *satıγçı* kelimesinin –γUçI ekiyle yapılmış *satγuçı* biçimini verdiği hâlde (ERDAL I. 372), tarıγçı kelimesinin –γUçI ekiyle yapılmış şekli *tarıγuçı* belirtilmemiştir. -ıγçı ve –γUçI eklerinin farklı kullanım alanlarına sahip olduğunu belirten ERDAL, bir yandan Orhun Türkçesindeki olumsuz–mAçI ve morfolojik olarak yaygın bir kullanıma sahip olan–dAçI eklerinde, diğer yandan da -(X)γçI, -(X)ımçI, -XşçI, -(U)tçI, –gUçI eklerinin özneleri belirten +çI ekiyle, fiil köklerinin genişletildiğini düşünmektedir (ERDAL I. 374). –dAçI ekiyle yapılmış *tarıdaçı* kelimesini MK kaydetmektedir. Divanda *tarıγçı* için Oğuzların XI. yy.'da *tarıdaçı* dedikleri ifade edilmektedir (DankKelly. I. 293, Atalay II. 51). *tarı-* fiili üzerine –γUçI ekinin getirilmesi ile türetilen *tarıγuçı* biçimine aşağıda verdiğimiz metinde rastlamaktayız. Metinde –γUçI eki ile yapılan bir başka fail adı *içgüçi* "içici" de tanıklanmaktadır. *ı tarıγ tarıγuçı* olarak geçen ibareyi "bitki, ekin ekici" şeklinde verebiliriz:

> *bodistv bor bägn'i içgüçi ı tarıγ tarıγuçı ävlig barqlıγ toyın közünmiş täg* ... "Boddhisattva şarap[2] içici, ekin[2] ekici, evli barklı öğrenci görünmüş gibi...". (BT VIII A 95-96)

Tarıγçı, Buddhist çevrenin erken tarihli Türkçe çeviri eseri olan *Kalyanamkara ve Papamkara* öyküsünde tanıklanmaktadır. Bu öyküde *tarıγçı*'nın yaptığı iş de tam olarak tasvir edilmektedir. Aşağıdaki söylem parçasına göre *tarıγçı* önce kuru tarlayı sulayıp nemlendirerek ekime hazır hâle getirmekte, sonra ekmektedir:

> *... balıq taştın tarıγçılaraγ körür ärti quruγ yerig suvayu öl yerig tarıyu ...* "şehir dışında tarımcıları görür idi. (Tarımcılar) kuru yeri (tarlayı) sulayarak, ıslak yeri (tarlayı) ekerek ..." (KP I. 2-4)

tarıγçı yine Maitrisimit'te de yaptığı işler hakkında bilgi verilerek tanıtılır. *Tarıγçı*, ekine uygun tarlayı sulayıp, zararlı otları kesip ayıklayıp, sürüp ekine hazır duruma getirir:

> *tarıγçı todunlarıγ oqıp inçä tip yrlıqadı qayu käbäz-kä ya[ra]şı säkiz türlüg adruqın tükällig yir ärsär anı siz-lär suwap sıp sapanlap anuq uruγlar kim mn tngri tngrisi burxan üçün käbäz tarıyur mn...* "Ekinci brahmanları çağırıp şöyle dedi: Hangi pamuğa uygun sekiz türlü mükemmel yer varsa onu sizler sulayıp, kesip sabanlayıp hazırlayınız ki ben yüce Burhan için pamuk ekiyorum" (MaitrH V.: 2412/2416- s. 184)

Aşağıdaki Buddhist metinlerde ise, başka dinî ve sosyal tabakalarla ve/veya statülerle birlikte sıkça *tarıγçı*'nın sıralandığını görmekteyiz. Çeviri metinler olmasına rağmen, çeşitli statülerle birlikte Türkçe *tarıγçı* adının geçmesi, Buddhist

çevreyi oluşturan Uygurların içinde de *tarıγçı*'ların bir zümre oluşturduklarını düşündürmektedir. İkinci metinde de kişinin hangi sosyal tabakadan olduğu sorulmaktadır. Bu metinde de dinî sınıftan Brahman, *kşatrik* "asker, muharip" zümresi; *uz* "el işçisi, usta" ve *tarıγçı* "ekinci" yan yana yer almaktadır:

> ... *adın ymä kiş(a)tirik braman uz tarïγçï* ... "başkası da muharip, brahman, usta, ekinci ..." (BT III. 119)
>
> ... *azu braman mu ol azu kşatarik mu ol azu uz mu ol azu tarıγçı mu ol* ... "... veya brahman mıdır veya asker midir veya usta mıdır veya ekinci midir?" (AbhiKeng 30-31)

Buddhist çevrenin erken tarihli eserlerinden *Kalyanamkara ve Papamkara* öyküsünde, kazanç yollarının sayıldığı bir parça içinde tarım yapmanın çok kazançlı bir iş olduğu anlatılmaktadır: *qazganç näŋ tarıγ tarımaqda ädgü yoq kim bir tarısar miŋ tümän bulur* "Kazanç konusunda ekin ekmekten daha iyisi yok, nitekim kim bir ekse, binlerce onbinlerce bulur" KP XIII 2-4 (Hamilton 1998: 33). Sivil Uygur belgelerinde tarımla ilgili belgelerin çok oluşu, Uygur Türklerinin tarımı kazançlı ve faydalı bir iş olarak gördüklerini kanıtlamaktadır. Erken İslamî çevre Türkçe eserlerden *Kutadgu Bilig*'de de *tarıγçı*'lar için söylenenler Türklerin tarıma ve tarımcılara olan bakışını göstermektedir. *Tarıγçı* zümresinin çok önemli bir zümre olduğu 4400. beyitte anlatılmakta ve devletin ilerlemesi, toplumun ekonomik yönden rahat olması için de 5590. beyitte *tarıγçı*'ların çiftlikte çok çalışmaları, hayvancılık yapanların da onları çoğaltmaları istenmektedir. 4416. beyitte de *tarıγçı*'ların aynı yukarıda *Kalyanamkara ve Papamkara* hikâyesinde söylendiği gibi kazançlarının bol olduğu anlatılmaktadır. Onlar Tanrı'nın verdiği bol ürünleri de dağıtırlar, çünkü *tarıγçı*'ların elleri geniş olur, cömerttirler:

> *tarıγçı turur kör taqı bir qutu / kereklig kişiler turur bu butu* "Başka bir zümre de çiftçilerdir; bunlar da lüzûmlu insanlardır (Arat 1994: 318)" (KB 4400)
>
> *tarıγçı kişiler bolur elgi kiŋ / bayat birmişindin tular köŋli kiŋ* "Çiftçilerin elleri geniş olur; Tanrının verdiğini geniş gönülle sarfederler (Arat 1994: 319)" (KB 4416)
>
> *tarıγçı tarıγqa erig bolsunı / yime yılqıçı igdiş üklitsüni* "Çiftçiler çiftlikte gayret etsinler, hayvan besleyenler de onları çoğaltsınlar (Arat 1994: 400)" (KB 5590)

2.1.2. äkinçi "ekinci, çiftçi"

(< *äk-in+çi*)

Proto-Tü. **äkinçi*; Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. -; İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK -, KB - , TİEM 73-Kök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF *ėkinçi* "çiftçi" (NF 292-12/17); EKıp.: 14. yy. CC - , MKıp. 13. yy. KTAM. ekinci "ekinci, çiftçi" (Toparlı 2000: 104), 14. yy. Kİ. -, 15. yy. KK. *ekinçi* "çiftçi" (Toparlı 2000: 104), TZ. -; İM -; Doğu Tü.: -; Batı Tü. 14-19. yy. *äkinci* "çiftci" (BŞSl. 12b), *äkinci* "çiftçi" (TS 79).

Modern Tü.: MOyur: Çuv. -; MOyuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva -, Şor. -, Altay -; Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *egınçi* (Eren 1979: 21); Kazak eginşi "rençper, ekinci" (KazakSl. 2003: 136), Tat. *igĭnčĭ* "ekinci" (TatarSl. 1997: 101), Başk. *igĭnčĭ* "igĭn üstereü eşi mĭnän şögöllängän kĭşĭ" (BaşkTHl. 1993: 363a); Karay. -, Kumuk -, Kar-Malk. -; Güney-Doğu: Uyg. -, ağ. -; Özb. -, ağ. -; Salar: DTSalar -, ÇiŋgSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *ekinçi* "ekin ekyen, ekinçilik işi bilen meşgul bolyan (adam)" (Hamzayev 1961: 799), Horasan -; Gag.- ama *ekici* "ekici" (GagTüSl. 1991: 89), AzTü. *ekinçi* "çiftçilik, ekin ekip biçmekle uğraşan kişi" (Altaylı 1994: 353); TTü. *ekinci* "ekin ekip biçmekle uğraşan kimse, çiftçi" (TüSl. 1998: 681).

Äk- fiilinden müştak "ekim işini yapan, çiftçi" anlamında fail adı *äkinçi*, ilk Bahşayiş Lûgati (12b) ve Harezm sahası metinlerinden NF'de tanıklanmıştır. Memlûk Kıpçak sahası sözlüklerinden *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*'de (Toparlı 2000: 104) de sözcük "ekinci, çiftçi" anlamı ile geçer.

Eski ve erken Orta Türkçe metinlerde *äk-* fiili (Bkz. 1.1.2. *äk-*) olmasına rağmen, *äkinçi* fail adına rastlanmamaktadır. Oysa eski ve erken Orta Türkçe eserlerinde Türk tarımının temel fiillerinden *tarı-*'dan türetilmiş olan *tarıγçı* adı sık bir şekilde kullanılmıştır. Aslında aynı şekilde -(ı)γçI eki ile türetilecek bir **äkigçi* "ekinci, çiftçi" adının da olması beklenirdi. Ancak konu külliyatı içindeki eserlerde böyle bir ada rastlanılmamıştır. *Tarıγçı*'nın, Buddhist ve Maniheist çevre metinlerinde ve erken İslâmî çevre metinlerinde sıkça kullanılmasından veya yukarıda da bahsettiğimiz üzere *tarıγçı*'nın sosyal bir zümrenin genel adı olmasından dolayı, aynı anlamı ifade eden **äkigçi* gibi bir ada ihtiyaç da duyulmamış olabilir. Macarca'da 15.

yüzyılın başlangıcında görülen *eke* "saban" adı, eski Çuvaşça **äkäg* şeklinden geçmiştir (Bkz. Gombocz 1912:70). Çuvaşçada da *aka* şeklinde yaşayan kelime *äk-* fiilinin Çuvaşça biçimi *ak-* dan türetilmiştir. Ancak **äkäg* kelimesinin anlamı verilmemiştir. Bugün Çuvaş lehçesinde **äkigçi*'ye dayanan bir biçim de görülmemektedir. Modern lehçelerin bir kısmında *äkin*'den meslek yapım eki +çI ile *äkinçi* görülmektedir. Kelime, Kırgız Türkçesinde *eginçi* (Eren 1979: 21); Kazak Türkçesinde *eginşi* "rençper, ekinci" (KazakSl. 2003: 136), Tatar Türkçesinde *iğıncı* "ekinci" (TatarSl. 1997: 101), Başkurt Türkçesinde *iğıncı* "iğın üstereü eşi mınän şögöllängän kişi" (BaşkTHl. 1993: 363a); Türkmen Türkçesinde *ekinçi* "ekin ekyen, ekinçilik işi bilen meşgul bolyan (adam)" (Hamzayev 1961: 799), Gagauz Türkçesinde *ekici* "ekici" (GagTüSl. 1991: 89), Azerbaycan Türkçesinde *ekinçi* "çiftçilik, ekin ekip biçmekle uğraşan kişi" (Altaylı 1994: 353) ve Türkiye Türkçesinde *ekinci* "ekin ekip biçmekle uğraşan kimse, çiftçi" (TüSl. 1998: 681) olarak Kıpçak ve Oğuz lehçelerinde yaşamaktadır. Biz bu verilerden äkinçi'nin tarihsel olarak da eski Oğuz ve Kıpçak diyalektlerine ait bir türetme olduğu söyleyebiliriz. Nitekim sözcük en erken Orta Türkçe Harezm sahası eserlerinden NF'de tanıklanmaktadır. NF'nin karma diliyle ses ve biçim bilgisi özellikleri kadar söz varlığı bakımından da Oğuz ve Kıpçak diyalektlerinin izlerini bulduğumuz bir eser olması, sözcüğün modern alanda da neden yaygın olarak Kıpçak ve Oğuz diyalektlerinde bulabildiğimiz sorusuna cevap verir gibidir.

NF'de geniş olarak *äkinçi*'nin ekmiş olduğu ürünün adı da verildiğinden, ekinci teriminin kimler için söylenebileceği konusunda bilgiye de sahibi olabiliyoruz. Aşağıda örnek verilen ekinci, *tuturyan* "pirinç" eken bir kişidir.

> *men ėkinçi erdim, tuturyan eker erdim. Bir kimerseni terke tuttum, sekkiz batman tuturyan bergey-men, tėp. Ol taqı qabul qıldı. İşni tamām qıldı taqı sekiz batman tuturyannı qabūl qılmışdın soŋ menim qatımda amānat qoydı taqı üküş yıllar kelmedi men tegme bir yıl ol tuturyannı eker erdim Üküş tuturyan yıyıldı erse, anı satıp bir qul taqı bir inek satyın aldım ol qul taqı ol inekni saqlar erdim ançaqa tegi kim bir sürüg cānvarlar boldı. Tuturyan ėdisi keldi taqı ol amānatnı mėndin tiledi* "Ben ekinci idim, pirinç ekerdim. Bir kimseyi ücretle tuttum, sekiz batman pirinç vereceğim diyerek. O da kabul etti. İşini tamamladı ve sekiz batman pirinci kabul ettikten sonra benim yanıma emanet koydu. Uzun yıllar gelmedi. Ben her yıl o pirinci ekerdim. Çok pirinç yığılınca onu satıp bir köle ve bir inek satın aldım o köleyi ve ineği saklar idim. O zamana kadar

bir sürü zararlı hayvanlar oldu. Pirinç sahibi geldi ve o emanetini benden istedi" (NF 292-12/17)

qayu biringiz qurbānını ḥaq tvt qabūl qılsa, ol cüftlensün tėdi erse, Qābıl ėkinçi erdi. Aşlıqlarında yamanraqını keltürdi taqı bir yerde qoydı. Taqı Hābıl yılqı qara ėḍisi erdi. Qoylarıdın semüzrekini keltürüp qoydı taqı bir parā yay keltürdi taqı ol qoy qatında qoydı ot keldi taqı Hābıl qoyını, yayını aldı taqı qabūl qıldı taqı Qābılning aşlıqını qabūl qılmadı erse ... "herhangi birinizin kurbanını Hak teala kabul etse, o evlensin dedi ise, Kabil ekinci idi. Hububatlarından kötüsünü getirdi ve bir yere koydu. Sonra Habil hayvan sürüsü sahibi idi. Koyunlarından semizli olanını getirip koydu ve bir parça yağ getirdi ve o koyunun yanına koydu. Ateş geldi ve Habil koyunu, yağını aldı ve kabul etti ve Kabilin hububatlarını kabul etmedi ise ..." (NF 337-12/15)

2.1.3. sabançı "sabancı, çiftçi"

Proto-Tü. **sapançı*. Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. -; İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK -, KB - , TİEMKök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; Doğu Tü.: 15.-19. yy. NevayiL -; EKıp.: 14. yy. CC *sabançı* "Bauer" (Grønbech 1942: 210) , MKıp. 13. yy. KTAM. -, 14. yy. Kİ. -, 15. yy. KK. -, TZ. *sapançı* "çiftçi" (Atalay 1945: 232); İM -; Batı Tü. 14-19. yy. – ama *saban* (TS 176)

Modern Tü.: MOγur: Çuv. -; MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva -, Şor. -, Altay -; Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. -; Kazak -, Tat. - Sibir Tat. ağ. -, Başk. *habansı* (BaşkTHl. 1993: II. 560a); Karay. Kar.T. *sabançi* "poxar', zemledelets", Kar.K. *sabancı* ay. (KarayRPSl. 1974: 454), Kumuk *sabançı* "paxar', krest'yanin, krest'yanskiy" (KumRSl. 1969: 271), Kar-Malk. -; Güney-Doğu: Uyg. -, ağ. -; Özb. - , ağ. -; Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. -, Horasan -; Gag. -, AzTü. -; TTü. -, ancak *saban* "tarlayı ekilir duruma getirmek için çift süren hayvanların koşulduğu demir uçlu tarım aracı" (TüSl. II. 1874).

Saban, tarımda kullanılan en önemli aletlerden biridir. EREN'e göre *sap* "bitki sapı" adına *+an* ekinin getirilmesi ile türetilen saban kelimesi ile saman kelimesi birdir (1979: 10). Özellikle kuru tarımda kullanılan saban ve çeşitleri tarımın gelişmesini de öğrenmemiz açısından önemli bilgiler veren bir alettir. Ağaçtan yapılan sabanlar zamanla değişiklikler göstermiş; insan yaşamındaki değişikliklerle sabanda da değişiklikler olmuştur. Irk Bitig'de geçen *buqursı* "ağaç saban" için kullanılan bir addır. Hunlar ve Göktürkler dönemiyle ilgili yapılan arkeolojik kazılarda saban demirlerine rastlanmıştır. Sabanın tarla tarımında kullanılan en

önemli alet olması nedeniyle saban, tarımı da tek başına anlatan bir alet olmuştur. Türkçe'de meslek adları yapan +çı ekinin eklenmesi ile oluşturulan *sabançı* adı da "sabancı" yani "çiftçi, saban işlerini yapan kişi" anlamlarını taşımaktadır.

Türk tarım terimlerine baktığımızda tarım işlerini yapan kişiler için genelde ürün adına +çı ekinin eklenmesi ile oluşturulan adlar görülür: *tarıg+çı* "çiftçi, ekinci"; *ekin+çi* "ekinci". Bunun yanısıra *borluk*, *yemişlik*, *bakça* gibi tarım alanlarını gösteren adlara da eklenen +çı eki ile tarım faaliyetlerinde çalışan kişiler için meslek adları yapılmıştır.

Sabançı adı Kıpçak Türkçesi'ne ait CC'de *sabançı* "Bauer" (Grønbech 1942: 210) ve TZ'de *sapançı* "çiftçi" TZ (Atalay 1945: 232) şeklinde tanıklanmaktadır.

2.1.4. tat "çiftçi"

< Proto Türkçe *tāt

Eski Türkçe eserlerde "yabancı" anlamıyla kullanılan kelime, çeşitli anlam değişikliklerine uğramıştır. Köktürk Türkçesinde "yabancı" anlamıyla kullanılan kelime, 11. yy'da MK'deki Arapça karşılığı olan "al-fārisi" yani "İranlı" anlamını, Çağatay Türkçesinde "fırka-i tacik 'a clan of Persians'" (San. 152r.5) (ED 449a) anlamını ve Kıpçak Türkçesinde ise "ekinci, fellah" anlamını kazanmıştır. Şeyh Süleyman Efendi'nin sözlüğünde *tat* için "Türk hâkimiyetine girmiş olan kavimlere denir" (ŞSulSl. 98) anlamı verilmiştir. Fellah kelimesi bugün de Çukurova ve Güneydoğu bölgelerinde "ırgat, tarım işçisi" anlamlarıyla kullanılmaktadır, ama TZ'de "1. şehirli 2. yerli çiftçi" (Atalay 1945: 253) ve Kİ 62'de "ekinci, fellah" anlamlarıyla geçen *tat* kelimesinin bugün "ekinci" anlamı kaybolmuştur. Tarama Sözlüğü'nde *tat* için "yabancı, ecnebi, özel olarak acem" anlamı verilmektedir (TS 205). Anadolu ağızlarında *tat*, "1. dilsiz 2. kekeme 3. çirkin, sevimsiz 4. kaba (kimse için) 5. sıra, saygı gözetmeyen, şaşkın, aptal" (DS X 3841b) anlamlarıyla yaşamaktadır.

2.2. Yan Tarım İşleriyle Uğraşan Kişilere verilen Adlar

2.2.1. tägirmençi "değirmenci"

(< *täg-ir-män+çi*)

ETü. Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. -, ancak *tägirmän* (TT VI 86); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK -, KB-, TİEM 73-Kök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF *ol aydı kim: tegirmençi turur-men tėdi* (NF 117-15); Doğu Tü.: 15.-19. yy. NevayiL -; EKıp.: 14. yy. CC *tegirmençi* "Müller" (Grønbech 1942: 239), MKıp. 13. yy. KTAM. -, 14. yy. Kİ. -, 15. yy. KK. -, TZ. -; İM *tegirmençi* "değirmenci" (Battal 1934: 70); Batı Tü. 14-19. yy. - *degirmenci* "değirmenci" (BŞSl. 11b-10) (TS ...)

Modern Tü.: MOγur: Çuv. -, fakat *arman* "men'nitsa" (değirmen)(Yegorov 1964: 32); MOγuz: Hal. *teirmänçi* "Müller" (Hal. 200); Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva -, Şor. -, Altay -; Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *tegirmençi* "değirmenci" (KırgSl. 1994: 721); Kazak -, Tat. -, Başk. -; Karay. Kar.L. *tiyermentsi* "mel'nik" (KarayRPSl. 1974: 527), Kar.K. *degirmençi* ay. (KarayRPSl. 1974: 183), Kumuk -, Kar-Malk. -; Güney-Doğu: Uyg. *tögmençi* "değirmenci" (YuygSl. 1995: 423) ve *tögürmençi* "değirmenci" (1995: 423), ağ. *tögürmençi/tügümençi* "miller" (Jarring 1964: 313) Özb. -, ağ. -; Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. -, Horasan -; Gag. -, AzTü. -; TTü. *değirmenci* "değirmen yapan veya işleten kimse" (TüSl. 1998: 540).

Değirmen buğday, arpa, darı gibi tahılların öğütülerek un yapılmasını sağlayan araca ve aracın bulunduğu yere verilen addır. *Değirmen*'in el değirmeni, yel değirmeni, su değirmeni gibi çeşitleri de vardır. Ancak değirmen denilince akla yel ve daha çok su değirmenleri gelmektedir. Değirmen adına, Buddhist ve Maniheist çevreye ait metinlerden TT VI. 86'da ve YamMi29'da *tägirmän* şeklinde rastlanılmaktadır. Erken İslâmî çevre metinlerinden DLT ve Harezm Türkçesi eserlerinden ME ve NF'de, Kıpçak sözlüklerinden CC, KTAM, Kİ ve Batı Türkçesi'nde Dede Korkut'ta (KDD) ve BŞSl.'de de tanıklanan kelime, hemen hemen bütün modern Türk lehçelerinde yaşamaktadır. Kelime başında görülen t->d- değişiminden dolayı Oğuz Türkçesinde kelime *değirmen* şeklinde geçmektedir (bkz. 5.3.12. *tägirmän*).

Değirmen'de tahılları öğüten ve bu yeri çalıştıran kişiye, meslek adları yapan +çI ekinin getirilmesiyle oluşturulan *Değirmenci* adı verilmektedir. Değirmen'de tahıl öğütüldüğünden dolayı, bu işi yapan kişiye *ögitçi* de denmiştir (Bkz. aşağı).

Kanımızca her iki sözcük de, aynı kişiyi, yani değirmende çalışan kişiyi göstermektedir. *Değirmenci*, değirmeni işleten kişiye verilen ad; *ögitçi* de öğütme işini yapan kişiye verilen ad olmalıdır. Ancak *değirmenci* adı kanımızca *ögitçi*'yi de kapsayan bir ad olarak yaygınlık kazanmıştır.

Tägirmänçi, konu külliyatımız içinde yer alan Buddhist ve Maniheist çevre Türkçe eserlerinde görülmemektedir. Ancak bu durum *tägirmänçi* kavramının olmamasını göstermez. Çünkü Buddhist ve Maniheist çevre eserlerinde *tägirmän* tanıklandığına göre, bu aracı kullanan, *tägirmän*'i işleten kişilerin, dolayısıyle *tägirmänçi* adının da olması gereklidir. Bu durumu destekleyen kanıtlar da vardır. "Öğütmek" fiilinin Macarca'da Türkçe bir alıntı olarak *őröl* şeklinde bulunması, öğütme sonucunda elde edilen ürün *un* kelimesinin de eski Türkçeden beri bilinmesi, Çuvaş Türkçesinde *śănăx* şeklinde yaşıyor olması, Türklerin çok eski zamanlardan beri tahıl öğütmek ve un yapmak eylemlerini bildiklerini gösterir (Bkz. Eren 1979: 20, 26).

Ancak yazılı kaynaklara göre *tägirmänçi* kelimesine Orta Türkçe dönemi eserlerinde tanık olmaktayız. Ancak bu eserlerde *değirmenci*'nin görevi ve yaptığı iş konusunda açıklayıcı bilgi verilmemektedir. Kelime, CC'de *tegirmençi* "Müller" (Grønbech 1942: 239), İM'de *tegirmençi* "değirmenci" (Battal 1934: 70), NF'de *ol aydı kim: tegirmençi turur-men tėdi* "O söyledi ki: Ben değirmenci'yim, dedi" (NF 117-15) ve Bahşayiş Lugati'nde *degirmenci* "değirmenci" (BŞSl. 11b-10) şeklinde geçmiştir.

2.2.3. ögitçi "öğütücü, un öğüten kimse; değirmenci"

< ögi-t+çi

Proto-Tü. **ögitçin*. Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. -; İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *ögitçi* "un öğüten kimse" (DLT I. 51); EKıp.: MKıp. 15. yy. TZ. *ögütçi* "1. öğütücü, 2. çoban" (Atalay 1945: 273); Doğu Tü.: -; Batı Tü. -

Modern Tü.: MOγur: Çuv. -; MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva -, Şor. -, Altay -; Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. -; Kazak -, Tat. - Sibir Tat. ağ. -, Başk. -; Karay. -, Kumuk -, Kar-Malk. -; Güney-Doğu: Uyg. -, ağ. *ügütçi/üg'üçi/ügüçi* "the

owner of the ügüt" (Jarring 1964:327); Özb. -, ağ. -; Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. -, Horasan -; Gag. -, AzTü. -; TTü. -.

Tarımın önemli süreçlerinden biri de harmanda elde edilen ürünlerin, özellikle buğday, arpa ve mısır'ın çeşitli şekillerde kullanılabilmesi için işlenmesidir. Buğday, arpa, mısır gibi tahılların ekmek, yemek, börek vs. gibi yiyeceklerin yapımında kullanılabilmesi için, bu tahılların un haline getirilmesi gereklidir. Tahılların un haline getirme işi, Eski Türkçede *ögi-*, *ögi/üt-* fiilleriyle karşılanmıştır (Bkz. 1.10). Öğütmek "bir şeyi ezerek ufalamak" anlamını taşımaktadır. Geçişli bir fiil olduğundan bir nesneyi de alarak bugün Türkiye Türkçesinde buğday öğütmek, mısır öğütmek vb. gibi kullanımlarını görmekteyiz. İslamî çevre Türkçe metinlerinde "öğütmek" anlamının yanı sıra bazı sözlüklerde fiilin anlamı "un öğütmek" şeklinde verilmektedir. İM *yögütmek* "öğütmek, ezip un etmek" (Battal 1934: 61 yöküt-); KTAM *ügüt-* "un ögütmek (H. *ögüt-*)" (Toparlı 2000: 151). Öğütme işinin yapılmasından sonra elde edilen sonuç da zaten *un*'dur. Eski Türklerde öğütme işinin iki şekilde yapıldığını biliyoruz. Uygurlar döneminde bu iş için öğütme taşları, yani değirmen taşları yapılmıştır (Bkz. EK). Bunlar evlerde de kullanılabilen değirmen taşlarıdır. Bunların yanında Buddhist ve Maniheist çevre Türkçe eserlerinde gördüğümüz *tägirmän* de, hububatların öğütülmesi için yapılmış bir araçtır.

Öğütme işini yapan kişilere de ad verilmesi gerekir. *Öğitçi* adı "öğütücü, un öğüten kişi" anlamıyla bu işi yapan kişiye verilen addır. Ayrıca öğütme işlemini yapan araca ve aracın bulunduğu yere verilen ad olan *tägirmän*'i işleten kişiye de *tägirmänci* adı verilmiştir. Her ne kadar Buddhist ve Maniheist çevre metinlerde rastlanmasa da *tägirmänçi* adının çok eskiden beri, en azından *tägirmän* adının geçtiği Uygurlar döneminden itibaren kullanılıyor olması gereklidir. Görüleceği üzere *ögitçi* ve *tägirmänçi* adları aslında aynı kişi için kullanılan adlardır. Her iki kişi de tahıl öğüten, öğüterek un yapan kişidir. Ancak *tägirmänçi* adının, *öğitçi*'yi de kapsayarak öğütme işi yapan kişilerin genel adı olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü *tägirmänçi* adı modern lehçelerde de yaygın bir şekilde kullanılırken, *ögitçi* geçerliliğini kaybetmiştir.

Ögitçi, İslamî çevre Türkçe eserlerinden MK ve TZ'de "öğütücü, un yapan kişi" olarak tanıklanabilmektedir. Sırasıyla bkz. DLT I. 51; TZ *ögütçi* "1. öğütücü 2. çoban" (Atalay 1945: 273).

3. YER

3.1. TARLA TARIMININ YAPILDIĞI YERLER

Bilindiği üzere tarım elverişli topraklarda yapılması gereken bir faaliyettir. Her toprak çeşidinde tarım yapılamamaktadır. Her tarımsal ürünün yetişme yeri de değişmektedir. Kuru tarım yapılacak yer ile sebze ve meyve yetiştirilecek yerler ayrı ayrı özellikler içermektedir. Buğday, arpa gibi hububatlar suyun olmadığı uzak yerlerde de yetiştirilirken, sebze yetiştirilecek yerin suya yakın bir bölge olması gerekmektedir. Bu nedenle bir ürünün yetiştirilmesi toprak ve iklim şartlarına bağlı kalmakta ve tarımsal alanlar da yaşam alanlarından bu nedenle ayrılarak farklı adlandırmalarla tanıtılmaktadır.

Eski Türk metinlerinde "tarım yapılan yer" anlamını taşıyan, kullanım alanı en geniş kelime tarıγlaγ'dır. Bugün Türkiye Türkçesinde tarla şeklinde yaşayan *tarıγla- fiilinden +γ ekiyle türetilen tarıγlaγ kelimesi "ekin yapılan yer, tarla" anlamını taşımaktadır. Kelimenin etimolojisini bu şekilde veren CLAUSON, anlamını da "a cultivated field" şeklinde vermiştir (ED 541b). tarıγlaγ kelimesi Türk runik harfli metinlerden Uygur dönemine ait olan Taryat (Terx) yazıtında geçmekte ve yine Türk runik harfli Yenisey yazıtlarından AldııBel I ve II yazıtında ise kelimenin tarlaγ şekline rastlanmaktadır. Bu örnekler tarıγlaγ/tarlaγ kelimesinin Türkçenin en eski kelimelerinden biri olduğunu gösterir.

Türkçede tarı- ve äk-, "tarım yapmak" anlamında iki temel fiildir. "Tarla" için tarı- fiilinden türetilen tarıγlaγ yanında, genel Türkçenin söz varlığı içinde äk- fiilinden türetilen aynı anlamda äkinlik, äkin (yeri), äkim (yer) kelimeleri de vardır.

äk fiilinden türetilen äkinlik (< äkin+lik) "ekin ekilen yer, tarla" anlamını taşır ve tarihî Türk dili alanında İslâmî çevre Türkçe eserlerinde tanıklanmaktadır.

Bir kerede ekilecek kadar olan yer'i belirtmek amacıyla MK'de bir äkim yer tamlaması geçmektedir: äkim < äkim (ED 108b). Bir tek MK'de geçen bu tamlama bir tutam ot tamlamasındaki gibi bir kullanıma sahiptir. Ekilecek araziyi ölçü bakımından niteleyen bir tamlama olarak da düşünebileceğimiz bu tamlama, bir kere de ekilebilecek olan alanı, yani tarlayı kastetmektedir. Ancak MK'de verilen bilgiden bu alanın hangi ölçüde bir alan olduğu anlaşılamamaktadır.

Metinlerde ekin ekilen yer olarak äkin yeri tamlaması da kullanılmaktadır. NF'de tanıklanan äkin yeri tamlaması, äkin yerläri satγın alıp turur "ekin yerleri (tarlalar) satın alıp durur ..." (NF 2983) cümlesinde tanıklanmaktadır.

"Ekin, tarla" anlamında yer kelimesi de, "dünya, yeryüzü, taban vs." gibi anlamlarının yanısıra "tarım yapılan toprak, tarla" anlamını da karşılamıştır. Burada yer kelimesinin sadece "tarım yeri, tarla" anlamlarını taşıyan kullanımları dikkate alınmıştır. MK'de geçen ol yērig sabanlādı "He ploughed the ground" (DankKelly. II. 593) cümlesinde yer kelimesi "sabanlanan yer, tarım yapılan yer, tarla" anlamını taşımaktadır. Bu kullanımı CC'deki örnek de desteklemektedir: saban yeri "Ackerland" (tarla) (Grønbech 1942: 122).

KB'de de yer kelimesi aşağıdaki beyitlerde "tarla" anlamında kullanılmıştır. Yukarıda verdiğimiz KB'de geçen örneklerde Ar. dünyā kelimesi ile tarıγlaγ metaforlu olarak kullanılmıştı. Ancak aşağıda verilen örneklerde tarıγlaγ ile yer arasında metonimik (ad aktarması) bir ilişki vardır. Aşağıdaki örneklerde ekin ekilen yer'in adı olan tarıγlaγ geçmemekte, bunun yerine yer kullanılmaktadır: negü äksä yerkä yana ol ünür / nägü bersä äwrä anı oq alır "Yere ne ekilirse, yine o biter; ne verilirse, karşılığında aynı şey alınır" KB 1394 (Arat 1994: 109).

Saban bilindiği üzere tarımın en önemli aletlerinden biridir. Özellikle kuru tarım yapılan bölgelerde tarlanın sürülmesi için kullanılan bu alet, bugün yerini traktör gibi araçlara bırakmıştır. Ancak hâlen küçük tarlalarda kullanılmaktadır. Saban, öküz gibi hayvanların çektiği tış denilen sivri ucuyla toprağı delen ve dağıtan böylelikle de tohumun, toprağın içine rahatça girmesini sağlayan bir alettir. Sabanın tarlada kullanılmasından, "sabanın kullanıldığı yer; tarla" anlamı ile saban yeri

tamlaması da tarla için kullanılmıştır: saban yeri "Ackerland" CC (Grønbech 1942: 210).

Uygur metinlerinde tarıγlaγ "tarla" kelimesinin yanısıra, "tarla" kelimesinin yerini tutan çeşitli adlandırmalar da göze çarpmaktadır. Bu adlandırmalar toprağın, tarlanın yerini tutan yer kelimesi ile ekilen ürünün adının kullanılması ile oluşturulmaktadır. Uygur metinlerinde geçen tarıγ tarıγu yir "darı (ekin) ekilecek yer", yür tarıγu yir "darı ekilecek yer" ve käpäz tarıγu yir "pamuk ekilecek yer" tamlamalarında da görüleceği üzere yer kelimesi yine "tarım (tahıl, darı ve pamuk) yapılacak yer" anlamında kullanılmıştır.

Eski Uygur metinlerinde äŋiz ve 'äŋiz şekillerinde yazılan, Orta Türkçe metinlerde aŋız şeklinde geçen ve "boş tarla; nadasa bırakılmış tarla" anlamlarına gelen äŋiz de tarım yerleri kavram grubu içine girer.

Türkçede tarlalar için sahiplik ve bir şeyin çokça bulunduğu yer adları yapan +lXk AAYE ile yapılan kavramları da görmekteyiz. Ürün adı + lXk kuruluşuyla türetilen "tarla" adları olarak qavlalıq "sebzelik, sebze bahçesi", qabaqlıq "kabak tarlası", kaγunluq "kavun tarlası", käpäzlik "pamuk tarlası" ve yemişlik "yemişlik" kelimelerini tarihî Türk dilinin söz varlığı içinde görebilmekteyiz.

Buddhist ve Maniheist çevre Türkçe eserlerinde, Sanskritçeden alınan kişidir (< Skr. *kṣetra* MW 332a kshetra) "tarla, arazi" kelimesinin de, tarla yerine kullanıldığı tanıklanmaktadır.

Genel Türkçenin söz varlığı içinde tarım yapılan yerler ve tarım yapılamayan yerler için çeşitli benzetmelere dayalı olarak kurulmuş adlandırmalar da vardır. Türklerde tarıma elverişli olmayan topraklar için şu terimler tarihî metinlerde geçer: yış "offenes, unbebautes Land" (Grønbech 1942: 134); avlaq "ıssız, çöl, işlenmemiş arazi" CC avlaq "Ödland, Wüste" (Grønbech 1942: 45); çoraq "çorak, verimsiz": çoraq yėr (BŞSl. 40b2); daşlu yėr "taşlık arazi" (BŞSl. 40b1); Kİ qaqraq "ot bitmeyen yer" (Caferoğlu 1931: 71); qavdan "çorak arazi" CC qavdan "Land mit dürrem Gras. (ungebrant)" (Grønbech 1942: 197); qayır "kum (Oguzlarca); kaba topraklı yer" (DLT III. 178); körksiz yer "verimsiz yer, verimsiz toprak" AKT (Borovkov 2002: 84).

3.1.1. tarıylaγ "tarla"

(< *tarıγ+la+γ* (Erdal 1991: 108-109); (Clauson **tarıylaγ* ED 541b);VEWT **tarlaγ* (VEWT 464).

ProtoTü. **tarıylaγ*; Proto Oγur *, EBulgar ; Proto Oγuz *: Kök Tü. *tarlaγ* [Aldı Bel I ve II Yazıtı (Y 12, Y 72)], Budd.Man. Tü. ç. *tarıylaγ* "Feld" BT VIII (1977: 113), 13.14. yy. Siv.Bel. ; İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *tarıylāγ* "A sown field" (DankKelly. I. 248); *tarıylāγ* "sown field" (DankKelly. I. 250), KB *tarıylaγ ~ tarlaγ* "tohum ekilecek yer, tarla" (Arat 1979: 426), TİEM 73Kök *tarıylaγ* "tohum ekilecek yer, tarla (metinde) nikâhlı eş" (TİEM 73Kök 27r/7=002/223), AH ; Harezm ç.: 12. yy. ME , 1213.yy. AKT , 14. yy. NF ; EKıp.: 14. yy. CC *tarlov* "Ackerfeld" (Grønbech 1942: 236), MKıp. 13. yy. KTAM. *ṭarla* "tarla" (Toparlı 2000: 142), 14. yy. Kİ. , 15. yy. KK. , TZ. ; İM ; Doğu Tü.: ; Batı Tü. .

Modern Tü.: MOγur: Çuv. -, fakat *ana* "polosa paxotnoy (obrabatıvayemoy) zemmli, priblizitel'no v 0, 75 gektara" (Yegorov 1964: 27), *ana* "tarla" (Paasonen 1950: 4); MOγuz: Hal. ; Kuzeydoğu (Sibirya): Saha .; Tuva , Şor. , Altay ; Kuzeybatı (Kıpçak): Kırg. *talaa* (KırgSl. 1994: 700); Kazak *tanap* "tarla, arazi, arsa" (KazakSl. 2003: 518), Tat. *tarlau* "tarla yeri" (TatSl. 1997: 299), Başk. , (Bkz. *igin basıvı*); Karay. Kar.L., Kar.T., Kar.K. *tarlav* "paşnya, polye, niva" (KarayRPSl. 1974: 515), Kumuk *tarlav* "1. jniv'ö 2. póle, niva" *buday tarlav* "pşeniçnaya niva" (KumRSl. 1969: 305), KarMalk. *tarlaw* "1. pole, ugodje, polosa 2. nazvanie travy" (KBRS 606); GüneyDoğu: Uyg. , (Bkz. *etiz*), ağ. ; Özb. *dala* "tarla" (Yusuf 1994: 378); Salar: DTSalar , ÇingSalar ; GüneyBatı (Oğuz): Trkm. , Bkz. *ekin meydanı*, Horasan ; Gag. *tarla* "tarla" (GagTüSl. 1991: 238); AzTü. *tarla* "tarıma elverişli yer, arazi, sınırlı ve belirli toprak parçası" (Altaylı 1994: 1108); TTü. *tarla* "1. tarıma elverişli olan, sınırlı ve belirli toprak parçası 2. deniz hayvanlarının çoklukla bulunduğu yer: *Midye tarlası, İstiridye tarlası*" (TüSl. 2140).

*tarıyla- fiilinden +γ ekiyle türetilen tarıylaγ kelimesi "ekin yapılan yer, tarla" anlamını taşımaktadır. Kelimenin etimolojisini bu şekilde veren CLAUSON kelimenin anlamını da "a cultivated field" şeklinde vermiştir (ED 541b). CLAUSON, kelimenin lehçelerde tarlağ, tarlaw ve tarla şeklinde yaşadığını belirtmiş, ancak, kelimenin Türk

runik harfli metinlerde geçtiği şekilleri belirtmemiştir. ERDAL, tarıglag kelimesini +lAg AAYE başlığında ele almıştır. ERDAL'a göre bu kelime tarıg ismine +lAg ekinin eklenmesiyle kurulmuştur. ERDAL, bu ekin de +lA ile –g eklerinin birleşiminden oluşmuş işlek bir ek olarak izah etmiştir (< tarıg+lag) (Erdal 1991: 108-109). tarıγlaγ kelimesi Türk runik harfli metinlerden Uygur Kağanlığı dönemine ait olan Taryat (Terhin) yazıtında geçmektedir. Türk runik harfli AldıiBel I ve II yazıtında ise kelimenin tarlaγ şekline rastlamaktayız. Bu örnekler tarıγlaγ/tarlaγ kelimesinin Türk runik harfli metinlerde de geçtiğini göstermektedir. Kelimenin tarlaγ şekli problemli gözükmektedir. Tarıγlaγ kelimesi tarıγla+γ şeklinde *tarıγla- gibi bir fiiliden türetilmiştir düşüncesi Türkçeye uygundur. Ancak kelimenin tarlaγ şeklinde Türk runik harfli metinlerde de görülmesi bir eksik yazım mıdır? –ıγ ses grubunun Orta Türkçeden sonra düştüğünü veya yuvarlaklaşmaya sebep olduğunu gösteren örnekler vardır, ancak eski Türkçe için böyle bir örnek yoktur. ERDAL da eserinde sözcüğün anlamını "a cultivated field" şeklinde vermiş ve sözcüğün +lAg eki ile, yani tarıg+lag şeklinde türetildiğini belirtmektedir (Erdal 1991: 108). Kıpçakça sözlüklerden CC'de sözcük tarlov "Ackerfeld" şeklinde geçmektedir (Grønbech 1942: 236). KTAM'da ise ṭarla "tarla" (Toparlı 2000: 142) şeklinde geçmektedir.

G. KARA, Moğolca makalesinde, sözcüğün Moğolcada tariyan, tariyalang şeklinde yaşadığını belirtmiş ve Türkçe tarlaγ "tarianı gazar/tarım yeri" sözcüğünün Macarcaya da tarló "hadsan tarianı gazar/tarım yapılan yer" şeklinde geçtiğini ve 1545'de dara sözcüğünün "kalın un, darı" anlamlarında yine Macarcaya geçtiğini belirtmiştir (Kara 2001: 58; ayrıca bkz. Eren 1979: 20). CLAUSON da daha önce bu görüşleri bildirmiştir (ED 938b). Kelime Moğolca'da tarialan "taria nogoo tarix gazar" (darı, sebze ekilecek yer) (MXT 1966: 522) şeklinde yaşamaktadır. tarıγ sözcüğünün aynı Türkiye Türkçesinde darı şeklini alıp, eski Türk eserlerindeki anlamlarını kaybederek sadece "darı" anlamını kazanması gibi, Macarcada da dara sözcüğü "kalın un ve darı" anlamları ile yaşamıştır. KARA'nın verdiği tarih doğru ise sözcük Osmanlı-Macar ilişkileri sırasında Osmanlı Türklerinden geçmiş olmalıdır. tarıglag sözcüğü ise Macarcaya eski dönemlerde belki de Bulgarlar kanalıyla geçmiş olmalıdır.

Yenisey bölgesi AldııBel I ve II yazıtlarında (Y 12, Y 72) tarlaya, kadının doğurganlığı benzetmesi yapılarak qatun tarlayım denilmiştir[1]:

> *çuçuq böri s(a)ŋun ... –un qatun tarlayım ... m tarlay y...* (Y 12 Aldıı Bel I, Vasil'ev 1983: 20).
>
> *çuçuş q(a)tun t(a)rl(a)γ(ı)m qırıγ yor(ı)t(ı)m* (Y 72 AldııBel II, Vasil'ev 1983: 20)

Tarlay kelimesi ayrıca Orta Türkçe metinleri içinde bir tek KB'de geçmektedir. KB'de tarıylay kelimesi daha çok geçerken, tarlay bir yerde geçmektedir:

> *tiriglikke asγı qanı eḍgü qılqım / tiriglikte tarlay qayu yirke ektim* "Hayatta ne gibi bir iyilik yaptım; hayatta iken ektiğim tarla nerede" KB 6555 (Arat 1994: 470).

Tarıylay Türk runik harfli metinlerden Ötüken Uygur Kağanlığı (M.S. 745840) yazıtlarından 753 yılan yılı yazında dikilmiş İl İtmiş Bilge kağan (Moyun Çor) dönemi kağanlık yazıtı Terx (Taryat) yazıtında şu bağlamda geçmiştir:

> *tört bul(u)ŋd(a)qı bod(u)n (i)ş küç b(ä)rür y(a)γ(ı)m bül(ü)k yoq bol[tı ötük(ä)n (ä)li t(ä)gr(ä)s (ä)li] (ä)k(i)n (a)ra ılγ(a)m t(a)r(ı)γl(a)γ(ı)m s(ä)k(i)z s(ä)l(ä)ŋä orqun toγla s(ä)b(i)n t(ä)l(ä)dü q(a)r(a)γa buryu ol y(ä)r(i)m(i)n sub(u)m(ı)n qon(a)r köç(ä)r b(ä)n.* "Dört bucaktaki halk iş güç verir. Düşmanım Bülük yok oldu. (Ötüken eli ile Tegres eli); ikisi arasında vadilerim, tarlalarım: sekiz kollu Selenga, Orkun, Tola, Sebin, Teledü, Karağa, Burgudur. Bu yersuyumda konar göçerim." (Tekin 1983: 806810).

Bu örnek bize gösteriyor ki, Uygur Türkleri Orhun ile Selenga ırmakları arasındaki bölgelerde tarım yapıyorlardı. Bilindiği üzere Taryat yazıtı Uygur kağanlığının ikinci kağanı Moyun Çor tarafından 753 yılında diktirilmiştir. Köktürk devletini yıkarak aynı bölgede devletini kuran Uygurların bu bölgede tarım yaptığı gibi onlardan önceki Köktürk döneminde de bu bölgede tarım yaptığını söyleyebiliriz. Köktürkler döneminden kalma sabanların bu bölgelerde kullanılmış olabileceğini düşünmek yanlış olmaz. Çünkü bugün de Moğolistan'da tarım Orhun ve Selenga bölgelerinde yapılmaktadır. Bu bölgeler dışında çok az yerde basit tarım yapılmaktadır.

---

[1] AldııBel I ve II yazıtları Orkun'da *UluKem Kulikem Yazıtı* adıyla yayımlanmış ve metin şu şekilde verilmiştir: "*1. çoçuḳ böri şanun 2. ...un ḳatun tarlaġım 3. ...m tarlaġ y...r.... 4. (ö)küm ḳatunım ...y rd* "1 Çocuk böri Şangun 2 .... Hatun, tarlam 3 .....tarla ..... 4 Annem (?), hatunım..." UluKem Kulikem Yazıtı (Orkun 1994: 463).

Buddhist ve Maniheist çevre Türkçe eserler incelendiğinde *tarıylay* kelimesinin çeşitli kullanışlarının olduğu görülmektedir. Aşağıdaki metinlerde *tarıylay* "tarla" kelimesi, yine aynı "tarla" anlamındaki Skr. ödünçleme *kişidira* ile birlikte çift söz olarak geçmektedir. *tarıylay* şu metinlerde *kişidira* ile birlikte geçmektedir:

> *bo kişidir tarıyly sol qulyaq gödvari atly orunta suravairi birlä viramati* ... "Bu tarla (Hend.) sol kulak gödvari denilen yerde suravairi ile viramati ..." (BT VII. 4143)
>
> *arbuda atlay orunta vikatadamştiri birlä maxanasi bo kişidir tarıyly ärür...* "Arbuda adlı yerde vikatadamştiri ile maxanasi bu tarladır (Hend.)"(BT VII 4041)
>
> *... atly orunta vçira çatili birlä maxa bairava bo kişidira tarıylay ärür* "...adlı yerde vçira çatili ile maxa bairava bu tarladır (Hend.)" (BT VII 5253)
>
> *... vçira xuŋ kara birlä surabakşi bo upakişidir yaqınqı tarıyly ayız kaliŋga atlay orunta subadira birlä ...* "... vçira hung kara ile surabakşi bu upa tarlası yakınındaki tarla agız kalingga adlı yerde subadira ile..." (BT VII 5658)

Tarıylay adı ayrıca "yer" anlamındaki yer ve orun kelimeleri ile birlikte geçmektedir. yer ve orun adlarını niteleleyen bir sıfat şeklinde kullanılan tarıylay ile metinlerde çeşitli tamlamalar yapılmıştır. tarıylay yir tamlaması "tarla olacak, olabilecek yer" anlamını vermektedir. Aynı şekilde aşağıdaki metinde geçen tarıylay orunı tamlaması da "tarla yeri" anlamında kullanılmıştır.

> *qutadmış käntü täŋri täŋrisi burxan ikinti agam nom içintä yüz türlüg ögdigin ögä yıwa yrlıqamış taraylay yir osuyluy kim azqıa buşılay uruy tarıy saçsar ülgüsüz sansız tüş birdäçi...* "Kutadmış kendi yüce Burhan ikinci agama nom içinde yüz türlü methiyesini dile getirip övmüş tarla gibi azıcık sadakalık tohum saçsa sayısız ürün verecek" (MaitrH V.348/352 S. 36)
>
> *... –luy orunı ärür : alqu şiravak pratyakautlarnıŋ tarıylay orunı ärür ...* "..lı yeridir bütün şiravak pratyakautların tarla yeridir" (BT VIII B245246)
>
> *yumşak tarıglag yirlerin şı sileŋ (?) ädgü kılu tägiŋäy m(ä)n...* "yumuşak tarla yerlerini şı sileng iyi kılayım" (Suv 5291/2)

Aşağıdaki metinlerde de tarıylay kelimesine benzetmeler yapılmış, tarıylay'ın sıfatlı kullanılışları verilmiştir: üç erdinilig tarıylay "üç mücevher tarlası"; buyanlıy tarıylay "sevaplı tarla" şeklindeki kullanımla metaforik kullanımlardır, tarıylay bu cümlelerde aslî anlamından uzaklaşmıştır:

... *ädgü ögli y(a)rlıqançuçı köŋülin buyanlıγ tarıγlaγ bolmışın uqıtur...* "iyi düşünceli bağışlayıcı gönülle sevaplı yer/tarla oluşunu anlatır" (BT I B18/19)

bökünki künke tegi üç erdinilig tarıγlaγ içinte saçmış tarımış neçe buyan edgü kılınçlarım erser ... "bugünkü güne kadar üç mücevher tarlası içinde saçılmış ekilmiş ne kadar iyi amellerim$_2$ varsa, ..." (Suv 16820/22)

Tarlaların tohum atılmasından sonra ürün vermesi, bitki yetiştirmesi ile kadınının doğurganlığı arasında metaforik bir ilgi kurulmuştur. Bunun ilk örneğine Yenisey çevresi yazıtlarından Aldıı Bel'de; ikinci örneğini ise Satıraltı Kur'an Tercümesi'nde (TİEM 73Kök) görmekteyiz. TİEM 73'de geçen örneklerde metaforik kullanımlar vardır. Kadın, tarıγlaγ "tohum ekilecek yer, tarla (metinde) nikâhlı eş"dir. tarıγlaγıŋızlarqa kėl ise "hanımlarınıza yaklaşmak (cinsî münasebet)"tir:

çuçuq böri s(a)ŋun ... –un qatun tarlaγım ... m tarlaγ y... (Y 12 Aldıı Bel I, Vasil'ev 1983: 20).

çuçuş q(a)tun t(a)rl(a)γ(ı)m qırıγ yor(ı)t(ı)m (Y 72 AldııBel II, Vasil'ev 1983: 20)

ḫatunlarıŋız tarıγlaγ turur silärkä. käliŋlär tarıγlaγıŋızlarqa qayudın kim tiläsä silär aşunduruŋlar özüŋüzlärni. "Kadınlarınız sizin için bir tarladır. Tarlanıza nasıl dilerseniz öyle varın" (TİEMKök 27r/7=002/223)

İslamî çevrenin ilk eserlerinden KB'de "tohum ekilen yer" anlamında kullanılan tarıγlaγ kelimesi aynı zamanda dünya ile de metaforik bir kullanım içinde bulunmuştur. Dünyada yaşayan bir insan yaptığı güzel işlerin ödülünü alarak güzel bir şekilde yaşar veya kötü işler yaparsa bunun da karşılığında kötü bir hayat sürer. Dünya'nın tarla'ya ve dünyada yapılan işlerin de tarlaya ekilen tohum'a aktarılarak kullanılmasına, bu gerçeğin farklı bir şekilde anlatılmasına bir siyasetnâme de olan KB'de rastlamaktayız:

tarıγlaγ erür dünya ilig qutı / tarısa orar er tirilgü otı "Ey devletli hükümdar, dünya bir tarladır; insan bu tarlayı ekerse, hayat ekinini biçer" KB 1393 (Arat 1994: 109)

bu dünya içi bir tarıγlaγ turur / negü ekse munda yarın ol önür "Bu dünya bir tarladır, burada bugün ne ekilirse, yarın o biçilir" KB 4733 (Arat 1994: 342)

tarıγlaγ turur bu ajun ay ilig / negü ekse anda alır bu elig "Ey hükümdar, bu dünya tarladır; bu el buraya ne ekerse, orada onu biçer" KB 5248 (Arat 1994: 378).

3.1.2. tarıγ tarıγu yer "tarım yapmak için yer; darı ekmek için yer"

Uygur metinlerinde tarıγlaγ "tarla" kelimesinin yanısıra, "tarla" kelimesinin yerini tutan çeşitli adlandırmalar, kullanımlar göze çarpmaktadır. Bu adlandırmalar toprağın, tarlanın yerini tutan yer kelimesi ile ekilen ürünün adının kullanılması ile oluşturulmaktadır. Uygur metinlerinde geçen tarıγ tarıγu yir "ekin (darı) ekilecek yer", yür tarıγu yir "darı ekilecek yer" ve käpäz tarıγu yir "pamuk ekilecek yer" tamlamalarında da görüleceği üzere yer kelimesi yine "tarım (tahıl, darı ve pamuk) yapılacak yer" anlamında kullanılmıştır.

Sivil belgelerde geçen tarıγ tarıγu yir tamlaması "hububat ekilecek yer" için kullanılmaktadır. Belgelerden anlaşıldığı üzere tarım yapmak isteyen, ancak yeterli tarlası olmayan kişiler tarıγ tarıγu yir yani hububat ekilebilecek yer'e ihtiyaç duymaktadırlar ve bu yeri kiralamaktadırlar. Bir çeşit kiralama sözleşmesi olan bu belgelerde ekim yapıldıktan sonra bu tarlanın kirasının nasıl ödeneceği; gelebilecek vergileri kimin ödeyeceği hususlarında da bilgi verilmektedir. Burada tarıγ kelimesinin anlamını genel tarım ürünleri şeklinde almak da yararlı olabilir. Çünkü ileride görüleceği üzere diğer belgelerde yür tarıγu yer "darı ekilecek yer" ve käpäz tarıγu yer "pamuk ekilecek yer" tamlamaları geçmektedir. Bu nedenle tarıγ tarıγu yer'i "darı ekilecek yer; tarım yapılacak yer" şeklinde de anlamlandırabiliriz:

> *maŋa Tämür Bukaka tarıγ tarıγu yir kärgäk bolup kayımtunıŋ çaŋıntakı elçi birläki täŋ ülüşlüg yirin eki şıγ yaqaqa tuttum bu yirkä äkin tutsa birim alım kälzä mn tämür buqa bilür mn qayımtu bilmäz yuluγ berim kälzä ol arqalıγ bolur...* "bana Temür Buka'ya tarım yapmak için (darı ekmek için) yer gerekli olup Kayımtu'nun Çaŋın'daki Elçi ile birlikte eşit paylı yerini iki şıg darı'ya/ürün'e tuttum bu yer ekin tutsa ve birim alım vergisi gelse ben Temür Buka bilirim Kayımtu bilmez eger yulug berim (satış vergisi) gelirse o üstlenecek ..." (YamRH053/6; Özyetgin UygSB. II; Zieme 1980: 222)
>
> *maŋa ilçikä tarıγ tarıγu yir kärgäk bolup qayımtunın yol togantakı yarım äniz yerin anuqın tuttum bu yerkä näçä uruγ batsar ekägü täŋ üntürüp tarırbiz bolmış tüşin täŋ üläşürbiz...* "Bana Elçi'ye tarım yapmak için (darı ekmek için) yer gerekli olup Kayımtu'nun Yol Togan'daki yarım boş yerini hazırlamak için kiraladım. Bu yere ne kadar tohum ekilse ikimiz birlikte eşit yetiştirip/büyütüp ekeriz. Olmuş ürünü de eşit paylaşırız..." (YamRH072/6)
>
> ... *tarıγu yir* ... "tarım yapmak için (darı ekmek için) yer" (YamRH103)

3.1.3. yür tarıγu yer "darı ekme yeri"

Sivil Uygur belgelerinde yür "bir cins darı" ekimi için, tarıγ tarıγu yer'de olduğu gibi ekim için yere, tarlaya ihtiyaç duyulmakta ve bu nedenle yer kiralanmaktadır. Aşağıdaki metinlerde verilen bilgilere göre de bu yer äŋiz yer yani nadasa bırakılmış tarladır. Anlaşma şartlarına göre, tarlaya yür ekildikten sonra, ne kadar tohum biterse, ürün yetişirse, ürünü kiracı ve tarla sahibi eşit olarak paylaşmaktadır. Ayrıca bu tarlaya gelecek olan vergiler de eşit olarak ödenmektedir. yür tarıγu yer tamlaması aşağıdaki sivil Uygur belgelerinde tanıklanmıştır:

> *...maŋa mısırqa yür tarıγu yir kärgäk bolup qayımtunuŋ sıqaptaqı yarım äŋiz yirin anuqqa tudum bu yirkä niçä uruγ badza ikigü täŋ alırbiz bu yirkä birim alım kälzä ikirär yarım bilşip//// birürbiz...* "... bana Mısır'a darı ekmek için yer gerekli olup Kayımtu'nun Sıkap'taki yarım boş yerini hazırlamak için kiraladım bu yerde ne kadar tohum bitse ikimiz eşit alırız. Bu yere berim alım (vergisi) gelse ikimiz yarım (eşit) veririz..." (YamRH082/9)

> *maŋa mısırqa yür tarıγu yir kärgäk bolup qayımtunıŋ sıqaptaqı ilçi bilä ülüşlüg maŋa tägär yrım 'äŋiz yir yänä üsdünki yirni mısırqa birip aldın yrım 'äŋiz yirni anuqqa birdim bu yirkä niçä uruγ badza ikigü tŋ üläşip alırbiz...* "... bana Mısır'a darı ekmek için yer gerekli olup Kayımtu'nun Sıkap'taki Elçi ile hisseli bana ait yarım ekin yer ile yine üsteki yeri Mısır'a verip altındaki yarım boş yeri hazırlamak için kiraya verdim. Bu yerde ne kadar tohum bitse ikimiz eşit paylaşıp alırız..." (YamRH112/9)

3.1.4. käpäz tarıγu yer "pamuk ekmek için gerekli yer"

"Pamuk ekmek için gerekli yer" diye anlamlandırılan käpäz tarıγu yer tamlaması aynen tarıγ tarıγu yer ve yür tarıγu yer tamlamalarında olduğu gibi ekim yapılacak tarla'ya duyulan ihtiyaçtan dolayı, belirli şartlara bağlı olarak arazinin kiralanması ile ilgili sivil hukuk belgelerinde geçmektedir. Belgede Bay Temür adlı tarımcı, pamuk ekmek için Temiçi'nin borluq'unu; "bağ arazisini" 10 teng pamuk karşılığında kiralamaktadır. Ancak burada iki ilginç durumla karşılaşıyoruz. Bunlardan birincisi, pamuk ekmek için normal bir arazinin değil, üzüm bağı yani borluq'un tutulmasıdır. Bu ayrıca käpäz tarıγu yir'in, öyle sıradan tarlayı değil, özel bir tarlayı işaret ettiğini de gösterebilir. Bize göre ikinci ilginç durum da, pamuğun ödenmesiyle ilgilidir. Bay Temür bu on teng pamuğu güz gününde başı taşı ile birlikte verecektir. Buradaki başı taşı tamlaması ilginçtir. Bu durum Anadolu'daki pamuk ekme âdetlerine benzemektedir. Anadolu'da tarımcılar pamuk ekmek için,

tarla kiralarlar. Hatta bu tarlaya ekecekleri tohumu da tarla sahibi olan devletten veya kişiden alırlar. Ekim yapıldıktan sonra da pamuk ödemesi şu şekilde yapılır: Ekini eken kişi aldığı tohumu, yani pamuğun başını, aldığı kadarını verir ve yetişen ürün olan uçtaki pamuğu, yani taşı da anlaşma şartlarına göre pay ederler. Aşağıdaki metinde yer alan başı taşı tamlaması bu duruma çok benzemektedir. Bu durum galiba bir tek pamuk ürününde yapılıyor. Çünkü pamuk bitkisi yetiştiğinde ucunda ürün olan beyaz pamuk olur ve onun alt kısmında da çekirdeği, yani tohumu yer alır. Baş kelimesinin buğday için de kullanıldığını biliyoruz. Batı Türkçesi'nde äkin adının "buğday" anlamı vardır ve äkin başı da "başak" şeklinde verilmiştir (TS 79). Anadolu ağızlarında geçen başana kelimesi "çiftçi ortaklar arasında, tohumu kendisinden ekenin, harman kalktıktan sonra ektiği tohumluktan başka aldığı ürün" (DS II 552b) anlamı ile yaşamaktadır. Bu kelimeden de anlaşılacağı üzere ekinciler ortak tarla ektiklerinde, tohumu veren kişi, ekilen ölçüdeki tohumunu almakta, sonra da ürünü paylaşmaktadır.

> *taqıyu yıl ekinti ay on yaŋıqa maŋa bay t(ä)mürkä käpäz tarıyu yer kärgäk bolup tämiçiniŋ bu suvtaqı uturu borluqın on täŋ käpäz yaqaqa tuttum bu bu on t(ä)ŋ käpäzni küz yaŋıda başı taşı birlä berür män...*
> "Tavuk yılı ikinci ayın onuncu gününde, bana; Bay Temür'e pamuk ekmek için yer gerekli olup Temiçi'nin bu suyun karşısındaki bağını on teng pamuk karşılığında kiraladım. Bu on teng pamuğu güz gününde tohumu ve pamuğuyla veririm..." (YamRH041/7; Özyetgin UygSB.I)

3.1.5. äkinlik "ekin yeri, tarla"

(< ekin+lik*)*

ProtoTü. **äk* : Kök Tü. , Budd.Man. Tü. ç. ; İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK, KB, TİEM 73, AH -; Harezm ç.: ME, AKT, NF - ; EKıp.: CC -, MKıp. İM *äkinlik* "ekin yeri, tarla" (Battal 1934: 28); Doğu Tü.: -, ama *äkin* "ekin, ziraat" (NevayiL III. 562); Batı Tü. 1419. yy. *äkinlik* "ekin yeri, tarla" (BŞSl. 44b3), *äkinlik* "1. ekilmiş yer, üzerinde arpa buğday gibi şeyler bitmiş olan yer 2. mezraa, çiftlik 3. ... kez ekecek kadar yer" (TS 79).

Modern Tü.: MOyur: Çuv. -; MOyuz: Hal. ; Kuzeydoğu (Sibirya): Saha ; Tuva , Şor. , Altay ; Kuzeybatı (Kıpçak): Kırg. ; Kazak , Tat. Sibir Tat. ağ. , Başk. igĭnlĭk "igen säsilgän yer; baçıu" (BaşkTHl. 1993: 363a); Karay., Kumuk, KarMalk. -; GüneyDoğu: Uyg. ėkinlik (YUygTüSl. 1995: 123b), ağ. ; Özb. , ağ. ; Salar: DTSalar

, ÇingSalar ; GüneyBatı (Oğuz): Trkm. ekinlik "ekini bolan, ekilen yeri köp bolmaklık, ekin köp ekilen (yer)" (Hamzayev 1961: 799), Horasan ; Gag. ekinnik "ekinlik tarla" (GagTüSl. 1991: 89), AzTü. ekinlik "tarla, tahıl ekilecek yer" (ATSl 1994: 352) ; TTü. ekinlik "ekin ekilmiş yer" (TüSl. 1998: 681).

äk fiilinden türetilen äkinlik kelimesi "ekin ekilen yer" anlamını taşımaktadır ve islami çevre Türkçe eserlerimden BŞSl. ile İM'de geçmektedir. Ürünlerin, nesnelerin bulunduğu yeri gösteren +lXk eki ile türetilen äkinlik adı da, aynı yemişlik, zeytinlik, kavunluk adları gibi "ekinin olduğu, yetiştiği yer" yani "tarla" anlamına gelen bir addır. BŞSl'de äkinlik "ekin yeri, tarla" (BŞSl. 44b3) ve İM'de äkinlik "ekin yeri, tarla" (Battal 1934: 28) şeklinde geçen kelime için, maalesef bu eserler yeterli bilgi vermemektedir. Ancak ekin ve +lXk ekinden yola çıkarak, ekinlik'in "hububat tarımı yapılan bir tarla" olduğu kesindir.

3.1.6. äkin yeri "ekin yeri, tarla"

Metinlerde ekin ekilen yer olarak tarıγlaγ, yer vb. gibi adların yanında tarla anlamında äkin yeri tamlaması da kullanılmaktadır. Bu äkin yeri tamlaması da hububat tarımının yapıldığı bir tarlayı göstermektedir. Tahminimize göre äkin yeri tamlamasının gösterdiği alan, boş bir tarla ya da arazi olmamalıdır. Bu arazi, üstünde ekinin olduğu veya yetiştirildiği bir toprak alandır. äkin yeri tamlaması, sivil Uygur belgelerinde ve İslâmî çevre Türkçe eserlerde tanıklanmaktadır.

Sivil belgelerden YamSa09'da ekin ekilebilecek yer, yani tarla satışı anlaşması yapılmaktadır. Belgede bir äkin yir "bir ekin yeri, tarla" şeklinde belirtilen tarla, uzunluk ölçüsüyle hesaplanmış otuz tas pamuklu kumaş karşılığında satılmaktadır.

> *... sodu ögäntäki bir äkin*[2] *yirin quuş tmür baxşıtın uzun qarı bilä otuz tas böz iligdä alıp toyuru tomlıtu sattımız bu yer satıγı otuz tas bözni bitig kılmış kün üzä män kuss tämür tükäl bertim ...* "... Sodu nehrindeki bir ekin yerini Kuus Temür Bahşı'dan uzun ölçü ile otuz tas (ölçü birimi) pamuklu kumaşı elden alıp doğruca tamamen sattık. Bu yerin satış bedeli otuz tas pamuklu kumaşı senet yapıldığı günde ben Kuus Temür eksiksiz verdim" (Özyetgin UygSB. XXXV: 8/11, YamSa09)

[2] Özyetgin UygSB. XXXV'de *äkin* okunmuş, YamSa09'da ise *'äŋiz* şeklinde okunmuştur.

> *... bu tört sıçı içindäki bir äkin*[3] *yirkä bitigtäki quus tämür baxşı ärklig bolzun* ... "... bu dört sınır içindeki bir ekin yere senetteki Kuus Temür Bahşı sahip olsun ..." (Özyetgin UygSB. XXXV: 14/15; YamSa09)

İslâmî çevre Türkçe eserlerinde de äkin yeri tamlaması "tarla, ekin bulunan yer" anlamıyla karşımıza çıkmaktadır:

> *äkin yerleri satıın alıp turur* "ekin yerleri satın almıştır..." (NF 2983)
>
> *...çıqıyıl äkin yerińe barıyıl tedi ärsä, ḫatunı oylanları birlä äkin yerińe bardılar. Ḫak teʿālā qudaratı birle ekindügdin aḫşamqa tegi altundın çäkürgä yaydurdı, cümläsini yıydılar. Bir çekürgä bu ekindin qaçmış ärdi* "... çık ekin yerine var dedi ise, hatunu oğlanları ile ekin yerine gittiler. Hak teala kudreti ile ikindi vaktinden akşama kadar altından çekirge yağdırdı hepsini topladılar. Bir çekirge bu ekinden kaçmış idi" (NF 3348/10)
>
> *baqa aylanu turdı äkin yerińe tīmār qıldı äkińe* "ekin yerine (tarlaya) bakakaldı, ekine bakım yaptı" (ME 1697)
>
> *äkin yeri* "ekin yeri, tarla" (BŞSl. 44b1)

3.1.7. bir äkim yer "bir kerede ekilecek kadar olan yer"

äkim < äkim (ED 108b)

Yalnızca MK'de geçen bu tamlama bir tutam ot tamlamasındaki gibi bir kerede yapılacak olan işi anlatmaktadır. Bir ölçü birimi olarak da düşünebileceğimiz bu tamlama, "bir kerede ekilebilecek olan alanı yani tarlayı" kastetmektedir. Ancak MK'de verilen bilgiden bu alanın hangi ölçüde bir alan olduğu anlaşılamamaktadır. CLAUSON sözlüğünde ekim maddesi içinde örneklendirdiği tamlamanın anlamını "the quantity of land which can be sown (yubḍas) on a single occasion" (ED 108b) şeklinde vermektedir.

> *bīr äkim yēr* "Land of amount that can be sown at one time" MK [DankKelly. I. 50 (DLT I: 75)]

3.1.8. yer/yir "yer, toprak, yeryüzü; tarla"

ProtoTü. **yer* "earth, land" (EDAL II: 1008), [**yer, yir* (VEWT 198)]; Kök Tü. *yer*, Budd.Man. Tü. ç. *yer*; İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *yir*, KB *yir* "yer, toprak, yeryüzü" (Arat 1979: 546) , TİEMKök , AH yir "yer" (Arat 1992: LXXIV); Harezm ç.: 12. yy. ME yer "yer, yurt, dünya" (Yüce 1993: 206), 1213.yy. AKT , 14. yy. NF ; EKıp.: 14. yy. CC *yer* "Erde, Boden" (Grønbech 1942: 122); *saban yeri*

---

[3] Özyetgin UygSB. XXXV'de *äkin* okunmuş, YamSa09'da ise *'äŋiz* şeklinde okunmuştur.

"Ackerland" (tarla) (Grønbech 1942: 122); *tın yer* "Brachfeld; ungeackert akker" (nadasa bırakılmış toprak) (Grønbech 1942: 122); *algış yeri* "terra benedictionis" (bereketli yer) (Grønbech 1942: 123) , MKıp. 13. yy. KTAM. *yer* "yer, boş ve parça yer", 14. yy. Kİ. *yir* "yer, arazi" (Caferoğlu 1931: 121), 15. yy. KK. *yir* "yer" (Toparlı 1999: 131), TZ. yer "yer" (Atalay 1945: 284), DM yer "yer" (Toparlı 2003: 123); İM ; Doğu Tü.: 15.19. yy. yer "türap, zemin, arz, mahal, emlak, mesken, yerli" (ŞSul. 1298: 311), NevayiL ; Batı Tü. 1419. yy. BŞSl. *yer* "toprak"; yir/yer "1. yer, arz, zemin, toprak 2. ülke, yurt, diyar, memleket" (TS 246)

Modern Tü.: MOγur: Çuv. sĕr; MOγuz: Hal. yer, ye͟r, ye͟r, yi^{e}r "Ort, Würde, Rang, Erde, Erdboden, Anlass" (Hal. 1980: 222); Kuzeydoğu (Sibirya): Saha sir "yer" (Vasiliev 1995: 302), Dolgan. hir "erde, auch Boden, Fussboden" yaşamaktadır (DolSl. 1998: 104, 222), Tuva çer "1. zemlya, suşa // zemnoy, zemlyanoy, zemel'nıy" (TuvaSl. 1968: 528), Şor. çär "1. yer, yeryüzü, araz, dünya 2. yer, mekân, mahal" (Akalın 1995: 16), Altay cer "toprak, yer, zemin, yeryüzü" (AltaySl. 1999: 59b); Kuzeybatı (Kıpçak): Kırg. cer (KırgSl. 1994: 202); Kazak jer "1. yer, dünya 2. kara parçası, mahal 3. memleket, toprak 4. arsa, arazi" (KazakSl 2003: 175), Tat. cir "yer, arazi" (TatSl 1997: 486), Sibir Tat. ağ. , Başk. yer (BaşkThl. 1993: 326); Karay. KarT, KarL, KarK yer "zemlya" (KarayRPSl. 1974: 273), Kumuk yer "1. zemlya, zemnoy 2. zemliya, poçvagrunt // zemel'nıy, poçvennıy, 3. mesto, mestnost', mestnıy (KumRSl. 1969: 132), KarMalk. jer "1. zemlya 2. territoriya 3. uçastok 4. poçva, grunt 5. mesto, mestnost' 6. prostrastvo 7. polojenie 8. pol'" (KBRSl. 1989: 242); GüneyDoğu: Uyg. yer "yer" (YUygTüSl. 1995: 463b), ağ. jer/je "ground, earth, land, floor, world, soil, field, room, place, furrow" (Jarring 1964: 154); SUyg. yer (EDAL II: 1008), Özb. yer "yer" (Yusuf 1994: 326), ağ. ; Salar: DTSalar yer, orun, ÇingSalar yer (SalarSl. 43); GüneyBatı (Oğuz): Trkm. yer "bizin planetamızıŋ gabıgınıŋ üstüki gatı, toprak" (TrkmDSl. 1962: 293), Horasan ; Gag. er "1. yer 2. tarla" (GagTüSl. 1991: 91), AzTü. yer "1. yer küresi, dünya 2. kara parçası, 5. ekilen veya ekilmeyen toprak, arazi" (Altaylı 1994:1244); TTü. yer "1. bir şeyin, bir kimsenin kapladığı veya kaplayabileceği boşluk, mahal, mekan 3. özel ad olarak yer yuvarı, yerküre, dünya 11. üzerine yapı kurulmaya veya ekime elverişli toprak parçası, arazi, arsa" (TüSl. 1998: 2434).

Yer kelimesi, "dünya, yeryüzü" anlamlarını taşıdığı için hem tarihî Türk dili eserlerinde, hem de modern Türk lehçelerinde tarım yapılan alanlar için de kullanılır olmuştur. Tarla, bahçe, bağ, bostan vs. her alanın adının yerine kullanılabildiği gibi, bu yer adlarıyla birlikte tamlama da kurabilmektedir. Tarla anlamındaki yeri göstermek amacıyla kullanılan yer'in, tarıγ tarıγu yer, käpäz tarıγu yer, ür/yür tarıγu yer, tarıγlaγ yer, saban yeri, äkin yeri, böz yeri, äŋiz yer gibi kullanımlarını aşağıdaki metinlerde görebilmekteyiz.

Buddhist ve Maniheist çevreye ait eserlerde yer adı yukarıda da bahsettiğimiz üzere hem "toprak, yeryüzü, dünya" anlamlarında, hem de bazı belgelerde tek başına, bazı belgelerde de yukarıda örneklerini verdiğimiz tarımla ilgili terimlerle birlikte kullanılıp, yeni anlamsal alanlar kazanmıştır.

Erken tarihli Buddhist çevreye ait Maitrisimit adlı eserin Hami nüshasında, pamuk ekmeye uygun yer aranmaktadır. Bu kullanım yer'e "pamuk ekmeye uygun tarla" anlamını kazandırmaktadır.

> *tarıγçı todunlarıγ oqıp inçä tip yrlıqadı qayu käbäzkä ya[ra]şı säkiz türlüg adruqın tükällig yir ärsär anı sizlär suwap sıp sapanlap anuq uruŋlar kim mn tŋri tŋrisi burxan üçün käbäz tarıyur mn...* "Çiftçi Brahmanları çağırıp şöyle diye buyurdu. Hangi pamuğa uygun sekiz türlü seçkin mükemmel yer varsa onu sizler sulayıp, kesip sabanlayıp (sabanla sürün) hazırlayın ki ben büyük Burhan için pamuk ekiyorum ..." (MaitrH V.: 24122416)

13. 14. yüz yıl arasında tarihlendirilen sivil Uygur belgelerinde yer ile yapılan kullanımlar çok fazladır. Bu kullanımların başında tarım yapılacak araziyle ilgili olarak tarıγ tarıγu yir tamlaması gelmektedir (bkz. 3.1.2). yür taruγu yir "darı ekilecek yer" (bkz. 3.1.3.) ve käpäz tarıγu yir "pamuk ekilecek yer" (bkz. 3.1.4) ifadeleri de yer'li kullanımlardandır.

YamSa14 numaralı belgede tarım arazisi satılmaktadır. Tarıγlaγ yerine bu metinde yer adı kullanılmıştır ve yerin ölçüsü küri ölçü birimi ile yedi küri şeklinde belirtilmiş ve bu tarlanın satış bedeli de biş böz "beş pamuklu kumaş" şeklinde kararlaştırılmıştır:

> *... yeti küri yirmizni toγru tomlıtu s(a)ttım bu yerniŋ satıγı beş bözni män mısır tükäl s(a)n(a)p birdim* "... yedi küri yerimizi doğruca tamamen sattım ve bu yerin satış (bedeli olan) beş pamuklu kumaşı ben Mısır tam sayıp aldım" (YamSa145/7)

... çıyay qalançı bodunlarqa ozatın bärü çirtinniŋ tarıg[ka] tägi yerin bodun tarınıp yer başınqa qalan tutup bodun kiŋäşip qalansız quv(r)aylarqa qalanlıy yertä kuv(r)ayqa bersä bermiş yerkä qalan qodup s(a)ŋ(i)gik yerni qalanın tutmadın säkin berip quv(r)ayqa yaqasız berip yorır atı matı ärsär biz bı bitigtäki atlıyça çıyay bodunlarnıŋ küçümüz yoq üçün qalanlıy yerni mä bizkä äksitmädin s(a)ŋigik yerni tarıp säkin bermädin küçämiş yolınta biz bitigkä uda kirmişçä bodunlar qalansız kuv(r)ay birlä qayu bägkä eşikä barıp sözläsär birlä bolup sözleşir biz ... "... yoksul kalancı halklara eskiden beri Çirtin'in ekinli arazisine kadar yerini halk ekip yer başına kalan (vergisi) ödeyip halk müşavere edip, kalan vergisi olmayan cemaatlere kalanlı yerden cemaate verse, verdiği yere kaln (vergisi) koyup manastıra ait yerin kalanını ödemeden sekin (vergisi) verip cemaate kirasız verip geçerli adı madı her ne ise (?) biz bu senetteki adları geçen kadar yoksul halkların, gücümüz olmadığı için kalan vergisine tâbi yeri de bize küçültmeden manastıra ait yeri ekip säkin (vergisi) vermeden zorladığımız hakkında biz senede uyarak girmiş kadar halklar kalansız cemaat ile hangi (sorumlu amir) beye, hanıma varıp söylesek beraber olup sözleşiriz ..." [T II Nr. 4 (Özyetgin UygSB. XXV. 5/16; USp 77]

tarıy tarır yerin bodun tarınıp yer başıŋa kalan tutup ... "... darı ekilecek yeri halk ekip biçip, yer başına (da) kalan (vergisini) verip ..." (TT I. 208)

... bu yastuqnı alıp uyur [tarır yer]in tarıp qalan tutup qayuqa köçüp barmatın turur ... "... bu yastuk'u (parayı) alıp dürüstçe ekilecek yerini işleyip (ekip) kalan (vergisine) tâbi olup hiçbir yere göçüp gitmeden durur ..." (TM 111 U 598, Özyetgin UygSB. XX17/18; Zieme 1982: 263267)

... s(a)ŋigik yerni tarıp säkin bermädin... "... manastıra ait yeri ekip säkin (vergisi) vermeden ..." (T II Nr. 4, USp 7713) (Özyetgin 2004)

maŋa Tämür Bukaka tarıy tarıyu yir kärgäk bolup kayımtunıŋ çaŋıntakı elçi birläki täŋ ülüşlüg yirin eki şıy yaqaqa tuttum bu yirkä äkin tutsa birim alım kälzä mn tämür buqa bilür mn qayımtu bilmäz yuluy berim kälzä ol arqalıy bolur... "bana Temür Buka'ya tarım yapmak için (darı ekmek için) yer gerekli olup Kayımtu'nun Çangın'daki Elçi ile birlikte eşit paylı yerini iki şıg darı'ya/ürün'e tuttum bu yer ekin tutsa ve birim alım vergisi gelse ben Temür Buka bilirim Kayımtu bilmez eger yulug berim (satış vergisi) gelirse o üstlenecek ..." (YamRH053/6; Özyetgin UygSB. II; Zieme 1980: 222)

maŋa tınsıduqa yir [kärgäk] bolup çikäztäki tarıy nätäg ... kölni yazlıy küzlüg ... yarım şıq tarıy iki küri ür yaqa birgükä t ... bu yirkä äkin tuta [birim alım] kälzä mn tınsıdu bilür ... mn yuluy birim bolza [ol arqa] –lıy bolur "Bana Tınsıdu'ya yer gerekli olup Çikäz'deki darı gibi ... gölü yazlık ve kışlık ... yarım şık darı (Hububat?) iki küri darı faiz vereceğim. Bu yer ekin tutsa birim alım vergisi gelse ben Tınsıdu bilirim yulug berim (satış vergisi) gelirse o üstlenecek ..." (U 5268, Zieme 1980: 225; Özyetgin okuyuşu: *bu yerkä 'äŋiz tuta [berim alım] kälsä män tınsıtu bil[ür]...* UygSB. XXII. 7/8) (YamRH06)

atız yerniŋ berim ... yerniŋ berimtä bilürbiz "parselli yerin berim... yerin beriminden sorumluyuz" (Özyetgin UygSB. XXXIII: 10/11; YamMi32)

yer kelimesi aşağıdaki sivil Uygur belgelerinde borluk "bağ" adı ile birlikte de geçmektedir. Buradaki borluk yer ifadesinde yer, Türkçedeki tarla yeri, ekin yeri kullanımı gibi bir kullanıma sahip olmalıdır. Tabiki borluk yer ifadesindeki yer'i tek başına "ekin yeri" şeklinde de ayrı ayrı bağ ve yer olarak düşünmemiz mümkündür. Aşağıdaki ikinci belgede borluqnıŋ yerniŋ ifadesinin ardından qalanı bolsar "yer vergisi olsa" ifadesinin geçmesi, bu belgede geçen yer kelimesinin "tarla" anlamında kullanıldığını gösterir. Bilindiği üzere qalan vergisi de tarımla uğraşan kişilerden alınan bir toprak vergisidir. Bu durum da bize yer adının "tarla" anlamında kullanıldığını gösterir:

> *tog(r)ıl tirigintä bir bakırma berim kodmatın borluk yer suw äw bark tükäl kodup taŋut bartı* "Togrıl hayatında/dirliğinde bir bakır bile berim bırakmadan bağ, yersu, evbark hepsini bırakıp Tangut'a gitti" (Özyetgin 2004:65; SJKr 4/638; JWli 5.9)
>
> *[täng] käpäzi ... borluqnıŋ yerniŋ /// qalanı bolsar män tämiçi bilürmän bay tämür bilmäz ...* " ... teng pamuğu ... bağın, arazinin .... kalan (vergisi) olsa, ben Temiçi bilirim (öderim), Bay Temür bilmez (ödemez) ..." [TM 73 (U5279) (Yam RH12, Özyetgin UygSB. XXXIX)]

yer kelimesinin "tarla, bir ürünün yetiştirildiği yer" şeklindeki kullanımına örnek olarak aşağıdaki sivil belgede geçen böz yerleri ifadesini örnek verebiliriz. Bu ifadeyi, "pamuklu kumaş yeri" olarak değil, "böz yapımının anamaddesi olan käpäz'in yani pamuğun yetiştirildiği yer" anlamında düşünmek gerekir. Çünkü metinde bu böz "bez" yerlerine tintsuy vergisini almak için gelecek olan tsaŋçı ayıçı'ların "vergi memurları" bu tarlalara alınmaması konusu işlenmektedir:

> *bu murutluk aryadannıŋ borlukıŋa kap bert böz yerläriŋe tintsuyların tsaŋçı agıçılar almazun 'şwlw yulug berim kuanposı künçit käpäz bor çobra başlap ert bert almadın iş küç işlätmäzün* "Bu Murutluk Manastırının bağına kap vergisi, pamuk tarlaları için tintsuy (vergilerini) hazinedarlar (vergi tahsildarları) almasınlar! 'şwlw (?) yulug birim (satış vergisi için) kuanposu (kumaş), susam, pamuk, şarap, giysi başta olmak üzere ert bert (vergi almadan iş küç (iş mükellefiyeti) koymasınlar" (Özyetgin UygSB. XXVII: 38/42; U 5317, Zieme 1981: 237/263)

Yer kelimesi Türkçede "yer, toprak, dünya, yeryüzü" gibi anlamları taşıyan bir kavramdır. Eski Türkçeden itibaren eserlerde sık bir şekilde bu anlamlarda kullanılan kelimenin "tarla" anlamı da vardır. Korpusda yer alan metinler taranırken "tarla" anlamı taşıyan yer, dikkate alınmıştır. Yer kelimesinin bazı metinlerde doğrudan "tarla" kavramını karşıladığını; bazen de tarla ile metonimik ilişki içinde

kullanıldığını görmekteyiz. Türkçenin zenginliğini gösteren bu kullanımı özellikle KB'de görmekteyiz.

Divan'da verilen aşağıdaki örnek yer kelimesinin tam olarak "tarla" anlamında kullanıldığını göstermektedir:

ol yērig sabanlādı "He ploughed the ground" (DankKelly. II. 593).

KB'de verilen aşağıdaki örnekler de yer kelimesinin Türkçe'de "tarla" anlamıyla kullanıldığına dair kanıtlardır:

bu türlüg çiçek yirde munça beḍiz / yazı tay qır oprı yaşıl kök meŋiz "Yerde bin bir çiçek, bin bir manzara, düzlük, dağ, sahra, vâdi yeşil ve mâvi renkler ile örtülmüş" KB 96 (Arat 1994: 18).

yayız yir baqır bolmayınça qızıl / ya otta çiçek önmegince yaşıl "Kara toprak kızıl bakır oluncuya kadar, ateşten yeşil çiçek çıkıncaya kadar..." KB 120 (Arat 1994: 20).

yayız yir yaşıl suw yaraştı bile / ara miŋ çiçekler yazıldı küle "Kara toprak, mâvi su birbiri ile uyuştu; ortada binlerce çiçek gülerek, açıldı" KB 3212 (Arat 1994: 236).

oyul qız kişim tip neŋin irkmese / ya yir suw bayım tip kümüş tirmese "Çolukçocuk ve karım diye, mal toplamamalı veya mülk ve bağbahçe edineceğim diye, gümüş yığmamalıdır" KB 2278 (Arat 1994: 170).

könilik üçün kök adaqın turur / yayılmaz üçün yirde ot yim önür "Doğruluk yüzünden gök ayakta durur; yer sâbit olduğu için, üzerinde ot ve ekin biter" KB 5600 (Arat 1994: 401).

KB'de geçen örneklerde Ar. dünyā kelimesi ile tarıylay metafor olarak kullanılmıştı (Bkz. tarıylay). Ancak aşağıda verilen örneklerde tarıylay ile yer arasında metonimik (ad aktarması) bir kullanım vardır. Aşağıdaki örneklerde ekin ekilen yer'in adı olan tarıylay geçmemekte, bunun yerine yer kullanılmaktadır:

negü ekse yirke yana ol önür / negü birse ewre anı oqalur "Yere ne ekilirse, yine o biter; ne verilirse, karşılığında aynı şey alınır" KB 1394 (Arat 1994: 109).

negü ekse yirke yana ol ünür / oyul toysa qılqı ataqa yanur "Yere ne ekilirse, yine o biter; oğlunun tabiatı da babasına çeker" KB 1624 (Arat 1994: 125).

3.1.9. saban yeri "tarla"

Saban bilindiği üzere tarımın en önemli aletlerinden biridir. Saban, öküz gibi hayvanların çektiği tış denilen sivri ucuyla toprağı delen ve dağıtan böylelikle de tohumun toprağın içine rahatça girmesini sağlayan bir alettir. O dönemler tarlada

kullanılan en önemli alet olan saban, aynı zamanda kullanıldığı yeri de göstermiştir. Modern lehçelerde de saban'ın "tarla, yer" anlamları ile kullanıldığı EREN tarafından ifade edilmektedir (Eren 1979: 12).

Araç adı saban ile yer kelimesinin tamlama kurması ile oluşturulan saban yeri "saban yeri, tarla" tamlaması Kuman Kıpçak Sözlüğü CC'de geçmektedir:

saban yeri "Ackerland" CC (Grønbech 1942: 210).

3.1.10. orun "yer, tarla"

ProtoTü. *orun: Kök Tü. , Budd.Man. Tü. ç. orun "Ort, Stelle, Stätte" BT VIII (1977: 113); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK orun (DLT II. 72), KB orun "yer" (KB 110) , TİEM 73Kök , AH ; Harezm ç.: 12. yy. ME , 1213.yy. AKT , 14. yy. NF ornı qayu yer turur (NF 145); EKıp.: 14. yy. CC orun "Platz, Stelle" (Grønbech 1942: 179), MKıp. 13. yy. KTAM. , 14. yy. Kİ. orun "mahel, yer" (Caferoğlu 1931: 63), 15. yy. KK. , TZ. ; DM , İM ; Doğu Tü.: 15.19. yy. orn (Sanglah 71v 5), orun "bedel, mekân, mahal, rütbe sahibine mahsus olan makam teşrifatı" (ŞsulSl. 31); Batı Tü. 1419. yy. orun "makam, mevki, menzil, yer"(TS 164)

Modern Tü.: MOγur: Çuv. vırăn "1. mesto 2. uçastok ploşçad 3. mestnost' 4. provintsiya periferiya 5. çast' yesta, prazvedeniya 6. polojeniye 7. doljnost', post, sluyba rabota 8. postel', loje 9. pristanişçeye pribejişçye 10. osnovaniye, priçina povod" (ÇuvSl. 1982: 87); MOγuz: Hal. ; Kuzeydoğu (Sibirya): Saha oron (EDAL II. 1062); Dolgan. onnu (EDAL II. 1062), Tuva orun "1. krovat' 2. mesto, sideniye" (TuvaSl. 1968: 327), Şor. , Hakas ornı (EDAL II. 1062), Altay orun "1. yer 2. yatak" (AltaySl. 1999: 140b); Kuzeybatı (Kıpçak): Kırg. orun "yer, mahal" (KırgSl. 1994: 601); Kazak orun "1. yer, mekan 2. mevki, makam 3. önem hususiyet, özellik" (KazakSl. 2003. 418), Tat. urın "1. yer, mekan 2. görev, vazife, mevki, makam" (TatSl. 1997: 361), Başk. urın (BaşkTHl. 1993: II. 480b); Karay. Kar.L., Kar.T., Kar.K. orun "mesto, mestnost'" (KarayRPSl. 1974: 433), Kumuk orun "mesto 2. postel'" (KumRSl. 1969: 246), KarMalk. orun "1. mesto 2. postel', 3. mesto, doljnost' 4. umestilişçe 5. pomeşçeniye dlya soderjaniya (KBRSl. 1989: 503), orun "Stall" (PrK. 126, PrB. 247); GüneyDoğu: Uyg. orun "yer" (YUygTüSl. 1995: 298a), ağ. orun/o.n/on "place, bed, instead" (Jarring 1964: 215); SUyg. ornı (EDAL II.

1062), Özb. urin "1. yer 2. görev, vazife" (Yusuf 1994: 196), ağ. ; Salar: DTSalar DTSalar orun, ÇingSalar bumun (SalarSl. 17); GüneyBatı (Oğuz): Trkm. orun "1. yerleşmek, cylaşmak oturmak üçin yer, cay 2. yer, derek, övez 3. vezipe, gulluk" (TrkmDSl. 1962: 492), Horasan ; Gag. , AzTü. ; TTü. orun "1. özel yer 2. makam, mansıp, mesnet, mevki" (TüSl. 1998: 1701.

Orun adı ile ilgili olarak CLAUSON "place" ve daha özel olarak "high place, throne" anlamlarını vermektedir (ED 233). Kelime tek başına da kullanıldığı gibi özellikle yir "yer" ve linxua "Lotus çiçeği" ile birlikte geçtiğini belirten CLAUSON, kelimenin buγday ve tarıγlaγ ile kurulan tamlamalarına yer vermemiştir (Bkz. ED 233). "yer" anlamını taşıyan orun adı tek olarak metinlerde "yer, mahal" anlamlarıyla kullanılmıştır. Eserlerde orun sık geçmektedir. Ancak biz burada bu kullanımları değil, tarımla ilgili olan kullanımlarını vereceğiz.

orun kelimesinin tarıγlaγ kelimesi ile birlikte kullanılması ilginçtir. Buddhist ve Maniheist çevre metinlerinde tarıγlaγ adıyla ve tarı fiilinin türevleriyle devamlı olarak yir adı birlikte kullanılmış ve bu kullanımlarda yer adı "tarla" anlamı kazanmıştır. Aşağıda verilen örnekte de orun kelimesi tarıγlaγ adı ile birlikte tarıγlaγ orunı yani "tarla yeri" anlamında kullanılmıştır. Bu tür kullanımlar bugün de Türkiye Türkçesinde vardır: tarla yeri, ekin yeri, buğday yeri vs.

> ... *–luγ orunı ärür : alqu şiravak pratyakautlarnıŋ tarıγlaγ orunı ärür* ...
> "..lı yeridir bütün şiravak pratyakautların tarla[2] yeridir" (BT VIII B245246)

3.1.11. äŋiz "anızlık, boş tarla, nadasa bırakılmış tarla"

(UWb. 387b; ED 191192; VETW V 21b, 45b; Eren 1993: 13)

Buddhist ve Maniheist çevreye ait metinlerde *äŋiz* ve *'äŋiz* şekillerinde yazılan kelime, İslamî çevre metinlerinde *aŋız* şeklinde geçmektedir. CLAUSON kelimenin anlamını "a stubblefield" olarak vermiştir (ED 191a). RÖHRBORN ise *äŋiz* için şu anlamları vermektedir: "'Stoppeln, Stroh', 'Stoppelfeld, Brachland' (?) oder 'Stoppelsteuer, Erntesteuer'" (UWb. 387b). Eserlerdeki *z* ve *n* harflerinin yazılışından kaynaklanan yanlış okumalardan dolayı *äŋiz* ve *äkin* adları karıştırılmıştır. Sözgelimi ... *sodu ögäntäki bir äkin yirin* ... "... Sodu nehrindeki bir

ekin yerini ..." (Özyetgin UygSB. XXXV: 8, YamSa09) ve ... *bu tört sıçı içindäki bir äkin yirkä* ... "... bu dört sınır içindeki bir ekin yere ..." (Özyetgin UygSB. XXXV: 14; YamSa09) cümlelerinde *äkin* olarak okunan kelime, YAMADA tarafından *äŋiz* şeklinde okunmuştur.

Äŋiz'in Buddhist çevre metinlerindeki anlamı "saman"dır. RÖHRBORN, MaitrH XI 6b 23'de geçen *hua yavışyu töltäglik äŋizindin termiş ev bark* cümlesini "ein Haus, zusammengebracht aus Blumen, Blättern und PolstreungsStroh" şeklinde anlamlandırmış, *töltäglik äŋizi* ifadesini de "PolstreungsStroch" "yün, pamuk samanı" olarak vermiştir (UWb. 387b).

> *Vrhar säŋräm sanlıy otın äŋizin yılkıka otlattımız* "Manastırın[2] otunu samanını at sürüsüne otlattık" (Maitr. 201r 27) (UWb. 387b).

RÖHRBORN'un sözlüğünde verdiği anlamlara göre *äŋiz*'in, "anız, saman" anlamlarının yanısıra "anızlık tarla, sürülmemiş tarla; anız vergisi, hasat vergisi" anlamları da vardır. RÖHRBORN sivil Uygur belgelerinde geçen *äŋiz yer*'in hazırlanmak için tutulmasından sonra gelebilecek olan alım berim vergilerinden dolayı, äŋiz'e "anız vergisi, hasat vergisi" anlamlarını vermiştir. *Äŋiz yer*'in "boş tarla, nadasa bırakılmış tarla" şeklinde anlamlandırılması belgelerin anlamsal bağlamına uygun düşmektedir. Çünkü, anızlık arazi kiralandıktan sonra, tohum ekiliyor ve yetişen ürün taraflar arasında paylaşıldıktan sonra alım berim vergileri de gelince, yine vergiler de taraflarca eşit olarak karşılanıyor. Sivil Uygur belgelerinde de genelde bu tür bir bağlam çerçevesinde olaylar anlatılmaktadır. Arazi kiralama metinlerine göre *tarıy tarıyu yer* veya belli ürünleri ekmek için arazi kiralanmaktadır. Sivil Uygur arazi kiralama ve satış metinlerinin çoğunda, kiralama ve satış için anızlık arazilerin seçildiğini görmekteyiz. Bu arazileri, daha önce hasat edilmiş ve üstünde biçilen ürünlerin köklerinin, yani *äŋiz*'lerin olduğu boş tarla şeklinde düşünüyoruz. Erken İslâmî çevre Türkçe eserlerinden MK'de de *aŋız* için "buğday ve buğdaya benzer şeyler biçildikten sonra tarlada kalan biçilmiş kökler" (DLT I. 94) açıklaması yapılmaktadır. Kelime Batı Türkçesi eserlerinde de *aŋız* şeklinde tanıklanmaktadır (BŞSl. 44b9). Tarama sözlüğünde de kelimenin anlamı "ekin biçildikten sonra tarlada kalan köklü sap" anlamıyla tanıklanmaktadır (TS 10). *Anız*, Türkiye Türkçesi'nde de yaşamakta olup kelimenin "1. ekin biçildikten sonra kalan

tarlada kalan köklü sap 2. ekin biçildikten sonra sürülmemiş tarla" anlamları vardır (TüSl. 1998: 111). Kelimenin anlamından yola çıkarak 'anız'lı tarlanın, hasat edilmiş, boş bir tarla için de kullanıldığını söyleyebiliriz. Sivil Uygur belgelerinde de ürün ekmek için tarla kiralanırken 'anız'lı tarlaların kiralandığını söyleyebiliriz.

Aşağıdaki metinlerde anızlık arazi tarım işleri için istenmekte olup, çeşitli ürünlerin ekimi için kiralanmaktadır. Bu metinlerde araziler üzerinde her ne ekin ekilirse ekilsin, bu ekin paylaşılacak ve bu ürünlerle ilgili vergiler gelirse tarafların beraber karşılayacaklarını bildirmektedirler. YamRH05'de ise araziyi kiralayan kişi, vergileri de ödeyecektir:

> *maŋa ilçikä tarıγ tarıγu yir kärgäk bolup qayımḍunıŋ yol toγantaqı yarım äŋiz yirin anuqqa tuḍtum bu yirkä näçä uruγ baḍsar ikägü täŋ ünḍürüp tarırbiz bolmış tüşin täŋ üläşürbiz bu yirkä bir<i>m alım kälsär ikägü täŋ bilirbiz* .. "Bana Elçi'ye tarım yapmak için (darı ekmek için) yer gerekli olup Kayımtu'nun Yol Togan'daki yarım boş yerini hazırlamak için kiraladım bu yerde ne kadar tohum bitse ikimiz yetiştirip ekeriz ve olmuş, yetişmiş ürünü de eşit paylaşırız. Bu yere birim alım vergisi gelirse ikimiz eşit biliriz (öderiz)" (YamRH072/8)

> *maŋa tämür bukaka tarıγ tarıγu yir kärgäk bolup kayımtunıŋ çaŋıntakı elçi birläki täŋ ülüşlüg yirin eki şıγ yaqaqa tuttum bu yirkä 'äŋiz tuḍza birim alım kälẓä män tämür buqa bilür män qayımtu bilmäz uluγ birim kälẓä ol arqalıq bolur* ... "bana Temür Buka'ya tarım yapmak için (darı ekmek için) yer gerekli olup Kayımtu'nun Çangın'daki Elçi ile birlikte eşit hisseli yerini iki şıg (darı, ürün) faiziyle tuttum, kiraladım. Bu yeri anız (boş tarla) tutsam ve berim alım vergisi gelse, ben Temür Buka bilirim, Kayımtu bilmez. Yulug berim (satış vergisi) gelse o bilir, üstlenir ..." (YamRH053/9)

> *biçin yıl ram ay iki //// maŋa tınsıduqa yir [kärgäk] bolup çikäztäki tarıγ nätäg ... kölni yazlıγ küzlüg ... yarım şıq tarıγ iki küri ür yaqa birgükä t ... bu yirkä äkin tuta [birim alım] kälzä mn tınsıdu bilür ... mn uluγ birim bolza [ol arqa] –lıγ bolur* ""maymun yılı birinci ay iki... Bana Tınsıdu'ya yer gerekli olup Çikäz'deki darı gibi ... gölü yazlık ve kışlık ... yarım şık darı (Hububat?) iki küri darı faiz vereceğim. Bu yer ekin tutsa birim alım vergisi gelse ben Tınsıdu bilirim büyük vergi gelse o yardımlı olur/yardım eder ..." (U 5268, Zieme 1980: 225; YamRH061/10)

> ... *ononç ay ... tarıγu yir ...yrım äŋiz yirin* ... "... onuncu ay ... ekilecek yer ... yarım boş yeri (tarlayı) ... (YamRH10 1/6)

Aşağıdaki metinlerde yür "darı" ekimi için arazi kiralanmakta olup, her iki metinde de ürünler ve vergiler arazi sahibi ve kiracı tarafından ortak paylaşılmaktadır:

...maŋa mısırqa yür tarıyu yir kärgäk bolup qayımtunuŋ sıqaptaqı yarım äŋiz yirin anuqqa tudum bu yirkä niçä uruy badza ikigü täŋ alırbiz bu yirkä birim alım kälzä ikirär yarım bilşip//// birürbiz... "... bana Mısır'a darı ekmek için yer gerekli olup Kayımtu'nun Sıkap'taki yarım boş yerini hazırlamak için kiraladım bu yerde ne kadar tohum bitse ikimiz eşit alırız. Bu yere berim alım (vergisi) gelse ikimiz yarım (eşit) veririz..." (YamRH082/9)

... maŋa mısırqa yür tarıyu yir kärgäk bolup qayımtunıŋ sıqaptaqı ilçi bilä ülüşlüg maŋa tägär yrım 'äŋiz yir yänä üsdünki yirni mısırqa birip aldın yrım 'äŋiz yirni anuqqa birdim bu yirkä niçä uruy badza ikigü tŋ üläşip alırbiz alım birim kälzä ikrär tŋ bilişip tŋ birürbiz... "... bana Mısır'a darı ekmek için yer gerekli olup Kayımtu'nun Sıkap'taki Elçi ile hisseli bana ait yarım ekin yer ile yine üsteki yeri Mısır'a verip altındaki yarım boş yeri hazırlamak için kiraya verdim. Bu yerde ne kadar tohum bitse ikimiz eşit paylaşıp alırız. Alım birim vergileri gelse ikimiz eşit bilerek eşit veririz..." (YamRH112/11)

Aşağıdaki metinde başlangıçtaki eksik kısımdan dolayı hangi ürünün ekileceği belli değildir. Ancak ileride bahsedilen harmandan sonraki *arpa* paylaşımından dolayı, bu anızlık arazinin arpa ekimi için istendiği anlaşılmaktadır:

... açarınıŋ bärk toyantaqı bir 'äŋiz yirin anuqqa tuḍtum örḍgüntä anuq bolmışta iki şıy arpanıŋ tüşin tilik toyrul alır tört küri arpa män tilik toy<r>ul bulda açari<qa> birip alḍı küri bulda açari ... "Bärk Togan'daki bir boş yeri (tarlayı) hazırlamak için kiraladım harmanda hazır olduğunda iki şıy arpanın ürününü/faizini Tilik Togrul alır dört kür, arpayı ben Tilik Togrul Bulda Acari'ya verip altı küri Bulda Açari ..." (YamRH093/7)

Aşağıdaki belgede de *borluk* "bağ" ihtiyacından dolayı bir *äŋiz* bağ kiralanmaktadır. Ancak bu metinde görülen bir özellik, bağ boş tutulduğunda yer vergisi de gelmektedir:

yunt yıl ikinḍi <ay> säkiz oḍuz<qa> maŋa qyımtuqa ädläp yigü borluq kärgäk bolup mısırnıŋ şukütäki borluqsın aldım bu borluqqa äŋiz tuḍza birim alım kälzä män mısır bilürmän qyımdu bilmäz... "At yılı ikinci (ay) yirmi sekiz(de) bana Kayımtu'ya işleyip yemek, geçinmek için bağ gerek olup Mısır'ın Şukü'deki bağını aldım bu bağı anız (boş tarla) tutsam ve berim alım vergisi gelse ben Mısır bilirim Kayımtu bilmez" (YamMi221/8)

Kelime aşağıdaki metinlerde de geçmektedir. Kelimenin kullanım alanlarına göre yine "boş tarla, arazi" anlamını görmekteyiz. YamMi20 numaralı metinde ise *äŋiz* toprak vergileriyle birlikte geçmektedir.

qpıy qodyu umdu borluy äŋiz trıy ür käpäz qavlalıq äŋiz basıy salıy nägümä qaḍılmazbiz salmazbiz tip bu budaşiri baxşıqa tapşurup birtimiz "kabın, kodgu, umdu, borluk anız (boş bağ), tarıg, ür, käpäz, kavlalık anız (boş tarla), basıg, salık (vergilerinin) hiçbirine karışmayız deyip bu Budaşiri bahşı'ya teslim edip verdik" (Özyetgin 2004: ?) (YamMi2013/16)

//// abız (?) yaq (?) äŋiz (...)t /// "... boş tarla ..." (YamMi325)

.... bi<r>ginçä bar yoq bolza män mäniŋ samdukütäki paynı bilä tŋi {=täŋ} ülüşlüg yarım äŋiz yirtä mŋa tägär bölük ülüşlüg yirim birşün ... ".... verdiğinde var yok olsa ben benim Samdukü'deki payı ile eşit paylaşımlı yarım boş tarlada bana düşecek parça paylı yerimi versin..." (YamLo157/11)

yänä yol toyantaqı yrım 'äŋiz yirimni qayımtuqa täşgürüşüp üşülüşüp ... "... yine Yol Togan'daki yarım boş yerimi Kayımtu'ya değiştirip anlaşıp ..." (YamEx023/4)

3.1.12. kişidir (~kişidira) "tarla, arazi"

Uygur metinlerinde tarla, arazi için Sanskritçeden ödünçleme kişidir (~kişidira < Skr. kṣetra MW 332a kshetra) "tarla, arazi" kelimesine de rastlamaktayız. Kelime, aşağıdaki metinlerde tarıylaγ ile ikileme olarak kullanılmıştır. Sadece BT VII'de gördüğümüz bu kullanımlar eserde geçen dinî motifleri daha iyi anlatabilmek için, kişidira ve tarıylaγ birlikte kullanılmıştır. Belki de, çevirinin yapıldığı dönemde kişidira kelimesi bilinmediği için yanında kelimenin Uygurcası tarıylaγ da verilmiştir.

arbuda atlaγ orunta vikatadamştiri birlä maxanasi bo kişidir tarıyly ärür... "Arbuda adlı yerde vikatadamştiri ile maxanasi bu tarladır (Hend.)"(BT VII 4041)

... atly orunta vçira çatili birlä 53. maxa bairava bo kişidira tarıylaγ ärür "...adlı yerde vçira çatili ile maxa bairava bu tarladır (Hend.)" (BT VII 5253)

bo kişidir tarıyly sol qulyaq gödvari atly orunta suravairi birlä viramati ... "Bu tarla (Hend.) sol kulak gödvari denilen yerde suravairi ile viramati ..." (BT VII. 4143)

... vçira xuŋ kara birlä surabakşi bo upakişidir yaqınqı tarıyly ayız kaliŋga atlaγ orunta subadira birlä ... "... vçira huŋ kara ile surabakşi bu upa tarlası yakınındaki tarla agız kalingga adlı yerde subadira ile..." (BT VII 5658)

3.1.13. tarıγsız (yer) "ziraat yapmaya uygun olmayan yer"

(< tarıγ+sız*)*

Tarıγ adına yokluk bildiren sıfat yapım eki +sız ekinin getirilmesi ile oluşturulan tarıγsız, yalnızca erken İslâmî çevre eserlerinden TİEM 73 Satıraltı Kur'an Tercümesi'nde geçmektedir. Kuran metninde tarıγsız "ekinsiz, ekin bitmeyen, yetişmeyen 'yer'" anlamında kullanılmaktadır:

> *içimizä män ornat(t)ım oγlum qızımdın bir özikä tarıγsız. ayırlıγ äwnüŋ üskindä* "Ey sahibimiz, rabbimiz namazı dosdoğru kılmaları için ben neslimden bir kısmını senin beytül harem'inin yanında ziraat yapılmayan bir yere yerleştirdim" (TİEM73 Kök 191r/6=014/037)

3.1.14. käpäzlik "pamuk yetiştirilen yer"

[(< käpäz < Pali. kappāsa (Pelliot); < Hotan. kapāysä < Sank. karpāsa (Moriyasu 1991), Yamada 1993) ve Raschmann 1996) (Bilgi için bkz. Rybatzki 2001: 148; ayrıca bkz. ED 692b, Raschmann 2000: 26)] + Tü. +lIk.

Käpäz "pamuk" eski Türk tarımında ekimi çok fazla yapılan tarım ürünlerinden biri olmuştur. Özellikle sivil Uygur belgelerinde pamuk ekimi için käpäz tarıγu yer "pamuk ekmek için gerekli yer/tarla" ihtiyacı duyan tarımcılar, tarla kiralamışlardır. Ancak Buddist ve Maniheist çevre Türkçe metinlerinde ve sivil Uygur belgelerinde käpäz "pamuk" tarımı yapılan yer için sadece käpäz tarıγu yär ve yär kelimeleri geçmektedir. Käpäz "pamuk" tarımı yapılan tarla için erken İslamî çevre eserlerinden DLT'de käpäzlik "pamuk tarlası" adı de geçer. Käpäzlik, Eski Türkçedeki qavlalıq "sebze bahçesi", yemişlik "meyve bahçesi", borluq "üzüm bağı" gibi yer bildiren +lXk eki ile türetilen bir yer adıdır.

DLT'de käpäzlik ve käpäzlig adları geçmektedir ki, bunlar sırasıyla "pamuk tarlası" ve "pamuklu (pamuğu olan kişi)" anlamlarını taşırlar. DLT'de bu kelimeler için şu bilgi verilir: käpäzlik "pamukluk, pamuk biten yer. Kişi için söylenecek olursa käpäzlig er denir, "pamuk sahibi adam" demektir" (DLT I: 507). Clauosn sözlüğünde bu her iki veriyi de de Hap.Leg. olarak vermiştir (ED 692b).

Kelime modern Türk lehçelerinden Yeni Uygurca'da kėvezlik "pamuk tarlası" (SalarSl. 136) (YUygTüSl. 1995: 199a) ve ağızlarda kebɛzlik/kev'ɛzlik/kɛvɛzlik "cottonfield" şeklinde yaşamaktadır (Jarring 1964: 168)

3.2. HARMAN YERLERİ

3.2.1. örtgün "harman yeri"

< örtgün. ört "örtmek, kaplamak'tan (ört - ED 202b)

ED'de örtgü:n şeklinde maddelenen kelime ört fiilinden türetilmiştir. Etimolojik olarak "bir şeyi kapamak", pratikte "otluk", "kuru ot yığını" anlamlarının olduğunu belirten CLAUSON kelimenin, Hakaniye Türkçesinde "harman yeri" anlamını taşıdığını belirtir (ED 206a). ERDAL, "büyük ot yığını (İng. haystack)" şeklinde anlamlandırdığı kelimeyi ürtgün şeklinde okumuş, sözcüğü ürt "örtmek, kaplamak" fiilinden getirmiştir. Ancak ERDAL kelimenin Uygur metinlerindeki yürtgün (Maitr. 167 v31) ve yürtül şekillerini de dikkate alarak *hürtgün şeklinden gelebileceğini ifade etmiştir (Erdal 1991: 328). YAMADA "Tenne" anlamını vermektedir (Yamada 1993). Kelime ile ilgili olarak modern lehçelerden Başkurt Türkçesi'nde ürtᵭin (BaşkTHl. 1993: 498b) adına ve kelimenin kök fiili ürt fiilinin şekillerine rastlanılmaktadır. Yeni Uygur Türkçesindeki ördümek fiili, "hububatı yığma, çeç yapma" (YUygTüSl. 1995: 306b) ve yine Gagauz Türkçesinde fiilin türevi örtlenmee "tarlada buğdayı yakmak" (GagTüSl. 1991: 189) görülmektedir. Türkiye Türkçesinde de bu sözcüğün yerini Farsaça'dan ödünçlenen ḫırman kelimesi almıştır (Bkz. 3.2.2).

Ördgün kelimesini 13.14. yy'a tarihlendirilen sivil Uygur belgelerinden arazi satış belgesi YamSa06 ve arazi kiralama belgesi YamRH09'da görmekteyiz. Bu belgelerden YamSa06'da satılacak arazinin sınırları belirtilirken arazinin doğu tarafında Burhan Kulı adlı şahsın harman yeri'nin olduğu ve kuzey tarafında da Buyançuk adlı kişinin harman yeri'nin olduğu belirtilmektedir. Satılacak arazi harman yerlerinin arasında tarıma müsait bir arazidir. Bu belgeden yola çıkarak Uygur tarımcılarının harman yerlerine sahip olduklarını, harman yeri tabirinin herhangi bir arazi için söylenmediğini söyleyebiliriz. Çünkü arazinin batı tarafındaki yer için harman yeri tabiri kullanılmıyor, sadece "Tangut'un yeri" şeklinde ifade ediliyor. Bu da gösteriyor ki, Tangut'un yeri Burhan Kulı ve Buyançuk'un sahip olduğu harman yerleri gibi değil, ya basit bir yer ya da tarıma müsait olmayan bir yerdir. Ayrıca harman yerleri özel yerler olmalıdır. Ürünlerin harman zamanında

karışmaması için herkesin bildiği, ya ortak olarak kullanılan, ya da her kişinin ayrı ayrı sahip olduğu yerlerin olması gerekir. Oğuz Türkçesi eseri BŞSl.'de, ürünlerin karışmaması için tarımcıların –devlet görevlisi de olabilir- harman yığınlarına vurdukları bir damgadan bahsedilmektedir ki buna muhr-i ḫırman "harmanda ürün yığınına vurulan mühür, işaret" (BŞSl. 44b-11) deniyordu.

... bu yirniŋ sıçısı öŋdün yıŋyaq burxan qulınıŋ örtgün kündin yıŋyaq uluγ yol kidin yıŋyaq taŋutnuŋ yir taytın yıŋyaq buyançuqnuŋ örtgün adırar ... *"... bu yerin sınırı: doğu tarafından Burhan Kulu'nun harman yeri, güney tarafından büyük yol, batı tarafından Tangut'un yeri, kuzey tarafından Buyançuk'un harman yeri ayırır ..." (YamSa0617/20)*

İkinci belge olan YamRH09 bir arazi kiralama belgesidir ve Tilik Tugrul'a bir şey ekmek için yer gerekli olmuştur ve Açari'ya ait olan Berk Togan'daki arazi ekilmek üzere kiralanmıştır. Nadasa bırakılmış boş tarla olan bu arazide Tugrul arpa ekecektir ve kira karşılığı olarak dört *küri* arpayı Açari'ye verecektir. Belgede Tugrul'un dört *küri* arpayı Açari'ye *örtgün*'de vereceği söylenmektedir. Metindeki *örtgüntä* ifadesini "harman yerinde" veya "harman zamanında" şeklinde düşünmek mümkündür.

> *toγrulqa /// yir kärgäk bol /// açariniŋ bärk toγantaqı bir 'äŋiz yirin anuqqa tuttum örtgüntä anuq bolmışta iki şıγ arpanıŋ tüşin tilik toγrul alır tört küri arpa män tilik toγrul bulda açariqa birip* ... "Tugrul'a ... yer gerek olup Açari'nin Berk Togan'daki bir boş yerini (ekmek için) kiraladım. Harman zamanında/harman yerinde hazır olduğunda iki *şığ* arpanın ürününü Tilik Tugrul alır dört *küri* arpayı ben Tilik Togrul Bulda Açari'ye verip..." (YamRH091/7)
>
> *örtgün* "samanı ayrılmış harman; çeç; harman zamanı" (DLT I. 402, 526; II. 214; III. 412, 416)
>
> *örtgün* "harman (döğülmemiş ekin demetleri)" İM (Battal 1934: 56)

3.2.2. ḫirmen / ḫırman "harman, harman yeri"

(< Far. hirmen (خرمن) "harman")

Harman bugün hem tahıl tanelerinin başaktan ayrılma işini hem de harman yapılan yeri gösterir. Metinlerde harman ve Sivil Uygur metinlerinde geçen örtgün

"harman, harman yeri" (bkz. yukarı) kelimeleri hem harman işini hem de harman yapılan yer'i göstermektedir. Bugün Anadolu'da herkesin ayrı harman yerleri olduğu gibi, bir köy halkının kullandığı ortak harman yerleri de bulunabilmektedir. Ortak kullanıma açık harman yerlerinde ürünlerin karışmaması için, tarımcıların ürünleri karıştırmamak ve kendilerine ait olduklarını belirtmek için kendi ürünlerine bir işaret koyduklarını ve bu işarete de Farsça'dan alıntı olan muhri ḫırman adını verdiklerini görmekteyiz: muhr-i ḫırman "harmanda ürün yığınına vurulan mühür, işaret" (BŞSl. 44b-11).

ḫırman adına ve kelimenin asıl şekli olan hirmen adına İslamî çevre Türkçe eserlerinden KTAM ve BŞSl'de rastlamaktayız. Maalesef verilen örneklerde harmanın nasıl yapıldığı konusunda bilgi bulunmamaktadır:

muhri ḫırman (BŞSl. 44b11); ḫırmanı (BŞSl.43b5)
ḫirmen "harman" KTAM (Toparlı 2000: 107)
harman / harman üsti "harman kalkar kalkmaz" (TS 1983: 106)

Farsça *ḫırman* kelimesi çağdaş Türk lehçelerine de geçmiştir. Halaç lehçesinde *xarman/xårmän* "Kornernte, Kornhaufen" (Hal. 1980: 216); Yeni Uygur Türkçesi standart türünde *haman* "harman" (YUygTüSl. 1995: 161a), ağızlarında *xırman /hırmen /hıman/ xaman/ xama:n/ xa:man/ xa:ma:n/ xa:men* "heap of threshed grain in the field, threshingplace, crop" (Jarring 1964: 130), Horasan Türkçesinde *xarmen* "Kornhaufen, Ausdresch" (HorKal. 1989: 344); Gagauz Türkçesinde *arman/harman* "harman" (GagTüSl. 1991: 16, 114), *armancı/harmancı* "harmancı" (GagTüSl. 1991: 16, 114) ve Türkiye Türkçesi'nde de *harman* "1. tahıl demetlerinin üzerinden düven geçirilerek tanelerin başaklarından ayrılması işi 2. bu işin yapıldığı yer veya mevsim, *harman dövmek*: ekin tanelerini saptan ayırmak işini yapmak *harman savurmak*: tahılı samandan ayırmak için dövülmüşünü rüzgara karşı savurmak" (TüSl. 1998: 959) şeklinde yaşamaktadır.

3.2.3. ındır/ırdın "harman, harman yeri"

Türk dilinde "harman, harman yeri" için kullanılmış sözcüklerden biri de Kıpçak sözlüklerinden CC'de ındır "Tenne" (Grønbech 1942: 273) ve Kİ'de ırdın "harman". (Caferoğlu 1931: 42) olarak tanıklanan sözcüktür. Her iki şeklin de anlamı "harman"dır. Bilindiği üzere harman Türkçeye Farsça'dan geçmiştir. Hasan Eren'e

göre ındır, harman'dan daha yaygın bir şekilde lehçelerde yaşar. Eren, "Kazan Tatarları ındır biçimini kullanırlar. Tatarlar ırtın ve irtin adlarını da verirler. Şorlar ırtın yanında ürtün biçimini de kullanırlar ...Balkarlar da harman'a ındır adını verirler. Karaylar ise indyr "Tenne" (Kowalski) biçimini kullanırlar" (Eren "979: 23) demektedir. Sözcük ındır olarak KaraçayMalkar lehçesinde de "harman, harman yeri" (KMalkSl. 2000: 224) olaralk yaşamaktadır. Tatar lehçesinde ındırcı "harmancı" (TatSl. 1997: 423) olarak meslek adına da rastlanır.

3.3. Ürün Saklama Yerleri

3.3.1. anbār " ambar"

(Far. انبار anbār)

Farsça'dan Batı Türkçesi döneminde Türkçe'ye giren anbār kelimesi, "ambar, hububat konulan yer" anlamıyla BŞSl.'de tanıklanmaktadır. Kelime daha sonra Türkiye Türkçesinde de ambar şeklinde kullanılır olmuştur: "genellikle tahıl saklanan yer 2. yiyecek ve bazı eşyanın saklandığı yer 3. geminin yük koymaya ayrılmış yeri" (TüSl. 1998: 97).

Kelime BŞSl.'de anbāra konacaq vaqt (BŞSl. 44b6) cümlesinde "ambara konulacak zaman" anlamıyla geçmektedir. BŞSl.'de ayrıca ambarlara bakmakla görevli olan kişilere, yine Farsça'dan ödünçleme olan anbārdar "ambarcı" denildiğini görmekteyiz (BŞSl. 44b)

3.3.2. buγday yèri "buğday yeri, buğday konulan ambar"

Yer adından tarımcılıkta tarıγ tarır yer "hububat, darı ekilir yer", tarıγ tarıγu yer "darı ekilecek yer", yür tarıγu yer "darı ekilecek yer", äkin yeri "ekin yeri, tarla" gibi tarım alan, tarım arazisi şeklinde açık alanlar için kullanıldığı kadar bugday yeri örneğinde olduğu gibi ürün adıyla birlikte "ürünün olduğu, depolandığı yer"in ifade edilmesinde de yararlanılmıştır.

Batı Türkçesi metinlerinden BŞSl'de gördüğümüz buγday yeri tamlaması da, ekin yeri tamlamasında olduğu gibi aynı yapıyla, "buğday yeri, buğday bulunan,

konulan yer" anlamını taşımaktadır. BŞSl.'de de buyday yeri için "tahıl muhafaza edilen ambar" anlamı verilmiştir (BŞSl. 48b4).

3.3.3. oru (ōru?) / örü "şalgam, buğday ve buna benzer şeyleri saklamak için kazılan çukur"

(< *or-u)

ED'de oru (?oro) şeklinde maddelenen kelime "yere kazılan depo, çukur" anlamını taşır (ED 197b). Kelime Türkçe'den Farsça'ya ōra şeklinde geçmiştir (TMEN II 592). DOERFER, kelimenin Özbek Türkçesindeki ora "Grube" şeklinden Farsça'ya geçtiğini işaret etmektedir. Doerfer kelimenin Şor ve Çağatay Türkçesinde ora "Grube, Graben; Grube zum Aufbewahren des Getreides" şeklinde; Altay ve Teleütçede oro şeklinde olduğunu da göstermiştir (TMEN II 592). Kelime Yeni Uygur ve Kırgız lehlelerinde de yaşamaktadır: YUyg. ora "çukur, kuyu" (YUygTüSl. 1995: 297a), Kırgız oroo "hububat muhafaza etme için çukur, sarpun" (KırgSl. 1994: 600). Kırgız Türkçesinde bundan fiil oroolo- "hububatı sarpuna gömmek (muhafaza etmek için)" (KırgSl. 1994: 600) da vardır.

"Çukur" anlamındaki oru'yu Türklerin neden kazdıkları İBN FAZLAN'ın verdiği önemli bir bilgi ile açıklığa kavuşmaktadır. Bulgar ülkesi anlatılırken "... onların ülkesi rutubetli ve havası ağırdır. Yiyeceklerini saklayacak yerleri de yoktur. Ancak, yerde kuyular kazıp yiyeceklerini bunlara koyabilirler. O da birkaç gün geçtikten sonra kokar ve bozulur" (Fazlan 1995: 58) denilmektedir. Bu da gösteriyor ki, hububatları havanın rutubetinden korumak için oru'lar hazırlanmaktadır.

Oru tarihsel Türk dili alanında MK, KB ve Kıpçak sözlüklerinden BM, Kİ'de, Çağatay Türkçesi'nde de oru şeklinde Şeyh Süleyman Efendi ve Sanglah sözlüğünde (Sanglah 71v 7 oru) tanıklanmaktadır. Divan'da yapılan açıklamaya göre kazılan bu oru'ya şalgam, buğday gibi tarım ürünlerinin konulduğunu görüyoruz. Aynı şekilde Kİ, BM ve ŞSul. Sözlüklerinde kelimenin anlamı genel olarak "hububat konulan yer, çukur" şeklinde verilmiştir. Kelimenin "kuyu" şeklindeki anlamını KB ve Vel'de görmekteyiz. KB'de oru'nun anlamı tarımsal boyutta değil, "kuyu, çukur; zindan" anlamı ile geçmektedir. Vel.'de ise "tahıl kuyusu" anlamı verilen bir kuyudan

bahsedilmektedir. Bu veriden hareketle kelimenin "çukur, mahzen" gibi anlamlarının yanına "kuyu" anlamını da ekleyebiliriz. Kelime ile ilgili kayıtlar aşağıda verilmiştir:

> *ōru* "A pit" that is dug out for heeping wheat, turnips, or the like" MK [DankKelly. I. 56 (*oru*: şalgam, buğday ve buna benzer şeyleri saklamak için kazılan çukur" DLT I. 87)]
>
> *isizig ya çoγda oruda kerek, yorıq bolsa eḏgü aya sarp yürek* "İyinin serbest dolaşabilmesi için, kötünün ya zincirde veya zindanda olması lazımdır, ey metin yürek" KB 5549 (Arat 1994: 397)
>
> *oru* "yer altında hububatı muhafazaya mahsus mahzen" Kİ (Caferoğlu 1931: 66 örü)
>
> *oru* "ziraat için saklanmakta olan tahmik muhafazası için kazılan yer" (ŞSul. 1298: 31)
>
> *ora* "tahıl kuyusu" (Vel 104) [ED 197b]
>
> *oru* "mahzen, hububat anbarı" BM (KıpçakSl. 2003: 205)

3.3.4. ügürlük "darı konulan yer"

(< ügür+lük*)*

Buddhist ve Maniheist çevre metinlerinde üür, ür, üyür, yür şeklinde geçen ügür "bir cins darı", KB'de yür "bir darı cinsi (?)" (Arat 1979: 562) ve üyür "darı" (Arat 1979: 507) şeklinde tanıklanmıştır (Bkz. 6.2.21. ü:r/üyür). Darı'nın bir cinsi olan ügür'ün hasat edildikten sonra toplandığında konulacağı yer için +lXk ekinin ügür adına eklenmesiyle oluşturulan ügürlük, sadece MK'de tanıklanmıştır. MK'de ügürlük için "Darı konulan yer. Kâf yumuşak olursa 'darı sahibi' anlamına gelir" açıklaması yapılmaktadır (DLT I. 152).

3.3.5. tarıγlıγ "darı anbarı"

(< tarıγ +lıγ) (ED 542a)

tarıγ "darı, hububat" adına +lıγ sıfat yapım ekinin eklenmesiyle oluşturulan tarıγlıγ terimi, "darı bulunan yer" anlamıyla, DLT'de tanıklanmaktadır: tarıγlıγ "anbar" (DLT I 501). tarıγlıγ MK'da yer ve ew'i niteleyen bir sıfat göreviyle de kullanılmıştır: tarıγlıγ äw "buğdaylı ev" [(DankKelly. I. 250, Atalay I. 501)]; tarıγlıγ yer "ekin bulunan yer. Anbara da böyle denir" (DankKelly. I. 248 Atalay I. 496);

Kâşgarlı'nın tanıkları ve verdiği karşılıklar tarıγlıγ'ın tek başına "hububatların konulduğu yer, anbar" anlamını kazanmasının, tarıγlıγ ew "hububatlı, buğdaylı ev;

hububatı olan ev" ve tarıγlıγ yer "hububatlı yer; hububatı olan yer"'den ellipsi yoluyla olduğunu göstermektedir. Ayrıca bkz. 3.3.6. tarıγlıq.

3.3.6. tarıγlıq "tahıl ambarı"

(< tarıγ + lıq) (ED 542a)

Örneklerini Karahanlı sahası eserlerinden MK ve AH'de gördüğümüz AAYE +lıq'ın eklenmesiyle türetilen tarıγlıq, MK'da "anbar" (DankKelly. I 250, 251; Atalay I 503), AH'de (191/192) ise "tarla" anlamında geçmektedir.

AH'da söz DÜNYA TARLADIR metaforunda kullanılmıştır.

> *tarıγlıq tep aymış ajunnı rasul tarıγlıqta qatlan tarı äḍgülük* "Resûl, dünya için, tarladır demiş; tarlada çalış çabala ve iyilik ek" AH 191/192 (Arat 1992: 89)

4. ZAMAN

Tarım ürünleri belli zamanlarda ekilir. Her ürününün belli bir ekim zamanı, sulama zamanı, biçme zamanı vardır. Tarımcılar, her ürünün ne zaman ekileceğini bilmek zorundadırlar. İklime ve ürüne göre değişen bu durumun bilinmemesi durumunda, erken ekilen veya geç ekilen tohumların bitmemesi ve yetişmemesi söz konusu olur. Bu nedenle de tarım hayatında zaman, çok önemli bir faktördür.

Elimizdeki bazı kayıtlara ve belgelere göre, Türklerin ne zaman ekin ektikleri hakkında kısa bilgiler vardır. Çin yıllıklarında bazı Türk boylarının ektikleri ürünlerle ilgili bilgi verilmektedir. Bunlardan *Cye-gu* şeklinde adlandırılan Kırgızların, Han zamanında (M.Ö. 206-M. S. 220) İ-vu'nun batısında, Yen-çi'nin kuzeyinde (Karaşahr) yaşadıkları ve darı, buğday ektiklerinden bahsedilmektedir: "*darı, buğday ekimi ile uğraşırlar*" (Eberhard 1996: 67).

Kırgızlarla ilgili ikinci kayıtta ise "*bu adamlar darı, buğday, arpa ve bir nevi yulaf eker ve bir ezme değirmeni ile bunlardan un yaparlar. Darıyı ikinci ayda eker, 9.cu ayda toplarlar. Darıyı yemek ve şarap imâl etmekte kullanırlar. Sebze ve meyvaları hiç yoktur*" (Eberhard 1996: 68) denilmektedir. Bu kayıtlardan Kırgız Türklerinin arpa, buğday, darı ve yulaf ektikleri; elde ettikleri ürünleri değirmende

öğüterek kullandıkları; *darı*'yı ikinci ayda ekip dokuzuncu ayda topladıkları anlaşılmaktadır.

Burada verilen bilgilerle sivil Uygur belgelerinde verilen bilgileri karşılaştırırsak bazı sonuçlara ulaşabiliriz. Ancak öncelikle şunu da belirtelim, Çin yıllığında geçen Kırgızlar ile sivil belgelerde 13.-14. yy'da tarım yaptıkları belirtilen Uygurların yaşadıkları bölge aynı olmayabilir. Ayrıca bilgi verilen iki boy arasında yüzyıllarca bir zaman aralığı var. Ancak Orta Asya coğrafyasının izin verdiği ölçüde yapılan tarımda, darı ekmek için bu iki Türk boyunun aynı zamanlarda tohum ekmiş olabileceklerini de söyleyebiliriz.

Kırgızlar, yukarıda belirtilen Çin yıllığına göre darıyı ikinci ayda eker, dokuzuncu ayda toplarlar. Aşağıda verdiğimiz sivil Uygur belgelerinden YamRH05'de verilen bilgiye göre *biçin yıl aram ay eki yañıqa maña Tämür Bukaka tarıγ tarıγu yir kärgäk bolup*, cümlesiyle aram ayı'nda "birinci ay" darı ekmek için darıya uygun yere ihtiyaç duyulduğu; YamRH07'de *taqıγu yıl ekinti ay säkiz ygirmikä maña ilçikä tarıγ tarıγu yir kärgäk bolup* cümlesiyle, ikinci ayın on sekizinde darı ekmek için yere ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir. Birinci ve ikinci aylarda darı ekimi için tarla kiralandığına göre, ekim işinin de bu aylarda yapılıyor olması muhtemeldir. İleride inceleyeceğimiz üzere Karahanlı Devleti döneminde de, buğdayın Şubat-Mart aylarında ekildiği, Divan'da bu ilkbaharın başlangıcında ekilen buğday için de *baldır tarıγ* adı verildiği, en iyi ekin ekme zamanının da bu zaman olduğu belirtilmektedir. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda Çin yıllığında verilen bilgi, sivil Uygur belgelerindeki örnekler, Çinli Li Chih Chang'ın Karahanlılar döneminde yaptığı seyahatle ilgili verdiği bilgiler ve Kâşgarlı Mahmud'un verdiği *baldır tarıγ* örneği, buğday, darı gibi ürünlerin hemen hemen aynı zamanda, ilkbahar başlangıcında ekildiğini göstermektedir.

> *biçin yıl aram ay eki yañıqa maña tämür bukaka tarıγ tarıγu yer kärgäk bolup kayımtunıŋ çangıntakı elçi birläki täng ülüşlüg yerin eki şıγ yaqaqa tuttum bu yerkä äkin tutsa berim alım kälsä m(ä)n tämür buqa bilür m(ä)n qayımtu bilmäz yuluγ berim kälsä ol arqalıγ bolur...* "Maymun yılı, birinci ayın ikinci gününde bana Temür Buka'ya tarım yapmak için (darı ekmek için) yer gerekli olup Kayımtu'nun Çangın'daki Elçi ile birlikte eşit paylı yerini iki şıg darı'ya/ürün'e tuttum. Bu yer ekin tutsa ve verim alım vergisi gelse ben Temür Buka bilirim. Kayımtu bilmez, eğer satış

vergisi gelirse o üstlenecek ..." (YamRH05-1/6; Özyetgin UygSB. II; Zieme 1980: 222)

taqıyu yıl ekinti ay säkiz y(ä)girmikä maŋa elçikä tarıγ tarıyu yer kärgäk bolup qayımtunıŋ yol toyantaqı yarım äniz yerin anuqın tuttum bu yerkä näçä uruγ batsar ekägü täng üntürüp tarır biz bolmış tüşin täŋ üläşür biz... "Tavuk yılı ikinci ay(ın) on sekizinde Bana Elçi'ye tarım yapmak için (darı ekmek için) yer gerekli olup Kayımtu'nun Yol Togan'daki yarım boş yerini hazırlamak için kiraladım. Bu yere ne kadar tohum ekilse ikimiz birlikte eşit yetiştirip/büyütüp ekeriz. Olmuş ürünü de eşit paylaşırız..." (YamRH07-1/6; Özyetgin UygSB. VIII)

Sivil Belgelere göre ikinci ayda tarımı yapılan iki ürün daha vardır. Bunlardan ilki *käpäz* "pamuk" ekimidir. Pamuk ekiminin yapılması için de ikinci ayda uygun tarla kiralaması yapılmaktadır. YamRH04'de verilen bilgiye göre ikinci ayda pamuk ekimi yapmak için tutulan yere –metinde *borluk* "bağ" yeri- tohum ekildikten sonra, elde edilen üründen 10 teng pamuk, tarla sahibine *küz yaŋıda* "güz gününde" ödenecektir. Pamuk'un *güz* gününde verilmesinin sebebi, pamuk hasatının güzde yapıldığını mı göstermektedir, bilemiyoruz:

taqıyu yıl ekinti ay on yaŋıqa maŋa bay t(ä)mürkä käpäz tarıyu yer kärgäk bolup tämiçiniŋ bu suvtaqı uturu borluqın on täng käpäz yaqaqa tuttum bu bu on t(ä)ng käpäzni küz yaŋıda başı taşı birlä berür män... "Tavuk yılı ikinci ayın onuncu gününde, bana; Bay Temür'e pamuk ekmek için yer gerekli olup Temiçi'nin bu suyun karşısındaki bağını on teng pamuk karşılığında kiraladım. Bu on teng pamuğu güz gününde tohumu ve pamuğuyla veririm..." (YamRH04-1/7; Özyetgin UygSB.I)

Aşağıdaki YamMi22 numaralı belgede *borluk* "üzüm bağı" yerine ihtiyaç duyuluyor ve Mısır'a ait *borluk* yeri kiralanıyor. Belgede geçen *bu borluqqa äŋiz tutsa berim alım kälsä män mısır bilür män* ifadesinden, kiracı tarafından tutulan bu yer *äŋiz* yani boş tarla olarak bıraktırılırsa, gelecek olan *alım berim* vergisini tarla sahibi ödeyecektir. Belgede bahsedilenlerden *Borluk* arazisinin ikinci ayda kiralanması ile ilgili olarak iki sonuç çıkarabiliriz. Birincisi, borluk daha sonraki bir tarihte ekimi yapılmak üzere önceden kiralanmıştır. Belgeden çıkarılabilecek ikinci sonuç da, borluk arazisinde ikinci ayda tarımın yapılacağıdır.

yunt yıl ekinti <ay> säkiz otuz<qa> maŋa q(aa)yımtuqa ädläp yegü borluq kärgäk bolup mısırnıŋ şukütäki borluqsın aldım bu borluqqa äŋiz tutsa berim alım kälsä män mısır bilür män q(a)yımdu bilmäz... "At yılı ikinci (ay) yirmi sekiz(de) bana Kayımtu'ya işleyip yemek, geçinmek için bağ gerek olup Mısır'ın Şukü'deki bağını aldım. Bu bağı anız (boş tarla) tutsam ve berim alım vergisi gelse ben Mısır bilirim, Kayımtu bilmez" (YamMi22-1/8)

Aşağıda verilen iki belgede *Mısır*'ın *yür tarıyu yer*'e "darı ekmek için yer" ihtiyaç duyduğu belirtilmektedir. Ancak araziler *altınç ay* yani altıncı ayda kiralanmakta ve bu *äŋiz yer*'ler "nadasa bırakılmış yerler", *anuqqa tut-* deyimiyle belirtildiği üzere ekime hazırlanmak için tutulmaktadır. Ardından gelen *niçä uruy batsa* "ne kadar tohum ekerse" ifadesinden, *yür*'ün bu altıncı ayda veya ardından gelen ay içinde ekileceğini anlamaktayız:

> *yunt yıl altınç ay säkiz y(ä)girmikä maŋa mısırqa yür tarıyu yer kärgäk bolup qayımtunuŋ sıqaptaqı yarım äŋiz yerin anuqqa tu(t)dum bu yerkä niçä uruy batsa ekigü täng alır biz bu yerkä berim alım kälsä ekirär yarım bilşip//// berür biz...* "... At yılı altıncı ayın on sekizinde bana Mısır'a darı ekmek için yer gerekli olup Kayımtu'nun Sıkap'taki yarım boş yerini hazırlamak için kiraladım. Bu yere ne kadar tohum ekerse ikimiz eşit alırız. Bu yere berim alım (vergisi) gelse ikimiz yarım (eşit) veririz..." (YamRH08-1/9, Özyetgin UygSB.XXXVIII)

> *yunt yıl altınç ay säkiz yägirmikä maŋa mısırqa yür tarıyu yer kärgäk bolup qayımtunıŋ sıqaptaqı elçi bilä ülüşlüg maŋa tägär y(a)rım 'äŋiz yer yänä üsdünki yerni mısırqa berip aldın y(a)rım 'äŋiz yerni anuqqa berdim bu yerkä niçä uruy batsa ekigü t(ä)ŋ üläşip alır biz...* "...At yılı altıncı ayın on sekizinde bana Mısır'a darı ekmek için yer gerekli olup Kayımtu'nun Sıkap'taki Elçi ile hisseli bana ait yarım ekin yer ile yine üsteki yeri Mısır'a verip altındaki yarım boş yeri hazırlamak için kiraya verdim. Bu yere ne kadar tohum ekilirse, ikimiz eşit paylaşıp alırız..." (YamRH11-1/9; Özyetgin UygSB.XL)

Karahanlılar döneminde Mâverâünnehir bölgesine seyahat eden Çinli gezgin Li Chih Chang'ın *Ch'ang Ch'un Chen Jen Batı Seyahatnamesi*'nde, o dönemdeki tarım hakkında önemli bilgiler verilmektedir:

> "Mâverâünnehr'in toprakları arpa, fasulyeden başka bütün ziraat ürünleri ekilmeye uygundu. Nisanın ortalarında buğday olgunlaşırdı, biçilip yerlere düzensiz biçimde konulur; gerektiğinde harman yapılırdı. Tüm bu hasat işleri Haziran da biterdi" (Anat 2003: 163).

Yukarıdaki seyahatnamede Karahanlılar Devleti döneminde Maveraünnehir bölgesinde buğdayın nisan ortalarında olgunlaştığı ve hasat işlerinin de Haziran'da bittiği bildirilmektedir. Bu bilgiye göre buğdayın en azından Şubat-Mart aylarında ekilmesi gerekir. Mart ayı ilkbaharın geliş ayıdır. Acaba bu Mart'ta ekilen, yani ilkbaharda ekilen bu buğday gibi tahılların adı, Kâşgarlı Mahmud'un Divan'da verdiği *baldır tarıy* "ilkbahar başında ekilen ekin" olabilir mi? Kâşgarlı ilkbahar

başında ekilen bu *baldır tarıγ*'ın ekim zamanı için, ayrıca "en iyi ekin vakti budur" (DLT I. 456) demektedir (Bkz. 6.2.4. *baldır tarıγ*).

Buraya kadar topladığımız bilgileri yorumlarsak, eski Türk tarımında buğday, arpa, darı gibi tahılların Şubat-Mart aylarında ekildiğini söyleyebiliriz. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere, Kırgızlarla ilgili bilgi veren Çin yıllığı (Bkz. Eberhard 1996: 68), Uygur sivil belgeleri, Li Chih Chang'ın *Ch'ang Ch'un Chen Jen Batı Seyahatnamesi* ve Kâşgarlı Mahmud'un verdiği *baldır tarıγ* açıklaması bu düşüncemizi kuvvetlendirmektedir. Ancak ekin ekme zamanları aynı olsa da, ekinin hasat zamanlarıyla ilgili verilen bilgilerde de tutarsızlık bulunduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda verdiğimiz Çin yıllığında Kırgızların darı'yı dokuzuncu ayda topladıkları belirtilmekteydi. Sivil belgelerde arazi kiralama ve tahıl ödünç alma metinlerinde, elde edilen ürünlerin *küz yaŋıda* "güz gününde" ödendiği, yukarıdaki seyahatname'de de Maveraünnehir'de hasat işlerinin Haziran'da bittiği belirtilmekteydi. Bu konunun daha araştırılması gerekmektedir. Belki de ekinler bugün Türkiyede'ki bazı bölgelerde de olduğu gibi, iki defa ekilebiliyorlardı. Bununla ilgili bilgiyi sağlıklı bir şekilde bulamıyoruz. Ancak Kâşgarlı'nın ilkbahar başında ekilen ekin için "en iyi ekin ekme vakti budur" demesi ve *baldır tarıγ* tamlamasını kurması, bir yıl içinde birden fazla ekim yapıldığını göstermektedir. Bir yılda tek ekim yapılıyor olsaydı, Kâşgarlı Mahmud'un da *baldır tarıγ* tamlamasını kurmasına gerek olmazdı, diye düşünüyoruz.

Adı geçen seyahatnamede ekinlerin nisan ortalarında olgunlaştığı ve biçme, toplama işlerinin de Haziran'da bittiği söylenmektedir. Olgunlaşan ekinin biçme zamanını Haziran olarak düşünebiliriz. Ancak elimizde başka da bir kanıt bulunmamaktadır. Çünkü Türkçe metinlerde biçme zamanıyla ilgili olarak, sadece bu zamanın adı verilmektedir. ME'de *äkin köyüldi, äkin biçäsü boldı, biçäsü vaqtı boldı äkinniŋ* "ekin olgunlaştı, ekin biçilecek oldu, ekinin biçme vakti geldi" (ME 8-8) cümlesinde bu güne, *biçäsü vakit* "biçilecek zaman, biçme zamanı" adı verilmektedir. Aynı şekilde *biç-* fiili ile kurulan *biçäcäk vaqt* "(ekin) biçilecek zaman" (BŞSl. 44b-6) adını da Batı Türkçesi eserlerinden BŞSl.'de görmekteyiz. Erken İslâmî çevre eserlerinden TİEM 73 Kur'an Tercümesi'nde de bu hasat gününe *biçäri kün* "biçme günü, hasat günü" adı verilmektedir:

> *ol ol iḍi yarat(t)ı büstānlar yaḍınç balmışlar yaḍınç balmaduqlar ḫurmā yıyaçı äkin türlüg türlüg yemişi zäytūn yıyaçı nār oḫşaşıylı oḫşaşmaylı. yeŋlär anıŋ yemişindin qaçan yemişläsä beriŋlär anıŋ ḫaqqını biçäri kün [109v/1] ḫaddın käçürmäŋlär* "çardaklı ve çardaksız üzüm bahçesi ürünleri, çeşit çeşit hurmaları, ekinleri, birbirine benzer veya benzemez zeytinleri ve narları yaratan O'dur. Her biri meyve verdiği zaman meyvesinden yiyin hasat gününde de hakkını verin" (TİEM 73-Kök 109r/8=006/141)

Ekinin biçilme, hasat edilme zamanıyla ilgili adlandırmalarda, ayrıca, biçme işlemini yapmaya yarayan alet'in yani *orak*'ın adı da geçmektedir (bkz. 5.3.1. *oryak*). Tarama Sözlüğü'nde bu zaman için *orak vaqti* "hasat zamanı" adlandırması yapılmaktadır (TS 163). Modern Türk lehçelerinde de *orak*'ın ikinci anlamı "orak zamanı, ekin biçme zamanı, yıgım dövri ve orak biçme zamanı" şekillerinde verilmiştir. Kırg. *orok* "1. orak; bel orok; tırpan 2. hasat" (KırgSl. 1994: 599); Kazak *orak* "1. orak 2. ekin biçme zamanı" (KazakSl. 2003: 415), Trkm. *orak* "1. galla ekinlerini ormak yada ot yıgmak üçin ulanılyan dişli ergi el guralı 2. galla hasılı yıgnalyan mövsüm, yıgım dövri" (Hamzayev 1961: 490), Gag. *orak* "1. orak 2. orak biçme zamanı" (GagTüSl. 1991: 187), TTü. *orak* "1. ekin biçmekte kullanılan, yarım çember biçiminde yassı, ensiz ve keskin metal bir bıçakla, buna bağlı bir saptan oluşan ekin biçme aracı 2. ekin biçme zamanı" (TüSl. 1998: 1690). Türkiye Türkçesi ağızlarında da *orak* "ekin biçme zamanı" olarak (DS IX 3285b) kullanılmaktadır. Bu zamanı ayrıca belirtmek için de *orakayı* "1. Temmuz 2. Ağustos 3. Haziran" (DS IX 3285b) adı kullanılmaktadır. Açıklamadan görüleceği üzere *orakayı* ayları yörelere göre değişmektedir.

5. ARAÇLAR (ALETLER)

5.1. SÜRME ARAÇLARI

Hububat ekiminde kullanılan en önemli alet "*saban*"dır. Eski Türklerin de tarlayı saban ile sürdüklerini biliyoruz. "Eski Türk topluluklarından günümüze herhangi bir saban ulaşmamıştır" (Koca 2000: 143) denilse de, *Moğolistan Tarih Müzesinde Göktürk çağına ait bir sabanın toprağı karıştıran kısmı olan demir ucu vardır*. Saban kelimesi Eski Türkçe'de *sapan* olarak ve tarlayı sürmek anlamında da

sapala- fiili yer aldığına göre eski Türkler sabanı biliyorlar ve kullanıyorlardı. Sabanın asıl kısmı ahşaptan yapılmakta ve Ek ...'de gördüğümüz gibi, sabanın toprağı karıştıran kısmı demirden yapılmaktaydı. Ok temrenine benzeyen sabanın bu kısmına *bukursı* veya *tış* deniliyordu (DLT 1941: III. 125, 242).

Tarlanın sürülmesi sırasında başka aletler de kullanılmış olabilir. Biliyoruz ki, "Göktürk çağına ait buluntular arasında, ziraat işlerinde kullanılan uzun kürekler ele geçirilmiştir" (Ögel 1991: 89).

XI. yüzyılda Türklerin sabanla tarlayı sürdüklerini biliyoruz. Saban kelimesinin kullanımı çok geniştir. Divan'da verilen bilgilere göre *saban* kelimesi, saban ve bütün parçalarıyla birlikte çift takımını ve çiftçiliği de ifade etmekteydi (DLT I: 402). Ekin sürmek de yine *saban* kelimesiyle oluşturulan *sabanlamak* fiiliyle karşılanıyordu: "*Ol yer sabanladı*" (DLT III: 342).

Ayrıca Divan'da verilen bilgilere göre *sabanlamak* fiilinin yanısıra *yer axtarmak* da tarlanın sürülmesi anlamında kullanılıyordu (DLT I: 219).

Sabana koşulan hayvanlar *boyunduruk* ile koşulmaktaydı (DLT III: 179) Bu kelime Uygur metinlerinden TT V B 115, TT VIII A 33 ve AgFrag I metinlerinde "hayvanları çift koşmak için kullanılan alet" anlamında geçmektedir (Erdal: 104). Boyunduruğu saban okuna bağlamakta örgü ile yapılan bir kayış olan *yışığ* kullanılıyordu (DLT III: 13).

"Saban" anlamında kullanılmış çok eski bir kelime de, bugün Çuvaş Türkçesinde *aka* olarak yaşayan kelimedir. Çuv. *Aka* ile ilgili olarak EREN şu bilgileri vermektedir: "Saban'a verilen bu eski ad bugün yalnız Çuvaşların dilinde saklanmıştır: *aka* 'Pflug'. Çuvaşça *aka* Çeremişçeye de geçmiştir. Ancak, bu söz çağdaş Türk diyalektlerinde kullanılmadığı gibi, Türk dilinin eski kaynaklarında da geçmez. Bununla birlikte Çuvaşça *aka* biçiminin Türkçe *saban* adından daha eski olduğu anlaşılıyor. Bu bakımdan Macarca *eke* 'saban' sözü sağlam bir tanıktır" (Eren 1979: 14). GOMBOCZ da Macarca *eke*'nin (15. yüzyıl başı) eski Çuvaşça **äkäg*'den geldiğini, bunun da Çuvaşça *ak-* "ekmek" fiilinden türetildiğini söyler (Gombocz 1912: 69-70). Çuv. *ak-* fiili, Türkçe *äk-* fiiline gider. Hem Çuv.'daki *aka* "saban"

hem de Macarcadaki *eke* biçimi, Türkçede "saban" aletinin çok eskiden beri kullanıldığını gösterir.

EREN'in makalesinde verdiği bir diğer saban adı da *qotan*'dır. Azerbaycan sahasında saban'a *kotan* adı verildiğini bildiren EREN, yine bu sahadaki *kotanla-* "pflügen", *kotançı* "der Pflüger" gibi türevleri de verir (Eren 1979: 17). Türkçede eşsesli *kotan* adı "kutan kuşu" ile "saban" anlamındaki *kotan*'ın birleştirilmesinin yanlış olduğunu söyler. *Qotan* "kutan kuşu" Macarca'da Türkçe alıntı olarak *gődény* şeklinde vardır. GOMBOCZ'un verdiği örnekler kuşlarla ilgilidir (Bkz. Gombocz 1912: 72). EREN'de verilen Balkarca *yoton temiri* "Pflugeisen" (Eren 1979: 17), CC'de tanıklanan *saban tämir* "Pflugeisen" (Grønbech 1942: 210) ifadesiyle aynilik arzetmektedir. Bu örnekte *koton*'un saban olarak kullanıldığını ayrıca göstermektedir.

5.1.1. amaç "saban, tarım aletleri"

Divan'da, saban, çift öküz vs. tüm tarım aletlerine genel ad olarak *amaç* adı verilmektedir. Divanda *amaç* için "çift öküzü; tarım aygıtları" (DLT I: 52) açıklaması yapılmıştır. Divanda ayrıca eşsesli "amaç, nişan, nişangâh" (DLT I 52) kelimesi de geçmektedir. Ancak bizim için önemli olan, "çift öküzü, tarım aygıtları" anlamını taşıyan *amaç* kelimesidir. Divan'da verilen bilgiyi, ancak "tarım araçları" şeklinde düşünebiliriz. Çünkü, metinlerde "çift öküzü" şeklinde bir anlamla geçmemektedir. DOERFER'in TMEN 552'de *amaç* maddesinde verdiği Çağatay. *amaç tişi* kaydı da bizim için önemlidir. Bu kayıt *amaç*'ın "saban" olduğunu gösterir. Çünkü, yine Divan'da geçen *tış* "saban demiri" (DLT III. 125) ile *amaç tişi* ifadesinde geçen *tiş* aynı aleti, *saban*'ın toprağı sürmeye yarayan demir ucu'nu göstermektedir (Bkz. 5.1.4. *tış*). Tabi, *amaç* yani saban tarlalarda öküzler tarafından çekilen bir alettir. Bu nedenle başlangıçta kelime, saban çeken öküzleri de ifade etmiş olabilir.

Kelime'nin Türkçe veya Farsça kökenli olduğuna dair çeşitli görüşler vardır. EREN, *amaç* için "bu söz çağdaş Türk diyalektlerinde (Türkî, Sart) de amaç "der Pflug" olarak kalmıştır. Özbekler de bu sözü *omoç* olarak saklamışlardır. Kaşgârlı Mahmud'un verdiği 'saban' ve 'hedef, nişan yeri' anlamları arasında bir ilgiden söz

edilebilir mi, yoksa iki ayrı amaç mı vardır, bilemiyoruz. Yalnız, 'saban' anlamına gelen amaç'ın Farsça'dan alındığı anlaşılıyor" demektedir (Eren 1979: 13). DOERFER, kelimenin Farsça'daki şekli için *āmāç* "Pflug, Zielscheibe" anlamlarını vermiştir (Bkz. TMEN 552). Kelimenin Farsçadaki anlamı, Divandaki anlamla aynıdır, yani "saban; nişangâh, hedef". DENNY, kelimenin Türkçe olduğunu, Türkçe *amaç* "nişangah, amaç, hedef" ile *yamaç* kelimesinin aynı olduğunu ileri sürmektedir. DENYY, kelimeyi **yal-maç* şeklinde düşünüp **yal* "alev" adından türetmektedir. Ancak bu görüşe DOERFER karşı çıkmaktadır. DOERFER, **yamaç* veya sadece **yalmaç* "hedef, nişangah" adlarının tanıklanmadığını ve **yal* "alev" adının semantik olarak uygun olmadığını ileri sürmektedir.

CLAUSON da, kelimenin İrani bir dilden Türkçe'ye geçmiş olduğuna inananlardandır (ED 156a).

5.1.2. saban "saban, çiftçi takımı"

Proto-Tü. **sa(r)pan* "plough, ploughuan farmer" (EDAL II: 1216): Kök Tü. -, Budd.-Man. Tü. ç. -, ama *sapanla-* "sabanlamak, sabanla sürmek" (MaitrH V. s. 184), 13.-14. yy. Siv.Bel. -; İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *saban* "plowing gear; act of plowing" (DankKelly. III. 151), KB -, TİEM 73 -, AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF -; EKıp.: 14. yy. CC *saban* "Ackerfeld" (Grønbech 1942: 210), MKıp. 13. yy. KTAM. *şaban* "saban" (Toparlı 2000: 134), 14. yy. Kİ. -, 15. yy. KK. -, TZ *sapan* "saban" (Atalay 1945: 232); İM *saban* "bildiğimiz sürmek aleti" (Battal 1934: 57); Doğu Tü.: 15.-19. yy. NevayiL -, ŞSulSl. -, ama *saban oku* "sabanın kolu ve ağacı, destesi" (ŞSulSl. 1298: 177); Batı Tü. 14-19. yy. *saban* (TS 1983: 176).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *surban* < Tat. "plough breast" (EDAL II: 1216), *akapuç* "starinnıy plug, saban" (Skvortsov 1985: 28); MOγuz: Hal. -, fakat *suxm* < Fa. ve *suxm vur-* "pflügen" (Hal. 1980: 196); Kuzey-doğu (Sibirya): Tuva -, Şor. -, Altay *salda* "pulluk, saban" (AltaySl. 1999: 149a); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. -; Kazak *saban* "1. başağın taneleri alındıktan sonra geriye kalan kısmı, saban 2. pulluk, saban" (KazakSl. 2003: 457), Tat. -, Sibir Tat. ağ. - Başk. *haban* (BaşkTHl. 1993: II. 560a); Karay. Kar.L., Kar.T., Kar.K. *saban* "plug, sova" (KarayRPSl. 1974: 454),

Kumuk *saban* "1. plug 2. paxota" (KumRSl. 1969: 271), Kar-Malk. *saban* "tarla" (KMalkSl. 2000: 323), Güney-Doğu: Uyg. *sapan*, fakat *soqa* ve *buqusa* da, *sapan* "karasaban" (YUygTüSl. 1995: 341b), ağ. *sapqa* "plough" (Jarring 1964: 264) ; Özb. -, Salar: DTSalar *sapan*, *sowan*, fakat *soqa da*, ÇingSalar *sovan*, *san* (SalarSl. 117); Güney-Batı (Oğuz): Trkm. -, Horasan -; Gag. *saban* "saban" (GagTüSl. 1991: 205), AzTü. *sapan* "kara saban" (ATSl. 1994: 1015); TTü. *saban* "tarlayı ekilir duruma getirmek için çift süren hayvaların koşulduğu demir uçlu tarım aracı" (TüSl. 1998: 1875) *saban sür-* "toprağı sabanla kazıp alt üst etmek" (TüSl. 1998: 1875).

Eski Türk tarım hayatında *saban*'ın kullanıldığını biliyoruz. Hem yazılı Çin kaynaklarından hem de Moğolistan Milli Müzesinde Hun dönemine ait saban demirlerinden *saban*'ın Türkler tarafından kullanıldığını anlıyoruz. Hunlar zamanında bir Türk boy birliği olan Wu-sun'larda da tarım yapıldığı, demirden saban kullandıkları bilinmektedir. Hatta bu sabanın bir mezardan çıkmış olması, muhtemelen o kişinin bir ekinci olduğunu gösterir: "... Çin'in Chao Su eyaletinde bulunan bir Wu-sun mezarında bulunan demir saban ve ağaç tabutun dışındaki metal izler onların demir aletleri kullandığına dair en iyi delillerin mevcut olduğunu söylemek gerekir" (Taşağıl 2004: 27).

H. EREN, "Türklerde Ekinciliğin Gelişmesine Katkılar" adlı makalesinde özellikle *saman* ve *saban* adları üzerinde durmuş ve bu iki kelime arasındaki ilgiyi açıklamıştır. EREN, "... *saman* sözünün *saban* biçiminden çıktığı anlaşılmıştır, sanıyoruz. Bizim inancımıza göre, *saban* (>*saman*) biçimi Türkçe *sap* "tarladan harman yerine getirilen ve henüz dövülmeyen hububat" kökünün *–n* ekiyle yapılmış türevleridir: *sap+an* > *saban* > *saman*" demektedir (1979: 10). EREN, bu konuyla ilgili en yeni yazısı, "Sapla Samanı Karıştırmak" adlı makalesinde (Türk Dili, Kasım 2004: sayı 635) yine yukarıda 1979 yılında ileri sürdüğü etimolojiyi tekrarlamıştır.

Türkçe olduğu kesin olan *saban* adına eski Türk metinlerinde rastlayamıyoruz. *Irk Bitig*'de "ağaç saban" anlamında *buqursı* adı geçmektedir, ancak *saban* yoktur. *Maitrisimit*'in Hami nüshasında ise *sabanla-* fiili geçmektedir. Bu da gösteriyor ki, *saban* kelimesinin metinlerde geçmemiş olması, Eski Türkçede *saban* adının olmadığı anlamına gelmez. *+la-* eki ile *saban* adına getirilerek yapılan *sabanla-* fiili aşağıdaki metinde tam olarak "tarla sürmek, sabanlamak" anlamında kullanılmıştır:

> *tarıγçı todunlarıγ oqıp inçä tip yrlıqadı qayu käbäz-kä ya[ra]şı säkiz türlüg adruqın tükällig yir ärsär anı siz-lär suwap sıp sapanlap anuq uruŋlar kim mn tngri tngrisi burxan üçün käbäz tarıyur mn...* "Ekinci brahmanları çağırıp şöyle dedi: Hangi pamuğa uygun sekiz türlü mükemmel yer varsa onu sizler sulayıp, kesip sabanlayıp hazırlayınız ki ben yüce Burhan için pamuk ekiyorum" (MaitrH V.: 2412/2416- s. 184)

Saban kelimesi metinlerden anlaşıldığına göre iki farklı anlamda kullanılmıştır:

1. "tarla sürmeye yarayan alet" anlamında Orta Türkçe İslamî çevre metinlerinden TZ, İM ve KTAM'da geçmektedir: TZ *sapan* "saban" (Atalay 1945: 232); İM *saban* "bildiğimiz sürmek aleti" (Battal 1934: 57); KTAM *şaban* "saban" (Toparlı 2000: 134).

2. "saban'ın sürüldüğü tarla; saban zamanı" anlamında MK ve CC'de geçmektedir. CC'de "Ackerfeld" yani "tarla" anlamı verilmiştir (Grønbech 1942: 210). Modern Türk lehçelerinde de *saban* "tarla" anlamında Kazak ve Tatar Türkçesinde "Ackerfeld, Sommergetreide" şeklinde yaşamaktadır (Bkz. VEWT 402a). Ayrıca yine metinlerde *saban yeri* şeklinde "saban yapılan yer, tarla" kullanımı da vardır. Bkz. *saban yeri.*

MK'de ise aşağıda verilen atasözünde bulunma hâli ekli *sabanda* kelimesini "saban yapılan yerde" veya "saban yapıldığı zaman" şeklinde anlamlandırmak mümkün olabilir: *sabanda sandrış bolsa örtgündä irtäş bolmäs* "sabanda kavga olursa harmanda gürültü olmaz". DankKelly ve Atalay yayımlarında bu atasözü ile ilgili şu açıklamalar yapılmıştır:

> Hak. MK *saban* "plowing gear; act of plowing" DankKelly. III. 151: "saban "Plowing gear". Saban is also "the act of plowing" Proverb [=373 sanrış-, 625 sandruş] "*sabanda sandrış bolsa örtgündä irtäş bolmäs*" "If there is quarreling during (the season of) plowing there will be no strife during harvest" (DankKelly. I. 203).
>
> "saban (alet) DLT I. 402; "çiftçilik": "*sabanda sandırış bolsa örtkünde irteş bolmas* / tarla ekilip sürülürken kavga olursa, çeç zamanında gürültü olmaz" DLT I. 402; II. 214; III. 416.

5.1.3. saban tämir "saban demiri"

Bilindiği üzere saban ilkel zamanlarda ağaçtan yapılmaktaydı. Irk Bitig'de geçen *bukursı*'nın anlamı da "ağaç saban" demektir (Bkz. *buqursı*). Daha sonraki

dönemlerde ve bugün de saban demirden yapılmaktadır. Moğolistan Millî Müzesi'nde toprağı sürmeye yarayan, toprağı delerek içine giren ve toprağı süren saban uçları vardır. Bu uçlar demirden kürek şeklinde yapılmış sivri uçlardır. MK'de bu uçlara *tış* adı verilmektedir. Ancak elimizdeki metinlerden *saban*'a sahip olan Hun, Köktürk ve Uygur Türklerinin bu uçlara ne ad verdiklerine dair bilgi alamıyoruz. MK'de geçen *tış* kelimesi, "sabanın ucundaki demir, saban demiri" anlamlarını karşılamaktadır. CC'de geçen *saban tämir* tamlaması da büyük ihtimalle bu *tış*'la aynı anlamı, yani "toprağı sürmeye, çekmeye yarayan demirden saban ucu" anlamını taşımaktadır. GRØNBECH de *saban tämir*'e "Pflugeisen" anlamını vermiştir (1942: 210).

Çuvaşçada saban, *akapuç* adı ile tanıklanmaktadır. Saban demiri için de *akapuç timĕrĕ* "lemex pluga" (Skvortsov 1985: 28) denilmektedir. Çuvaşçada saban demiri için yine *tĕren* de denilmektedir. Yegorov, *tĕren* için "lemex pluga" anlamını vermekte ve Tat., Başkurt *törän* "lemex sabana", Nog. *tu'rin* "lemex", Kum. *turan* "jeleznıy plug" biçimleriyle ilgi kurmaktadır (Yegorov 1964: 247).

5.1.4. tış "diş, saban demiri, sabanın demir ucu"

Proto-Tü. **dīl'* "diş": Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. *tış* (Chuast. 53-4); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *tış* "sapan demiri" (DLT III. 125), KB *tış* (KB 167)(Arat 1991: 33), AH *tiş* "diş" (Arat 1992: LXIV); Harezm ç.: ME *tiş* "diş" (Yüce 1993: 188), NF *tiş* "diş" (NF 12-16); EKıp.: CC *tiş* (ED 557b), MKıp. KTAM. *tiş* "diş" (Toparlı 2000: 146), Kİ. *tiş* "diş" (Caferoğlu 1931: 103), KK. *tiş* "diş" (Toparlı 1999: 126), TZ. *diş ~ tiş* (Atalay 1945: 165, 259); DM *tiş* "diş" (Toparlı 2003: 115), İM -; Doğu Tü.: 15.-19. yy. *tiş* "1. tiş, 2. omoç uçida yer xaydaş uçun qoyiladigan temir: 'Ne yerniki ul tişlar etti tabox, qiyamatqaça butmay andin giyåx' 3. yulduzlar" (NevayiL III. 234); Batı Tü. 14-19. yy. *diş* "diş" (TS 69-70).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *şăl* "1. zub i zubı 2. biven' 3. zubets, zazubrina 4. palets, valik 5. spitsa 6. kopıl 7. kristall 8. dolka, çast' golovki, lukovitsı" (ÇuvSl. 1982: 608); MOγuz: Hal. *tīš* "zahn" (Hal. 1980: 203); Kuzey-doğu (Sibirya): Saha *tīs* "diş" (Vasiliev 1995: 69); Dolgan. *tīs* "Zahnförmiges Bleiornament am Sattel" (DolSl. 1998: 240), Tuva *diş* "1. zub 2. zubets" (TuvaSl. 1968: 165), Hak. *täs* (EDAL II:

1375), Şor. tiş "diş" (Akalın 1995: 114), Altay *diş* (EDAL II: 1375); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *tiş* "diş" (KırgSl.1988: 739); Kazak -, Tat. - Sibir Tat. ağ. -, Başk. *tĭş, teş* (Golas 2000: 47); Karay. KarL *tis*, KarT *tiş*, KarK *tiş, diş, çiş* (KarayRPSl. 1974: 178), Kumuk *tiş* "1. zub 2. zazubrina" (KumRSl. 1969: 317), Nogay. *tis* (EDAL II: 1375), Kar-Malk. *tiş* "1. zub, zub,zubets" (KBRSl. 1989: 637); Güney-Doğu: Uyg. *çiş* "diş" (YUygTüSl. 1995: 83), ağ. -; SUyg. *dıs* (EDAL II: 1375), Özb. *tiş* "diş" (Yusuf 1994: 262); Salar: *çiş* (EDAL II: 1375), DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *dĭş* "1. iymiti dişlep almak, çeynep iymek üçin agızda yerleşyen sünk 2. instrumentleriñ, guralларıñ, maşın böleklerinin ve ş.m. dişelen tarapı, kertik-kertik yeri" (TrkmDSl. 1962: 259), Horasan -; Gag. -, AzTü. *diş* "1. diş 2. çeşitli aletlerin üstünde veya uç tarafında olan ucu keskin çıkıntı veya dişe benzer parçaların her biri" (ATSl. 1994: 292); TTü. *diş* "1. çene kemiklerinin üstüne dizili, ısırıp koparmaya ve çiğnemeye yarayan sert, beyaz organlardan her biri 2. çark, testere, tarak gibi çentikli şeylerdeki çıkıntıların her biri" (TüSl. 1998: 601).

Saban, toprağı sürmeye yarayan ve genelde öküz ya da eşekle çekilen bir tarım aletidir. Aletin sadece toprağı yaran kısmında demir bulunur. Bu demir üçgen şeklinde olup zaman zaman çıkartılarak, toprağı daha iyi yarması için keskinleştirilir. Moğolistan Milli Müzesi'nde toprağı sürmeye yarayan, toprağı delerek içine giren ve toprağı süren saban uçları sergilenmektedir. Tek örneğini Divan'da tanıkladığımız bu uçlara *tış* adı verilmektedir. Divan'da *tış* "saban demiri" (DLT III. 125) şeklinde verilen aletin şekli ve işlevi konusunda bilgi verilmemektedir. Ancak Moğolistan'da bulunan *tış*'lar aletin şekli konusunda bizi aydınlatmaktadır (Bkz. EK. Resim 10). Çağatay Türkçesi'nde de bu anlamı ile *tiş* olarak tespit edilmiştir (NevayiL III. 234). DOERFER'in verdiği Çağatayca *amaç tişi* "saban demiri, dişi" örneğinde de, *tiş* kelimesi görülmektedir (Bkz. TMEN 552). *Tiş* kelimesi tarihsel Türk dilinde esas olarak "organ adı" ile tanıklanmaktadır. Kelime CLAUSON'un da belirttiği üzere tarihsel ve modern Türkçede *tış/tiş~diş* şeklinde organ adı olarak yaşamaktadır (ED 557b). Saban demirine "diş" organının şeklinden hareketle ad aktarması yolu ile *tış* dendiği açıktır. Aslında *tış/tiş* daha da kullanım alanını genişleterek bugün modern Türk dilinde çark, testere, tarak gibi daha çok demirden çentikli aletlerdeki çıkıntıların, uçların her biri için kullanılır olmuştur. "Saban demiri" için Eski ve Orta

Türkçede *tış/tiş* de denilmesinin sebebi, *saban*'ın kullanım göreviyle ilgilidir. Bilindiği üzere *saban* ağaçtan yapılan ve demir ucu vasıtasıyla toprağı kazmaya, sürüp dağıtmaya yarayan bir alettir. *Saban*'ın bu demir ucuna da dilde yapılan tasarruftan dolayı, *saban dişi* diye adlandırmak yerine, doğrudan *tış/tiş* "diş" denilmiştir.

5.1.5. buqursı "ağaç saban"

Proto-Tü. **bokursı* "wooden plough, ploughshare" (EDAL II: 325): Kök Tü. -, Budd.-Man. Tü. ç. *buqursı* "ağaç saban" IB (Tekin 1993: 14); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *boqursı* "Ploughshare" (DankKelly. II. 276), KB - , TİEM 73-Kök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; Doğu Tü.: -, EKıp.: -; Batı Tü. -.

Modern Tü.: MOγur: Çuv. -; MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva -, Şor. -, Altay -; Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *buursun* "1. saban 2. pulluğun yahut sabanın sapı" (KırgSl. 1994: 151); Kazak -, Tat. - Sibir Tat. ağ. -, Başk. -; Karay. -, Kumuk -, Kar-Malk. -; Güney-Doğu: Uyg. *buyursa* "karasaban" (YUygTüSl. 1995: 52a), ağ. *boqusa/buqusa/buquscæ* "plough, a wooden plough" (Ağaçtan yapılmış saban) (Jarring 1964: 58); Özb. -, ağ. -; Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. -, Horasan -; Gag. -, AzTü. -; TTü. -.

Eski Türkçede en erken örneğine *Irk Bitig*'de rastladığımız *buqursı*'nın bir saban çeşidi olduğu ve öküzlerle çekilerek tarlanın sürülmesinde kullanılan bir alet olduğunu anlıyoruz.

> *Eki öküzüg bir bukursıka kölmiş. Kamşayu umatın turur tir* "İki öküzü bir sabana koşmuşlar (öküzler) kımıldamadan duruyor, der" (Tekin 1993: 14)

Yukarıdaki cümlede geçen *buqursı* için eserinin açıklamalar kısmında TEKİN, *bukursı*'nın "ağaç saban" anlamında olduğunu ve bu kelimenin yalnız Yeni Uygurcada *buqusa*, *bugursa* vb. şeklinde yaşadığını belirtmiştir (1993: 36). CLAUSON kelimeyi *bokursı* olarak okumuş, sözlüğünde kelimenin anlamını "a wooden plough" olarak vermiş ve kelimenin Türkçe ile açıklanamayacağını, Toharca A'daki *pyākäṣ* "a pointed stake" ile bağlantılı olabileceğini ileri sürmüştür (Bkz. ED

319b). EREN de "eski Türkçe *bokursı* 'ağaç saban' sözü de muhtemel olarak eski bir alıntıdır" demektedir (Eren 1979: 14). EDAL'da kelimenin Proto-Türkçe şekli **bokursı* "wooden plough, ploughshare" olarak kurulmuş ve Eski Japonca'da *pukusi* olarak tespit edilen ve Proto-Japoncası **pukusi* "digging stick" (kazma sopası) olarak kurulan biçimle karşılaştırılmıştır (EDAL II: 325). MK'de ATALAY tarafından *bukursı* "sapan demiri" (DLT III. 242) şeklinde okunan kelime, DankKelly. yayınında *boqursı* "Ploughshare" şeklinde okunmuştur (DankKelly. II. 276). Metinlerde geçen anlamlara göre *buqursı*'da anlam daralması olmuştur. Irk Bitig'de verilen örneğe göre *buqursı* öküzler tarafından çekilen bir sabandır, ancak MK'de verilen anlam *buqursı*'nın saban değil, sabanın toprağı karıştıran demir ucu olduğudur. Bilindiği üzere MK'de demirden yapılan saban ucuna ayrıca *tış* adı da verilmektedir (Bkz. *tış*).

5.1.6. türü "bel"

Türkiye Türkçesi'nde küreğe benzeyen, toprağı karıştırmaya yarayan *bel* aleti vardır ki bu aletten yola çıkılarak da bu iş *belle-* fiili ile anlatılmaktadır. Ancak *bel* adına eski metinlerde rastlayamıyoruz. *Bel*'in yaptığı işi yapan veya bu bel aletine İslamî çevre Türkçe eserlerinden NF'de *türü* denilmektedir. ATA da hazırladığı dizinde *türü* için "bel denilen tarım aracı" (Ata 1998) anlamını vermiştir. *Türü* adını da yalnızca NF'de aşağıdaki örneklerde tanıklıyoruz. *Türü*'nün geçtiği cümleler içerisinde verilen

> *elinge türü aldı taqı yerni aḫtaru başladı äkmäk üçün...* "... eline bel'i aldı yeri (tarlayı) aktarmaya başladı (ekin) ekmek için..." (NF 435-1)

cümlesinde *türü* ile yapılan iş, yani "ekin ekmek için yeri, tarlayı aktarmak" işi açıkça anlatılmaktadır. *Türü*'nün tanıklandığı diğer örnekler de şunlardır:

> *bu abuşqa ol sāʿat içinde türüsini bıraqtı* "bu yaşlı adam o saat içinde belini bıraktı" (NF 435-3)
>
> *bu abuşqa bayaqı teg qoptı taqı türüsini aldı taqı işleyü başladı* "bu yaşlı adam önceki gibi kalktı ve belini alıp çalışmaya (:toprağı aktarmaya) başladı" (NF 435-5)
>
> *ey abuşqa bu sāʿat işleyü başladıŋız erdi, henüz aŋu vaqt bolmadın türüni bıraqtıŋız taqı yattıŋız* "ey yaşlı adam şu saat çalışmaya

başlamıştınız, daha yorulma vakti olmadan beli bıraktınız ve yattınız" (NF 435-6/7)

ol sā'at kim men türüni bıraqtım "şu saat ki ben (o zaman) beli bıraktım" (NF 435-8)

Orta Türkçe döneminde yalnızca NF'den tanıklanan *türü*, bugün Anadolu ağızlarında yaşamaktadır: *dürü* (II) "1. bel denilen tarım aracı, 2. çapa şeklinde çatal bel" (DS IV 1636b), *dürü* (IV) "tırpanla ekin biçen adamın bir gidişte biçtiği yer" (DS IV 1636b), *dürü düşürmek* "ekin biçen bir adamın bir gidişte biçtiği sapları düzgün bir şekilde sıralaması" (DS IV 1636b), *dürüle-* "çapalamak" (DS IV 1636b); *türen* "saban demiri" (Şumnu, Bulgaristan) (DS X 4013b).

5.2. Sulama Araçları

Ekinin yetişmesi için belli zamanlarda sulanması gerekmektedir. Sulama amacıyla nehirlerden tarlalara arklar yapılmaktadır. Tarihî kayıtlara göre Hunlar zamanında bile sulama arklarının açıldığını biliyoruz. Ögel'in verdiği bilgiye göre "Başkaus bölgesinde, Çulışman nehri yakınlarında sulama kanallarının izlerini açık olarak bugün bile görmekteyiz" (Ögel 1991: 88). Ayrıca Göktürkler döneminde de sulama kanallarının yapıldığını biliyoruz. 981-984 yılları arasında Uygurlara seyahat yapan Çin elçisi Wang Yen-Te şunları söylemektedir ki, bu da yine Uygurlar döneminde sulama kanallarının olduğunu göstermektedir: "*K'ai-pao (devrinin) ikinci senesinde (968) yağmur beş ts'una eriştiği zaman, evlerin pek çoğu tahrip olmuştur. Chinling dağlarından çıkan nehir, başşehrin bütün çevresini dolaşır, tarlaları ve meyva bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir. Bu yerde Wu-ku (beş hububat) yetişir. Yalnız Ch'iao-mai yetişmez*" (İzgi 2000: 57).

XI. yüz yılda da tarlaların bu çeşit açılan sulama kanalları vasıtasıyla sulandığını, sulama işinin sırayla yapıldığını ve sulama amaçlı kanalların açıldığını görüyoruz. *Ol aŋar kazıy kazturdı* (Dank-Kelly 1984: II, 57) "O onlara kanal kazdırdı" cümlesi Divan'da yer almaktadır. Sulama sırası için de sap sözcüğü kullanılmaktadır: *seniŋ sap keldi* /"senin sıran geldi" (DLT III: 145).

Nehirden suyun tarlaya geliş noktasına setler çekilerek suyun tarlaya akması sağlanıyordu. Bu setlere de *tuy* adı veriliyordu (DLT III: 127, 294). Bu kanallara ark adı verilmektedir. Arktan tarlaya su akıtmak için de ağızlar açılıyordu: *ol arıqnı*

ayızladı (DLT I: 302). Bu tür bentlere de *atız* (DLT I: 54) adı verilmektedir ve arkların açılması ve tarlaların sulama amacıyla arklara ayrılması *yer atızla-* fiiliyle anlatılmakta idi (DLT I: 301). Yine Eski ve Orta Türkçe metinler tarlayı sulamak için *suwa-* gibi özel fiiller de vardı (Bkz. yukarı).

5.2.1. arıq "ark, kanal, ırmak"

< * *arık*

Proto-Tü. **arık*: Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. -; İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *arıq* "canal" (DankKelly. I. 45), KB - , TİEM 73-Kök *arıq* "ırmak" (TİEM 73 Kök 217r/9=018/033), AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME *arıq* "ark, su kanalı" (Yüce 1993), 12-13.yy. AKT *arıq* "kanal, nehir" (Borovkov 2002: 55), 14. yy. NF *arıq* "ark, kanal, ırmak, hendek" (NF 27-17, 55-1/2) ; EKıp.: 14. yy. CC - , MKıp. 13. yy. KTAM. -, 14. yy. Kİ. *arq* "nehir" (Caferoğlu 1931: 5), 15. yy. KK. -, TZ. *arık* "ırmak" (Atalay 1945: 141); İM -; Doğu Tü.: -, Batı Tü. 14-19. yy. *ark/arık* "sulama kanalı" (TS 12)

Modern Tü.: MOγur: Çuv. -; MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva -, Şor. -, Altay *arık* "ark, sulama kanalı" (AltaySl. 1999: 28a); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *arık* "ark (sulama kanalı)" (KırgSl. 1994: 44); Kazak *arık* "ark, su arkı, kanalı" (KazakSl. 2003: 52), Tat. - Sibir Tat. ağ. -, Başk. *arık* (BaşkTHl. 1993: 79b); Karay. -, Kumuk -, Kar-Malk. *arık* (KMalkS. 2000: 88); Güney-Doğu: Uyg. -, ağ. *arıq/ærıq/œyiq/erik* "a ditch, water-feeder, water channel, uswally for irrigation-purposes" (Jarring 1964: 26); Özb. -, ağ. -; Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *arık* (*a:rık*) (TrkmDSl. 1962: 54), Horasan -; Gag. -, AzTü. *arx* "tarla ve bostanlara su akıtmak için açılan yol" (ATSl 1994: 50); TTü. *ark* "içinden su akıtmak için toprağı kazarak yapılan açık oluk, arık, hark, cetvel, kanal" (TüSl. 1998: 133).

CLAUSON, etimolojik sözlüğünde kelimenin kökeni hakkında herhangi bir bilgi vermez, "an irrigation canal" olarak anlandırır (ED 214a). CLAUSON, Çağatay Türkçesinde de geçen kelime için "*Cag. XV. arıγ/arık 'a water course (su yolı) dug to provide a flow of water*" demektedir ve tarihî Türk dili dönemlerindeki biçimlerini vermektedir. RÄSÄNEN, *arıq* maddesinde Uygur Türkçesi, Orta Türkçe ve Çağatay

Türkçesinde kelimenin *arıq* şeklinde geçtiğini belirtmiş ve kelimenin anlamını "*Bewässerungsgraben*", "*Wasserrinne, die aus dem Teich das wasser auf das Mühlrad führt*" şeklinde vermiştir. RÄSÄNEN ayrıca kelimenin Kalmukçaya *arg*; Rusçaya *arık* ve Macarcaya da *árok* "Graben" şeklinde geçtiğini belirtmiştir (VEWT 28a). *ark* maddesi içinde kelimeyi değerlendiren EREN, "içinden su akıtmak için toprağı kazarak yapılan açık oluk, kanal" anlamlarını vermektedir. Ağızlarda *arık* olarak da geçen kelimenin yerel olarak *hark* biçiminin de olduğunu söyleyen EREN, "bu biçimin başındaki *h-* sonradan türemiştir", demektedir (Eren 1999: 17). DOERFER, *arq*'la ilgili olarak, "Künstliche Wasserläufe sind für Iran ja schon früh bekannt (cf. die berühmte Inschrift des Darius, altpers. *yauviya-* 'Kanal' > neupers. *gōi* > *gūi*; choresm. *cōb*, s. Frejman 110), dürften aber bei den tü. Steppenomaden wohl nicht ursprünglich sein" (TMEN 469) demektedir. Arkın, sulama kanalı olarak göçebe Türkler için asli olamayacağı söylenmektedir, ancak *ark* kelimesi Farsça'ya da Türkçeden geçmiştir. NF'de *arıq* olarak geçen kelime hem "su kanalı, su arkı" hem de "hendek, çukur" anlamlarında geçmektedir.

NF'de *arıq* olarak geçen kelime hem "su kanalı, su arkı" hem de "hendek, çukur" anlamlarında geçmektedir.

arık kelimesi tarihî sözlük ve metinlerde çeşitli anlamlarda geçmektedir:

1. "kanal, su kanalı" anlamlarında: MK *arıq* "canal" [DankKelly. I. 45 (*arık* "ırmak". Şu savda dahi gelmiştir: *ağılda oğlak togsa arıkda otı öner* "ağılda oğlak doğsa, ırmakta, arıkta otu biter" (DLT I. 65)]; "*arıqlıy yēr*" "A land with a canal" [DankKelly. I. 85 (*arıglığ yer* "ırmaklı yer" DLT I. 147)]; *arıq qıḍıyı* "The bank of a canal" [DankKelly. I. 188 (*arık kıdhıgı*: "kıyı, deniz, ırmak, dere gibi şeylerin yanı, kıyısı; her şeyin kıyısı, kenarı da böyledir" (DLT I. 375)]; *qazuq arıq* "A canal (or other) that is dug out" [DankKelly. I. 192 (*kazuk arık* "kazılmış ark" DLT I. 382)]; "*ol atın arıqtın sekrittī*" "he made his horse jump over the canal (or others)" [DankKelly. II. 430 *ol atın arıktın sekritti* "o atını çaydan sıçrattı" DLT II. 333)]; "*ol arıq qırlattı*" "He erected a dam or bank for the canal" [DankKelly. II. 437 (*arıq kırlattı* "o, ırmağa kıyı yapturdı" DLT II 347)]; "*sūw arıqtın qārdı*" "The water overflowed from the canal (in winter)" [DankKelly. II. 525 (*suw arıktın kardı* "su arktan taştı" DLT III 182)]; "*arıq qaşlādı*" "He made a dam for the canal"

[DankKelly. II. 575 (*arık kaşladı* "o, ırmağa kaş, germeç, büvet yaptı" DLT III. 299)]; Harezm. *taqı qılur sizin üçün arıqlar* "sizin için arıklar yapar" "kanal, nehir" AKT (Borovkov 2002: 55); NF *arıq* "ark, arık" (Ata 1998); *alnında bir arıq aqar. Ḳaçan kim bu ala tonluylar bu arıqya kirseler taqı ol suwqa çomsalar, tonları aq bolur* "alnında bir arık akar. Ne zaman bu ala elbiseliler bu arığa girseler ve o suda yüzseler, elbiseleri ak olur" (NF 55-1/2); *bu uçtmaḫ içinde tört arıq bar, biri suwdın, taqı biri sütdin, taqı bir ḫamrdın, taqı biri ʿaseldin...* "Bu cennet içinde dört tane arık var, birisi sudan, birisi sütden, birisi şaraptan ve birisi baldan" (NF 64-5); *yasuqsuz yerdin kivürdi atnı arıqya* "geçitsiz yerden arını arığa soktu" (ME 32-4); *aqturdı arıqlarnı* "akıttı arıkları" (ME 75-3); *keçti arıq-nı* "arığı geçti" (ME 123-1); *kendü özini yasuqsuz arıqya kemişti, kirdi arıqya*" "kendisini geçitsiz arığa attı, girdi arığa" (ME 142-1).

Arıq tarım işlerinde ürünlerin sulanmasını sağlayan sulama kanalını belirten bir tarım terimidir. Elimizdeki örneklerin içinde tarımsal işlevi belirten örneklere de rastlanılmaktadır. *Arıq*'ın sulama işleri için de kullanıldığı bu örneklerden anlaşılmaktadır: "*ayīlda oylaq tuysa arıqda ōtı unär*" "When a kid is born in the pen, grass for it grows in the canal" [DankKelly . I. 45 (*arık* "ırmak". Şu savda dahi gelmiştir: *ağılda oğlak togsa arıkda otı öner* "ağılda oğlak doğsa, ırmakta, arıkta otu biter" (DLT I. 65)]; *...qazıyan arıq suwlarıdın içmez erdi. Aysalar: Yā şeyḫ bu arıq suwlarıdın nişe içmez-siz? Tėp aytar erdi kim bu arıq qazıyanlarya Ḥarām ücre bėrdiler, tėp içmez-men tėyür erdi. Ba'żı ʿāriflar taqı üzüm yėmez erdi, ol manʿīdin ötrü kim ẓalimlar qazıyan arıqdın suvarılyan üzüm turur, tėp aytur erdiler*" "... kazılan arıkdan su içmezlerdi. Söyleseler: Ey şeyh bu arık sılarından neden içmezssiniz? diye söylerdi ki, bu arığı kazanlara haram ücret ödediler, diye içmem derdi. Bazı arifler de üzüm yemezlerdi, bu sebepten dolayı ki zalimlerin kazdığı arıkdan sulanan üzümdür, diye söylerlerdi..." (NF 297-9/12); ... *tört yanında körklüg daraḫt[lar] bolur, aqar arıqlar bolur taqı çimgenler çiçekler bolur ...*" "dört yanında güzel ağaçlar olur, akan arıklar olur ve çimenler çiçekler olur ..." (NF 353-7;) "*yana bir sarāy kördüm kümüşdin, ileginde būstānlar bar, yıḏıyı ḫoş yıḏlıy arıqları bar, aqar arıqları* "yine bir saray gördüm gümüşden, önünde bostanlar var, kokusu hoş kokulu arıkları var, akar arıkları" (NF 64-5/6).

Toprağın sulanması arkların oluşturulması ve bugün de olduğu gibi arıklara tarlaların durumuna göre çeşitli yerlerden ağız açılması ve suyun yönünün değiştirilmesi ile yapılıyordu. Metinlerde *ağızla-* fiiliyle arıklara ağız açıldığı anlatılmaktadır: "*ol arıqnı ayızladı*" "He made a mouth for the canal" [DankKelly . I. 152 (*ol arıknı agızladı* "o, arka kanal ağız açtı" DLT I. 302)].

Arklar doğal olarak toprağın kazılması ile kanal şeklinde oluşturuluyordu. *arık kaz-* kullanımı bu amaçla kullanılıyor: "*är arıq qazdı*" "The man dug out the canal (or others)" [DankKelly. I. 268 (er arık kazdı 'adam ark kazdı' (DLT II. 10)]; "*qazmış arıq*" "A canal that has been dug out" [DankKelly. I. 297 (*qazmış arık* sözü de böyledir, 'kazılmış ark'demektir (DLT II 59)]; "*arıq qazıldı*" "The canal (or other) was dug out" DankKelly. II. 335 (*arık kazıldı* 'ark, ırmak kazıldı. (DLT II 135)]; *ol arıq kırlattı* "o, ırmağa kıyı yapturdı" (DLT II 347). "ırmak, nehir" anlamlarında: TİEM 73 arıq "nehir" (TİEM 73-Kök 212v/8=017/091), NF arıq "nehir" (NF 57-4/6); TZ *arık* "ırmak" (Atalay 1945: 141); Kİ *arq* "nehir" (Caferoğlu 1931: 5); NF'de *arık* kelimesi için "ark, arık" anlamları verilmiştir (Ata 1998). Ancak aşağıdaki örnekte *arık* kelimesinin anlamı "nehir" olarak verilmeliydi. Bu örnekte Nil, Fırat nehirlerinden bahsedilmektedir:

> *azu bolγay saŋa bir būstān ḫurmādın üzümdin tartıp aqıtsa sän arıqlarnı anıŋ ortasında tartıp aqıtmaq* "veya senin hurma bahçen ve üzüm bahçen olmalı, öyleki, sen onun ortasından ırmakları akıtmalısın" (TİEM 73 - Kök 212v/8=017/091)
>
> *ol ekki būstānlar berdi yemişni qazyançnı äksümädi andın närsä. [217v/1] aqıt(t)ımız ol ekki ara arıqlar* "o iki bağın ikisi de yemişlerini verdi. Hiçbirini eksik bırakmamıştı. İkisinin arasından ırmak akıttık" (TİEM 73-Kök 217r/9=018/033)
>
> *...taqı tört arıqqa kirür taqı ėkki arıq ẓāhir turur, āşkārā aqar biri Nīl turur, Mışır şehrinde aqar, taqı biri Furāt turur kim Kūfe şehrinde aqar. Taqı ol ėkki arıq kim örtüglüg aqar, biri Selsebīl turur, uçtmaḤqa aqar, taqı biri Kevŝer Ḥavżınga aqar...*" (NF 57-4/6)

3. "hendek" anlamında: Hendek anlamında şurada geçmektedir, ancak bu arkın içinde su olup olmadığını anlayamıyoruz: ... *uluγ, tėriŋ arıq qazarlar kim çerig tört yandın kirmesün tėp aydı...* "... büyük, derin hendek kazarlar ki, askerler dört yanından girmesin diye söyledi..." (NF 27-17).

5.3. BİÇME VE DEĞİRMENCİLİK ARAÇLARI

Divan'da verilen bilgilere göre ekinin olgunlaşmasından sonra ekinin biçilme işlemine geçilir. *tarıγ ordı* ve *tarıγ orıldı* (DLT I. 172, 194, 195) ifâdelerinden bugün kullandığımız biçmek fiili yerine XI. yüzyılda *or-* fiilinin kullanıldığını anlıyoruz.

Olgunlaşan ekin bugün de orak dediğimiz *oryaq* ile biçilmekteydi. Divan'da verilen bilgiye göre sadece Argu'lar orağa *baştar* (DLT I. 455) diyorlardı. Biçme sırasında orak körleşip kesmemeye başlayınca, keskinleştiriliyordu. *Ol oryaq tişedi* cümlesindeki *tişe-* (DLT III. 266, 267) ve *tiş-* (DLT II. 128, 244, 307) fiilleri bu anlamda yani körelen bir aleti keskinleştirmek anlamında kullanılıyordu. Yalnız keskinleştirme işini yapan aletin adı geçmemektedir.

Türkçe eserlere baktığımızda değirmenciliğin de gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz. *teğirmen* "değirmen", *el değirmeni* "el değirmeni", *dögen* "harman döveni", *qondıyu* "döven harman döveni", *soqu* "taş dibek tokmağı", *savırγaç* "harman savurmaya yarayan alet", *itegü* "bir değirmen parçası", *qoyuş* "oluk, değirmen oluğu", *oluq* "oluk, değirmen oluğu", *älgäk* "elek" gibi değirmencilik ve tahılları öğütme, ürün haline getirme işlemleri yapmak için kullanılan alet adları Türkçe eserlerde geçmektedir.

5.3.1. oryaq "orak"

(< *or-γaq*) (OTWF 391)

Proto-Tü. **oryaq* : Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. -; İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *oryaq* "orak" (DLT I. 119), KB - , TİEM 73-Kök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF -; EKıp.: 14. yy. CC - , MKıp. 13. yy. KTAM. *oraq* "orak (H. *vuraq*, K. *uraq*) , 14. yy. Kİ. -, 15. yy. KK. -, TZ. *orak* "orak" (Atalay 1945: 222); İM *oryaq* "orak" (Battal 1934: 53); ; Doğu Tü.: 15.-19. yy. oraγ/orak (San. 70v, 24), NevayiL -; Batı Tü. 14-19. yy. *oraq* "orak" (BŞSl. 12b-6, 45a-2) *orak* vaqti "hasat zamanı" (TS 163).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *śurla* "serp" (Yegorov 1964: 221); MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva -, Şor. -, Altay -; Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *orok* "1. orak; bel orok; tırpan 2. hasat" (KırgSl. 1994: 599); Kazak *orak* "1. orak 2. ekin biçme zamanı" (KazakSl. 2003: 415), *oraqşı* "orakla ekin biçmede usta, orakçı"

(KazakSl. 2003: 415) da, Tat. *urak* "1. orak 2. biçme" (TatSl. 1997: 359), Sibir Tat. ağ. -, Başk. *urak* (BaşkTHl. 1993:II. 476a); Karay. Kar.L. *orak* "serp", Kar.T. *orax* ay., Kar.K. *orak* ay. (KarayRPSl. 1974: 431), Kumuk -, Kar-Malk. *orak* "orak" (KarBal. 310); Güney-Doğu: Uyg. oġaḳ "orak" (YUygTüSl. 1995: 293b), ağ. -; Özb. *uråq* "orak" (Yusuf 1994346); Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *orak* "1. galla ekinlerini ormak yada ot yıgmak üçin ulanılyan dişli ergi el guralı 2. galla hasılı yıgnalyan mövsüm, yıgım dövri" (Hamzayev 1961: 490), Horasan -; Gag. *orak* "1. orak 2. orak biçme zamanı" (GagTüSl. 1991: 187), AzTü. *oray* "1. ekin biçmekte kullanılan, yarım çember şeklinde keskin demir alet, küçük hasat aracı" (Altaylı 1994: 933); TTü. orak "1. ekin biçmekte kullanılan, yarım çember biçiminde yassı, ensiz ve keskin metal bir bıçakla, buna bağlı bir saptan oluşan ekin biçme aracı 2. ekin biçme zamanı" (TüSl. 1998: 1690).

CLAUSON'a göre *or-* fiilinden "ekin biçme kancası, orak" anlamında isimdir ve *oryak/orak* olarak bütün Türk lehçelerinde yaşar. Bazen ek anlam kazanarak "hasat, ürün" anlamlarını da taşır (ED 216a). Kelime *or-* "kesmek, koparmak" fiilinden *–gak* ekiyle türetilmiştir (Bkz. ERDAL 391; EREN 308a). KAŞGARLI MAHMUD'un Divan'ında orak anlamı taşıyan iki kelimeye rastlıyoruz: *orgak* ve *baştar*. Divan'da verilen bilgiye göre *baştar*, Argu lehçesinde yaşamaktadır. Bugünkü lehçelerde de *orak* kelimesi yaygın olduğuna göre, *baştar* Argu lehçesine has bir kelimedir. Bu kelimeye Halaççа'da da rastlamıyoruz. Bkz. *baştar*. MK ve İM'de *oryaq* olarak geçen kelime diğer Kıpçak sözlüklerinde *oraq* şeklinde geçmektedir. Kıpçak sözlüklerinde *oraq* biçiminin geçmesinden bu dönemde *–γaq* ekinin başındaki *–γ-* sesinin düştüğünü anlıyoruz. Türkiye Türkçesinde de *orak* biçiminde geçmektedir. Ayrıca yukarıda verdiğimiz tarihî ve modern lehçelerdeki *orak*'ın anlamlarına bakıldığında, hem alet adı olarak hem de "orak zamanı yani ekin biçme zamanı" şeklinde yaşadığı görülmektedir.

DLT'de *oryaq*'ın işlevi ve kökeni hakkında bilgi de verilmektedir. DLT I. 14 ve III. 45'de geçen cümlelerde *ot ordı* "ot biçti" cümlesindeki *or-* fiilinden türetildiği belirtilmektedir:

> *"(ڤ) q harfinin fiil köklerine gelerek alet ismi yaptığını bilmelisin: ordı kelimesinden "oryaq" gibi"* (DLT III 45)

> *"ot ordı sözünden alınan oryaq kelimesindeki q harfi de böyledir. Oryaq, orak demektir, ot ordı" ot kesti demektir"* (DLT I. 14)

DLT'de ayrıca *oryaq*'la ilgili olarak *tişe-* fiili ve türevlerinden bahsedilmektedir. Orak bilindiği üzere yarım ay biçiminde demirden, çelikten yapılan keskin bir alettir. Orak'ın kesici demir kısmı köreldiği zaman, bilenmesi gerekmektedir. Bu durum DLT'de *oryaq tişe-* "orağı bilemek" fiili ile anlatılmaktadır. Aşağıdaki örneklerde *oryaq tişe-* fiili ve türevleriyle ilgili örnekler verilmektedir:

> *ol oryak tişedi* "o orak dişedi" (DLT III 267)
>
> *oryaq tişeldi* "orak bilendi, dişendi, (orağın dişleri keskinleştirildi)" (DLT II: 128)
>
> *oryaq tişlendi* "orak dişendi, bilendi" (DLT II 244)
>
> *ol oryaq tişetti* "o orak dişetti. Değirmen taşı dişendiğinde dahi böyle denir" (DLT II: 307)

Kelimenin Çuvaşçadaki şekli *śurla*'nın etimolojisi konusunda sorun vardır. YEGOROV, sözlüğünde BANG'ın görüşüne karşı çıkmaktadır. BANG, *çurla* adı için *or-* "jat' fiilinden *u-* > *uor+lak* > *śorla* açıklamasını yapmaktadır (Yegorov 1964: 221). YEGOROV ise *śorla* adı ve *or-* fiilinin Çuvaşçadaki şekli olan *vır-* ile ilgili olarak şu açıklamayı yapmaktadır: "Zakonomernoy formoy tyurkskogo glagola *or* v çuvaşskom pozdnee yavlyayetsya *vır* 'jat''; nazvaniye serpa zvuçalo bı edes' *vırma*. Slova, çastiçno napominayuşçiye çuv. *śurla*, imeyutsya v ne tyurkskix yazıkaz: udm. i komi *syur*, mord. *syuro*, syura, mar. *şur*, Fin. *sarve* < avest. *srva* 'pog'; sr., arab., pers. صور (*sur*) 'pog'; v etom sulçae *śurla* – "rogovidnıy predmet"; sr. veng. *sarla*" (Yegorov 1964: 221).

Tarihî Türk dili alanında ve modern Türk lehçelerinde *oraq*'ın asıl anlamının yanında "biçme zamanı; hasat zamanı" şeklinde taşıdığı zamansal bir anlam da vardır. Tezimizin zaman bölümünde bu konuya da değinilmiştir (Bkz. 4. *zaman*).

5.3.2. baştar "orak"

Ekin biçmeye yarayan alet olarak yalnızca DLT'de tanıklanan *baştar* sözcüğünü MK Argu kaydıyla verir: *baştar* "orak. Argu dialekti" DankKelly. I. 229; Atalay I 455). Bu durumda *orgak*'ın Argular dışındaki Türk boyları için ortak bir sözcük olduğunu söyleyebiliriz. Sözcüğün tarihsel ve modern Türk dilindeki yaygın

dağılımı da bunu göstermektedir. *baştar* ise Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiye göre Argu lehçesinde geçen bir kelimedir. CLASUON kelime hakkında fazla bilgi vermiyor (ED 378a). EREN'e göre "Argu alanında kullanılan baştar bir hap.leg. olarak büyük bir olasılıkla yerleşik bir kültür ulusunun dilinden kalma bir alıntıdır" (Bkz. Eren 308a).

5.3.3. dibek "havan, dibek"

Buğday, arpa gibi tahılları dövmek ya da ezmek için çeşitli araçlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu araçlardan biri de, silindir biçimindeki taşın içi oyulmak suretiyle elde edilen tahıl dövme taşı olan *dibek*'tir. Ağaçtan yapılan tokmaklar kullanılarak dibeğin içine konulan tahıl genelde iki kişi tarafından dövülerek ezilir. Dibek adına İslamî çevre Türkçe eserlerinden BŞSl'de rastlanılmaktadır (23b-10).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinden Gagauz Türkçesi'nde *dübek* "dibek, dübek düüme 'dibek dövmek'" (GagTüSl. 1991: 85) ve Türkiye Türkçesi'nde *dibek* "taştan veya ağaçtan yapılmış büyük havan" (TüSl. 1998: 580) şeklinde yaşamaktadır.

5.3.4. dögen "harman döveni"

< **tögän*, *tög-* "döğmek, ezmek" [Bkz. 1.9.6. *tögül-*; ayrıca bkz. *tög-* ED 477a].

Yetiştirilen ürünlerin sap, saman ve tanelerinin ayrılması işi, tarımın önemli süreçlerindendir. Bu süreci anlatan fiillerden biri de *tög-* fiilidir. *tög-* fiilinin anlamını CLAUSON, "to pround, crush, grind" şeklinde vermektedir (ED 477a). *tög-* fiili ile anlatılan ekinlerin ezilerek, dövülerek sap ve samanından ayrılmasını sağlamaktır. Bu işin yapılabilmesi için de ekini ezecek, dövecek bir alete ihtiyaç duyulmaktadır. Genellikle iki at ya da iki öküz ile çekilen, kalın tahtaların birleştirilmesi ile meydana gelen ucu hafif kalkık ve altında çakmak taşları çakılı olan, ekini başağından ve saplarından ayırmak için kullanılan alete *dögen* adı verilmektedir (< *tög-An*). *Dögen* adına ilk kez eski Oğuzca sözlük olduğu ileri sürülen Bahşayiş Lûgati'nde rastlanmaktadır (BŞSl. 12b-5).

Kelime, çağdaş Türk lehçelerinden Gagauz lehçesinde *düven* "döven" (GagTüSl. 1991: 88) ve Türkiye Türkçesinde *düven~döven* "harmanda ekinlerin sapı ve tanelerini ayırmak için kullanılan, önüne koşulan hayvanlarla çekilen alt yüzünde

keskin çakmak taşları dikine çakılı bulunan, kızak biçiminde araç, döven" (TüSl. 1998: 662) şeklinde yaşamaktadır. Anadolu ağızlarına (DS) da bakıp belirt!!!

5.3.5. qondıyu "döven, harman döğeni"

(< *kondı-yu*)

ED'de *qondıyu* maddesinde kelimenin sadece bir kez kullanıldığı ve *qondı-* fiilinden türetildiği belirtilmektedir (ED 636b). ED'de kelimenin kökü *qondı-* fiili ile ilgili ise sadece *bile-* "bilemek, keskinleştirmek" fiili ile anlamsal bağlantısı dile getirilmiştir (ED 636a). Fiil tek veri olarak DLT'de tanıklanmıştır: *ol qılıç qundıdı* " o, parlatkıçla kılıcı parlattı" (DLT III. 277). Ancak burada bizce fiilin asıl anlamının "bilemek, keskinleştirmek" olması gereklidir. Bileği taşı ile bir demir bıçak, orak vs. bilendiği zaman, zaten bir parlama da olmaktadır. *Qondıyu* adı ise yine tek veri olarak DLT'de tanıklanmıştır ve kelime için "düğen, döğen, harman düğeni" (DLT I: 491) anlamı verilmiştir. Anlamdan da ortaya çıkacağı üzere *qondıyu* adı ile *dögen* "döven, harman döveni" aynı anlamda kullanılan kelimelerdir.

Anadolu ağızlarında *qundı-* fiili ile ilgili gördüğümüz iki isme rastladık. *Kundur* ve *kunduz. Kundur* kelimesinin anlamları "1. saçı kısa (kimse) 2. boyu kısa (kimse) 3. kuyruğu kısa hayvan" (DS VIII 3001b); *kunduz buğday* şeklinde geçen ifadenin anlamı ise "kalın, kısa ve yuvarlak taneli bir çeşit buğday" (DS VIII 3001b) şeklindedir. Her iki kelimede verilen anlam "kısa olmak" ile alakalıdır. Eger bu iki ad ile *qonduyı* arasındaki kök ilişkisi doğru ise, *qondı-* fiilinin anlamını "kısaltmak"; *qondıyu*'nınkini de "kısaltan, kesen, biçen" şeklinde düşünebiliriz. Aslında Divan'da asıl işlevi anlatan fiilden yapılan *döğen* adı kullanılıyorken, "döğen, döven" anlamı verilen *qonduyı* adının olması da şaşırtıcıdır. Kelimeye herhangi bir lehçedendir ibaresi konulmadığı için, diyalektal bir tercihtir dememize da gerek yoktur. Divanda *qondı-* fiili ile ilgili verilen örnekte de, bir "bilemek, kesmek" anlamı hissedilmektedir. Bu sebeplerden dolayı *qondıyu* kelimesinin anlamını "döven" olarak değil de, "biçen" şeklinde düşünmeliyiz.

5.3.6 soqyu/soqu "taş dibek tokmağı"

(< *soq-yu*).

Ahşaptan yapılan ve dibek taşındaki tahılı dövmeye ve ezmeye yarayan tokmak şeklindeki alete *soqyu* adı verilmektedir. *soqyu* kelimesinin kök fiili olan *soq-* fiilinin "dövmek, ezmek, delmek, ufaltmak, sokmak, basmak" (EUTS 137) anlamlarından yola çıkarak, kelimenin asıl anlamını "döven, ezen, ufalayan nesne" şeklinde verebiliriz. CLAUSON da *soqu* (*soqyu*) kelimesini *soq-* fiilinden getirmiştir (ED 805b).

Kelime *Türkische Turfantexte* metinleri içinde yayımlanan TT VI. 86'da *soqyu tägirmän* "ezici, ufaltıcı değirmen" şeklinde geçmektedir. Burada *tägirmän*'in sıfatı şeklinde kullanılan *soqyu*, erken İslâmî çevre metinlerinden DLT'de *soqu* şeklinde tanıklanmaktadır: *soqu* "havan. Aslı q harfinin şeddesiyledir. Sonradan yeğnitilmiştir; nitekim "tepe, yüksekçe yer" anlamına gelen baqu kelimesi de böyle olmuştur ..." (DLT III 226).

Batı Türkçesi eserlerinden BŞSl'de tanıklanan kelimenin anlamı da "taş dibek tokmağı, tokmak" (23b-11) şeklinde verilmiştir. Kelime aynı anlamda Anadolu ağızlarında da yaşamaktadır: *soqu* [*sohu, sohur, soka, sokkı, sokku, soko, sokueli, solgu, solku*] "1. tahıl dövmeye yarayan büyük taş dibek 2. dibekte, havanda dövme işini yapan tokmak (DS X 3659a)

5.3.7. tövgüç "havan ve havan tokmağı"

(< *tög-gü+ç*)

Tek örneğini Kıpçak sözlüklerinden CC'de gördüğümüz kelimenin anlamı *tövgüç* "Mörser und Srössel" (Grønbech 1942: 252) şeklinde verilmiştir. Havan ve havan tokmağı şeklinde anlamlandırılan kelime, *dögän*'le aynı kök fiilden, *tög-* "döğmek, ezmek" fiilinden türetilmiş olmalıdır. Havan'ın içine konulan sarımsak gibi bitki ve tohumlar tokmak vasıtasıyla dövülerek ezilmekte, toz hâline getirilmektedir. Kelimeye Türkiye Türkçesi ağızlarında da rastlanılmamaktadır.

5.3.8. yaba "(Harman) yabası"

(Proto-Turk **jāpa(k)*)

Ağaçtan ya da metalden yapılan 5 parmaklı, biçilmiş ekini ya da samanı arabaya yüklemek için kullanılan alete *yaba* denilir. Kelimenin Ana Altayca'da *ĺăr* şeklinde olduğunu tasavvur eden EDAL yazarları, Proto Türkçe biçim için **jāpa(k)* "1.

wooden fork 2. shovel" ve Proto Moğolca biçim için de **dayaga(n)* biçimini kurmuşlardır (Bkz. EDAL II: 885).

Yaba adına İslamî çevre Türkçe eserlerinden Kİ ve ŞSulSl. ve BŞSl'de rastlamaktayız.. Kİ'de *yaba* "(harman) yavası" (Caferoğlu 1931: 116) ve BŞSl.'de *yaba* "yaba" (BŞSl 12b-6) şeklinde geçerken, ŞSulSl.'de kelimenin anlamı açık bir şekilde verilmiştir: *yaba* "ucu parmak yarıklı kürek, harmanları savurdukları dirnek, atkı, yaba" (ŞSulSl. 289).

Kelime modern Türk lehçelerinden Gagauz Türkçesi'nde *yaba* "yaba" (GagTüSl. 1991: 254), Türkiye Türkçesi'nde *yaba* "Harman savurmakta kullanılan, çatal biçiminde, tahtadan tarım aracı, atkı" (TüSl. 1998: 2357) ve Azerbaycan Türkçesi'nde *yaba* "ot, saman vs. şeyleri toplamak, kaldırmak, atmak vs. için kullanılan alet, dirgen" (ATSl. 1994: 1208) şeklinde yaşamaktadır.

5.3.9. keli "buğday havanı"

Kıpçak Türkçesi sözlüklerinden KTAM'da geçen *keli* için "buğday havanı" (Toparlı 2000: 116) anlamı verilmektedir. Buğday dövüldüğüne göre, büyük bir havan olmalıdır. Ancak kelimenin kökeni hakkında bilgi bulunmamaktadır. "Havan ve havan tokmağı" için Türkçede kullanılan bir diğer kelime de *soku*'dur. *Sok-* fiilinden türetilen *soku* gibi, *keli*'yi de *kel-* fiilinden türetmek yapı bakımından mantıklı gözükmektedir. Ancak anlamsal yönden sıkıntı duymaktayız. Çünkü, *soku* kelimesinin kökü olan *sok-* fiilinin "dövmek, ezmek, ufalamak" anlamları olduğu için *soku* adı da "havan ve havan tokmağı" şeklinde anlamlandırılabilir (Bkz. *soku*). Ama "buğday havanı" anlamındaki *keli*'nin, *kel-* "gelmek" fiilinden geldiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. EDAL'da *keli* için Proto-Türkçe **keli* "mortar" (havan, havan tokmağı) biçimi kurulmakta, Proto Tunguz biçim olarak da **xeńli* düşünülmektedir (Bkz. EDAL I: 773).

Kelime eski Çuvaşça yoluyla Macarcaya da geçmiştir. Macarca'da *kölyű* şeklinde yaşayan kelime GOMBOCZ'a göre eski Çuvaşça **keläy*, **kiläy* biçimleri yoluyla geçmiştir (Gombocz 1912: 104). Macarca'da *kölyű* "der mörser, die stampfe; die mörserkeule, der stössel" anlamlarıyla yaşamaktadır.

Kelime modern Türk lehçelerinden Çuvaş Türkçesi'nde *kilĕ* "stupka" (Yegorov 1964: 112), Saha Türkçesi'nde *kelī* (EDAL I: 773), Karayim Türkçesi'nde Kar.K. *keli* "stupka" KarayRPSl. 1974: 394) ve Kumuk Türkçesi'nde *keli* "stupka" (KumRSl. 1969: 164) şeklinde yaşamaktadır.

5.3.10. savırgaç /savragıç "harman savurmak için kullanılan alet"

(< *sawur-gaç*)

Toplanılan ekin, tanesini kabuklarından ayırmak için döven ile dövüldükten sonra rüzgârlı bir havada *savurgaç* kullanılarak savrulur. Rüzgâr daha hafif olan kabukları taneden ayırır. Böylece taneler temiz bir şekilde elde edilmiş olur. Taneyi kabuklarından ayırma işleminde kullanılan ve genelde ahşap olan bu alete *savurgaç* denildiği İM'den tanıklanmaktadır: İM *savragıç* = *savırgaç* "harman savurmak için kullanılan alet" (Battal 1934: 59).

Kelime Kırgız Türkçesinde *sapırgıç* (KırgSl. 1994: 638) şeklinde yaşamaktadır. Anadolu ağızlarında da *savurkaç* (DS X 3556a) şeklinde yaşayan kelime terimimizle alakalıdır. "Akşamüstü çıkan sert yel" şeklindeki anlamla yaşayan kelime, *savırγaç*'ın yaptığı işe sebep olan rüzgârı tarif etmektedir.

5.3.11. tägirmen "değirmen, değirmen taşı"

Proto-Tü. **tägir-*: Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. *tägirmän* (TT VI 86); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK -, KB - , TİEM 73-Kök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME *tägirmen* "değirmen" (Yüce 1993): "*sürdi yerni / qutyardı anı / tezgindürdi tegirmen-ni*" (ME 47-3/4), 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; EKıp.: 14. yy. CC *tegirmen* "Mühle" (Grønbech 1942: 238), *tegirmen tart-* "die Mühle drehen, Getreide mahlen" (Grønbech 1942: 236) , MKıp. 13. yy. KTAM. *teyirmen* "değirmen" (Toparlı 2000: 145), 14. yy. Kİ. *täyirmän* "değirmen", 15. yy. KK. -, TZ. -; İM -; Doğu Tü.: -; Batı Tü. 14-19. yy. *degirmen* "değirmen" (BŞSl. 11b-11, 12a-2), *degirmen avazı* "değirmen taşının çalışırken çıkardığı ses" (BŞSl. 36b-10), KDD *değirmen* "değirmen" (KDD 274-5), TS -.

Modern Tü.: MOγur: Çuv. -, fakat *arman* "Mel'nitsa" (Yegorov 1964: 32); MOγuz: Hal. *tęiirmän*, *tęirmän* "Mühle" (Hal. 200), *töjürmän* "Mühle" (LSch. 314); Kuzey-

doğu (Sibirya): Saha -; Tuva -, Şor. *terben* "değirmen" (ŞorSl. 1995: 113), Altay *teermen* "değirmen, *kol teermen* "el değirmeni", *taş teermen* "taş değirmeni" (AltaySl. 1999: 172a), *teermende-* "un öğütmek" (AltaySl. 1999: 172a); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *tegirmen* "değirmen" (KırgSl. 1994: 721); Kazak *tiirmen* (Yegorov 1964: 32), Tat. - Sibir Tat. ağ. -, Başk. -; Karay. Kar.L. *tiyermen* "mel'nitsa" s. 527, Kar.T. *tiyirm'an /tigirm'en* ay. s. 527, Kar.K. *degirmen* ay. (KarayRPSl. 1974: 318), Kumuk *tirmen* "mel'nitsa" (KumRSl. 1969: 316), Kar-Malk. *tirmen, türmen* "değirmen" (KMalkSl. 2000: 399); Güney-Doğu: Uyg. *tögmen/tögürmen* "değirmen" (YUygSl. 1995: 423), ağ. *tögürmen/tögümen/tüg^{ü}men/tügümen* "mill" (Jarring 1964: 313); Özb. *tegirmån* "değirmen" (Yusuf 1995: 258), ağ. -; Salar: DTSalar dermen, ÇingSalar dermen (SalarSl. 139); Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *degirmen* "1. dene 2. galla üvemek üçin gurulan kerxana, galla üvetyen cay 3. gatı cisimleri ovradyan gural" (TrkmDSl. 1962: 242), Horasan *degirman* "Mühle" (Hor. 163), *dägirman* "Mühle" (Hor. 283); Gag. -, AzTü. *deyirman* "tane öğüten müessese, mekanizme" (ATSl. 1994: 269); TTü. *değirmen* "1. öğüten araç veya alet 2. içinde öğütme işi yapılan yer" (TüSl. 1998: 540) *değirmen taşı* "1. değirmende, dönerek taneleri ezen yuvarlak taş 2. değirmen taşı yapmakta ve bazen de yapılarda kullanılan çakmak taşı türünden sert bir taş" (TüSl. 1998: 540).

Ekilip biçilen tahılların, çeşitli şekillerde kullanılmasını sağlamak amacıyla, özellikle de buğday, arpa, darı gibi ürünlerin öğütülmesi sonucu yapılan *un*'un, öğütme işleminin yapıldığı araç ve bu aracın bulunduğu yer'e verilen ad olan tegirmen, Buddhist ve Maniheist çevreye ait metinlerden TT VI. 86'da ve YamMi29'da tanıklanmaktadır. Erken İslami çevre metinlerinden DLT ve Harezm Türkçesi eserlerinden ME ve NF'de, Kıpçak sözlüklerinden CC, KTAM, Kİ ve Batı Türkçesi'nde Dede Korkut'ta (KDD) ve BŞSl.'de de tanıklanan kelime, yukarıda da görüldüğü üzere hemen hemen bütün modern Türk lehçelerinde yaşamaktadır.

Kelimenin kökeni konusunda iki temel görüş vardır. Kabul edilen genel görüş, *tägir-* "çevirmek, döndürmek" fiilinden türediğini kabul eden Clauson, Gabain gibi araştırmacıların kabul ettiği görüştür (ED 486b). İkinci görüş M. Özmen'in "*değirmen* < *tegirmen* < *tek-i-r-men*" şeklindeki, *tegirmen*'in *tek-* fiilinden türediğine dair görüşüdür. Özmen'e göre, düşündüğü *tek-* fiilinin anlamı "dön-, dolaş-, devret-

"dir (s. 147). Özmen, *tegir-* fiilinin kökü olan *teg-* fiilinin "değmek" anlamından dolayı, *tägirmen*'in *tägir-* (**täg-*) fiilinden türemiş olamayacağını söylemektedir.

Tägirmän adı Çuvaşçada *arman* "mel'nitsa" (Yegorov 1964: 32) şeklinde geçmektedir. Çuvaşçada el değirmeni için *al armanĕ*; yel değirmeni için de *sil armanĕ* kelimeleri kullanılmaktadır. YEGOROV'a göre *arman* adı, *avăr-* "vertet', krutit'" fiiline *–man* ekinin eklenmesiyle oluşmuştur (Yegorov 1964: 32). EREN de bu konuda şunları söylemektedir: "Ekinleri öğütmeye yarayan araca verilen değirmen adı Türk diyalektlerinde ortak bir kavramdır. Çuvaşlar bu araca *arman* adını verirler. Bu ad *avăr-* "mahlen" (~ Türkçe *evir-*) kökünden *–man* (~ *-men*) ekiyle yapılmıştır. "Mahlen" anlamına gelen Macarca *őröl* de Eski Çuvaşçadan alınmıştır" (Eren 1979: 27).

Görüldüğü üzere Türkçedeki eş anlamlı *ävir-* ile *tägir-* fiillerinin dilin iki kolunda aynı anlama sahip fiillerden aynı alet için ad yapılmaktadır. Dilin bir kolu olan Çuvaşçada *arman*; diğer kolu Genel Türkçede ise *tägirmän* yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Tägirmän kelimesi, Buddhist ve Maniheist çevre metinlerinde *soqγu tägirmän* "ezici, ufaltıcı değirmen" TT VI 86 ve yine bu çevreye ait Uygur sivil metinlerinde *tägirmän* "Mühle" (Yamada 1993) şeklinde geçmektedir:

> *oγul inal-qa yunglaq<-lıq> tavar krgäk boldı ö(.)/////// tägirmän-tä üz (...)///* "Oğul Inal'a kullanılacak mal gerek oldu /// değirmende ..." (YamMi29-2/3)

DLT'de değirmen ve değirmen taşı ile ilgili çeşitli kullanımlar geçmektedir. DLT III. 282'de verilen aşağıdaki örnekte, değirmenin çıkardığı gürültüyle ilgili bir metafor kullanılmıştır. Bir atasözü olan aşağıdaki örnekte "değirmende yaşayan sıçan, gök gürültüsünde korkmaz" denilmekte, hem insanın yaşadığı yere ve yaptığı işe uyum sağladığı, bundan dolayı karşılaştığı sıkıntılardan çekinmeyeceği; hem de değirmenin çok gürültülü bir mekan/alet olduğu vurgulanmaktadır. Gerçektende devasa büyüklükteki (su değirmenindeki) değirmen taşlarının tahıl öğütürken birbirlerine sürtünürken çıkardığı ses, çok gürültüdür. BŞSl'de verilen örneğe göre bu sese de *degirmen avazı* "değirmen taşının çalışırken çıkardığı ses" (BŞSl. 36b-10) denilmektedir.

tegirmende toymış sıçyan kök kökreginge korkmas "değirmende doğan sıçan gök gürlediğinde korkmaz" (DLT III. 282)

Değirmenin uygun yere yapılması gerektiği de DLT'de verilen aşağıdaki örnekte vurgulanmaktadır. Bilindiği üzere değirmen, ya nehir kenarlarına, yada nehirden suyun oluklarla getirilmesine imkân sağlayan yerde kurulur:

tenğsizde tegirmen turgursa yarağsızda yar barır "yaraşmıyan yerde, denk olmayan yerde değirmen yaparsa, imkansız bir sırada yar peyda olur, (mümkün olan ve yaraşan yerde değirmen yapmıyan bir kimse için zamansız bir yar, yarık hasıl olur" (DLT III 355)

Değirmenle ilgili olan aşağıdaki iki örnek cümlede gördüğümüz *tişe-* fiili "keskinleştirmek" anlamındadır. Yine Divan'da geçen *oryaq tişeldi* "orak bilendi, dişendi, (orağın dişleri keskinleştirildi)" (DLT II: 128) cümlesinde de görüleceği üzere, orağın keskin demir kısmının bilenmesi *tişel-* fiili ie anlatılmıştır. Değirmen için de Divan'da aşağıda örneklerini verdiğimiz *tişel-* fiili geçmektedir. *tegirmen tişeldi* cümlesi, değirmen taşlarının düzeltilmesini mi anlatmaktadır acaba? Değirmen iki taşın birbirini sürtmesi ve arada kalan buğday veya arpanın ezilmesi işlemi sonucunda tahıl öğütür.

tegirmen tişedi "değirmen dişedi (değirmen taşını dişedi, dişlerini keskinleştirdi" (DLT III. 266)

tegirmen tişeldi "değirmen dişendi" (DLT II. 128)

DLT'de verilen bir örneğe göre de değirmenin bir parçasını *qoyuş*'ı, görmekteyiz. *Qoyuş*, "değirmen oluğu" anlamıyla metinde geçmektedir. Ancak bu oluğun görevi belli değildir. *Qoyuş* hem değirmene suyu getiren oluk, hem de öğütülmüş unun çuvallara vs. dolmasını sağlayan oluğa verilen ad olmalıdır:

tegirmen qoyuşı "değirmen oluğu" (DLT I. 369)

tegirmen yukarıda belirttiğimiz *tişe-* fiilinin yanı sıra *tart-*, *çewür-*, *ögü-* ve *tezgindür-* fiilleriyle de kullanılmaktadır. CC'de geçen bir örnekte değirmen adının *tart-* fiili ile birlikte kullanıldığını görmekteyiz. *tegirmen tart-* şeklinde geçen cümlede un, yiyecek yapmak için "değirmeni çekmek, çevirmek" anlamı verilmektedir: *tegirmen tart-* "die Mühle drehen, Getreide mahlen" CC (Grønbech 1942: 236). ME'de verilen aşağıdaki örnekte de değirmen'in (el değirmeni) ya da değirmen taşının döndürülmesi *tezgindür-* fiili ile anlatılmaktadır. Değirmen taşının

çevrilmesi *tart-*, *tezgindür-* ve NF'de örneğini gördüğümüz *çewrül-* fiili ile anlatılmaktadır:

> *sürdi yerni / qutyardı anı /tezgindürdi tegirmen-ni* "yeri sürdü, kurtardı onu, değirmeni döndürdü" (ME 47-3/4)

tegirmen ögü- ifadesi "değirmen öğütmek, yani değirmende tahıl öğütmek, un yapmak" anlamında NF'de geçmektedir. NF'de verilen örneklere göre evde bulunan el değirmeni ile tahıl öğütülmekte ve yapılan un'dan da ekmek yapılmaktadır. NF'de verilen aşağıdaki örneklerde *ögü-* fiilinin yanında *çewrül-* "çevirmek, döndürmek" fiili de kullanılmaktadır. El değirmeni olduğu için değirmen taşlarının döndürülmesi, yani çevrilmesi gerekmektedir. Metne göre Hz. Fatma, bu yorucu işten dolayı, yani değirmeni çevirmekten yorulmuştur.

> *Fāṭma raẓhā tegirmen ögümekdin armış taqı tegirmen qatında uyquya barmış taqı tegirmen Ḥak tvt qudratı birle çewrülür* "Fatıma rz. değirmen öğütmekden yorulmuş ve değirmen yanında uykuya dalmış ve değirmen Hak te'ala kudreti ile çevrilir" (NF 160-16/17)

> *Fāṭma tegirmen ögümekdin armış taqı uyquya barmış tegirmen özi çewrülür, tėdi erse, Peyγāmbar ʿas aydı: Ḥak tvt anıŋ ẓaʿīfluqıŋa rahmat qıldı tėdi taqı tegirmenge buyurdı kim özüŋ çewrülgil, tėp* "Fatma değirmen öğütmekden yorulmuş ve uykuya dalmış, değirmen kendi kendine çevrilir, dediyse de, Peygamber as. söyledi: Hak Te'ala onun zayıflığına rahmet kıldı ve değirmene buyurdu ki, kendin çevril, diyerek ..." (NF 161-1/3)

> *Fāṭma raẓhā tėwe yüŋündin toqunmış kilim keymiş taqı tegirmen ögiyür* "Fatma rz. deve yününden dokunmuş kilim giymiş ve değirmen öğütüyor" (NF 164-8)

> ... *tegirmen ögüdi, etmek bişürdi* "... değirmen(le) (un) öğüttü, ekmek pişirdi" (NF 166-7)

> ... *tegirmenlerini ögiyür erdi* "değirmenlerini öğütüyor idi" (NF 331-6)

Batı Türkçesi eserlerinden Dede Korkut'ta da değirmen ve değirmen taşından bahsedilmektedir. Aşağıdaki ilk örnekte değirmenin işlevi anlatılmaktadır. Değirmende un yapılması bu örnekte vurgulanmaktadır. İkinci örnekte ise değirmen taşının şekli verilmektedir. Değirmen taşı bir insanın girebileceği bir kuyunun ağzını kapatabilecek büyüklükte ve içinden yemek (yemek kabı vs.) geçirilebilecek bir deliği olan bir biçimdedir.

Kazanı getirdiler. Tamanın Kal'asında bir kuyuya bıraktılar. Kuyunun ağzına bir değirmen taşı koydular. Yimeğini suyunı değirmen taşı delüğinden virürler idi "Kazanı getirdiler. Tamanın kalesinde bir kuyuya bıraktılar. Kuyunun ağzına bir değirmen taşı koydular. Yemeğini ve suyunu değirmen taşının deliğinden verirlerdi" (KDD 274-5).

Neyleyeyim bu yıkılasak ivde un yok elek yok, deve değirmeninden gelmedi dir "neyleyeyim bu yıkılası evde un yok, elek yok, deve değirmenden gelmedi, der" (KDD 9-8).

Aşağıdaki örneklerde de *değirmen* adı tanıklanmaktadır:

tegirmen "çünkü tegirmen sözü değirmenin hepsine verilen isimdir" (DLT III. 267)

Batı Türkçesi eserlerinden BŞSl'de ve Harezm Türkçesi eserlerinden NF'de adını gördüğümüz *äl degirmeni ~ el tägirmäni* terimi, evlerde kullanılan basit düzeydeki değirmenleri anlatmaktadır. El değirmeni, küçük, yuvarlak taşlardan yapılan aletdir. Çevrilmesi daha kolay olduğu için, evlerde de kadınlar tarafından kullanılabilmektedir. *el degirmeni* (12a-2) BŞSl'de ve NF'de tanıklanmaktadır. Ancak açıklayıcı bilgi verilmemektedir. Zaten evlerde kullanılan basit bir değirmen olduğu için NF'de geçen diğer örnekleri de "el değirmeni" şeklinde düşünmek yanlış olmaz:

taqı bir çökürdek aldılar taqı bir el tegirmeni aldılar taqı bir sırça aldılar baqırdın osma ezmek üçün "bir çekirdek aldılar ve bir el değirmeni aldılar sonra bir kap aldılar bakırdan osma ezmek için" (NF 159-12/13)

ʿArablar olturup ileglerinde tegirmen qoḍup bu tegirmen Fāṭmanıŋ tegirmeni, tėp ayturlar "Araplar oturup ellerinde değirmen bırakıp, bu değirmen Fatmanın değirmeni diye söylerler" (NF 164-14)

5.3.12. itegü "değirmende dönen taşın üzerine bindirilen ağaç parçası"

Bilindiği üzere un, yemeklik, baklavalık, böreklik ve ekmeklik olmak üzere çeşitli şekillerde hazırlanır. Bu hazırlama işleminde un yapımında kullanılan buğday veya arpanın kalitesinin yanısıra, kalınlığı ve inceliği de önemlidir. Unun kalın olmasını veya ince olmasını sağlamak için, değirmende çeşitli işlemler yapılmaktadır. Değirmende, unun biraz kalın olması istendiğinde değirmen taşını kaldırmaya, ince olması istendiğinde de değirmen taşını aşağı indirmeye yarayan bir ağaç kol vardır. Bu kola *itegü* adı verilmektedir. Kelimenin tek örneğine MK'de

rastlanılmaktadır (DLT I. 137). CLAUSON'a göre, *itegü* ismi *–gü* eki ile yapılmış bir isim olmalıdır, ancak **ite-* köküne ait herhangi bir delil de yoktur (ED 53a).

5.3.13. qoγuş "oluk, su oluğu, değirmen oluğu"

qoγuş adı Divan'da iki anlamda geçmektedir. *Qoγuş* "değirmen oluğu" (DLT I. 369) ile *tegirmen qoγuşı* "değirmen oluğu" (DLT I. 369) örneğinde geçen *qoγuş* ve "ok yapmak için kesilen ağaç, huş ağacı" (DLT I. 369) anlamında geçen *qoγuş*.

Bugün de köylerdeki basit su değirmenlerinde nehirden değirmene gelen su'yun geçtiği oluklar, ağaçtan yapılmaktadır. Divanda *qoγuş* adlı ok yapmakta kullanılan huş ağacı, belki değirmen oluğu yapmakta da kullanılmaktadır. Ancak Divan'da bu konuda bilgi verilmemektedir.

5.3.14. oluq "oluk, değirmen oluğu"

Batı Türkçesinde "oluk, değirmen oluğu" anlamı olan *oluq* kelimesi, Tarama Sözlüğü'nde geçmemektedir. Türkiye Türkçesi'nde "1. bir şeyin akmasına yarayan üst yanı açık boru 2. yağmur sularını damların kenarlarına toplayıp akıtan yatay konumlu, genellikle çinko vb. boru 3. bir şeyin üzerinde oyulmuş yol" (TüSl. 1998: 1682), anlamıyla geçen *oluq* kelimesi, değirmende de kullanılan bir alet olduğu için tarım terimi olarak kabul edilmiştir. Ancak kelimenin asıl anlamını taşıyan *oluk*, bir tarım terimi değerini taşımamaktadır. Kelime Batı Türkçesi eserlerinden BŞSl.'de *oluq* "oluk, değirmen oluğu" (12a-1) şeklinde geçerken, modern lehçelerde de *oluq*'a rastlanmaktadır. Kelime Çuvaşca'da *vulă* "stvol" (ÇuvSl. 1982: 84); Yeni Uygur Türkçesi'nde *olak*, Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi ve Nogay Türkçesi'nde *ulak* şeklinde geçmektedir (EDAL 616, TatSl. 1997: 358).

5.3.15. *älgäk "elek"

(< *älgä-k*), bkz. *älgä-*

Proto-Tü. **elge-k* "1. to sift 2. sieve" (EDAL II. 287): Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. -; İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK -, KB - , TİEMKök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ;; EKıp.: 14. yy. CC *elek* "Sieb" (Grønbech 1942: 87), MKıp. 13. yy. KTAM. *elek* "elek" (Toparlı 2000: 104), 14. yy. Kİ. *äläk*

"bir şeyi elemeye mahsus alet" (Caferoğlu 1931: 10), 15. yy. KK. -, TZ. *elek* "elek" (Atalay 1945:168); İM -; Doğu Tü.: -; Batı Tü. *Neyleyeyim bu yıkılasak ivde un yok, elek yok, deve değirmeninden gelmedi dir* "neyleyeyim bu yıkılası evde un yok, elek yok. Deve, değirmenden gelmedi, der" (KDD 9-8).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *alla* "seyat', proseivat" (ÇuvSl. 1982: 30); MOγuz: Hal. *häyläk* "Sieb" (Hal. 1980: 130); Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva -, Hakas *ilgek* (EDAL II. 287), Şor. *elek* (EDAL II. 287), Altay *elgek* "elek" (AltaySl. 1999: 81b); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *elek* "elek, kıldan yapılmış elek" (KırgSl. 1994: 326); Kazak *elek* "elek" (KazakSl. 2003: 138), Tat. *ilek* "elek" (TatSl. 1997: 106), Sibir Tat. ağ. -, Başk. *elek* (BaşkTHl. 1993: 373b); Karay. -, Kumuk *elek* "sito" (KumRSl. 1969: 374), Kar-Malk. *elek* "elek" (KMalkS. 2000: 191); Güney-Doğu: Uyg. -, ağ. -; Özb. *elak* "elek" (Yusuf 1994: 268), ağ. -; Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *elek* "guşlarnıŋ endamına bityen iki gapdalı sütükli özüntgi" (TrkmDSl. 1962: 289), Horasan -; Gag. *elek* "elek" (GagTüSl. 1991: 89), AzTü. -; TTü. *elek* "taneli veya un gibi toz durumunda olan şeyleri yabancı maddelerden ayıklamak veya incesini kabasından ayırmak için kullanılan tahta bir kasnak ve tek tarafa gerilmiş, gözenekli tel, kıl, bez vb. ile yapılan araç" (TüSl. 1998: 696).

Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde karşılaşılan *äläk* adının kökü olan *älgä-* fiili Divan'da da geçen bir fiildir. Divanda *ol un älgädi* "o un eledi" (DLT I. 248) cümlesinde *un älgä-* şeklindeki ifadeden yola çıkarak, metinlerde görülmemiş olsa da bir alet adı olarak *älgäk* adının da olması muhtemeldir. Elek, buğday, arpa gibi tarımsal ürünlerin taş vs. gibi dış etkenlerden ayırmaya yarayan ve yine ürünlerin değirmende öğütülmesinden ve un haline getirilmesinden sonra tekrar en ince hale getirilmesine yarayan çeşitli büyüklükteki deliklere göre değişen bir alettir. Bu yönden de tarımsal aletlerin içinde yer almaktadır ve aşağıdaki sözlüklerde kelime anlamı ile yaşamıştır: Kİ *äläk* "bir şeyi elemeye mahsus alet" (Caferoğlu 1931: 10); CC *elek* "Sieb" (Grønbech 1942: 87); TZ *elek* "elek" (Atalay 1945:168); KTAM *elek* "elek" (Toparlı 2000: 104). Dede Korkut Kitabında verilen aşağıdaki cümlede un, elek ve değirmen adlarının birlikte kullanılması tarımsal açıdan önemlidir. Tahılların öğütülmesiyle yapılan *un*; öğüten *değirmen* ve eleyen *elek*; üçü de birbiriyle bağlantılı olan terimlerdir:

Neyleyeyim bu yıkılasak ivde un yok, elek yok, deve değirmeninden gelmedi dir "neyleyeyim bu yıkılası evde un yok, elek yok. Deve, değirmenden gelmedi, der" (KDD 9-8).

5.3.16. tayar "çuval, içerisine buğday veya başka şeyler konan nesne"

tayar "çuval, içerisine buğday veya başka şeyler konan nesne" sivil Uygur belgelerinde ve Erken İslâmî çevre metinlerinden DLT'de ve Çağatay Türkçesi'nde de tanıklanmıştır. Divan'da verilen *tayar eşyek üze artıldı* "dağarcık eşek üzerine artıldı" (DLT I 244) cümlesindeki anlamına göre *tayar*, eşeğin her iki yanına sallanan bir çanta tarzındaki yük koymaya yarayan bir alettir. Kelime Çağatay Türkçesinde *tagar* "kap, zarf, tubra, kese ve halta" (ŞSulSl. 101) anlamıyla yaşamıştır.

CLAUSON, *tayar*'la ilgili Buddhist ve Maniheist çevreye ait örnek vermemiştir. Divan'da verilen ve Çağatay döneminde görülen *tayar*'la ilgili olarak "a large container" ve "a sack" anlamlarını vermiş ve kelimenin Farsça ile ilgili olduğunu söylemiş, ama kökeni konusunda kesin bilgi vermemiştir (Bkz. ED 471b). Ancak Altayca'nın etimolojik sözlüğünü hazırlayanlara göre, *tayar* adı Proto-Türkçe **t(i)agar(a)* şeklinde olup "1. an earthenware dish 2. trough" anlamındadır (Bkz. EDAL II. 1429).

Kelime Türkiye Türkçesi'nde *dağar* şeklinde yaşamaktadır. *dağar* kelimesine Türkçe Sözlük'te "1. ağzı yayvan, dibi dar toprak kap 2. dağarcık" anlamları verilmekte ve kelimenin kökeni Farsça *tayār* olarak verilmektedir (TüSl. 1998: 511). Ancak yine aynı sözlükte geçen *dağarçık* kelimesi için "1. meşin torba 2. (mec.) bilginin biriktiği yer, bellek" anlamı verilmekte, ama kelimenin kökeni gösterilmemektedir. Kelimenin Türkçe kökenli düşünüldüğü anlaşılıyor (TüSl. 1998: 511).

Tayar, modern lehçelerden Yeni Uygur Türkçesi'nde *taġar* "çuval" (YUygTüSl. 1995: 384b), ağ. *taġar/taġ'ar/taġa/taġ'a* "Sack" (Jarring 1964: 291), Azerbaycan Türkçesi'nde *dağar* "1. sığır derisinden yapılan torba 2. eskiden kaytan örmek için kullanılan içine eski şeyler veya sıkıca yün doldurarak bağlanan meşin yastık" (ATSl. 1994: 220) ve Karayim Türkçesinde -, ama Kar.K. *tağarçık* "sumka pastuxa" (KarayRPSl. 1974: 505) şeklinde yaşamaktadır. Anadolu ağızlarında da kelimenin çeşitli yan biçimleri yaşamaktadır, ancak kelime "çuval" anlamı ile değil,

küp, kap anlamlarında geçmektedir: *tağar* [taar, tayar, tahar, tar, tarıf, teğar, teğer] "1. ağzı geniş, büyük toprak küp 2. Topraktan yapılmış kavanoz çömlek 3. Toprak mangal 4. oturak 5. ateş küreği" (DS X 3799b).

Sivil Uygur belgelerinden aşağıdaki belgede tanıklanan kelime, hem içine buğday konulan nesne, hem de geniş anlamda düşünüldüğünde buğday için bir ölçü birimi olarak kullanılmıştır. Metne göre *eki yarım tayar buyday* "iki buçuk çuval buğday" ölçüsündeki buğday, Kalımdu'nun ihtiyacı yüzünden İrinçipl'den ödünç kadın köle karşılığında alınıyor.

> *maŋa qlımduqa buyday kärgäk bolup irinçipl(?)tin iki yrım tayar buyday aldım bu buydayqa on alḏı yaşlıy ygrmi yaşlıy qaḏun kişini iki bir yrḏu kişini yiḏinç aynın on bištä qoçoqa tägürüp birür<-män>* "Bana Qalımdu'ya buğday gerekli olup İrinçipl'den iki buçuk çuval buğday aldım. Bu buğday karşılığında 16-20 yaş arasındaki kadını 2 veya bir kadını yedinci ayın onbeşinde Koço'ya getirip veririm" (YamLo18-2.8)

Divanda *tayar*'la ilgili olarak aşağıdaki örnekler verilmektedir. *Tayar*'ın bir çuval olduğu örneklerde açıklanmaktadır. Ayrıca *tayar*'a yün doldurulduğu, yüklenen herhangi bir yükün de *tayar boşat-* ifadesiyle boşaltıldığı da örneklerde vardır.

> *"çuval" demek olan tağar"* (DLT I. 17)
>
> *tayar* "dağarçık, içerisine buğday ve başka şeyler konan nesne, harar" (DLT I 411)
>
> *er yüŋ tayarqa tıqındı* "adam, dağarcığa, çuvala yünü teperek tıktı" (DLT II. 147)
>
> *ol tayar boşattı* "o dağarcığı boşalttı" (DLT II 306)

5.3.17. tayarçuq/tayarçık "içine buğday vb. şeylerin konulduğu çuvalcık"

(< *tayar* +*çuq*)

Tayar maddesinde incelediğimiz *tayar* adına Türkçe küçültme eki +çuk ekinin eklenmesiyle türetilen *tayarçıq*, "içine buğday vs. konulan nesne" anlamıyla İslâmî çevre Türkçe eserlerde geçmektedir. Kelime İM sözlüğünde *tagarçık* "deriden küçük torba" (Battal 1934: 667) anlamıyla tanıklanmıştır.

Kelime NF'de "içine un ve hurma konulan bir nesne, çuval" anlamıyla geçer. Bu durum ayrıca *tayarçuq*'un da *tayar* gibi bir ölçü birimi şeklinde düşünülmesini sağlamaktadır.

bir tayarçuq un toldurdı taqı mübārek arqasınya köterdi "bir çuval un doldurdu ve mübarek sırtına götürdü, kaldırdı" (NF 107-8/9)

Oşmān taqı ėwinge bardı taqı bir qoy, bir tayarçuq un taqı bir tayarçuq ḫurmānı ʿĀyişe rażhā ėwinge ıḍa bėrdi "Osman (rz) evine gitti ve bir koyun, bir çuval un ve bir çuval hurmayı Ayşe (rz)'nin evine vardı" (NF 125-16/17)

Ey żaʿīfa, baryıl ėwde un tükense ol un turyan tayarçuqnı Aymeşnıŋ ilersükinge baylap yatyıl, tėdi erse, ol żaʿīfa taqı anday qıldı. Aymeş erte qoptı, tēz tonın keymekke qaṣd qıldı erse, baqar ilersükinge tayarçuq baylıy turur "Ey eşim, var gşt evde un tükenirse, o un duran çuvalı Aymeş'in ilerisine bağlayıp yat dedi ise de o kadın sonra şunu yaptı. Aymeş erken kalktı, aceleyle elbisesini giymeye niyet ettiyse de, ilerisine baktı ki, çuval bağlı durmaktadır" (NF 189-13/15)

Tayarçuk çağdaş Türk lehçelerinde Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Karayim lehçelerinde yaşamaktadır: *dağarcık* "1. meşin torba 2. (mec.) bilginin biriktiği yer, bellek" (TüSl. 1998: 511), *dagarçıy* "deriden yapılan küçük torba" (ATSl. 1994: 220), Kar.K. *tağarçık* "sumka pastuxa" (KarayRPSl. 1974: 505).

6. ÜRÜNLER

6.1. GENEL ADLAR VE "TOHUMLUKLAR"

6.1.1. tarıγ "1. tahıl, hububat 2. ekin ekilmiş arazi, tarla"

< tarı-γ (ED 537b)

Proto-Tü. **tarıγ* "tarım ürünü"; Proto Oγur **tarıγ*, Proto Oγuz **tarıγ* : Kök Tü. -, ama *tarlaγ* [Aldı Bel I ve II Yazıtı (Y 12, Y 72)], Budd.-Man. Tü. ç. *tarıγ* (Suv 519-1), 13.-14. yy. Siv.Bel. *tarıγ* (YamRH06-5); İslâmî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *tarıγ* "Tillage" (DankKelly. I. 291), KB *tarıγ* "ekin, tohum" (Arat 1979: 426), TİEM 73 *tarıγ* "ekin, bitki, buğday, tane, tohum, zahire" (TİEM 73-Kök 108v/9=006/138), AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT *tarıγ* (Borovkov 2002: 253), 14. yy. NF *tarıγ* "buğday, zahire" (Ata 1998: 405); EKıp.: 14. yy. CC *tarı* "Hirse" (Grønbech 1942: 236), MKıp. 13. yy. KTAM. *ṭarı* "darı" (Toparlı 2000: 142), 14. yy. Kİ. *tarı* "darı" (Caferoğlu 1931: 99), 15. yy. KK. -, TZ. *tarı* "darı" (Atalay 1945: 252), BM *taru* "prosa" (Zajączkowski 1958: 50); İM *tarıg* "darı" (Battal 1934: 69); Doğu Tü.: 15.-19. yy. NevayiL - , 19. yy. ŞSul. *tarıγ* "darı" (ŞSul. 1298: 100); Batı

Tü. 14-19. yy. *tarıça* "darı kadar"'da *tarı*+ (KDD 125-10), 14. yy. BŞSl. *tarı* "darı" (BŞSl. 23a-1), *taru* "darı", *taruca* "darı kadar" (TS 204)

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *tıră* "1. xleba v zerne" 2. xleva na kornyu; posevı"(Yegorov 1964: 268); MOγuz: Hal. - ; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva *taraa* "1. xleb, xerno // xlebnıy, zernovoy 2. proso" 3. tara 4. zlak" (TuvaSl. 1968: 407), Hakas *tarıγ* (EDAL II: 1356), Şor. -, Altay *taraan* "proso, pşeno"(Yegorov 1964: 268); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *taruu* "darı yarması" (KırgSl. 1994: 714); Kazak *tarı* "1. darı, akdarı 2. darı tanesi" (KazakSl. 2003:524), Tat. *tarı* "prosa" (TatRSl. 520), Başk. *tarı* (BaşkTHl. 1993: II. 323b); Karay. Kar.K. *darı* "proso" s. 169, *tarı* "proso" (KarayRPSl. 1974: 516), Kumuk -, Kar-Malk. *t'ari* "Hirse" (PrK 136); *tari* "Hirse" (PrB. 257), *tarı* "proso" (KBRSl. 1989: 607); Güney-Doğu: Uyg. *térik* "darı" *äxliyan tériq* "kabuğundan arınmış darı" (YuygSl. 1995: 409), *teriq* (SalarSl. s. 90), ağ. *tırıγ/tırıq/tærıγ/tæyıγ* "millet" (Jarring 1964: 307); Özb. *tarik* "darı" (Yusuf 1994: 257), ağ. -; Salar: DTSalar *tarä*, ÇingSalar *tarä* (SalarSl. s. 90); Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *darı* "prosa" (TürkmSl. 247), Horasan -; AzTü. *darı* "Türklerin eskiden beri bildikleri ufak taneli bir tahıl" (Altaylı 1994: 234); TTü. "1. Buğdaygillerden, tohumları gereğinde buğday yerine besin olarak kullanılan, kuraklığa dayanıklı bir bitki, akdarı (Panicum) 2. (bazi bölgelerde) Mısır" (TüSl. 1998: 530).

Tarıγ, CLAUSON'a göre *tarı-* "tarlayı ekmek, ekin sürmek" fiilinden isim yapılmıştır ve iki temel anlama sahiptir. 1. "ekim alanı". *tarıγ tarı-* olarak ifade edilir. 2. "ekim arazisinin ürünü" (ED 537b). ERDAL da kelimeyi *tarı-* fiilinden *–g* ile yapılmış bir isim olarak açıklamıştır ve "cultivation, agriculture, cultivated land, grain, millet" şeklinde anlamlandırmıştır (Erdal 1991: 206). Kelimenin kökünün ne olduğu konusunda az da olsa belirsizlik vardır. CLAUSON ve ERDAL *tarı-* fiilini dikkate alırken; DOERFER, *tarıg* kelimesinin kökenini M III 13,6 numaralı yerde geçen *tarag* şeklinden dolayı *tar-* "verstreuen" fiilinden getirir (Doerfer 1982: 114).

Eski Türkçede "ekin ekilmiş arazi" ve "darı, hububat" anlamlarında geçen *tarıγ* kelimesinin, *ı taraγ* varyantı da görülmektedir (M III. 13,6). Orta Türkçede ise Oğuzlar kelimeyi "darı" manasında kullanmışlar, diğer Türkler de ise kelime "ekin, bitki; arpa; buğday; tane, tohum; zahire" anlamlarında kullanılmıştır. Uygur sivil

belgelerinde geçen *tarıγ* kelimesi için YAMADA "Getreide, Weizen" anlamlarını vermiştir. Karahanlı Türkçesi eserlerinden Divan'da geçen kelime için MK şu açıklamayı yapar: "The generic word for 'cereal crops' *tarıγ* is 'Wheat' according to most of the Turks, but 'millet' according to the Oγuz. This latter is wrong. They [*i.e. Oγuz*] call 'wheat': *Aşlıq*" [(DankKelly. I. 187); *tarıγ* "bütün Türklerce 'buğday'; yalnız Oğuzlarca 'darı'. Bu kullanış yanlıştır; onlar buğdaya 'aşlık' derler" (DLT I. 373)]. Açıklamadan da anlaşılacağı üzere, MK'de *tarıγ* için "buğday" adı verilmektedir. Harezm Türkçesi eseri NF'de de *tarıγ* kelimesi için "buğday, zahire" anlamları verilmiştir (Ata 1998: 405) ancak, eserde geçen cümleden içecek yapımında da kullanılan arpa vs. gibi bir ürün olması gerektiği anlaşılmaktadır: *bizim élde tarıγdın neerse qılurlar taqı anı içerler* "Bizim ülkede darıdan /arpadan birşey yaparlar, sonra onu içerler" (NF 362-17). İM'de geçen kelime için *tarıg* "darı" anlamı verilmiştir (Battal 1934: 69).

Tarıγ adının "ekin, bitki; arpa; buğday; tane, tohum; zahire" gibi anlamlarının yanı sıra bugün Türkiye Türkçesinde sadece bir tahıl ürününün adı olarak yaşamaktadır. Türkiye Türkçesinde *darı* şeklinde yaşayan ürünün çeşitleri de bulunmaktadır. Yağlık, unluk, yemlik ve cin darısı şeklinde adlandırılan, patlamış mısır olarak tüketilen darı çeşitleri vardır. Eski Türkçede darı ile ilgili olarak kullanılan *tarıγ*, "darı"nın genel adı olarak düşünülmelidir. Çünkü *tarıγ*'ın dışında Türkçe eserlerde "darı" anlamıyla yaşayan *qonaq* ve *ür/üyür/ügür* gibi kullanımlara da rastlanmaktadır. Yukarıda saydığımız darı türleri gibi, *qonaq* ve *ür/üyür/ügür* de *tarıγ*'ın çeşitleri olarak düşünülmelidir.

Türkçe eserlerde geçen üç kelime, *tarıγ*, *ür/ügür* ve *qonaq* "darı" anlamını taşısalar da, aralarında fark olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Sivil Uygur belgelerinde darı ekmek için yer'e ihtiyaç duyulduğunda *tarıγ tarıγu yir* ifadesi kullanılırken, aynı zamanda *yür tarıγu yir* ifadesi de geçmektedir. Clauson (ED 275b) *yür* için "some kind of small seed "millet" or the like" "küçük bir darı tohumu türü" anlamını vermektedir. Clauson, Müller'in belirttiği üzere T III 56-4'deki *yür*'ün Çince *su mo* "Perilla ocymoides"'ya tekabül ettiğini, öte yandan Suv. 476, 12'de ise yine Çince *chieh tzu* "hardal tohumu"na tekabül ettiğini ileri sürmektedir. *Yür* kelimesinin Çince karşılıklarından yola çıkarak, Buddhist ve Maniheist çevre ile

İslâmî çevre Türkçe metinlerinde *ür/üyür/ügür* şeklinde geçen kelimenin *tarıγ*'tan "darı" farklı bir darı türü olduğu tanıklanmaktadır. Kelime için Kâşgarlı Mahmud Arapça *al-duxn* karşılığını vermektedir (ED 275b). *duḫne* (دخنه) "1. tek tane, tohum tanesi 2. darı" (Develioğlu 1990: 226) kelimesinin karşılığı olarak verilen *ügür* için Divan'da verilen açıklayıcı not da önem taşımaktadır: *ügür*: Darı. Bu kelime, Oğuzlardan başka bütün Türkler tarafından kullanılır; bunu Oğuzlar bilmezler" (DLT I. 54).

Tarıγ "darı" kelimesiyle aynı anlamı taşıyan ikinci kelime *qonaq* için MK'de *al-cāwars* (< Far. *gāwars*) karşılığı verilmektedir. Doğu Türkçesi sözlüklerinden Sanglah'da *da qonaγ/qonaq* için "cāwars" karşılığı verilmektedir (San. 291r. 17) (ED 637a).

Türk tarımının anahtar kelimelerinden *tarıγ*'ın anlam alanlarını öğrenebilmek için, Kâşgarlı Mahmud'un Divan'ında verilen Arapça karşılıklar işimize yarayacaktır. Kâşgarlı Mahmud, *tarıγ* kelimesi için Arapça *al-zar'a*, *al-hinta*, *al-duḫn*, *al-hars* ve *al-bazr* karşılıklarını verilmektedir (Bkz. ED 537b). Bu Arapça kelimelerin anlamları sırasıyla şunlardır: *zar'a* (زَرع) "tohum saçma, ekme, buğday zira etmek, ekilip bitmiş hububat, ekin" (Kamus-ı Türkî s. 684) yani isim anlamı "hububat, ekin"; *hınta* (حنطه) "buğday" (Develioğlu 1990: 432); *duḫne* (دخنه) "1. tek tane, tohum tanesi 2. darı" (Develioğlu 1990: 226); *hars* (حرث) "çift sürme, tarla işleme" [MK'deki örneklerde "tarla"] (Kamus-ı Türkî s. 544); *bazr/bezr* (بذر) "tuhm, ekilecek tane, keten tohumu, bezir yağı, bezir isi mürekkebi" (Kamus-ı Türkî s. 284). MK'daki *tarıγ* ve Oğuz diyalekti kaydı olarak verilen *aşlıq* (Bkz. ED 537b) kelimeleri için verilen yukarıdaki Arapça karşılıklar *tarıγ* kelimesinin "tohum, ekin; darı" anlamlarıyla 11. yy'da kullanıldığını göstermektedir. Bu, sivil Uygur belgelerinde geçen *tarıγ* ve *tarıγ tarıγu yer* içindeki *tarıγ* kelimesini de aynı şekilde anlamlandırmanın mümkün olduğunu gösterir.

Erken tarihli Satıraltı Kur'an tercümesinde (TİEM 73) de *tarıγ* ve *äkin* adlarının aynı anlamlarda kullanıldığını görebilmekteyiz. TİEM 73'de 016/011 ve 013/004 numaralı ayetlerde geçen *tarıγ* kelimesinin Arapça karşılığı *zar'a* ve

006/136 numaralı ayette geçen *tarıγ*'ın ise Arapça karşılığı *hars* olarak verilmiştir. Aynı şekilde TİEM 73'de 003/014 ve 003/117. ayetlerde geçen *äkin* kelimesi için Arapça karşılık olarak *hars*, 006/141. ayette ise Arapça karşılık olarak *zar'a* verilmektedir. *Äkin* ve *tarıγ* adları için aynı Arapça karşılıkların verilmesi ile *äkin* ve *tarıγ*'ın aynı anlamı taşıdığını söyleyebiliriz. Ancak *tarıγ* kelimesi hem tahıl ürünlerini hem de *darı*'yı karşılarken, *äkin* (Bkz. 6.1.2.) tarlaya ekilen bütün tahılları karşılar.

Ötüken Uygur Kağanlığı döneminde düzenlendiği düşünülen Türk Runik harfli *Irk Bitig*'in sonucu "iyi" olan 53. ırkında *tarıγ* kelimesi geçer ve yağmurun yağmasının iyi sonuçlarından biri de *tarıγ* "ekin"in olgunlaşmasıdır. *Tarıγ bışdı* şeklinde geçen cümlede, *tarıγ*'ın olgunlaşması *bış-* "olgunlaşmak, yetişmek" fiili ile anlatılmıştır.

> *boz bulıt yorıdı bodun üzä y(a)gdı k(a)ra bulıt yorıdı k(a)m(a)g üzä y(a)gdı t(a)rıg bişdi y(a)ş ot ündi yılkıka kişikä (ä)dgü boltı tir* "boz bulut yürüdü millet üzerine yagdı kara bulut yürüdü bütün halk üzerine yağdı ekin olgunlaştı, taze ot yetişti, büyüdü yılkılara insanlara iyi oldu der" IB 53. (Tekin: 1993: 22)

tarıγ sözcüğü *tarı-* fiili ile birlikte *tarıγ tarı-* şeklinde Buddhist çevrenin erken tarihli eserlerinden Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinde, kazanç yollarının sayıldığı bir parçada *qazγanç näŋ tarıγ tarımaqda ädgü yoq kim bir tarısar miŋ tümän bulur* "Kazanç konusunda ekin ekmekten daha iyisi yok, nitekim kim bir ekse, binlerce onbinlerce bulur" (KP XIII 2-4 (Hamilton 1998: 33)) içinde tanıklanmıştır. HAMİLTON'un da bu parçada geçen *tarıγ tarı-* ifadesini "tarlaları ekip biçmek" şeklinde anlamlandırması konteks açısından uygundur. Bu nedenle *tarıγ* kelimesinin bu parçada "tarla" anlamını taşıdığını söyleyebiliriz. Ayrıca İslâmî çevre metinlerinden AKT'de de BOROVKOV tarafından *tarıγ* için "tarla" anlamı verilmektedir. *Tarıγ*'ın "tarla" anlamıyla geçtiği Buddhist ve İslâmî çevre Türkçe eserlerdeki örnekler aşağıda verilmiştir:

> *... qazγanç näŋ tarıγ tarımaqda ädgü yoq kim bir tarısar miŋ tümän bulur* "Kazanç konusunda tarlaları ekip biçmekten daha iyi bir yol yoktur, bir tane (tohum) ekince, binlercesi, onbinlercesi elde edilir" KP XIII. 2-4 (Hamilton 1998: 33)

mänim bir käsäk tarıγım[1] *ärdi* "benim bir parça tarlam vardı" AKT (Borovkov 2002: 252)

mänim bir käsäk tarıγım ärdi tarınmış yetilmiş ärdi "benim bir parça tarlam vardı, ekilmiş, ekini yetilmiş idi" AKT (Borovkov 2002: 253)

Buddhist ve Maniheist çevre Türkçe eserlerde *tarıγ*'ın çeşitli kullanımları göze çarpmaktadır. *Tarıγ* kelimesi "darı, ekin, hububat, tohum" anlamlarıyla metinlerde geçmektedir.

BT VIII'de *ı tarıγ*, Suv.'da tek başına *tarıγ* olarak geçen kelimenin anlamını "darı" olarak değil, "ekin, hububat" olarak almayı uygun gördük. *Tarıγım asılsun* şeklinde Suv'da geçen cümlede "darım çoğalsın" şeklinde bir anlam verilebileceği gibi, "ekinlerim çoğalsın" olarak da anlaşılabilir. Suv'da geçen aşağıdaki ikinci cümlede ise *tuturqan* "pirinç", *tüş yemiş* "meyve[2]" ve *qavla* "sebze" gibi ürün adlarıyla birlikte geçtiği için *tarıγ*'ı "darı" olarak anlamlandırmak daha doğru olacaktır:

... tarıγım asılsun ... edim tavarım üklisin ... "ekinim çoğalsın, malım mülküm artsın ..." (Suv 519-1)

tuturqannıŋ tarıgnıŋ ... t[üş] yimişniŋ qavlanıŋ tatıγları küçleri ... "Pirincin, ekinlerin (darının) meyvenin (H.) sebzenin tatları, güçleri ..." (Suv 558-5/7)

... arasında ät'özin birlä yoqluγ asıγ-lıγ qılγu üçün bahşıqa kärgklig taş al'maq ı tarıγ tarımaq : satıγ yuluγ qılmaq suv köḍürmäk ... "arasında vücuduyla faydalı olmak için bahşıya gerekli taşı almak, ekin ekmek, satmak, su kaldırmak [yükseltmek]" (BT VIII A73-75 [1977: 35])

Tarıγ kelimesinin *bay* "bağ" ve *borluq* "bağ" kelimeleri ile birlikte geçtiği örnekler Buddhist çevre eserlerinde görülmektedir. Aşağıdaki kullanımlara bakıldığında *tarıγ*'ın "ekin" anlamında kullanıldığı görülmektedir. Ancak, *bay borluq ı tarıγ tarı-* şeklinde geçen cümlede iki ayrı "üzüm yetiştirilen yer" anlamında yer belirten *bay* ve *borluq* yer adlarının yanında *ı tarıγ*'ın da verilmesi ilgi çekicidir. *Bay* ve *borluq* yer adlarının olmasından dolayı bu cümledeki *ı tarıγ* ifadesini "tarla" şeklinde de düşünebiliriz.

bay borluq ı tarıγ tarımaq uγrında "bağ$_2$ ekin$_2$ ekmek uğrunda" (U II. 77, 27)

---

[1] Borovkov'da indeksde verilen *tarıγ* maddesinde (2002: 252) *tarıγ*'ın anlamı "ekin" olarak verilmiş ancak, madde içinde örnek olarak verilen *mänim bir käsäk tarıγım ärdi* cümlesinde olması gerektiği üzere *tarıγ* kelimesinin anlamı "tarla" olarak verilmiştir.

bodistv bor bägn'i içgüçi ı tarıy tarıyuçı ävlig barqlıy toyın közünmiş täg ... "Boddhisattva şarap$_2$ içen, ekin eken, evli barklı öğrenci gibi görünerek". (BT VIII A 95-96)

Özellikle Buddhist ve Maniheist çevre Türkçe dinî eserlerde *tarı-* fiilinin metaforik kullanımı yanında *tarıy*'ın da metaforik kullanımlarının olduğu göze çarpmaktadır. *Uruy* ile birlikte bir ikileme şeklinde geçen *uruy tarıy* ifadesi, *uruy tarıy* (tohum$_2$), *edgü yıltızlıy uruy tarıy* "iyi köklü tohum$_2$" ve *ädgü uruy tarıy* "(iyi) tohum$_2$" anlamlarında metaforik kullanımla, aşağıdaki metinlerde tarımsal anlamının dışında kullanılmıştır.

uduŋsuz kılyalı uruy tarıy ... yagız yirig yme birkerü .. "tohumu[2] değersiz kılmak için ... kara yeri de birlikte ...". (Suv 491-18/19)

... burkanlarka yakın tapınmaduk erserler azu yme nomluy şasınta [edgü] yıltızlıy uruy tarıy saçmaduk t[arı]maduk bütürmeyük bışurmayuk erserler... "burkanlara yolunca tapınmayanlarsa veya da töreli dinde iyi köklü tohum[2] saçmayan ekmeyen yetiştirmeyen olgunlaştırmayanlarsa..." (Suv 337-8/11)

...burhan qutı[ŋa ä]dgü urug tarıg saçtı ... "Buddha saadetine iyi kök tohumu saçtı ..." (MaitrH X: 6b-8/9 [1987:359])

Erken İslâmî çevre metinlerinden KB'de *uruy tarıy* şeklinde geçen ifade, *uruy*'un "tohum, nesil, soy" alamlarından dolayı "nesil, soy" anlamında metaforik kullanımla geçmektedir:

köki edgü bolsun uruy hem tarıy / uwutluy saqınuq tilegil arıy "... (kız) Alacak kimsenin soyu-sopu ve âilesi iyi olsun; kendisinin de hayâ ve takvâ sâhibi, temiz olmasına dikkat et (Arat 1994: 324)" (KB 4476)

uruyluy tarıylıy bedükler tili / bedükrek bolur bolma ewçi qulı "Soyu-sopu büyük olan kimseler yüksekten konuşurlar; sen kadın esiri olma (Arat 1994: 325)" (KB 4496)

Kelime sivil Uygur belgelerinde "darı" anlamında geçmektedir. Sivil Uygur belgelerinde *tarıy tarıyu yer* "darı ekilecek yer"'e duyulan ihtiyaçtan dolayı, tarlalar kiralanmaktadır. Kiralanan arazilerde darı ekilmekte olup, yetişen ürünler de taraflar arasında paylaşılmaktadır:

maŋa Tämür Buk-a-ka tarıy tarıyu yir kärgäk bolup kayımtu-nıŋ çaŋıntakı elçi birläki täŋ ülüşlüg yirin eki şıy yaq-a-qa tuttum bu yir-kä äkin tutsa birim alım kälzä mn tämür buqa bilür mn qayımtu bilmäz yuluy berim kälzä ol arq-a-lıy bolur... "bana Temür Buka'ya tarım yapmak için (darı ekmek için) yer gerekli olup Kayımtu'nun Çangın'daki Elçi ile birlikte eşit paylı yerini iki şıg darı'ya/ürün'e tuttum bu yer ekin tutsa ve birim alım vergisi gelse ben Temür Buka bilirim Kayımtu bilmez eger

yulug berim (satış vergisi) gelirse o üstlenecek ..." (YamRH05-3/6; Özyetgin UygSB. II; Zieme 1980: 222)

maŋa ilçi-kä tarıγ tarıγu yir kärgäk bolup qayımtu-nın yol togan-takı yarım äniz yer-in anuq-ın tuttum bu yer-kä näçä uruγ batsar ekägü täng üntürüp tarır-biz bolmış tüş-in täng üläşür-biz... "Bana Elçi'ye tarım yapmak için (darı ekmek için) yer gerekli olup Kayımtu'nun Yol Togan'daki yarım boş yerini hazırlamak için kiraladım. Bu yere ne kadar tohum ekilse ikimiz birlikte eşit yetiştirip/büyütüp ekeriz. Olmuş ürünü de eşit paylaşırız..." (YamRH07-2/6)

maŋa tınsıduqa yir [kärgäk] bolup çikäztäki tarıγ nätäg ... kölni yazlıγ küzlüg ... yarım şıq tarıγ iki küri ür yaqa birgükä t ... bu yirkä äkin tuta [birim alım] kälzä mn tınsıdu bilür ... mn uluγ birim bolza [ol arqa] –lıγ bolur "Bana Tınsıdu'ya yer gerekli olup Çikäz'deki darı gibi ... gölü yazlık ve kışlık ... yarım şık darı (Hububat?) iki küri darı faiz vereceğim. Bu yer ekin tutsa birim alım vergisi gelse ben Tınsıdu bilirim büyük vergi gelse o yardımlı olur/yardım eder ..." (U 5268, Zieme 1980: 225)

tarıγ'ın ekildiği yerlerden vergi alındığı ve *tarıγ*'ın bir çeşit vergi olduğu sivil Uygur metinlerde görülmektedir. Ayrıca ... *t(a)rıγ kärgäk bolup*... "... darı gerekli olup ..." (YamLo22-6) cümlesinde de görüldüğü üzere *tarıγ* ihtiyacından dolayı *tarıγ*'ın ödünç olarak alındığı görülmektedir. Ayrıca, ihtiyaç duyulan ürünlerin alışverişinde de *tarıγ* bir ödeme aracı olarak kullanılmaktadır.

tarıγ tarır yerin bodun tarınıp yer başıŋa kalan tutup ... "... darı ekilecek yeri halk ekip biçip, yer başına (da) kalan (vergisini) verip ..." (TT I. 208)

ıt yıl biçinç ay y(iti) yaŋıqa maŋa buyançuqqa ası(γ)qa tarıγ k(ärgäk) bolup ... "köpek yılı beşinci ay yedi(nci) gün bana Buyançuk'a, Asıγ'a (?) darı gerekli olup ..." (Sayit Yusup 78 (4-31): 1/3)

... tarıγ kärgäk bolup badruntın iki küri tarıγ aldım küz yaŋıda oquz tämbin bir qap süçüg köni birürmän... "... darı gerekli olup Badrun'dan iki küri darı aldım güz gününde otuz tenbin bir kap şarabı tam olarak vereceğim" (YamLo23-3/7)

böz aldım yaŋıda iki şıγ tarıγ birürmän "pamuklu kumaş aldım günde iki şıγ darı veririm" (YamLo15-4.5)

iki şıγ tarıγ üç şıγ yür birürmän ... "iki şıγ dar üç şıγ yür darısı veririm" (YamRH14-8.9)

iki şıγ trıγ birürbiz "... iki şıγ darı veririz" (YamLo22-10)

tacudin sözüm toyınçuqqa säniŋ qupçır tarıγıŋ-ta bu şämiz tayışmaka üç küri tarıγ bergil kan yasak tirärmän toyınçuq tarxan sözüm toyınçuq kişi-siŋä s(a)ŋa yarlıγ bolyu üçün üç küri tarıγqa çuv berdi bergil "Tacudin sözüm Toyınçuk'a, senin kupçır (için) darından bu Şamız Tayışma'ya üç küri darı ver. Han (için) yasak (vergisini) topluyorum. Toyınçuk Tarhan sözüm Toyınçuk(un) karısına, sana buyruk olduğu için üç küri darıya karşılık (olarak) senet verdi, ver (sen öde!)" (Özyetgin UygSB. XXIII: 1/4; USp 69; U 5331)

üç aqa inilärniŋ soŋ bayan uruγ tarıγ ünüp ... "üç abi ve kardeşlerinden sonra çok darı (tohum) yetiştirip ..." (Yam. Ex02-10/11)

töküztäki tarıγ tarımaqqa yirni ... "Töküz'deki darı ekme yerini..." (Yam. RH03-3)

qabın qodyu umdu borluq äŋiz t(a)rıγ ür käpäz qavlalıq äŋiz basıγ salıγ nägümä qaḍılmazbiz salmazbiz tip bu budaşiri bahşıqa tapşurup birtimiz "kabın, kodgu, umdu, borluk anız (boş bağ), tarıg, ür, käpäz, kavlalık anız (boş tarla), basıg, salık (vergilerinin) hiçbirine karışmayız deyip bu Budaşiri bahşı'ya teslim edip verdik" (Özyetgin UygSB. III: 13/16, YamMi2013/16)

çikäztäki tarıγ nätäg /// "Çikez'deki darı nasıl ///" (YamRH06-5)

Tarıγ'ın pamuklu kumaş "böz" alımında da kullanıldığı görülmektedir. Aşağıdaki metinde ilginç olan, *tarıγ*'ın *ür* ile birlikte geçmesidir. *Tarıg* ve *ür* kelimelerinin "darı" olduğunu, ama *ür*'ün farklı bir darı çeşidi olduğunu yukarıda söylemiştik. Aşağıdaki örnekte *böz* "pamuklu kumaş" vergisi ödemek için, üçer *küri* darı ve sekizer *ür* darısı karşılık yapılıp, iki *şıγ* darı ve beş *ür* darısı şeklinde ödenmektedir:

bir bözkä üçär küri tarıγ säkizär ür qılıp iki şıγ tarıγ biş ür birmişiŋ böz birgüŋ täng aldımız "bir pamuklu kumaşa üçer *küri* darı ve sekizer *ür*'ü (karşılık) yapıp, iki şığ darı ve beş *ür* olarak verdiğin *böz* vergini denk olarak aldık" [Ch/U 7325 – T III 1183 (Raschmann 1995: 143)]

Kelimeye İslâmî çevre Türkçe eserlerinden DLT, KB ve yine bu dönemde yapılmış olan Satıraltı Kur'an Tercümesi TİEM 73'de ve Harezm Türkçesi eserlerinden AKT ve NF'de rastlanılmaktadır.

eltip tarıγ qoḍmadı / sıçyān taqı sıqırqān / kizläp nälük ketärsän / amdı anı qısırqān [(DankKelly. II. 398), "sıkırganla sıçan azığı götürdü, bırakmadı; nice gizler beklersin. Şimdi onu sakla, kısmırlık et"DLT II 263)]

tarıγçı tarıγqa irig bolsunı / yime yılqıçı igdiş üklitsüni "Çiftçiler çiftlikte gayret etsinler, hayvan besleyenler de onları çoğaltsınlar (Arat 1994: 400)" (KB 5590)

qoy iḍisi tarıγçılık qılsa qoyunγa tegümägäy tarıγın yetkinçä sän zay' qalyaysan "Koyun sahibi ekincilikle uğraşır, sen de ekinler (koyunların otladığı) seviyeye gelene kadar ekinden mahrum olacaksın" AKT (Borovkov 2002: 253)

tarıγ yetilse ... öz yeriŋni tarımış tarıγı birlä alγıl "ekinler yetiştiği zaman ... kendi toprağını ekiniyle birlikte al" AKT (Borovkov 2002: 252)

tar(ı)sa otasa suwarsa ol waqtga tägi kim tarıg yetilmiş waqtı ärdi "işlesin, otlarını ayıklasın, sulasın o vakta değin ki tarla yetişmiş olsun" AKT (Borovkov 2002: 240)

bizim ėlde tarıydın neerse qılurlar taqı anı içerler "Bizim ülkede darıdan /arpadan / buğdaydan şey yaparlar sonra onu içerler" (NF 362-17)

TİEM 73 Satıraltı Kur'an Tercümesi'nde *tarıγ* "ekin, bitki, buğday, tane, tohum, zahire" anlamlarında geçmektedir:

> *aydılar bu yılqılar ol tarıγ yıγılmış [109r/1] yemäs anı mägär ol kim tilär miz ayıqları birlä yılqılar ḫarām qılındı uçaları* "dediler, bu hayvanlar ve yığılmış ekinler haram kılındı, onu (bunları) dilediğimizden başkası yemez. Bu hayvanlar sırtlarına binilmesi haram hayvanlardır" (TİEMKök 108v/9=006/138)
>
> *biziŋkä aşlıq kältürgäy miz äwimizkä küḏäzgäy miz qaḏaşımızını arturγay miz bir täwä yüki tarıγ* "bize evimize ekin/zahire getiririz, kardeşlerimizi de koruruz, bir deve yükü ekini de artırırız" (TİEMKök 178v/7=012/065)
>
> *mäliknin suw içgü eḏişini kim käldürsä anı täwä yüki tarıγ. män ol tarıγqa uyan män.* "Melikin su içtiği kabı kim getirirse ona bir deve yükü hububat (hediye) var. Ben o hububata sahibim" (TİEMKök 179v/1=012/072)
>
> *uryıl anlarqa bir mäŝäl ekki är birlä qıldımız ol ekkidä birisiŋä ekki büstän üzümlärdin. tegrä qapsadımız ol ekkini ḫurmā yıγaçı birlä taqı qıldımız ol ekki ara tarıγ äkin* "onlara şu iki adamı misal olarak anlat. Bunlardan birine iki üzüm bağı vermiş her ikisinin de etrafını hurma ağaçları ile donatmış aralarına da ekinler bitirmiş idik" (TİEM 73 Kök 217r/9=018/032)
>
> *ündürür miz silärkä anıŋ birlä tarıγnı zäytünnı ḫurmā yıγaçını üzümlärni tegmä türlüg yemişlärdin* "sizler için onun ile ekinler, zeytini, hurma ağacını, üzümleri bütün türlü meyvelerden yetiştirir" (TİEM 73 Kök 196v/2=016/011)
>
> *qıldılar taŋrıqa anıŋdın kim yarat(t)ı tarıγdın tawarlardın ülüş* "Tanrıya ondan (yarattığından) ekinden ve hayvanlardan pay yaptılar" (TİEM 73 Kök 108v/4=006/136)
>
> *yer içinde käsäklär qoşlaşıγlılar büstänlar üzümlärdin tarıγlardın ḫurmā yıγaçıdın miŋäşmiş miŋäşmädük içrülür bir suw birlä. artuq qılur miz ämärisi ämäri üzä yemişlär içindä* "dünya içinde komşu toprak parçaları, üzüm bağları, ekinler, bir kökten ve çeşitli köklerden dallanmış hurma ağaçları vardır. Bunlar bir su ile sulanır. (Böyleyken) yemişlerden bir kısmını bir kısmından üstün kılarız" (TİEM 73 Kök 183v/1=013/004)

Batı Türkçesinde ve Kıpçak Türkçesinde görülen birden çok heceli kelimelerin sonundaki *–γ* sesinin düşmesinden dolayı, *tarıγ* kelimesinin son hecedeki *–γ* sesi düşmüştür. Batı Türkçesine ve Kıpçak Türkçesine ait aşağıdaki eserlerde *–γ* sesinin eriyip düşmesinden dolayı *tarıγ* kelimesi, *darı* şeklinde tanıklanmaktadır: CC *tarı* "Hirse" (Grønbech 1942: 236); TZ *tarı* "darı" (Atalay 1945: 252); KTAM *ṭarı* "darı" (Toparlı 2000: 142); BŞSl. *tarı* "darı" 23a-1; *tarıça* "darı kadar" (KDD 125-10), Kİ. KDD'de tanıklanan *tarı*, küçüklüğü ile karşılaştırma unsuru olarak kullanılmıştır: *depeçe böyümişsin tarıça beynüŋ yoq hüneri oğul* "tepe gibi büyümüşsün ama darı

kadar beynin yok hünerli oğul" (KDD 125-10). Görebildiğimiz kadarıyla Eski ve Orta Türkçe eserlerde küçüklüğünden dolayı bu türden kullanıma sahip dört ürün vardır: *tarıγ* "darı", *buγday* "buğday", *yasımuq* "mercimek" ve *noḫut*.

Tarıγ kelimesinin tarihî Türkçe eserlerinde isim ve fiillerle kullanılışını aşağıda vermek istiyoruz. Özel kullanımlar olan aşağıdaki kullanımlar, tezimizin ilgili kısımlarında incelenmiştir:

tarıγ çeşitleri:

bül tarıγ: "The same if it has rotted due to rain or moisture. And anything 'tahat has spoiled with time'" [DankKelly. I. 169. "Üzerinden yıllar geçerek tadı bozulan tahıla *bül tarıγ* denir. Yağmurdan, yaşlıktan bozulmuş olursa yine böyle denir. Zaman geçerek eskiyen herhangi bir şeye de *bül* denir. Bu kelime hem söylenişçe, hem anlamca Arapçaya yakındır. Arapçasında (بلْي), Türkçesinde (بلْ) dür" (DLT I. 335)]

baldır tarıγ: "A field that is tilled at the beginning of spring. That is the best time for it. Similarly, 'anything that occurs at the beginning of its season' is called: baldır" [DankKelly.I. 229), *baldır tarıγ* "İlkbahar başlangıcında ekilen ekin. En iyi ekin vakti budur" DLT I. 456)]

topunluγ tarıγ: "A corn stalk with knobs" [(DankKelly. I. 249) *tupunluγ tarıγ* "kesmikli buγday" DLT I. 499)].

töküklüg tarıγ: "Poured wheat" [(DankKelly. I. 254) *töküklüg tarıγ* "dökülmüş buğday. Başkası da böyledir. DLT I. 509)]

aşlıq tarıγ: "*öl qar qamuγ qīşın enär / aşlıq tarıγ anın önär/ yawlaq yayı mändä tınār / sän kälibän täpräşūr*" "Describing the debate of Summer and Winter: Winter says to Summer: 'Snow and damp descend in winter: because of it the grain grows in summer; in me the hostile foe rests (from his raids); when you come (O Summer, then in you) he moves" [(DankKelly. II. 369) "bütün kar kışın iner, yemeklik buğday onunla biter, yavuz düşman bende dinlenir, sen gelince tepreşir" DLT II. 204)]

äkindi tarıγ: "Sown seed" [(DankKelly. I. 82) *ekindi tarıγ* "ekilen tohum" (DLT I. 140)]

tarıγ'ın fiillerle kullanılışı:

tarıγ äk-: *ol tarıγ äkdi* "He sowed the seed" [(DankKelly. I. 94) *ol tarıγ ekdi* "o, tohum ekti". Bir şey üzerine ezilmiş bir nesne veya ilaç ekmek için de böyle denir. (DLT I. 168)]

tarıγ äkil-: "*tarıγ äkildi*" "The grain was sown" [(DankKelly. I. 108) *tarıγ ekildi.* "tohum ekildi". Bir şey başka bir şey üzerine ekildiği zaman da böyle denir. (DLT I. 198)]

tarıγ äkin-: "*ol uziŋä tarıγ äkindi*" "He sowed the ground by and for himself" [(DankKelly. I. 110) *ol özinge tarıg ekindi* "o, kendisi için tohum ekti" (DLT I. 203)]

tarıγ äkiş-: "*ol maŋa tarıγ äkişdi*" "He helped me bend the polo stick" [(DankKelly. I. 103) *ol manga tarığ ekişdi* "o, bana tohum ekmekte yardım etti. Yarış ta böyledir. (DLT I. 187)]

tarıγ äkit-: "*ol tarıγ äkitti*" "He had the seed sown" [(DankKelly. I. 114) *ol tarığ ekitti*, denir ki "o bana tohum ektirdi" demektir. Her ektirilen tohum için de böyle denir. (DLT I. 212)]

tarıγ äkür-: "*ol tarıγ äktürdi*" "He had the seed sown" [(DankKelly. I. 119) *ol tarığ ektürdi* "o tohum ektirdi". Başkası da böyledir. (DLT I. 2239]

tarıγ arıt-: "*ol tarıγ arıttı*" "He cleaned the wheat" [(DankKelly. I. 112) *ol tarığ arıttı.* "o buğday arıttı. (DLT I. 208)]; "*ol kişi ol tarıγ arıtγān*" "That man is always cleaning the wheat" [(DankKelly. I. 88) *ol kişi ol tarığ arıtğan* "o adam hep buğday ayıklar" (DLT I. 154)]

tarıγ äs-: "*tarıγ äsdi*" "He winnowed the wheat" [(DankKelly. I. 93) *tarığ esdi* "tohum savurdu". Başkası için de böyle denir. Yel toprağı savurduğu zaman da böyle söylenir. (DLT I. 165)]

tarıγ başlan-: "*tarıγ başlandı*" "The grain was in ear" [(DankKelly. II. 385) *tarıγ başlandı* "ekin başaklandı" (DLT II. 238)]

tarıγ biş-: *boz bulıt yorıdı bodun üzä y(a)gdı k(a)ra bulıt yorıdı k(a)m(a)g üzä y(a)gdı t(a)rıg bişdi y(a)ş ot ündi yılkıka kişikä (ä)dgü boltı tir* "boz bulut yürüdü millet üzerine yagdı kara bulut yürüdü bütün halk üzerine yağdı ekin olgunlaştı, taze ot yetişti, büyüdü yılkılara insanlara iyi oldu der" IB 53. (Tekin: 1993: 22)

tarıγ içlän-: "*tarıγ içländi*" "The seeds of the crop swelled" [(DankKelly. I. 133) *tarıγ içlendi* "ekin içlendi, dane bağladı. Yenecek şeylerin ortası, yenilecek hale geldiği zaman da böyle denir. (DLT I. 256)]

tarıγ qaγur-: "*ol tarıγ qaγurdı*" "He fried the wheat (or other) qawurdı is a warriant..." [(DankKelly. II. 310) *ol tarığ kugurdı* "o, ekini kavurdu. Başkası da böyledir. (DLT II. 81)]

tarıγ qawruş-: "*ol maŋa tarıγ qawruşdı*" "He helped me fry the wheat" [(DankKelly. II. 376) *ol manga tarığ kawruşdı* "o bana buğday kavurmakta yardım etti. Başkası da böyledir. (DLT II. 219)]

tarıγ qutur-: "*tarıγ quturdı*" "The seed (or plant, or other) grew quickly'. Its root-meaning is that one says of anything that 'goes beyond its measure'" [(DankKelly. II. 306) *tarığ kuturdı* "ekin ve bitki kudurdu, azdı. Başkası da böyledir. Haddini geçen, taşan her nesne için de böyle denir. (DLT II. 74)]

tarıγ orul-: "*tarıγ oruldı*" "The grain was reaped" [(DankKelly. I. 106) *tarığ oruldı.* "ekin biçildi" (DLT I. 194)]

tarıγ otal-: "*tarıγ otaldı*" "The superfluous leaves of the crop were cut off" [(DankKelly. I. 106) *tarığ otuldı* "otlar kesildi, başı vuruldu". Ekini bozan ve fena yapan her bitki için de böyle denir. (DLT I. 193)]

tarıγ ögiş-: "*ol maŋa tarıγ ögişdi*" "He helped me grind the wheat" [(DankKelly. I. 103) *ol manğa tarığ ügüşdi* "o, bana buğday üğütmekte yardım etti. (DLT I. 103)]

tarıγ ögit-: "*ol tarıγ ögitti*" "He had the wheat /or other) groun" [(DankKelly. I. 114) *ol tarığ ügitti* "o, buğday üğüttü" (DLT I. 213)]

tarıγ ögitsä-: "*ol tarıγ ögitsädi*" "He wanted to have the wheat ground by some one else" [(DankKelly. I. 153) *ol tarığ ügitsedi* "o, buğdayı üğütmek istedi" (DLT I. 302)]

tarıγ sawrul-: "*tarıγ sawruldı*" "The grain was winnowed" [(DankKelly. II. 382) *tarığ sawruldı* "buğday savruldu" (DLT II. 232)]

tarıγ sawruş-: "*ol maŋa tarıγ sawruşdı*" "He helped me winnow the grain" [(DankKelly. II. 372) ol manga tarıg sawruşdı "o bana buğday zahire savurmakta yardım etti. (DLT II. 212)]

tarıγ sawurt-: "*ol aŋar tarıγ sawurttı*" "He had him winnow the wheat" [(DankKelly. II. 630) ol angar tarığ sawurttı "o, ona buğday savurttu" (DLT III. 431)]

tarıγ sışıl-: "*bışıγ tarıγ sışıldi*" "The cooked wheat swelled" [(DankKelly. II. 330) *pışığ tarığ sışıldı* "pişmiş tane şişti." Su ile kaynatılmış buğday kaba sığmayacak kadar şişti. (DLT II. 124)]

tarıγ soruşla-: "*ol tarıγ soruşlādı*" "He roasted the ears of wheat" (DankKelly. II. 591); (DLT ol tarıγ suruşladı "o ekini üttü (o buğday başağını yemek için üttü, ütme yaptı DLT III. 335).

tarıγ suwal-: "*tarıγ suwaldı*" "The sown field was watered" [(DankKelly. II. 331) tarığ suwaldı "ekin sulandı" herhangi bir şeyin üzerine su saçılırsa yine böyle denir (DLT II. 125); *tarıg suwaldı* "ekin sulandı" (DLT II. 162)]

tarıγ tarıl-: "*tarıγ tarıldı*" "The field (or other) was sown" [(DankKelly. II. 331) *tarığ tarıldı* "ekin ekildi" (DLT II. 126)]

tarıγ tarımsın-: "*ol tarıγ tarımsındı*" "He pretended to sow the seed but did not really do so" [(DankKelly. II. 395) *ol tarığ tarımsındı* "o, gerçekten ekin ekmediği halde, eker göründü" (DLT II. 259)]

tarıγ tarın-: "*ol tarıγ tarındı*" "The man tilled for himself, independently" [(DankKelly. II. 346) *ol tarığ tarındı* "o kendisi için kendi başına tohum ekti" (DLT II. 159)], "*är tarıγ tarındı*" "The man pretended to till the field" [(DankKelly. II. 340) *er tarığ tarındı* "adam ekin eker göründü. Yalnız başına ekerse de böyle denir (DLT II. 145)]

tarıγ tarıt-: "*ol tarıγ tarıtγān ol*" "He always orders tilling" (DankKelly. II. 424) *ol tarığ tarıtğan ol* "ol buğday arıtgan ol" denir ki, "o daima ekincilik edendir", "o daima buğday temizliyendir" demektir (DLT II. 319)]; "*bu är ol tälim tarıγ tarıtγān*" "This is a man who often dries grapes" [(DankKelly. I. 256) *bu er ol telim tarığ tarıtgan* "bu adam tohumu çok ektiren kimsedir" (DLT I. 514)]

tarıγ tarıtıγsa-: "*ol tarıγ tarıtıγsaq ol*" "He is eager and desirous to sow" ([DankKelly. II. 424) *ol tarığ tarıtığsak ol* "o çiftçiliğe düşkündür, onu arzu ediyor" (DLT II. 319)]

tarıγ tarı-: ... *qazγanç näŋ tarıγ tarımaqda ädgü yoq kim bir tarısar miŋ tümän bulur* "Kazanç konusunda tarlaları ekip biçmekten daha iyi bir yol yoktur, bir tane (tohum) ekince, binlercesi, onbinlercesi elde edilir" KP XIII. 2/4 (Hamilton 1998: 33); *ol tarıγ tarīdı*" "He tilled the field" (DankKelly. II. 559) *ol tarıg tarıdı* "o ekin ekti" (DLT III. 262)]

tarıy tartın-: "*ol äwkä tarıy tartındı*" "He pretended to convey wheat to his house'. Also when nomads get provisions from the sedentary populace" (DankKelly. II. 386) *ol ewge tarığ tartındı* "o evine buğday götürür göründü" Göçebeler şehirden buğday götürseler yineböyle denir. (DLT II. 240)

tarıy taşıt-: "*tarıy taşıttı*" "He had the wheat (or other) conveyed from one place to another" [(DankKelly. II. 419) *tarığ taşıttı* "buğday taşıttı". O buğday ve buna benzer şeyleri bir yerden bir yere taşıttı (DLT II. 307)]

tarıy töküş-: "*ol maŋa tarıy töküşdi*" "He helped me pour the wheat" [(DankKelly. II. 322) *ol manğa tarığ töküşdi* "o bana harmanda ekin döğmekte yardım etti. Saçarak suyu dökmek için de böyle denir (DLT II. 106)]

tarıy uruylan-: "*tarıy uruylandı*" "The grain seeds swelled" (DankKelly. I. 149) tarığ uruğlandı "ekin tane tuttu", "pamuk tane tuttu" denecek yerde "kepez uruğlandı" derler. Her meyva içinde böyledir (DLT I. 293).

tarıy yetil-: *ol yerni ... öz uruyı birlä tar(ı)sa otasa suwarsa ol waqtıya tägi kim tarıy yetilmiş waqtı ärdi* "ekin yetişene değin o toprağa... kendi tohumunu eksin, otlarını ayıklasın, sulasın" AKT (Borovkov 2002: 252).

tarıy yıy-: "*ol tarıy yıydı*" "He piled up the wheat" [(DankKelly. II. 470) *ol tarığ yıgdı* "o buğday ve buğdaya benzer şeyler topladı yığdı" (DLT III. 61).

tarıy yıytur-: "*ol aŋar tarıy yıyturdı*" "He had him pile up the wheat" [(DankKelly. II. 484) *ol anğar tarığ yıgturdı* "o ona buğday yığdırdı" (DLT III 95)]

tarıy yüḏüş-: "*ol ekki tarıy yüḏüşdi*" "They helped one another load the wheat" (DankKelly. II. 474) *ol ikki tarığ yüdhüşdi* "o ikisi buğday yğkletmekde birbirine yardım ettiler" (DLT III. 71)

6.1.2. äkin "hububat; ekin ekilen yer"

(< *äk-in*), *äk-* için bkz. (ED 100a)

Proto-Tü. * *äkin*; Proto Oγur **äkin*, EBulgar -; Proto Oγuz **äkin*: Kök Tü. -, Budd.-Man. Tü. ç. *äkin* (YamRH05-3/6); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *äkin* "'Sown land' Oγuz dialect" [DankKelly. I. 51 (DLT I. 78)], KB -, TİEM 73 *äkin* (TİEMKök 109r/8=006/141), AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME *äkin* "ekin" (Yüce 1993), 12-13.yy. AKT *äkin* "ekin" (Borovkov 2002: 99), 14. yy. NF *äkin* "ekin" (Ata 1998); EKıp.: 14. yy. CC - , MKıp. 13. yy. KTAM. *ekin* "ekin" (Toparlı 2000: 104), 14. yy.

Kİ. *äkin*, 15. yy. KK. *ekin* "ekin" (Toparlı 1999: 108), TZ. *ekin* "ekin" (Atalay 1945: 167); İM -; Doğu Tü.: 15.-19. yy. *äkin* "ekin, ziråat" (NevayiL III. 562); Batı Tü. 14-19. yy. *äkin* "ekin" (BŞSl. 44a-11, 44b-1), TS äkin "buğday" (TS 79).

Modern Tü.: MOyur: Çuv. -; MOyuz: Hal. *häkin* "Saat" (LSch. 1987: 292), *hä'küm-bıçu'um* "Ackerbau" (Hal. 1980: 128); Kuzey-doğu (Sibirya): Saha .....; Tuva ..., Şor. ..., Altay ...; Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. ...; Kazak ..., Tat. ..., Başk. *igĭn* "üçip ultırgan bürtüklü aşlık" (BaşkTHl. 1993: 363a); Karay. ....., Kumuk ..., Kar-Malk. -; Güney-Doğu: Uyg. *ekin*, *ziraet* (SalSl. 274), *ėkin* (YUygTüSl. 1995: 123b); Özb. *ekin* "ekin" (Yusuf 1994: 267); Salar: DTSalar *eçin*, *aşläx* (SalSl. 274), ÇingSalar - ; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *ekin* "ekilyen zat, ekilyen meydan" (Hamzayev 1961: 799), Horasan -; AzTü. *ekin* "1. tahıl, bostan vs. ekilmiş tarla // tarlada bitmiş tahıl, taneli bitkiler vs. 2. ekme işi 3. bazı ot isimleriyle beraber kullanılarak onların aslında tarlada, ekin arasında bittiğini gösterir (ekin lalesi vs.)" (Altaylı 1994: 352); TTü.*ekin* "1. tahılın tarlaya atıldığı andan harman oluncaya kadar aldığı duruma verilen ad 2. Kültür, hars.(TüSl. 1998: 681).

Eski Türkçe metinlerinde "hububatların genel adı olarak *tarıy* kelimesi kullanılmıştır. Bilindiği üzere Türkçede hububat tarımı yapmak işi iki fiille anlatılmaktadır: *tarı-* ve *äk-*. *Tarı-* fiilinin özellikle Budist ve Maniheist çevre Uygur metinlerinde geniş bir kullanım alanına sahipken, İslâmî çevre metinlerinde bu geniş kullanım alanını *äk-* fiiline bırakmıştır. Aynı şekilde *tarı-* fiilinden türetilen "hububat, darı" anlamlarına sahip *tarıy* kelimesi de Buddhist ve Maniheist çevre Uygur metinlerinde geniş bir kullanım alanına sahipken, İslâmî çevre metinlerinde bu geniş kullanım alanını *äk-* fiilinde olduğu gibi, bu *äk-* fiilinden türetilen *äkin*'e bırakmıştır. Ancak *äkin* kelimesi metinlerde *tarıg* kelimesi gibi hem genel hububat ürünlerini hem de darı'yı değil; "tarlaya ekilen her türlü ürün" için kullanılmıştır. Yani *äkin* denildiği zaman bir ürünü değil, buğday, darı, arpa gibi bütün ürünleri kapsayan genel bir adı düşünmek gerekir. Metinlerde verilen örneklere bakıldığında da bu genel kullanım görülecektir. Yukarıda da değindiğimiz gibi *äkin* adı *äk-* fiilinden türetilmiştir: *äkin* < *äk-in*, *äk-* (ED 109a).

Äkin kelimesi "ekin" anlamında aşağıdaki sivil Uygur belgelerinde geçmektedir. Darı ekimi yapmak için kiralan tarlaya ekim yapılıyor ve *äkin tut-*

ifadesi ile anlatıldığı üzere ekin tuttuğu, yetiştiği zaman da taraflar yetişen ekini paylaşıyor. Metinde *äkin* diye adlandırılan "darı" ürünü olmakla birlikte, *äkin*'in tuttuğu anlam "tarlalara ekilen her türlü tahıl"dır. Bu kullanım bugün Türkiye Türkçesi söz varlığı içinde vardır. Türkiye Türkçesinde *ekin* "tahılın tarlaya atıldığı andan harman oluncaya kadar aldığı duruma verilen ad" (TüSl. 1998: 681) şeklinde anlamlandırılmaktadır.

> *maŋa Tämür Buk-a-ka tarıγ tarıγu yir kärgäk bolup kayımtunıŋ çaŋın-takı elçi birläki täŋ ülüşlüg yirin eki şıγ yaqaqa tuttum bu yirkä äkin tutsa birim alım kälzä mn tämür buqa bilür mn qayımtu bilmäz uluγ birim kälzä ol arqalıγ bolur...* "bana Temür Buka'ya tarım yapmak için (darı ekmek için) yer gerekli olup Kayımtu'nun Çangın'daki Elçi ile birlikte eşit paylı yerini iki şıg (darı, ürün) faiziyle tuttum bu yer ekin tutsa ve birim alım vergisi gelse ben Temür Buka bilirim Kayımtu bilmez eger büyük vergi gelirse o yardımlı olur..." (U 5271, Zieme 1980: 222; YamRH05-3/6)

> *maŋa tınsıdu-qa yir [kärgäk] bolup çikäztäki tarıγ nätäg ... kölni yazlıγ küzlüg ... yarım şıq tarıγ ikì küri ür yaqa birgükä t ... bu yirkä äkin tuta [birim alım] kälzä mn tınsıdu bilür ... mn uluγ birim bolza [ol arqa]lıγ bolur* "Bana Tınsıdu'ya yer gerekli olup Çikäz'deki darı gibi ... gölü yazlık ve kışlık ... yarım şık darı (Hububat?) iki küri darı faiz vereceğim. Bu yer ekin tutsa birim alım vergisi gelse ben Tınsıdu bilirim büyük vergi gelse o yardımlı olur/yardım eder ..." (U 5268, Zieme 1980: 225)

Türkçe metinlerde ekin ekilen yer olarak *tarıylay, yer*, vb. gibi adların yanında "arla"anlamında *ekin* ve *yer* kelimeleriyle oluşturulan *ekin yeri* tamlaması da kullanılmıştır. Uygur belgelerinde *bir ekin yir* tamlaması içinde de tanıklanmaktadır. *Bir ekin yir* tamlaması "bir ekin yeri, bir ekin tarlası" şeklinde verebiliriz. Bu metinlerde geçen *äkin* adı da, bütün hububatları karşılayan genel bir ad olarak karşımıza çıkmaktadır.

> *... sodu ögäntäki bir äkin*[2] *yirin quuş tmür baxşıtın uşun qarı bilä otuz tas böz iligdä alıp toyuru tomlıtu sattımız bu yer satıγı otuz tas bözni bitig kılmış kün üzä män kuss tämür tükäl bertim ...* "... Sodu nehrindeki bir ekin yerini Kuus Temür Bahşı'dan uzun ölçü ile otuz tas (ölçü birimi) pamuklu kumaşı elden alıp doğruca tamamen sattık. Bu yerin satış bedeli otuz tas pamuklu kumaşı senet yapıldığı günde ben Kuus Temür eksiksiz verdim" (Özyetgin UygSB. XXXV: 8/11, YamSa09)

> *... bu tört sıçı içindäki bir äkin*[3] *yirkä bitigtäki quus tämür baxşı ärklig bolzun ...* "... bu dört sınır içindeki bir ekin yere senetteki Kuus Temür Bahşı sahip olsun ..." (Özyetgin UygSB. XXXV: 14/15; YamSa09)

---

[2] Özyetgin UygSB. XXXV'de *äkin* okunmuş, YamSa09'da ise *'äŋiz* şeklinde okunmuştur.
[3] Özyetgin UygSB. XXXV'de *äkin* okunmuş, YamSa09'da ise *'äŋiz* şeklinde okunmuştur.

Sivil Uygur belgelerinde geçen ve yukarıda örneklerini verdiğimiz *äkin yeri* kullanımını İslâmî çevre eserlerinde de görmekteyiz. *Äkin yeri* "tarla" terimi NF, ME ve BŞSl.'de geçmektedir:

> *äkin yerläri satγın alıp turur* "ekin yerleri (tarlalar) satın alır" (NF 298-3)
>
> *... çıqγıl äkin yeriŋä barγıl tėdi ärsä, ẖatunı oγlanları birle ekin yeriŋe bardılar. Ḫak teʿālā qudaratı birle ėkindügdin aẖşamqa tegi altundın çekürge yaγdurdı, cümlesini yıγdılar. Bir çekürge bu ėkindin qaçmış erdi* "... ekin yerine (tarlaya) git dedi ise, hanımı, çocukları ile ekin yerine (tarlaya) vardılar. Hak teala kudreti ile ekin ekildiğinden akşama kadar altından çekirge yağdırdı, hepsini bir araya topladılar. Bir çekirge bu ekinden kaçmış idi" (NF 334-8/10)
>
> *baqa aylanu turdı ekin yėriŋe tīmār qıldı ekin-ge* "... bakıp seyretti durdu ekin yerine (tarlaya) ekine bakım yaptı..." (ME 169-7)
>
> *ekin yėri* "ekin yeri, tarla" (BŞSl. 44b-1)

Äkin kelimesinin "tarla, ekin yeri" anlamını DLT'de de görmekteyiz. MK kelimenin bu anlamını Oğuz diyalektine maletmiştir: *äkin* "'Sown land' Oγuz dialect" [DankKelly. I. 51 (DLT I. 78)]. Kâşgarlı Mahmud *äkin* için Arapça *al-mazraʿa* karşılığını vermektedir (ED 109a). *mazraʿa* kelimesi *zarʿa* "ziraat yapmak, ekin ekmek" filinden türetilen, "ekin yeri, tarla" anlamında kullanılan ve Türkiye Türkçesi'nde de *mezra* olarak yaşayan kelimedir. NF'de geçen aşağıdaki örnekte de *äkin*'in "ekin yeri; tarla" anlamında kullanıldığını görmekteyiz. *Yolda kişiniŋ äkinidin yā taqı bāγıdın nä ärsä yemäsün* "yolda" kişinin tarlasından ve bağ, bahçesinden bir şey yemesin" denildiğine göre, bağ ve bahçe gibi yer adı olarak kullanılmıştır, *äkin* burada "tarla, ekin ekilen yer" olarak düşünülmelidir:

> *yolda kişiniŋ äkinidin yā taqı bāγıdın nä ärsä yemäsün* ... "yolda bir kişinin ekininden veya bağından bir şey yemesin" (NF 295-16)

Aşağıdaki metinlerde *äkin* adı, "her türlü hububat" anlamında kullanılmaktadır, örneklerden hangi tarım ürününü karşıladığı belli olmamaktadır:

> *bularıŋ yerindä yıγaç äkin bolmaz ärdi bular ayruq yerdin taʿam kät(ü)rürlär ärdi* "arazilerinde ağaç ve ekin yoktu, yiyeceklerini başka yerden getirirlerdi" AKT (Borovkov 2002: 103)
>
> *ol ol iḍi yarat(t)ı būstānlar yaḍınç balmışlar yaḍınç balmaduqlar ẖurmā yıγaçı äkin türlüg türlüg yemişi zäytūn yıγaçı nār oẖşaşıylı oẖşaşmaylı. yeŋlär anıŋ yemişindin qaçan yemişläsä beriŋlär anıŋ ẖaqqını biçäri kün [109v/1] ẖaddın käçürmäŋlär* "çardaklı ve çardaksız üzüm bahçesi ürünleri, çeşit çeşit hurmaları, ekinleri, birbirine benzer veya benzemez zeytinleri ve narları yaratan O'dur. Her biri meyve verdiği zaman

meyvesinden yiyin hasat gününde de hakkını verin" (TİEMKök 109r/8=006/141)

yel ṣıfatı mäŋizlig anıŋ içindä sowuqluq qar tegdi [49v/1] anlarnıŋ äkiniŋä kim küç qıldılar özläriŋä hälāk qıldı anı "içinde soğuk kar gibi rüzgar, onların ekinine degdi onu yok etti kendilerine zulüm ettiler" (TİEMKök 49v/1=003/117)

altundın taqı kümüşdin taqı nişānlıγ qılınmış aṭlardın taqı tewä vä sıyır vä qoy vä käçigdin taqı ėkindin "altın ve gümüşten ve salma atlardan ve deve, sığır ve koyun ve keçiden ve ekinden" (TİEMKök 39r/8=003/014)

... kāfirlarnı urulmuş ėkinniŋ uşaq yapraqı teg helāk qıldı "kafirleri biçilmiş ekinin ufak yaprağı gibi helak etti" (NF 43-14)

bu ėkin birle meşγūl bolur-sen bu ėkin tamām bolγınça seniŋ ʿömrüŋ vefā qılγay-mu yā yoq mu?... "bu ekin ile meşgul olursun. Bu ekin tamam olduğunda (iş bittiğinde) senin ömrün (sana) kalacak mı, kalmayacak mı?" (NF 435-9/10)

ortaq-lıq qıldı anıŋ birle ekinde, ekişti anıŋ birle ortaqaşu "onunla birlikte ekinde ortaklık yaptı, onunla birlikte ortaklaşarak ekim işini yaptı" (**ME** 115-4)

ekin köyüldi, ekin biçesü boldı, biçesü vaqtı boldı ekin-niŋ "ekin yetişti, olgunlaştı, ekin biçilecek oldu, ekinin biçilme vakti geldi" (ME 8-8)

Harezm Türkçesi eseri AKT'de *äkin*'in tanımı yapılmaktadır. Aşağıda verdiğimiz metinde *äkin ya'ni dānä* şeklinde, *äkin*'in karşılığı olarak Farsça *dāne* kelimesi verilmiştir. *dāne* kelimesi, Divan'da *tänä* şeklinde geçmiştir. Divan'da Uç ve Argu lehçelerine atfedilen *tänä* için "susam" anlamı verilirken [tänä "susam, mışmış gibi şeyler. Uç ve Argu dillerince" (DLT III. 236)]; aynı zamanda *yumγaq tänä* ("yuvarlak tane, kişniş" Uç dilince) (DLT III. 44) cümlesinde de "tane" anlamı verilmiştir. Ancak AKT'de verilen dānä kelimesinin anlamı "susam" değil, "ekin"dir. *äkin* ve *dānä* kelimeleri aşağıdaki metinde, bütün hububatları karşılayan "ekin" anlamında geçmektedir:

äkin ya'ni danä yaprak äyäsi taqı çeçäk äyäsi ya'ni daŋälär kim anıŋ yapraqı bolur "ekin (tahıl sapları) yapraklı ve çiçekli, yani yapraklı ekin sapları" AKT (Borovkov 2002: 99).

Äkin kelimesinin *tarıγ* ile birlikte geçmesi de ilginçtir. TİEM 73 Kur'an Tercümesinde geçen aşağıdaki cümlede *äkin* ve *tarıγ*'ın çift söz olarak kullanıldığını görmekteyiz. *äkin tarıγ qıl-* şeklindeki birleşik fiilin anlamı "ekin$_2$ yapmak, yaratmak, bitirmek" şeklinde düşünebiliriz.

uryıl anlarqa bir mäṣäl ekki är birlä qıldımız ol ekkidä birisiŋä ekki büstän üzümlärdin. tegrä qapsadımız ol ekkini ḫurmä yıyaçı birlä taqı qıldımız ol ekki ara tarıy äkin "onlara şu iki adamı misal olarak anlat. Bunlardan birine iki üzüm bağı vermiş her ikisinin de etrafını hurma ağaçları ile donatmış aralarına da ekinler bitirmiş idik" (TİEMKök 217r/9=018/032)

Äkin çeşitli fiillerle birlikte de kullanılmaktadır. Eski Uygur belgelerinde geçen *tarıy tarı-* kullanımının yerini, İslâmî çevre Türk yazı dili metinlerinde *äkin äk-* kullanımı almıştır:

... mundayoq ėkin ekmedin buyday umīḍ tutar yā taqı ekse taqı terbiyet qılmadın ṭalab qılsa ... "Böylece ekin ekmeden buğday ümit tutar ya da ekse beslemeden, yetiştirmeden telep etse ..." (NF 427-10/11)

bu qaçan ekin ekgey taqı qaçan ol ekinni bu yėgey? *"bu ne zaman ekin ekecek ve ne zaman o ekini bu yiyecek?"* (NF 435-2)

ME'de geçen aşağıdaki örnekte äkin'lere bakım yapıldığı ve bu bakımın da *äkiŋä tīmār qıl-* ifadesiyle anlatıldığı görülmektedir:

baqa aylanu turdı äkin yeriŋä tīmār qıldı äkiŋä "... bakıp seyretti durdu ekin yerine (tarlaya) ekine bakım yaptı..." (ME 169-7)

ME'deki *äkin yapraklan-* kullanımında ekinin yetiştiği, belki de tomurcuk verdiği anlatılmaktadır. Ekin yapraklandığına göre, acaba sebze ve meyve için de *äkin* adı kullanıyor muydu? NF'de geçen örneklerde *buyday, buyday yıyaçı* tamlaması ile de tanıklanmaktadır. *(Y)ıyaç* Eski ve Orta Türkçede bugün de olduğu gibi esas olarak "ağaç" anlamıyladır (ED 79b ıyaç, 899a yığaç). Metinlerde *ıyaç*'ın kullanım alanı da bellidir: *çından ıyaç* "sandal ağacı", *qara qaç ıyaç* "qara qaç ağacı", *üzüm yıyaçı* "üzüm ağacı", *alma ayaçı~ayaşı* "elma ağacı" (Bunlar için bkz. ED 79b-80a ığaç). *Iyaç* bir Mani metninde *ot* "sebze, yeşillik" ile birlikte geçmiştir: *beş törlüg ot ıyaç* (M III 14, 12 (i)). Bu kullanım aşağıda incelenecek olan *beş törlüg ı tarıg* "beş türlü hububat"a benzer bir kullanımdır. Aslında, *ı* (DLT'de *yı* da) da en erken tanığından (Ton I. Taş, Kuzey 27. Satır) başlayarak "ağaç" anlamında kullanılmıştır ve çoklukla *ıyaç* "ağaç" sözcüğüyle çift söz kurmuştur. *I* veya *ıyaç*'ın *ot* ve *tarıy*'la beraber kullanıldığı bu "beş türlü hububat" arasında buğday'ın da olduğu bilinmektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki, NF'deki *buyday yıyaçı* tamlamasındaki *yıyaç da* bu bağlamda kullanılmıştır.

İblīs aydı: tedārük ol turur kim buyday yıyaçınıŋ mēvesidin tenāvul qılsaŋız ėkegü taqı bu uçtmaḫ içinde meŋgü bolup qalyaysiz tėdi erse,

> *...Ādam peyγāmbar aydı: bu yıγaçdın tenāvul qılmaqdın Ḥaq tvt ...* "Şeytan, çare budur ki buğday bitkisinin meyvesinden yemek yapsanız ikiniz birden bu cennet içinde ebedi olup kalacaksınız dedi ise, ... Adem peygamber dedi: Bu bitkiden yemek yapmaktan Hak teala..." (NF 281-1/3)

Äkin yapraqlan- kullanımını "ekin yapraklanmak; yetişmek" şeklinde anlamlandırmayı uygun görüyoruz. Ekinin yeşermesi, bitmesi, çıkması, filizlenmesi anlamında kullanıldığı da düşünebilinir. *Äkin yapraqlan-* bir tek ME'de geçmektedir: *yapraqlandı äkin* "ekin yapraklandı" (ME 234-4). BŞSl.'de geçen *äkindän ävväl çıqacaq yapraq* "ekinden önce çıkacak yaprak" (BŞSl. 44b-7) ibaresi de ekinlerin başak çıkarmadan önceki hâlini anlatmak için kullanılmaktadır:

Äkin'in yetiştiği, olgunlaştığı *köyül-* fiili ile anlatılmaktadır. Bu kullanıma da yine ME'de rastlamaktayız. Ayrıca *äkin*'in yetiştiği ve olgunlaştığı *yoγnal-* fiili ile de anlatılmıştır. *yoγnal-* (<yoγn+a-l-) fiilinin anlamı Yüce (1993: 210)'de "yoğunlaşmak" olarak verilmiştir. ED'de fiilin kökü olan *yoğun* kelimesi için "'thick' and the like; see *kalın* for the difference between the meanings of these two words" (ED 904b) açıklaması yapılmaktadır. Burada *yoγnaldı äkin* cümlesini "ekin yoğunlaştı", "ekin kalınlaştı" şeklinde düşünebiliriz. Kalınlaşan ekinin sapı olmalıdır. Ayrıca buradaki *äkin*'i, "ekin tarlası" olarak düşünürsek, bu cümleyi "yoğun, sıkı ekin" şeklinde de anlayabiliriz. *Yoγun* kelimesinin sivil Uygur belgelerinde "yoğun, kalın, sıkı" anlamları ile *böz*'ü "pamuklu kumaş" nitelemek için kullanıldığını biliyoruz: *iki yoγun böz kirür* ... "iki yoğun pamuklu kumaş girer..." (YamLo04-4).

> *äkin köyüldi, äkin biçäsü boldı, biçesü vaqtı boldı äkinniγ* "ekin yetişti, olgunlaştı, ekin biçilecek oldu, ekinin biçilme vakti geldi" (ME 8-8)
>
> *yoγnaldı äkin* "ekin yoğunlaştı" (ME 211-7)

6.1.3. uruγ "tohum; ekin [nesil; soy]"

(< *uruγ*) (ED 214b)

Proto-Tü. **uruγ* "1. seed 2. child, girl 3. kin, kind 4. relatives" (EDAL II. 1187): Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. *uruγ* (Suv 337-8/11); İslâmî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *uruγ äkti* "tohum ekti" (DLT I 64), KB *uruγ* "tohum, nesil, soy, sop" (Arat 1979: 497), TİEM 73 *uruγ* "tane, tohum; nesil, zürriyet" (TİEM 73-Kök 104r/9=006/095), AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT *uruγ "tohum"* AKT (Borovkov 2002:

291), 14. yy. NF - ; EKıp.: 14. yy. CC - , MKıp. 13. yy. KTAM. -, 14. yy. Kİ. -, 15. yy. KK. -, TZ. -; İM *urug* "tohum" (Battal 1934: 80); Doğu Tü.: 15.-19. yy. *uruq* "qarindâş, uruγ" (NevayiL III. 298); Batı Tü. 14-19. yy. *uruq* "1. ırk, soy, sülale, hanedan, aile, kuşak 2. aşiret kolu, boy, oymak" (TS 220).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *vără* "1. vor 2. vorovstvo, kraja" (ÇuvSl. 1982: 69); MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha *urū* (EDAL II. 1187); Dolgan. *urū* "1. verwandter 2. Sohn oder Schwester der Eherfrau von Ego 3. Tochter dwer Schwester des Vaters der Eherfrau von ego 4. Verwandt (schaftlich)" (DolSl. 1998: 263), Tuva *uruγ* "1. rebyonok 2. devoçka 3. devuşka 4. doç'" (TuvaSl. 1968: 440), Şor. -, Altay - ; Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *uruk* "1. tohum 2. cins 3. soy, kabile" (KırgSl. 1998: 785); Kazak *urık* "1. embriyon, oğulcuk 2. tohum" (KazakSl. 2003: 587), Nog. *urlık* (EDAL II. 1187), KKalp. *urık* (EDAL II. 1187); Tat. *orlık* "tohum, döl" (TatSl. 1997: 235), Başk. *orlok* (EDAL II. 1187); Karay. -, Kumuk -, Kar-Malk. *urluk* "tohum" (KMalkSl. 2000: 419); Güney-Doğu: Uyg. *uruk* "1. tohum 2. soy" (YUygTüSl. 1995: 438); Özb. *urug* "1. tohum, tane 2. akraba" (Yusuf 1994: 160); Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *uruγ* "bir ata-babadan emele gelen nesiller toparı, şonuŋ yalı-da umuman nesil" (TrkmDSl. 1962: 676), Horasan -; AzTü. -; TTü. *uruk* "soy, sülale" (TüSl. 1998: 2284) ayrıca *bkz. ur* "Hücrelerin aşırı çoğalmasıyla dokularda oluşan ve büyüme eğilimi gösteren yumru, tümör" (TüSl. 1998: 2284).

ED'de CLAUSON *uruγ* kelimesi için "tohum, çekirdek, çekirdek içi" anlamlarını ve mecazî olarak da kelimenin "soy, torun" ve "klan" anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir (ED 214b). Eski Türkçe metinlerde *uruγ* kelimesi hem soy hem de "tohum, ekin" anlamlarıyla tanıklanır.

Uruγ "tohum" kelimesi sivil Uygur belgelerinde sıkça tanıklanmaktadır. Arazi kiralama ve satış belgelerinde ekim yapılabilecek yerlerin satılması, kiralanmasından da bahsedilmektedir. YamSa04 numaralı arazi satış belgesinde tarlanın/yerin ölçüsü *bir şıγ säkiz küri uruγ kirür yir* yani "bir *şıγ* sekiz *küri* ölçüsündeki tohumun gireceği, yani saçılacağı, yetiştirileceği kadar" büyüklüktedir. Tohumun bu şekilde ölçü birimi olarak kullanılması, Türklerin tarımcılıktaki bilgisinin seviyesini de göstermektedir.

O dönemdeki tarımcılar, bir tarlaya ne kadar tohum atılacağını bilecek ve bunu tarla satışlarında kullanılacak kadar bilgiye sahiptir:

> *bir şıγ säkiz küri uruγ kirür yirimin basmılqa toγuru tomlıḍu satdım...* "bir şıγ sekiz küri tohum atılacak, yetiştirilecek kadar büyüklükteki yerimi Basmıl'a tamamen sattım" (YamSa04-3.4)

Kiralanan arazilere de *uruγ* "tohum" ekiliyor ve *uruγ bat-* terimi ile "tohum ekmek" kastediliyordu:

> *maŋa ilçi-kä tarıγ tarıγu yir kärgäk bolup qayımḍu-nıŋ yol toγan-taqı yarım äŋiz yir-in anuq-qa tuḍtum bu yir-kä näçä uruγ batsar ikägü täŋ ündürüp tarır-biz bolmış tüş-in täŋ üläşür-biz ...* "Bana Elçi'ye tarım yapmak için (darı ekmek için) yer gerekli olup Kayımtu'nun Yol Togan'daki yarım boş yerini hazırlamak için kiraladım bu yere ne kadar tohum ekilse ikimiz yetiştirip ekeriz ve olmuş, yetişmiş ürünü de eşit paylaşırız..." (YamRH07-2/6)

> *...maŋa mısır-qa yür tarıγu yir kärgäk bolup qayımtunuŋ sıqap-taqı yarım äŋiz yirin anuqqa tudum bu yirkä niçä uruγ batsa ikigü täŋ alırbiz bu yir-kä birim alım kälzä ikirär yarım bilşip//// birürbiz...* "... bana Mısır'a darı ekmek için yer gerekli olup Kayımtu'nun Sıkap'taki yarım boş yerini hazırlamak için kiraladım bu yere ne kadar tohum ekilse ikimiz eşit alırız. Bu yere berim alım (vergisi) gelse ikimiz yarım (eşit) veririz..." (YamRH08-2/9)

> *maŋa mısır-qa yür tarıγu yir kärgäk bolup qayımtunıŋ sıqaptaqı ilçi bilä ülüşlüg maŋa tägär yrım 'äŋiz yir yänä üsdünki yirni mısırqa birip aldın yrım 'äŋiz yirni anuqqa birdim bu yirkä niçä uruγ badza ikigü tŋ üläşip alırbiz alım birim kälzä ikrär tŋ bilişip tŋ birürbiz...* "... bana Mısır'a darı ekmek için yer gerekli olup Kayımtu'nun Sıkap'taki Elçi ile hisseli bana ait yarım ekin yer ile yine üsteki yeri Mısır'a verip altındaki yarım boş yeri hazırlamak için kiraya verdim. Bu yere ne kadar tohum ekilse ikimiz eşit paylaşıp alırız. Alım birim vergileri gelse ikimiz eşit bilerek eşit veririz..." (YamRH11-2/11)

> *... üç şıγ arpa-tın artuq batsa ikigü täŋ uruγ ündür<ü>p {...} tarır-biz ...* "... üç şıγ arpa (tohumun)dan fazla ekilse, ikimiz eşit tohum yetiştirip ekeriz ..." (YamRH09-17/19)

uruγ "tohum; soy, nesil" kelimesinin *tarı-*, *äk-*, *bışur-*, *bütür-*, *saç-* fiilleri ile kurduğu çeşitli metaforik kullanımlar, Buddhist ve Maniheist çevre metinlerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. *uruγ tarı-* "tohum ekmek" ifadesiyle birlikte *uruγ bışur-* "tohum bitmek, olgunlaşmak", *uruγ bütür-* "tohum yetiştirmek" gibi tarımsal ifadelerin de metaforik kullanımları aşağıdaki parçalarda verilmiştir:

> *tarımaduk edgü yıltız[lı]g ur[ug] ... yıltızlıg urugların ... yaratmakka tayanıp ... bütürürler ... tınl(ı)glar tözinç[e] ... yıltızlıg urugların tarıtıp ... urugların bışurup edgüke meŋl[ike] ... erür tip tiser ...* "... ekmedik iyi kök tohum ... köklü tohumların .... yaratmaya dayanıp ... yetiştirirler ...

canlılar köküne göre ... köklü tohumlarını ektirip, tohumları olgunlaştırıp iyilik ve sevinç için ... erişir deyip dese ..." (Suv 300a-38/44)

bişinç tınl(ı)glar tözinçe nom nomlap tarımaduk edgü yıltızlıg urugların tarıtıp tarımış edgü yıltızlıg urugların bışurup edgüke meŋike yaratmakka tayanıp ... "beşinci canlılar köklerine göre dharma va'zedip ekilmemiş iyi kök tohumlarını ektirip, ektiği iyi kök tohumlarını bitirip, olgunlaştırıp, iyilik ve sevinç için yaratmaya dayanıp ..." (Suv 294-21/23+295-1/2)

... burkanlarka yakın tapınmaduk erserler azu yme nomlug şasınta [edgü] yıltızlıg urug tarıg saçmaduk t[arı]maduk bütürmeyük bışurmayuk erserler... "Buddhalara yakın olarak tapınmamış iseler veyahut da Dharma kanununda (şāsana) [iyi] kök tohumunu$_2$ saçmamış$_2$ ve olgunlaştırmamış iseler, ..." (Suv 337-8/11)

bo ärür alku tınlıglarnıŋ tözlärinçä nom nomlap tarımaduk ädgü yıltızlıg urugların tarıtıp tarımış ädgü yıltızlıg urugların bütürüp bışurup ädgükä mäŋikä yaratmakka tayanıp küç küsün p(a)ramitıg tükäl bütürmäk... "Budur, bütün canlıların köklerine göre dharma va'zedip ekilmemiş iyi kök tohumlarını ektirip, ektiği iyi kök tohumlarını bitirip olgunlaştırıp, iyilik ve sevinç için yaratmaya dayanıp güç$_2$ erdemini eksiksiz bitirmek/tamamlamak" (Suv 301-22/24+302-1/6)

uduŋsuz kılyalı uruŋ tarıŋ ... yagız yirig yme birkerü .. "tohumu[2] değersiz kılmak için ... kara yeri de birlikte ...". (Suv 491-18/19)

... edgü yıltızlıg uruŋuŋ tarımış bolŋaylar ... "... iyi köklü tohumu ekmiş olacaklar ..." (Suv 431-5/6)

bo nom erdini evrilinçsiz oruntakı bodis(a)t(a)vlarnıŋ iŋ başdınkı edgü yıltızlıg urugların bütürteçi bışurtaçı kamag nomlarnıŋ iligi kanı kamagda başdınkı nomlug tamga erür "bu din cevherine dönmeyen yerdeki Buddhaların en başdaki iyi köklü tohumlarını yetiştirecek, olgunlaştıracak bütün törelerin hükümdarı[2] hepsinden önceki töreli damgadır" (Suv 336-24/25+337-1/4)

alku tınl(ı)glarnıŋ edgü yıltızlıg urugların bütürüp bışurup inçip kirtü tözde öŋi bir yme tınl(ı)gda timin b(e)lgüg körmedin atkanmadın "bütün canlıların iyi köklü tohumlarını yetiştirip olgunlaştırıp şöyle doğru töreden başka bir de canlıdaki çabucak işareti görmedem bağlanmadan..." (Suv 339-14/17)

burkanlarnıŋ tuşup edgü yıltızlıg uruglarıg asıp üklitip 'eŋ tüpinte yene alp bulguluk üzeliksiz "Burkanların karşılaşıp iyi köklü tohumları çoğaltıp[2] en sonunda yine zor bulunan, en üstün..." (Suv 438-10/13)

Äk- fiili ile kullanılan *uruŋ äk-* ifadesi de yine bu çevre eserlerinde metaforik kullanımla, gönüllere iyilik, iyi amel tohumlarını koymak, ekmek, yerleştirmek şeklindeki anlamlarla aşağıdaki örneklerde tanıklanmıştır:

/// tınlıylarnıŋ köŋüllärin[tä] /// uruŋ äkip kuşal ädgü qılınç öritürgäli udaçı bolurlar "canlıların gönüllerinde ... tohum saçıp, ekip kuśala iyi amel yücelterek kudretli/yaratıcı olurlar" (Bln Mz 750 r.15) (UWb. 362)

uluγ tuyunmak burhan qutıŋa, uruγ äkmişlärin bilü uka y(a)rlıkap "... büyük/ulu/geniş hissetmek Buddha saadetine tohum ekmişlerin bilerek anlayarak va'zedip/öğüt verip" (ShōAv 301, 1998: 94)

Uruγ saç- "tohum saçmak" ifadesi hem tarımsal anlamda hem de metaforik kullanımlarıyla metinlerde geçmektedir. Maitrisimit'in Hami nüshasında tarımsal anlamlı *uruγ saç-* ifadesi geçmektedir ve bu örnekte pamuk ekmek için tohum saçılmaktadır:

patini qız inçä tip tidi ... käbäz tarısayuq ödtä gautami qatun kntü iligin uruγ saçtı...otayu ödtä kntü iligin otadı suwayu oyurda suwtın suwap açıntı öz ilig-in äwdidi kntü öz-i arıtıp qanlap öz iligin tıdıp öz-i äŋirip öz-i böz toqudı... "Patini kız şöyle diye söyledi... pamuk ekmek istenecek zamanda Gautami Kadın kendi eliyle tohum saçtı ... ot biçilecek zamanda kendi eliyle ot biçti... sulanacak zamanda sudan su yolu açtı kendi eliyle döndürdü kendisi temizletip ..... kendi eliyle engelleyip kendisi eğirip kendisi bez tokudu" (MaitrH V.: 2232/2238 -s. 172)

Buddhist ve Maniheist çevre Türkçe eserlerde geçen *uruγ saç-* kullanımının ikinci anlamı, gönüllere, canlılara "iyi kök, tohum saçmak"tır. Bu anlamlarla kullanılan *uruγ saç-* aşağıdaki metaforik cümlelerde tanıklanmaktadır:

bo çambudıvıp yirtinçüde kiŋürü yadturup öŋreki burkanlar şasınınta urug saçmış... "Bu çambudivip adlı dünyada geniş bir şekilde yayıp daha önceki Burkanlar meclisinde tohum saçmış" (Suv 513-21/23)

... burkan şasınınta tuş tulum bolup edgü yıltızlıg urug saça tegintim... "Burkan meclisinde eş dost olup iyi köklü tohumu saygıyla saçtım" (Suv 514-23+515-1/2)

kim özütin üçün edgü uruγ saçsar "kim kendisi için iyi kök saçsa ..." (M. III. 11-14/15)

... burkanlarka yakın tapınmaduk erserler azu yme nomlug şasınta [edgü] yıltızlıg urug tarıg saçmaduk t[arı]maduk bütürmeyük bışurmayuk erserler... "Buddhalara yakın olarak tapınmamış iseler veyahut da Dharma kanununda (şāsana) [iyi] kök tohumunu$_2$ saçmamış$_2$ ve olgunlaştırmamış iseler, ..." (Suv 337-8/11)

Oğuz Kağan destanında da *uruγ* kelimesi "soy, meyve, sonuç" anlamında geçmektedir:

biziŋ uruγ(ı)bız sänniŋ ıyaç(u)ŋnuŋ uruγı bolmuş bolup durur "bizim soyumuz senin ağacının meyvesi olmuştur." (OguzK XXII. 191)

İslâmî çevre metinlerinde geçen *uruγ* kelimesi de Buddhist ve Maniheist çevre metinlerinde olduğu gibi hem asıl anlamı "tohum" ile, hem de metaforik kullanımla "soy, sop, nesil" anlamlarıyla kullanılmaktadır. DLT'de verilen örneklerde *uruγ* "tohum, tane" anlamıyla tanıklanmaktadır:

uruγ "Tane. Tohuma da *uruγ* denir" (DLT I. 63)

uruγ ekti "tohum ekti" (DLT I 64)

zerenze uruγı "zerenze otunun (yaban mersini bitkisi) tohumu" (DLT I. 449)

Erken İslâmî çevre metinlerinden KB'de de *uruγ* tanıklanmaktadır. *uruγ* "tohum, nesil, soy, sop" (Arat 1979: 497) anlamlarıyla geçen kelime, daha çok metaforik şekilde kullanılmıştır. "Soy, sop, nesil" anlamıyla geçen bu metaforik kullanımlar aşağıdadır:

uruγ edgü ekse öner edgülük / ol edgü bolur ol yigü kedgülük "İyilik tohumu ekilirse, iyilik çıkar ve bu iyilik senin için yiyecek ve giyecek olur" KB 4734 (Arat 1994: 342)

uruγ isiz ekse isiz ök önür / ol isiz boyunqa yarın yük bolur "Fenâlık tohumu ekilirse, fenâlık çıkar ve bu fenâlık yarın insanın boynuna yük olur" KB 4735 (Arat 1994: 342)

temam eryuvan teg qızıl meŋzim erdi / bu kün za'feran uryın eŋde tarıttım "Benzim kırmızı, tam bir erguvan gibi idi; bugün yüzüme safran tohumu ektim" KB 6529 (Arat 1994: 468)

köki edgü bolsun uruγ hem tarıγ / uwutluγ saqınuq tilegil arıγ "... (kız) Alacak kimsenin soyu-sopu ve âilesi iyi olsun; kendisinin de hayâ ve takvâ sâhibi, temiz olmasına dikkat et" KB 4476 (Arat 1994: 324)

uruγluγ tarıγlıγ bedükler tili / bedükrek bolur bolma ewçi qulı "Soyu-sopu büyük olan kimseler yüksekten konuşurlar; sen kadın esiri olma" KB 4496 (Arat 1994: 325)

TİEM 73 Satıraltı Kur'an Tercümesi'nde ve AKT'de de tanıklanan *uruγ*'un da iki anlamı vardır: "tane, tohum" ve "nesil, zürriyet".

sän öz uruγuŋ birlä tarıγıl "sen kendi tohumunla ekin ek" AKT (Borovkov 2002: 291)

bütünlükün taŋrı yarıylı äwinni ẖurmā uruγı. [104v/1] çıqarur tirigni ölügdin çıqarıylı ölügni tirigdin "şüphesiz allah tohumu ve çekirdeği çatlatandır (hurma tohumu ve tanelerin hepsi Tanrı yaratmasıdır) ölüden diriyi çıkaran diriden de ölüyü çıkarandır" (TİEMKök 104r/9=006/095)

tişidin ol kertgünmiş ärsä anlar kigürgäylär uçmaqqa küç tägrülmägäylär ẖurmā uruγınıŋ yufqa qabınça "... kadın olsun, onlar iyi inanmıı müminlerse Cennete hurma tanesinin ince kabı gibi, güçlük çekmeden girecekler" (TİEMKök 73r/5=004/124)

uruγ, "zürriyet, nesil" anlamında ise aşağıdaki ayette geçmektedir:

qaçan äwrülsä tavrayur yär içindä artaqlıq qılsa anıŋ içindä yoq yoḍun qılsa tarıγçılıqnı kölüklär uruγını. taŋrı säwmäs artaqlıq qılsa "O dönüp gitti mi yeryüzünde ortalığı fesada vermek, ekinciliği yok etmek, nesilleri

bozmak için çalışır. Tanrı bozgunculuğu sevmez" (TİEMKök 24v/5=002/205)

6.1.4. uruγluq "tohumluk"

uruγluq < *uruγ+luq*

Sözcük ilk Erken İslamî Türk çevresinden MK'de *uruγluq buγday* tamlaması içinde geçer, ibare "tohumluk buğday" anlamını taşımaktadır. Bugün de yetişen ürünlerin bir kısmı tohumluk olarak saklanmaktadır. Karahanlı Türklerinin de bir sonraki ekim zamanında kullanılmak üzere yetişmiş olan buğdaydan tohum olarak kullanma amacıyla belli ölçüde buğdayı sakladıklarını bu tamlamadan anlıyoruz.

MK *uruγluq buγday* / "tohumluk için saklanan buğday. (Tohumluk için saklanan başka şeylere de böyle denir)" (DLT I. 149)

"Tohum, tohumluk" *uruγluq* tek başına Eski Eski Kıpçak sözlüklerinde tanıklanmıştır: CC *urluk* "Same (der Pflanzen)" (Grønbech 1942: 266); Kİ *urluγ* (Caferoğlu 1931: 112); TZ *urluk* "tohum" (Atalay 1945: 267); KTAM *urluγ* "tohum" (Toparlı 2000: 150). Kelimenin Kıpçak sözlüklerindeki kayıtları onun, MK'da tanıklanan şekliyle yalnızca buğday tahılı için değil "tohumluk" olarak ayrılan bütün tahıllar için kullanıldığını göstermektedir.

6.1.6. äbin ~ ävin "1. tane, 2. hububat tanesi, habbe"

Proto-Tü. **äbin* "grain, seed" (EDAL I. 578): Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. *ebin* (USp. 263), *qaltı uruγ äbin*" (M I 17, 15), BT V *ävin* "Frucht" (1975: 77); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *ävin* (DLT I.77); *äwin* (DLT I. 84), KB - , TİEM 73 - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME *ävün* "tane, habbe" (ME 26-5), 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; EKıp.: -; Doğu Tü.: -; Batı Tü. 14-19. yy. *ävin baylamak* "içlenmek, tane tutmak, tohumlamak" (TS 87)

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *avăn* "1. ovin 2. snopı dlya suşli", *avăn śap-* "nastilat' snopı dlya molot'ı, toflail" (ÇuvSl. 1982: 20); MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva -, Şor. -, Altay *ebin* (EDAL I. 578); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. -; Kazak -, Tat. - Sibir Tat. ağ. -, Başk. -; Karay. -, Kumuk -, Kar-Malk. -; Güney-Doğu: Uyg. -, ağ. -; Özb. -, ağ. -; Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. -, Horasan -; Gag. -, AzTü. -; TTü. *evin* "1. bir şeyin içindeki öz, lüp 2.

buğday tanesinin olgunlaşmış içi, özü, habbe" (TüSl. 1998: 745), evinli "özlü ve dolgun (tohum)" (TüSl. 1998: 745).

CLAUSON, *äbin* kelimesi için "properly 'seed, grain', less often 'berry, fruit'; the curious idiom whereby it is used in Uyğ. Bud. as a numerative is prob. due to ever-literal translation" (ED 12a) açıklamasını yapmakta ve kelimenin Teleütçe'de *ebin* "kernel", Anadolu ağızlarında *efin* şekillerinde yaşadığını söylemektedir (ED 12a). Kelimenin *+lIg* ekli biçimi olan *ävinlig* "taneli, habbeli" (< *ävin+lig* ED 13a) Maniheist çevre Türkçe eserlerinden Huastuanift'te geçmektedir. Tek örneğini bu eserde gördüğümüz *ävinlig* kelimesinin örnek cümledeki anlamı "çocuklu, hamile" şeklinde düşünülmektedir: *adınayunuŋ qorıylıy ävinlig uzun tonluyqa yaztım yaŋıltım ärsär* ... "başkasının korumasında, gebe bir kadına hata ettim yanıldım ise,..."(Chusat. 27: 8-9)

Buddhist ve Maniheist çevre Türkçe metinlerinde *ävin*'in "tohum" ve numaralandırma kelimesi olarak geçtiğini görmekteyiz. Sözgelimi *Uigurische Totenbuch*'da *ävin* daha çok bir numeratif olarak kullanılmıştır. Meselâ UigTot 385-390.'deki aşağıdaki örnekte geçen *üç ävin buğday orunınça* "üç buğday tanesinin kapladığı yer kadar" ibaresinde böyledir.

> *... üç ävin buyday orunınça altın yir orunta ärdinilig ordu qarşı tört buluŋluy tamır anḍa basa yana oq üç ävin buyday orunınça alḍın orunta üç uuçluy linxua tamır ärür rasana lalana munuŋ ikin arasında tükäyür*
> "üç buğday tanesinin kapladığı yer kadar büyüklükteki yer(in) altındaki yerde mücevherli saraya karşı dört köşeli damar ondan sonra yine üç buğday tanesinin kapladığı yer kadar büyüklükteki yer(in) altındaki yerde üç uçlu lotus çiçeği damarı ulaşır. Rasanā ve Lalana bunun ikisinin arasında tükeniyor..." (UigTot.385-390)

Aynı şekilde (Maitr. 104/13), (Maitr. II. 65)'de verilen *arpa ävininçä* "arpa tohumu büyüklüğünde" ve (Pfahl. 6, 6)'da geçen *buyday ävininçe* "buğday tohumunca, buğday tohumu kadar" örneklerinde de buğday ve arpa tohumlarının büyüklüğü ölçü olarak kullanılmıştır. *ävin*'in sayı, adet bildiren bir ölçü birimi olarak kullanılması yalnızca bunlara özgü değildir. Meselâ U IV'teki *ätözinteki bir ävin tüsiŋe yme ada tuda tegürgeli uyuluy ermezler* "vücudundaki bir tek tüyüne/kılına bile zarar vermeye muktedir olamazlar" (U IV 20., 259) cümlesinde *ävin*, *tü*'nün "tüy, kıl" için bir sayılandırma sözcüğü olarak kullanılmıştır.

Budist çevre metinlerinden aşağıdaki örnekte *ävin, ı ıyaç* ve *yemiş* gibi tarım terimleri ile birlikte geçmektedir. Her ne kadar metnin tarım metni olmav da, *ävin*'in "tohum, habbe" anlamını göstermesi açısından önemlidir:

> *ödkä qamay biş türlüg tınly turaly ı ıyaç ävin yimiş taş toyayu qop til bulyay* "... zamanda bütün beş türlü canlı, ağaç$_2$, tohum, meyve, taş-toprak$_2$ hepsi dil bulacak (:canlanacak)" (BT V.- 290/293 [1975: 77])

Erken İslâmî çevre eserlerinden DLT'de *ävin* "evin, dâne" (DLT I. 77) şeklinde anlamlandırılır. Harezm sahasından ME'de geçen *yarıldı ävün qabı* (ME 158-4) "tohum, tane kabuğu yarıldı" cümlesinde herhangi bir tahıldan bahsedilmemektedir, ancak tohum kabuğunun yarılmasından bunun buğday ve arpa için kullanılabileceğini düşünüyoruz. ME'de geçen aşağıdaki örneklerde ise *ävin*'in "tohum, tane" anlamlarından "tane" anlamının kullanıldığını söyleyebiliriz: *nafaka kıldı mālını 'iyālları üze, evün qıldı malını besläri üze* "ailelerine malını nafaka kıldı, malını aile (fertleri) üzerine tane kıldı" (ME 26-4); *döküldi yaş evün edä aqtı yaş* "döküldü yaş tane ede, yaş aktı" (ME 160-8).

TİEM 73 Satıraltı Kur'an Tercümesi'nde *ewin /ewün* şeklinde geçen kelime "tane" anlamı taşımaktadır. "Tane"yi de "tohum tanesi" şeklinde düşünmek gerekir. Ekinler bu *ewin*'den meydana gelmektedir:

> *taqı täŋiz içindäki tüşmäs bir yapuryaqdın mägär ol. bilir anı ap ymä bir äwin yärniŋ qaranquları içindä ap ymä öş ap ymä quruy mägär bitig içindä bälgülüg* "O karada ve denizde ne varsa bilir onun ilmi dışında bir yaprak bile düşmez o yerin karanlıkları içinde tek bir taneyi bile bilir" (TİEMKök 100v/3=006/059)
>
> *bütünlükün taŋrı yarıylı äwinni ḫurmä uruyı. [104v/1] çıqarur tirigni ölügdin çıqarıylı ölügni tirigdin* "şüphesiz allah tohumu ve çekirdeği çatlatandır ölüden diriyi çıkaran diriden de ölüyü çıkarandır" (TİEMKök 104r/9=006/095)
>
> *anlarnıŋ mäŋzägi kim yetürürlär māllarını taŋrı yolı içindä. bir äwün mäŋzägi täg ündürdi yeti buyday başı tegmä buyday başı içindä tegmä buyday başı içindä yüzär äwün* "Allah yolunda mallarını harcayanların örneği yedi buğday başağı bitiren tane gibidir ki her buğday başağında yüzer tane vardır" (TİEMKök 33v/8=002/261-33v/9=002/261)
>
> *ol ol iḍi kim indürdi kökdin suwnı. çıqardımız anıŋ birlä qamuy närsäniŋ üŋänin. çıqardımız andın kök yaşıl çıqardımız andın miŋäşmiş äwün. ymä ḫurmä yıyaçındın yemişindin butaqlar taquylı būstānlar üzümlärdin zäytün yıyaçı nār oḫşaşıylı [105r/1] oḫşaşmaylı. baqıŋlar anıŋ yemişiŋä qaçan yemişlänsä anıŋ bışmaqı. anıŋ içindä silärkä bälgülär ol ol boḍunqa kim kertgünürlär.* "O Allah ki, gökten su indirdi. Biz onla bütün şeyleri bitirdik. Ondan da birbirinin üstüne binmiş şekilde taneler

> bitireceğimiz yeşillik, hurma ağacından, yemişinden budaklarında salkımlar, üzüm bağları, bir kısmı birbirine benzeyen bir kısmı da benzemeyen zeytin ağaçları, nar ağaçları. Yemiş verirken ve olgunlaştığında her birinin meyvesine bakın. Onun içinde sizlere inananlara ibretler vardır" (TİEMKök 104v/7=006/099)

6.1.7. äkindi tarıγ "ekilen tohum"

äkindi tarıγ kullanımı yalnızca MK'de geçmektedir (ED 111b), tamlamanın anlamı "ekilen tohum; ekilmeye müsait tohum" olarak anlaşılmalıdır: Hak. MK *äkindi tarıγ* "Sown (mazrū') seed" Dank.Kelly. I. 82 (DLT I: 140).

6.1.8. toḫm / tuḫum "tohum"

(< Far. *toḫm*)

Fa. *toḫm* (تخم)"tohum, yumurta, çekirdek" (Drahşan 1984: 82) Türkçeye Orta Türkçe döneminde İslâmî Türk çevresinin diline geçmiştir (Bkz. Eren 410a; Räsänen 497a). Orta Türkçe metinlerinde *tuḫum* ve *toḫm* biçimlerinin yanısıra *toqun* biçimine de rastlanır. TZ'de *toqun* şeklinde geçen kelime bugün Kazakça ve Kırgızcada *tukum*; Karakalpakçada *tukım* şeklindedir (Bkz. EREN 410a). Anadolu ağızlarında da *tukum* "soy, nesil" (DS X 3987a) kelimesi yaşamaktadır. Tarihî dönem sözlüklerinde ise şu şekillerde geçmektedir: BŞSl. *toḫm* "tohum" 44a(-11, 45a-8), *ketän toḫmı* "keten tohumu, bezir" (45a-11); TZ *toqun* "tohum, dane" (Atalay 1945: 268). Buna göre Tü. *uruγ*'un yerini Fa. *tuḫm*'a bıraktığı anlaşılmaktadırç Bkz. yukarı.

Anonim Kur'an Tefsirinde (AKT) geçen şu örnekte verilen *toḫm saç-* kullanımı bugün de Türkiye Türkçesinde aynı şekilde kullanılmaktadır:

> *äy körmäz mu siz kim körksiz yerä tuḫum saçarsız äy anı siz mu bitürürsiz ya biz mu bitürürüz anı* "Ey görmez misiniz ki, verimsiz toprağa tohum saçarsınız, onu siz mi bitiriyorsunuz yoksa biz miyiz bitiren?" (Borovkov 2002: 83)
>
> *bitürüçi män siz tuḫum kämişiγ kärak ärsä ... yelsiz suwsız bitürgäm* "bitiren benim, siz tohum atın, gerek olursa ... ben rüzgârsız susuz yetiştiririm" (Borovkov 2002: 83)

6.1.9. dänä "tane, tohum, susam"

(< Far. *dāna*) "tane, adet, tohum, çekirdek, kuş yemi" (Drahşan 1984: 150)

Farsça'dan ödünçleme olan *dānä* Uygur Türkçesi tıp metni Heil. I.'de *tana* "sesam" şeklinde geçmektedir. CLAUSON sözlüğünde *tana* başlığı içinde incelediği kelimeyi Farsça *dāna* ile ilişkilendirmiş ve kelimenin anlamını "coriander seed" olarak vermiştir (ED 515a). RÄSÄNEN de *dānä* maddesinde kelimeyi köken olarak Farsça *dāna*'ya bağlamıştır (VEWT 132a). RÄSÄNEN kelimenin Osmanlı Türkçesinde "Korn, Beere, Stück", Orta Türkçede de "Korn, Sesam" anlamlarıyla geçtiğini belirtmektedir.

Kelime tıp metni Heilkunde'de *tana* "susam" anlamıyla, burun kanamasına yapılan ilâç için kullanılmaktadır. Rahmeti Arat da kelimenin anlamını "Sesame" olarak vermiştir:

> *qan tomurmaqqa äm yaş tananı sokup suvın alıp üç qata burunqa tamızyu ol* "kan akmasına ilaç: taze susamı ezip suyunu alıp üç kere buruna damlatılacaktır" (Heil. I. 126)

Erken İslâmî çevre eserlerinden DLT'de de *tänä* şeklinde geçen kelime için "susam" anlamı verilmektedir. Kelimenin kökeni konusunda MK şunları söylemiştir: *tänä* "Farsça *dānä* kelimesinden alınmıştır, zannederim. Türkler bunu Türkçeleştirerek tänä demişlerdir" (DLT III. 44). Divan'da Uç ve Argu lehçelerine atfedilen *tänä* için "susam" anlamı verilirken [tene "susam, mışmış gibi şeyler. Uç ve Argu dillerince" (DLT III. 236)]; aynı zamanda *yumγaq tänä* ("yuvarlak tane, kişniş" Uç dilince) (DLT III. 44) cümlesinde de "tane" anlamı verilmiştir.

Kelimen İslâmî çevre Kıpçak sözlüklerinden KTAM'da da, kelimenin "tane, parça" anlamlarının olmasından *yünçü* "inci" ile birlikte de geçmektedir. KTAM'da *yünçü* kelimesi için "inci, tane da denir, aslı Farsça dāne'dir" (33b) (Toparlı 2000: 45) denilmektedir. Ancak yukarıda da verdiğimiz açıklamalardan görüleceği üzere kelime, "tohum, ekin, susam" anlamlarında da kullanılmıştır. Anonim Kuran Tercümesinde (AKT) geçen örneklerde *dānä* "ekin" anlamında kullanılmıştır:

> *anıŋ birlä bustanlar dānälär buγday wä arpa bütürdim* "onunla ekin, buğday ve arpa bitirdim" AKT (Borovkov 2002: 56)
>
> *äkin ya'ni dānä yaprak äyäsi taqı çeçäk äyäsi ya'ni daŋälär kim anıŋ yapraqı bolur* "ekin (tahıl sapları) yapraklı ve çiçekli, yani yapraklı ekin sapları" AKT (Borovkov 2002: 99).

Kelime modern Türk lehçelerinde de vardır. Kırgız Türkçesinde kelimenin –k küçültme ekiyle genişletilmiş *danek* "çekirdek" şekli (KırgSl. 1994: 296)

görülmektedir. Kelime Yeni Uygur Türkçesinde de *dane* "tane" (YUygTüSl. 1995: 93a), ağızlarında *da:n/dan* "grain, corn, kern"; 2. da:nä "corn, grain, piece, lump" (Jarring 1964: 80) şeklinde ve Horasan Türkçesinde de *däne* (HorKal. 273) olarak yaşamaktadır. Kelime Türkiye Türkçesi'nde de *tane* "1. herhangi bir sayıda olan (şey) adet 2. bazı bitkilerin tohumu" (TüSl. 1998: 2130) ve Anadolu ağızlarında da *tene* "tane" (DS X 3877b); *teneaşı* "bulgurdan yapılan yemek" (DS X 3877b); *tenelek* "bulgur pilavı" (DS X 3878a); *tenelik* "bulgur" (DS X 3878a); *tenelemek / tanelemek* "taneli şeylerin tanelerini ayırmak, tanelemek" (DS X 3878a); *dene* "tane" (DS XII 4484a) şekillerinde yaşamaktadır.

6.2. "HUBUBAT"

6.2.1. arpa "arpa"

Proto-Tü. **arpa* "barley" (EDAL I. 313); Kök Tü. -, Budd.-Man. Tü. ç. *arpa* "arpa" (Maitr. 104/13; M III. 40), 13.-14. yy. Siv.Bel. *arpa* (YamMi14-2/7); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *arpa* "arpa" (DankKelly. II. 329), KB *arpa* "arpa" (Arat 1979: 24), TİEM 73 -, AH - ; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT *arpa* "arpa" (Borovkov 2002: 84), 14. yy. NF *arpa* "arpa" (NF 28-11); EKıp.: 14. yy. CC *arpa* "Gerste" (Grønbech 1942: 40), MKıp. 13. yy. KTAM. *arpa* "arpa" (Toparlı 2000: 88), 14. yy. Kİ. *arpa* "bugüngü manasında" (Caferoğlu 1931: 5), 15. yy. KK. *arfa* "arpa" (Toparlı 1999: 101), TZ. *arpa* "arpa" (Atalay 1945:141); DM *arfa ~ arpa* "arpa" (Toparlı 2003: 71), İM *arpa* "bildiğimiz hububat" (Battal 1934: 11); Doğu Tü.: 15.-19. yy. *arpa* "arpa" (NevayiL. I. 115), ŞSul. *arpa* "ince, barik arpa" (ŞSul. 1298: 8); Batı Tü. 14-19. yy. 14. yy. BŞSl. *arpa* "arpa" (BŞSl. *arpa* 45a-4), *arpası* (BŞSl. 26b-6), KDD *arpa* "arpa" (KDD 144-5), *arpa* (TS. 13).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *urpa* "yaçmen" (ÇuvSl. 1982: 516); MOγuz: Hal. *arpa* "Gerste" (Hal. 1980: 81); Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva *arbay* "yaçmen', yaçmennıy" (TuvaSl 1968: 65), Hakas *arpa* (EDAL I. 313), Şor. -, Altay *arba* "arpa" (AltaySl. 1999: 27a); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *arpa* "arpa" (KırgSl. 1994: 48); Kazak *arpa* "arpa" (KazakSl. 2003: 51), Nog. *arpa* (EDAL I. 313), KKalp. *arpa* (EDAL I. 313); Tat. *arpa* "arpa" (TatSl. 1997: 32), Başk. *arpa* (BaşkTHl. 1993: 75); Karay. Kar.L., Kar.T., Kar.K. *arpa* "yaçmen'" (KarayRPSl. 1974: 74), Kumuk *arpa*

"yaçmen" (KumRSl. 1969: 46), Kar-Malk. *arpa* "yaçmen" (KBRSl. 1989: 75); Güney-Doğu: Uyg. *arpa* "arpa" (YUygTüSl. 1995: 17b); *arpiçi* "arpacı, arpa satan kimse" (YUygTüSl. 1995: 17b), *arpa* (SalarSl. 36), ağ. *arpa/a:pa/a'pa/a'pä/a:pä* "barley", *arpa nan* "barley-bread" Jarring 1964: 26); Özb. *arpa* "arpa" (Yusuf 1994: 236); Salar: DTSalar *afra* (SalarSl. 36), ÇingSalar -, *tami ~ tame* (SalarSl. 36); Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *arpa* "köplenç yazda ekilyän, dänesi gılçıklı özümlik ve onuŋ dänesi" (TrkmDSl. 1962: 52), Horasan *arpa /arpä* (Hor. 1993: 174, 283); HorKal. *ă.rpa* (HorKal. 1989: 252); Gag. *arpa / harpa* "arpa, arpa suyu, bira" (GagTüSl. 1991: 17, 114); AzTü. *arpa* "1. hayvan yemi olarak kullanılan bir tahıl bitkisi 2. altın veya gümüşten yapılan ve arpaya benzeyen takı, süs" (AZTSl. 1994: 53); TTü. *arpa* "1. buğdaygillerden, taneleri ekmek ve bira yapımında kullanılan, hayvanlara yem olarak verilen, yurdumuzda çok yetiştirilen bir bitki 2. bu bitkinin taneleri" (TüSl. 1998: 136)

Ekmek ve bira yapımında kullanılan ve hayvanlara da yem olarak verilen, buğdaygillerden bir bitki türü olan arpa tarihî Türk dili alanında ve çağdaş lehçelerde yaşayan bir kelimedir. CLAUSON, *arpa*'nın Hint-Avrupa dillerinden kalma bir alıntı olabileceğini ileri sürmüştür *["barley". Possibly an Indo-European (?Tokharian)]* (ED 198b). EREN sözlüğünde *arpa* kelimesiyle ilgili daha önce verilen bilgileri değerlendirmiştir. Kelime Moğolcada da *arbai* biçimiyle yaşamaktadır. KK'da da *arfa* şekli geçmektedir, ancak şu açıklama da eklenmiştir: "arfa (ارفا) gibi fā (ف) ile yazılmış örnekleri gördüğünde bunların gerçeğine uygun olmadığını, ancak bu şekilde yazılabildiklerini bil" KK 3a/11. DM'de de *arfa* şekli geçmektedir: *arfa* "arpa" a. 6a/9 (Toparlı 2003: 71).

Buddhist ve Maniheist çevreye ait Türkçe eserlerde *arpa* tanıklanmaktadır. BT VIII'de geçen cümlede *arpa*'nın *avdut* "avuç içi" ile kullanılışı verilmektedir. "birer avuç arpa" şeklinde anlamlandırabileceğimiz *birär avdut arpa* ifâdesi, bir bakıma arpanın ölçüsünü de göstermektedir:

> *ayır satıylıy ädi tavarı yoq ärsär birär idiş suv tägінçä birär avdut arpa tägінçä ot otuŋta ulatı qltı* ... "fazla satılık malı yok ise birer kâse su ulaşınca birer avuç arpa ulaşınca ot otunda daha kaldı" BT VIII (1977: 38)

Heil.'de verilen cümlede *arpa*'nın ve *arpa*'dan yapılan yarma'nın ilaç yapımında kullanıldığını görülür. Yine Heil'de verilen bilgiye göre *arpa*'dan un yapıldığı ve buna *arpa talqanı* adı verildiği görülmektedir:

> *tävä ätin arpa yarıp yarması birlä ügrä qılıp...* "... deve etini arpa yarıp/döğüp yarması ile lapa yapıp ..." (Heil I. 72)
>
> *arpa talqanı* "arpa unu" (Heil II. II 410/9)
>
> *buγday arpa käd bolzun "buğday ve arpa iyi olsun!"* (HtPar 136-23) (UWb. 201b)

Arpa'nın benzetme unsuru olarak kullanıldığını Uygur metinlerinde görmekteyiz. Bu benzetmelerde *arpa*'nın renk ve hacim özelliklerinden yararlanılmıştır. Aşağıdaki *arpa ävininçä* ve *arpaça saçılmış* ifadelerinde *arpa* tohumundan ve *arpa*'nın saçılmasından bahsedilmektedir. Arpa tohumunun hacminden dolayı benzetme unsuru olarak kullanıldığını görmekteyiz. Aynı şekilde *buγday* da *arpa* gibi benzetme unsuru olarak kullanılmaktadır (bkz. *buγday*):

> *arpa ävininçä* "arpa tohumu büyüklüğünde" (Maitr. 104/13), (Maitr. II. 65)
>
> *arpaça saçılmış* "arpa gibi saçılmış" (M III. 40)

Aşağıdaki cümlede ise *arpa*'nın renk özelliğinden yararlanılarak benzetme yapılmıştır. Bu tür benzetmeler *buğday*'dan da yararlanılarak yapılmaktadır: *buğday ėŋlig* ifadesi TİEM 73'de Hz. Adem için kullanılan metonimik bir sıfattır (TİEM 73-Kök 113r/7=007/011). UWb.'dan aldığımız aşağıdaki cümlede *arpaça körklüg* ifadesi geçmektedir ve bu ifade de *buğday ėŋlig* ifadesinde olduğu gibi yüz ve ten rengini, güzelliğini belirtmek için kullanılır. Röhrborn, *arpaça körklüg* ifadesi için "eine [Buddha] Figur, so gross wie ein Gerstenkorn" (UWb. 201b) açıklamasını yapmaktadır.

> *arpaça körklüg* "eine [Buddha] Figur, so gross wie ein Gerstenkorn" AtüInschr 27 (UWb. 201b)

Aşağıda verdiğimiz parçada (YamMi 14, USp 126) *bu arpanı açıγqa* ... cümlesi geçmektedir. Röhrborn sözlüğünde cümleyi *bo arpanı açıγqa qılurıp (?) berür biz* (USp 258) "diese Gerste werden wir ??? zurückgeben" şeklinde vermiştir (Uwb. 210b). Yamada *açıγ* kelimesi için "Speicher" (ambar) anlamını vermektedir. Yamada'nın okuyuşu ve anlamlandırışı doğru ise, Uygurlar döneminde arpa vs.

hububat için ambarların olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, Röhrborn sözlüğünde böyle bir kelimeye yer vermemektedir.

> *biçin yıl bir ygrminç ay on yañıqa biz basa tmir käd tş birlä açıyqa qudar arpa kümüşintä 'ädgü unıntaqı bir şıy iki küri arpanıŋ üç stır altı baqır kümüş altımz bu arpanı açıyqa kälürip birürbiz* ... "Maymun yılı onbirinci ayın onunda biz Basa Temir Käd Tş ile ambara koyar arpa gümüşünden iyi unundaki bir *şıy* iki *küri* arpanın üç stır altı bakır gümüş aldık. Bu arpayı ambara getirip veririz" (YamMi14-2/7)

Arpa'nın yetiştirilmesi ile ilgili Uygur metinlerinin verdiği bilgiye göre arpa ekimi için tarla kiralandığı, bu tarlaların da bazılarının *äŋiz yir* yani nadasa bırakılmış arazi olduğu; arpa'nın yetiştirilmesinden sonra da arpa ve arpa tohumu olarak kiracı ve tarla sahibi tarafından paylaşıldığı anlaşılmaktadır: Uygur metinlerinde arpa ekimi için *tarı-* fiili kullanılmaktadır:

> *... açarınıŋ bärk toyantaqı bir 'äŋiz yirin anuqqa tuḳtum ördgüntä anuq bolmışta iki şıy arpanıŋ tüşin tilik toγrul alır tört küri arpa män tilik toγ<r>ul bulda açari <qa> birip alḳı küri bulda açari* .. "Bärk Togan'daki bir boş yeri (tarlayı) hazırlamak için kiraladım. Harmanda hazır olduğunda iki *şıy* arpanın ürününü/faizini Tilik Togrul alır. Dört küri arpa(yı) ben Tilik Togrul Bulda Açari'ye verip altı küri Bulda açari..." (YamRH09-1/10)
>
> *... üç şıy arpatın arḳuq batsa ikigü täŋ uruγ ündür<ü>p {...} tarırbiz...* "... üç *şıy* arpadan fazla bitse, yetişse ikimiz eşit tohum yetiştirip ekeriz ..." (YamRH09-16/19)

İslamî çevre Türkçe eserlerde arpa'nın yetişmesi *ündür-* ve *bitir-* fiilleri ile anlatılmaktadır. Metinlere göre *arpa*'nın buğday ile beraber ekilip biçildikleri anlaşılmaktadır:

> *ündürdük anıŋ birlä bustānlar dânälar buyday wä arpa bütürdim* "biz onunla (su ile) bahçeler yetiştirdik, buğday ve arpa bitirdik" AKT (Borovkov 2002: 56; 99)
>
> *buyday wä arpa bütürdüm* "buğday ve arpa bitirdim" AKT (Borovkov 2002: 84)

Arpa, yemek ve ekmek yapımında kullanılan bir tahıl olarak metinlerde tanıklanmaktadır. KB 4765'de *arpa aş* adıyla bir arpa yemeğinden bahsedilmektedir. KB'de verilen diğer örneklerde de arpa'nın yiyecek olarak tüketildiği anlaşılmaktadır:

> *tonum qoy yüŋi tap yigüm arpa aş / tükel boldı dünya maŋa ay qadaş*
> "Giymek için, koyun yünü ve yemek için, arpa aşı bana yeter; ey kardeş, bu dünyadan başka bir şey beklemiyorum" KB 4765 (Arat 1994: 344)

qarın toḍsa arpa ya ḥalva bir ol / qalur barça artıp tulur kirgü yol "Karın doyarsa, arpa veya helva birdir; hepsi artar, kalır; gireceği yol tıkanır" KB 3611 (Arat 1994: 263)

şeker ḥalva yigli ya arpa üyür / toḍup yatsa taŋda yana aç turur "İster şeker, helva, ister arpa, darı yemiş olsun, doyup yatan sabah tekrar aç kalkar" KB 3612 (Arat 1994: 263)

qarım toḍyuça yi qamuy yim içim / kerek arpa yür tut toḍuryu açım "Her yiyecek ve içecekten ancak karnı doyuracak kadar yemeli; içinde ister arpa, ister darı olsun, bu da benim karnımı doyuracaktır" KB 4769 (Arat 1994: 344)

qadaşıŋ qoḍup qaçtı dünya neŋin / örüm keḍti arpa yidi öz teŋin "Kardeşin dünya malını bırakıp kaçtı; kendi seviyesine göre, çul giydi ve arpa yedi" KB 6334 (Arat 1994: 453)

arpa ügür birlä qatıldı "The millet was mixed with the barley" (DankKelly. II. 329)

arpa'nın değirmen vs. vasıtasıyla öğütülüp un hâline getirildikten sonra ekmek yapımında kullanıldığını İslâmî çevre Türkçe eserlerinde görmekteyiz. Burada verilen örneklerde arpa'nın el değirmeni ile öğütüldüğünü ve un hâline getirildikten sonra arpa ekmeği yapıldığını açıkça görmekteyiz:

ėwde tört batman arpa bar taqı bir oylaq bar sen ol oylaqnı boğuzlayıl, men taqı aş bişgince bu tört batman arpanı ögügeyin taqı etmek yapayın "evde dört batman arpa var ve bir oğlak var. Sen o oğlağı kes, ben de yemek pişinceye kadar bu dört batman arpayı öğüteyim ve ekmek yapayım" (NF 28-11/12)

... andın on ėkki batman arpa borç aldı taqı ėwiŋe keltürdi erse Fāṭıma rażhu qoptı taqı ol arpadın öz ėlgi birle tört batman ögüdi taqı ol arpadın etmek qıldı "ondan on iki batman arpa borç aldı ve evine getirdiğinde Fatıma rz. kalktı ve o arpadan kendi eliyle dört batman öğüttü ve o arpadan ekmek yaptı" (NF 140-13/14)

... öz ėlgi birle arpa ögüdi taqı etmek bişürdi "... kendi eli ile arpa öğüttü ve sonra ekmek pişirdi" (NF 141-7 ve 141-17)

taqı andın tört batman arpa alyıl taqı maŋa kelgil men anı ö[gü]geyin taqı etmek bışurayın "ondan dört batman arpa al ve sonra bana gel ben onu öğüteyim ve ekmek pişireyim" (NF 163-7/8)

arpanı öz ėlgi birle ögüdi taqı öz ėlgi birle etmek bışurdı "arpayı kendi eliyle öğüttü ve kendi eliyle ekmek pişirdi" (NF 163-13)

taqı ol zenbīlni satar erdi, anıŋ bahāsınya arpa alur erdiler taqı ol hemīşe rūza tutar erdi. Keçe bolsa taqı bir miskīnni ḥāṣil qılur erdi taqı ol arpa etmeki birle efṭār qılur erdiler taqı aytur erdi kim Miskīn Süleymān taqı bir miskīn birle olturup arpa etmeki birle efṭār qılur "... sonra o zenbili satar idi, onun değerince arpa alır idiler ve devamlı oruç tutar idi. Gece olsa da bir miskini hasıl kılar idi ve sonra o arpa ekmeği ile iftar yaptılar sonra derdi ki Miskin Süleyman da bir miskin ile oturup arpa ekmeği ile iftar yapar ..." (NF 210-15/17)

bir kèçe arpa etmekini toya yèdi erse, uyqu yalaba qıldı taqı yattı uyıdı erse ... "bir gece arpa ekmeğini doyarak yediğinde uyku galip geldi ve yatıp uyudu ise..." (NF 267-7)

... bir qata arpa etmekidin toyyanı üçün... "... bir kere arpa ekmeğinden doyanı için ..." (NF 267-14)

ey yārānlarım, arpa etmekini türüp qayγı birle yemek ... "ey yarenlerim, arpa ekmeğinidürüp sıkıntı ile yemek ..." (NF 395-14/15)

taqı tört batman arpa etmeki turur "... daha dört batman arpa ekmeği durur" (NF 28-15)

"ayır buqayu topaçağın döger digil, yanmış arpa etmeği acı soyan oyuni digil" (KDD 144-5)

"diyeyin mi ayır buqayu topuçağın döger diyeyin mi arpa etmeği" (KDD 146-12)

MK'de verilen bilgilere göre *arpa*'nın özellikle atlar için yem olarak kullanıldığını görüyoruz.:

arpasīz at [art] aşūmās, arqasīz alp cārīg sıyūmās "The horse is not able to cross the mountain pass until he nibbles on some barley; (and also) the warrioris not able to break the battle line except with a backer to help him" (DankKelly. I. 74)

at arpānı kürt kürt yēdi "The horse ate the barley erunching" (DankKelly. I. 172)

kalsä ümä tüşürgil tınsun anıγ aruqluq / arpa saman yayutγıl bulsun atı yaruqluq "When a guest comes to you, help him a light so that he may rest, and bring near to him straw and barley so that his horse may find the brightness of rest" (DankKelly. II. 423)

Türkçe metinlerde *arpa* ile ilgili olarak kullanılan çeşitli ölçü birimleri geçmektedir. Hububatların genelinde ağırlık ölçmek için kullanılan *şıγ*, *batman*, *küri* ve *avdut* ölçü birimleri *arpa*'nın ağırlığını belirtmektedir:

... açarınıŋ bärk toyantaqı bir 'äŋiz yirin anuqqa tuḍtum örḍgüntä anuq bolmışta iki şıγ arpanıŋ tüşin tilik toγrul alır tört küri arpa män tilik toγ<r>ul bulda açari<-qa> birip alḍı küri bulda açari ... "Bärk Togan'daki bir boş yeri (tarlayı) hazırlamak için kiraladım harmanda hazır olduğunda iki şıγ arpanın ürününü/faizini Tilik Togrul alır dört küri arpayı ben Tilik Togrul Bulda Acari'ya verip altı küri Bulda Açari ..." (YamRH09-3/7)

... üç şıγ arpatın arḍuq baḍza ikigü täŋ uruγ ündür<ü>p {...} tarırbiz... "... üç şığ arpadan fazla bitse, yetişse ikimiz eşit tohum yetiştirip ekeriz ..." (YamRH09-16/19)

biçin yıl birygrminç ay on yaŋıqa biz basa tmir käd tş birlä açıγqa qudar arpa kümüşintä 'ädgü unıntaqı bir şıγ iki küri arpanıŋ üç stır altı baqır kümüş altımz bu arpanı açıγqa kälürip birürbiz ... "Maymun yılı onbirinci ay onunda biz Basa Temir Käd Tş ile ambara koyar arpa

gümüşünden iyi unundaki bir şıγ iki küri arpanın üç stır altı bakır gümüş aldık bu arpayı ambara getirip veririz" (YamMi14-2/7)

... ayır satıγlıγ ädi tavarı yoq ärsär birär idiş suv t(ä)ŋinçä birär avdut arpa t(ä)ŋinçä ot otuŋta ulatı ... "değerli satılık malı yok ise birer kâse su dengince, birer avuç arpa dengince, ot odun vd." BT VIII (1977: 38)

... andın on ėkki batman arpa borç aldı taqı ėwiŋe keltürdi erse Fāṭıma raẓhu qoptı taqı ol arpadın öz ėlgi birle tört batman ögüdi taqı ol arpadın etmek qıldı "ondan on iki batman arpa borç aldı ve evine getirdiğinde Fatıma rz. kalktı ve o arpadan kendi eliyle dört batman öğüttü ve o arpadan ekmek yaptı" (NF 140-13/14)

ėwde tört batman arpa bar taqı bir oylaq bar sen ol oylaqnı boğuzlayıl, men taqı aş bişgince bu tört batman arpanı ögügeyin taqı etmek yapayın "evde dört batman arpa var ve bir oğlak var. Sen o oğlağı kes, ben de yemek pişinceye kadar bu dört batman arpayı öğüteyim ve ekmek yapayım" (NF 28-11/12)

6.2.2. arpaγan "arpaya benzer başağı bulunan bir bitki"

(*arpaγan* < *arpa+γan*) *arpaγan* "wild barley" (ED 200a)

CLAUSON kelimenin *arpa*'dan türemiş olduğunu ve "yabanî arpa" anlamını taşıdığını söylemektedir. ERDAL da kelimenin *arpa* isminden bitki isimleri yapan *+gAn* ekiyle yapılmış bir isim olduğunu belirtir ve *arpagan* kelimesinin anlamını "arpa görünümünde bir bitki" olarak ifade eder (OTWF 86). EREN, Kırgız Türkçesi'nde de geçen *arpakan* kelimesini de örnek vererek, kelimenin etimolojisini < *arpa+gan* şeklinde vermektedir (Eren 1999: 19b). VEWT'de geçmemektedir. Kelime erken İslâmî çevre eserlerinden Divan'da *arpaγān* "A plant similar to barley that grows ears but without seeds" DankKelly. I. 82; (*arpayan* "arpaya benzer bir bitkidir; başağı varsa da evini yoktur" DLT I. 140) şeklinde tanımlanmıştır, Doğu Türkçesi'nde de *arpayan* "arpaya şibih bir nebat ismidir" (ŞSul. 1298: 8) şeklinde tanıklanmaktadır.

Kelime çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi'nde yaşamaktadır: *arpakan* "başağı yulaf başağına benzeyen bir çeşit zararlı ot" (KırgSl. 1994: 48); *arpağan* "yabanî arpa" (TüSl. 1998: 136).

6.2.3. aşlık / aşlıγ "aşlık, yemeklik buğdaygiller; aş yapılan yer"

(*aşlıq* < *aş+lıq*) ED 262a. *aş* < Proto-Tü. **(i)al'-a* "1. meal, food 2. to eat 3. porridge 4. to feed" (EDAL I. 605).

Kök Tü. -, Budd.-Man. Tü. ç. *aşlıy* (Suv 360-21/22); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *aşlıq tarıy* içinde (DankKelly. II. 369), KB - , TİEM 73 - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME *aşlıq* "buğday, zahire" (Yüce 1993), 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF *aşlıq* "buğday, zahire" (Ata 1998); Doğu Tü.: 15.-19. yy. NevayiL -, *aşlıy* "me'kulāt havayic, levazım, zahire" ŞSul. 1298: 14); EKıp.: 14. yy. CC *aşlıq* "Korn, Getreide" (Grønbech 1942: 44), MKıp. 13. yy. KTAM. -, 14. yy. Kİ. *aşlıq* "buğday" (Caferoğlu 1931: 7); 15. yy. KK. -, TZ. *aşlık* "aş olabilecek her şey, hele evinli bitkiler" (Atalay 1945: 143); DM *aşlıq* "yemeklik buğday vb." a. 6a/13 (Toparlı 2003: 72), İM *aşlık* "zahire" (Battal 1934: 12); Batı Tü. 14-19. yy. aşlıq "yemeklik" (TS 15).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. -; MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva -, Şor. -, Altay -, ama *aş* "1. yiyecek, aş, yemek 2. buğday, başaklı tahılgiller" (AltaySl. 1999: 30a); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *aştık* "hububat veren bitkiler; hububat veren bitki tarlaları; ekin" (KırgSl. 1994: 56); Kazak -, Tat. - Sibir Tat. ağ. -, Başk. *aşlık* (BaşkTHl. 1993: 100a); Karay. Kar.L., Kar.T., Kar.K. *aşlıq*, *aslıq*, *aşlıx* "zlaki" (KarayRPSl. 1974: 92), Kumuk *aşlık* "xleba, xlebnıye, zlaki, zerno, zernovıye" (KumRSl. 1969: 55), Kar-Malk. *aşlık* "arpa, hububat" (KMalkS. 2000: 92); Güney-Doğu: Uyg. *aşliq* "tahıl, hububat, ekin" (YUygTüSl. 1995: 19a), ağ. *aşlıq* "food, provisions, crop, corn, grain, sowing seed" (Jarring 1964: 28); Özb. -, ağ. -; Salar: DTSalar *aşläx* (SalarSl. 274), ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. -, Horasan -; Gag. -, AzTü. -; TTü. *aşlık* "1. aş yapmak için hazırlanan ve saklanan şeyler 2. dövüldükten sonra savrularak temizlenen ve kurutulan buğday" (TüSl. 1998: 153).

Tü *aş* "yemek" tarihsel ve modern Türk dilinin ortak kelimelerinden biridir. Eski Türkçe ve Orta Türkçe metinlerde *aş* sıkça geçer (Bkz. ED 253b). *aş* kelimesinden *+lıq* ekiyle yapılan *aşlıq* kelimesi de yine yemeklik, gıda vb. anlamlarını kazanmıştır. "Mutfak" anlamı da metinlerde geçmektedir. "buğday, yem, tahıl vb." anlamlarıyla da şu metinlerde karşımıza çıkmaktadır: MK *aşlık* "Kitchen" DankKelly. I. 70, *aşlıq* "aşevi, mutfak. Oğuzlar *buğdaya* aşlık derler" (DLT I. 114)]; *öl qar qamaγ qīşın enär / aşlıq tarıγ anın önär / yawlaq yaγı mändä tınār / sän kälibän täpräşūr* [DankKelly. II. 369 (bütün kar kışın iner, yemeklik buğday onunla biter, yavuz düşman bende dinlenir, sen gelince tepreşir" DLT II. 204)]; [(tarıγ "bütün Türklerce 'buğday'; yalnız Oğuzlarca 'darı'. Bu kullanış yanlıştır; onlar

buğdaya *'aşlık'* derler" (DLT I. 373)]; CC *aşlıq* "Korn, Getreide" (Grønbech 1942: 44); DM *aşlıq* "yemeklik buğday vb." a. 6a/13 (Toparlı 2003: 72); TZ *aşlık* "aş olabilecek her şey, hele evinli bitkiler" (Atalay 1945: 143); Kİ *aşlıq* "buğday" (Caferoğlu 1931: 7); İM *aşlık* "zahire" (Battal 1934: 12); ME *aşlıq* "buğday, zahire" (Yüce 1993): NF *aşlıq* "buğday, zahire" (Ata 1998).

Tarihî Türkçe eserlerinde aşağıdaki cümlelerde tanıklanan *aşlık* "buğday ve hububat" anlamlarıyla geçmektedir. *yèlerdi aşlıqnı, sawurdı aşlıqnı* "yelde savurdu buğdayları, savurdu buğdayları" (ME 144-8) cümlesinde, buğdayların rüzgâra karşı savrularrak temizlenmesi anlatılmaktadur .

> *... yene bo közünür ajunta aşlıg içgülüg tonlug kedimlig edlig...*" (Suv 360-21/22)
>
> *küyeledi aşlıq, bit ètdi aşlıq* "güyeledi zahire, zahire bit etti" (ME 99-1)
>
> *qız narḫ uçun saqladı aşlıqnı, qızlıq uçun aşlıq yıydı* "pahalı fiyat için hububatı sakladı, kıtlık için hububat yığdı, topladı" (ME 131-6)
>
> *aşlıq keltürdi* "hububat getirtti" (ME 147-8)
>
> *qayu biriŋiz qurbānını ḫaq tvt qabūl qılsa, ol cüftlensün tèdi erse, Qābīl èkinçi erdi. Aşlıqlarında yamanraqını keltürdi taqı bir yerde qoydı. Taqı Hābīl yılqı qara èḍisi erdi. Qoylarıdın semüzrekini keltürüp qoydı taqı bir parā yaγ keltürdi taqı ol qoy qatında qoydı ot keldi taqı Hābīl qoyını, yaγını aldı taqı qabūl qıldı taqı Qābīlniŋ aşlıqını qabūl qılmadı erse ...* "herhangi birinizin kurbanını Hak teala kabul etse, o evlensin dedi ise, Kabil ekinci idi. Hububatlarından kötüsünü getirdi ve bir yere koydu. Sonra Habil hayvan sürüsü sahibi idi. Koyunlarından semizli olanını getirip koydu ve bir parça yağ getirdi ve o koyunun yanına koydu. Ateş geldi ve Habil koyunu, yağını aldı ve kabul etti ve Kabilin hububatlarını kabul etmedi ise ..." (NF 337-12/15)
>
> *biziŋkä aşlıq kältürgäy miz äwimizkä küḍäzgäy miz qaḍaşımızını arturγay miz bir täwä yüki tarıγ* "... bizlere (ailemize) zahire getiririz kardeşimizi de koruruz; bir deve yükü zahire artırırız ..." (TİEMKök 178v/6=012/065)

6.2.4. baldır tarıγ "ilkbahar başında ekilen ekin"

CLAUSON *baldır* kelimesi için muhtemelen yanlış okuma veya *bıldır*'ın ikincil bir şekli olduğu açıklamasını yapar ve Divan'da geçen *baldır tarıγ* terimini "a crop which is sown in the beginning of the spring, and that is the mast thriving sort" (ED 334a) olarak karşılar. EREN de kelimenin birinci anlamı olarak "bacağın dizden ayak bileğine kadar olan bölümü" demektedir ve kelimenin eski sözlüklerde "bitki

gövdesi" olarak kullanıldığını ileri sürüyor. BŞSl.'de *baldur* şeklinde geçen kelimenin anlamı "1. baldır 2. bitki sapı"dır.

Divan'da *baldır tarıy* "A field that is tilled at the beginning of spring. That is the best time for it" DankKelly. I. 229 (*baldır tarıy* "İlkbahar başlangıcında ekilen ekin. En iyi ekin vakti budur" DLT I. 456) şeklinde ifade edilen ekin; ilkbahar başında, yani Mart ayında ekilmektedir. Kâşgarlı'nın *baldır tarıy* ifadesi, aynı zamanda tarım yapılan zamanı da vermektedir (Bkz. 4.bölüm *zaman*).

Soğuk ülkelerde ekin ya kar toprağı örtmeden önce ya da kar eridikten sonra ekilir. Karlar eridikten sonra ekilen ekine *ilkbahar ekini* denilir. En iyi ekinin bu olup olmadığı tartışma konusudur. Bu durum, coğrafya ve iklim şartlarına göre değişiklik gösterir. Sözgelimi, Türkiye'de Çukurova bölgesinde ekinin en uygun ekilme mevsimi Ekim ayıdır. İç Anadolu Bölgesinde ise ya Ekim ayında ya da ilkbaharda ekim yapılır. Kâşgarlı'nın da *baldır tarıy* için "en iyi ekin vakti budur" demesinin gerekçesini, o bölgenin iklim şartlarına bağlayabiliriz.

6.2.5. başaq "başak, arpa-buğday gibi ekinlerin taneleri taşıyan başı"

(< *baş+ak*)

CLAUSON, *başak* (ED 378b) için "a small head" at first specifically "an arrow-head", later "ear of corn" açıklamasını yapmaktadır, yani kelime, "küçük baş" ilk zamanlarda özel olarak "ok başı" daha sonra "tahıl başağı"anlamlarındadır.

Kelime Ramstedt'in görüşüne göre *baş* isminden *+(a)k* küçültme ekiyle türetilmiştir < *baş +(a)k* (Bkz. EREN 43a): Kelimeye İslâmî çevre Türkçe sözlüklerde rastlamaktayız. Orta Türkçede "okun veya kargının ucuna geçirilen demir, temren/demren" şeklinde anlamları da vardır. Meselâ, Kİ'de her iki anlamı da görmekteyiz. Ancak artık bu dönemde "ekin başı" anlamı da yaygınlaşmıştır. BŞSl. *başak* 44b-11; Kİ *başak* "bugünkü manasında, sünbüle" (Caferoğlu 1931: 15). Ayrıca bkz. Kİ "başak [Kıpç.] dämrän" (Caferoğlu 1931: 15). Doğu Türkçesi sözlüklerinde de *başak* "ok demreni" anlamıyla kaydedilmiştir (Vel. 128, Bkz. ED) Yine CLAUSON'un yayımladığı Çağatay Türkçesi eseri Sanglah'da (124r.4) geçen başak için verilen bilgiye göre, *başak* hem "paykān" hem de "hūşa 'ear of corn'" şeklindedir (ED 378b). Şeyh Süleyman Efendi sözlüğünde de *başaq* "ekin başı, ok"

(ŞSul. 1298: 69) şeklinde yaşamıştır. Başak'ın bu kullanımlarından yola çıkarak, *başak*'ın en eski anlamının "okun ucundaki demir" olduğu, ok ucu ile buğday başağı arasındaki benzerlikten dolayı kelimenin "buğday başı" için de kullanıldığını söyleyebiliriz (Bkz. *buγday başı*).

Kelime modern Türk lehçelerinde de yaşamaktadır. Lehçelerde başak "buğday, ekin başı" anlamıyla kalmıştır: Altay *majak* "başak, buudaydıŋ majağı "buğday başağı" (AltaySl. 1999: 132a), *majakta-* "başak toplamak" (AltaySl. 1999: 132a), Kırgız *maşak* (KırgSl. 1994: 555), Salar Türkçesi DTSalar *baş*, ÇingSalar *baş*, Uyg. *baş, başak* (SalarSl. s. 195), Karayim Türkçesi Kar.T. *başak* "kolos" (KarayRPSl. 1974: 109), Yeni Uygur Türkçesi *başak* "başak" (YUygTüSl. 1995: 32a), Başkurt Türkçesi *başak* (BaşkTHl. 1993: 126b) ve Türkiye Türkçesi *başak* "1. arpa, buğday, yulaf gibi ekinlerin taneleri taşıyan kılçıklı başı 2. tarlalarda, bağlarda dökülmüş veya tek tük kalmış olan ürün" (TüSl. 1998: 239).

6.2.6. birinc "pirinç"

(< Far. برنج *birinc*)

Tarımsal yönden buğday ve arpa gibi önemli bir ürün olan pirinç, Buddhist ve Maniheist çevre eserlerinde *tuturqan* adıyla görülmektedir (Bkz. 6.2.20. *tuturγan*). İslâmî çevre Türkçe eserlerinden MK, KTAM, İM, NF ve Kİ'de *tuturγan* görülürken, *birinc* yoktur. Ancak CC, KK ve TZ'de *tuturγan*'la birlikte Farsça'dan alıntı olan *birinç* de görülmektedir. BŞSl.'de ise sadece *birinc* vardır. Kelime Orta Türkçeye Farsçadan (< *birinc*) geçmiştir (bkz. Eren 334b) ve bugün de Türkiye Türkçesinde *pirinç* şeklinde kullanılmaktadır. Bu kelime Eski Türkçedeki *tuturγan*'ın yerini almıştır: *birinc* BŞSl. 22b-2, 45a-5; CC *brinç* "Reis" (Grønbech 1942: 67); KK *birinç* "pirinç" KK 71a (Toparlı 1999: 104); TZ *pirinç* "pirinç" (Atalay 1945: 229). Kelime yukarıdaki metinlerde sadece pirinç anlamıyla geçerken, BŞSl.'de pirinçten yemek yapıldığını, belki de pirinç pilavı yapıldığını öğreniyoruz: *birinc aşı* (BŞSl. 22a-10).

Kelime modern Türk lehçelerinden Karayim Türkçesinde Kar.T. *biriŋç* "ris" (KarayRPSl. 1974: 121), Halaç Türkçesinde *birinj* "Reis" (LSch. 1987: 280); Horasan Türkçesinde *birinç* "Reis" (HorKal. 1989: 264) ve Türkiye Türkçesinde

pirinç "1. buğdaygillerden, kökleri bol su içinde yetişen bir bitki 2. bu bitkinin besin olarak kullanılan tanesi" (TüSl. 1998: 1805) anlamlarıyla tanıklanmıştır.

6.2.7. biş törlüg ı tarıg "beş türlü hububat"

Çin elçisi WANG YEN-TE, 981-984 yılları arasında Uygurlara seyahat etmiştir. Wang yen-Te seyahatnamesinde "K'ai-pao (devrinin) ikinci senesinde (968) yağmur beş *ts'una* eriştiği zaman, evlerin pek çoğu tahrip olmuştur. Chinling dağlarından çıkan nehir, başşehrin bütün çevresini dolaşır, tarlaları ve meyva bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir. Bu yerde Wu-ku (beş hububat) yetişir. Yalnız Ch'iao-mai yetişmez" (İzgi 2000: 57) demektedir. Beş hububat Çinlilerce "ma" kenevir, "mai" buğday, "shi" darı, "tou" baklagiller ve "tao" pirinç'tir. KOGİ-RÖHRBORN da SuvStockh.'da *beş törlüg ı tarıg* için "Im Chin. Entspricht ıru ku 'fünf Arten von Korn'. Das sind Hanf, Hirse, Reis, Weizen und Hülsenfrüchte (vgl. Giles s. 287c)" açıklamasını yapmaktadır (1982: 347, 87. not). Altun Yaruk'un Suv ve SuvStockh metinlerinde okuma değişiklikleri göze çarpmaktadır:

> *... biş törlüg ı tarıg ... hua yavışgu tüş yimiş ... artayur kalır ançada ... tüşi temi bütmedin ...* (Suv 552b-17/20)
>
> *... beş törlüg ı tarıγ hwa yavışyu tüş yemiş artayur kalır ançata tüşi tämi bütmädin* (SuvStockh 87-90)

Gabain aşağıdaki metinde geçen *beş törlüğ ı tarıg* tamlamasının anlamını "die fünferlei Gewächse und Saaten" olarak vermiş, ancak sözlük de *ı* "Saat" ve *tarıγ* "Saat" olarak kelimeleri ayrı ayrı anlamlandırmıştır. Diğer örneklere de bakıldığında anlaşılacağı üzere bu kelimeler ayrı ayrı olarak değil *beş törlüg ı tarıγ* tamlaması içindedir:

> *... töhömin sihkāzunlar anı üçün töhödän hüküm bhälkuormis burhān.... bhälkuorti gin ymä odh yemiş hkāgun pheş törlük ı tarıg ken alhıg...* "darımı sıksınlar bunun için darıdan yığın belirtmiş Buddha ... belirtti daha sonra yine ot, yemiş, kavun, beş türlü tahıl ve tohum bolca ..." [T III 272] (TTVIII s. 61)

6.2.8. bulγur ~ burgul "bulgur, kaynatılıp kurutulan ve kabuğu çıkarıldıktan sonra da kırılan buğday"

Bulgur, kaynatılmış ve kurutulmuş buğdayın değirmende parçalanmasıyla elde edilir. Buğday önce kaynatılır ve sonra iyice kurutulur. Kurutulan bu buğday ihtiyaç

duyulduğunda değirmende istenilen incelikte çekilir. Bugün Türk mutfağında bulgur'un birkaç çeşidinden bahsedebiliriz. Sözgelimi pilavlık, köftelik, kısırlık ve çiğköftelik olarak çeşitleri mevcuttur. Bulgur, "Türkçeden komşu dillere de *bulgur* ve *burgul* olarak geçmiştir" (EREN 63a). Kelime Orta Türkçe sözlüklerinde geçmektedir. TZ *burgul* ~ *burgun* "bulgur" (Atalay 1945: 158); *bulγur* "bulgur" (BŞSl. 22b-1).

Kelime modern Türk lehçelerinden Karayim Türkçesinde Kar.K. *bulgur* "pşenitsa grubogo pomola" (KarayRPSl. 1974: 138); Gagauz Türkçesinde *bulgur* "bulgur, bulgur mancası: bulgur lapası, papşoy bulguru (yarması): sütlü bulgur" (GagTüSl. 1991: 42) ve Türkiye Türkçesinde *bulgur* "kaynatılıp kurutulduktan ve kabuğu çıkarıldıktan sonra kırılan buğday" (TüSl. 1998: 355) anlamlarıyla tanıklanmıştır.

6.2.9. buγday "1. buğday 2. başak 3. başak burcu"

Proto-Tü. **buγu-day* (Bkz. Rybatzki 2000: 144): Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. *buγday* (UigTot.385-390); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *buγdāy* "Wheat", "*buγdāy qutında sarqıç suwālūr*" "By the good fortune and blessing of wheat, the gum svecory finds water" ~ *budγāy* (DankKelly. II. 551), KB *buγday* "buğday" (Arat 1979: 113), TİEM 73 *buγday* (TİEM 73-Kök 7v/7=002/061), AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME buγday: *öŋ bėrdi buγday-γa, selem bayladı*" "önceden buğdaya verdi, vadeli satış bağladı" (ME 31-2), 12-13.yy. AKT *buγday* AKT (Borovkov 2002: 84), 14. yy. NF - ; Doğu Tü.: 15.-19. yy. *buγday* "kendüm, habbe; sünbüle" (ŞSul. 1298: 82), *buγday* (San 136r. 29), *buγdåy*, "bir båtmån bugdåy uçun bir xirmanin såvurmåqdin alami yük" (NevayiL I. 343); EKıp.: 14. yy. CC *boγday/buγday/boday* "Weizen" (Grønbech 1942: 62), MKıp. 13. yy. KTAM. *buday* / *buγday* "buğday" (Toparlı 2000: 97, 97), 14. yy. Kİ. *buyday* (Kıpç.)= *boγday*; *boγday ämlü* "buğday renkli (esmer)" (Kİ), 15. yy. KK. *buγday* "buğday" (Toparlı 1999: 105), TZ. *buday* (Atalay 1945: 157) ~ *buγday* (Atalay 1945: 157) ~*buyday* (Atalay 1945: 159); DM *buγday* "buğday" (Toparlı 2003: 78), İM *buyday* "bildiğimiz hububat, buğday" (Battal 1934: 22); Batı Tü. 14-19. yy. *buγday* "1. buğday 2. tahıl" (BŞSl. 22a-11, 25b-5, 45a-1,3), *buğda* "buğday", *buğday eŋlü* "buğday benizli, esmer" (TS 39).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *pări* "polba" (Yegorov 1964: 148); MOγuz: Hal. *buγda, boγda* "Weizen" (Hal. 1980: 94); Kuzey-doğu (Sibirya): Tuva buudaj (Rybatzki 2001: 142), Şor. -, Altay *buuday* "buğday" (AltaySl. 1999: 46a); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *buuday* "buğday" (KırgSl. 1994: 149); Kazak *biday* "buğday" (KazakSl. 2003: 89), Tat. *bŭday* (EDAL); Karay. Kar.L., Kar.T. *buday* "pşenitsa" s. 136; Kar.K. *boğday* ay. (KarayRPSl. 1974: 126), Kumuk *buday* "pşenitsa" (KumRSl. 1969: 84), Kar-Malk. *buday* "pşenitsa" (KBRSl 1989: 165), "Weizen" (PrK 95; PrB. 211); Güney-Doğu: Uyg. *buγday* "buğday" (YUygTüSl. 1995: 52a), ağ. *buγday/boγday* "wheat" (Jarring 1964: 60), *buγdaylıq* "wheat-fiel" (Jarring 1964: 60); Özb. bugdây "buğday" (Yusuf 1994: 246), ağ. -; Salar: DTSalar *buγda*, ÇingSalar *boγdzi ~boγdä* (SalarSl 130); Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *buγday* "ot dänesinden un edilyän ösümlik ve onuŋ dänesi" (TrkmDSl. 1962: 111), Horasan *buγdey* "Weizen" (Hor. 1993: 282), *buγdä* "Weizen" (HorKal. 1989: 265); Gag. *booday* "buğday" (GagTüSl. 1991: 38) *buuday* "buğday" (GagTüSl. 1991: 43), AzTü. *buγda* "buğday" (ATSl. 1994: 153); TTü. *buğday* "buğdaygillerin örnek bitkisi 2. bu bitkinin başaktan ayrılmış tanesi" (TüSl. 1998: 350).

CLAUSON sözlüğünde *buγday* kelimesinin varyantlarını vermiştir, ama herhangi bir etimolojik açıklama yapmamıştır ("wheat" ED 312b). Buğday Türkçeden Moğolca'ya da *buudai* "tsagaan guril xiideg taria" (MXT 1966: 111) şeklinde geçmiştir. Buğday, Macarca'da da *búza* şeklinde yaşamaktadır (Bkz. Rybatzki 2001: 142).

Buddhist ve Maniheist çevre eserlerinde *buγday* çeşitli şekillerde kullanılmaktadır. *Uigurisches Totenbuch*'da *üç ävin buγday oruŋınça* "üç buğday tanesinin kapladığı yer kadar" şeklinde geçen cümlede, alan yer mukayesesi yapmak için *buγday*'ın ölçü olarak kullanıldığını görmekteyiz. Yine Buddhist çevre eserlerinden Maitrisimit'te de *arpa*'nın *buγday* gibi ölçü birimi olarak kullanıldığını görmekteyiz (Bkz. 6.2.1. *arpa*).

> *... üç ävin buγday oruŋınça altın yir orunta ärdinilig ordu qarşı tört buluŋluγ tamır anḍa basa yana oq üç ävin buγday oruŋınça alḍın orunta üç uuçluγ linxua tamır ärür rasana lalana munuŋ ikin arasında tükäyür*
> "üç buğday tanesinin kapladığı yer kadar büyüklükteki yer(in) altındaki yerde mücevherli saraya karşı dört köşeli damar ondan sonra yine üç buğday tanesinin kapladığı yer kadar büyüklükteki yer(in) altındaki yerde

üç uçlu lotus çiçeği damarı ulaşır. Rasanā ve Lalana bunun ikisinin arasında tükeniyor..." (UigTot.385-390)

Sivil Uygur metinlerinde de buğdayın ödünç alınan bir hububat olduğunu, alınan buğdaya karşılık ya faizli şekilde buğday ödendiği, ya da YamLo18'deki örneğe göre kız (köle olmalı) satışı yapılmaktadır. Ayrıca Yamlo17'de geçen *arıγ silig buγday* "temiz[2] buğday" tamlaması, buğdayın kalitesini göstermektedir:

... toquz küri arıγ silig buγday ikiki tüşkä birgü birdim män bäkümiş kuintutın ///// toquz küri buγday arıγ silig altım bu buγday iki tüşi birlä säkizinç ayın kuintuqa yıγıp birürmän ... "dokuz küri temiz[2] buğday iki faiziyle geri (birgü) verdim ben Bäkümiş Kuintu'dan ... dokuz küri buγdayı temiz[2] olarak aldım bu buğdayı iki faiziyle sekizinci ayda Kuintu'ya yığarak vereceğim" (YamLo17-3.7)

maŋa qlımduqa buγday kärgäk bolup irinçipl(?)tin iki yrım tayar buγday aldım bu buγdayqa on alḍı yaşlıγ ygrmi yaşlıγ qaḍun kişini iki bir yrḍu kişini yiḍinç aynın on bištä qoçoqa tägürüp birür<-män> "Bana Qalımdu'ya buğday gerekli olup İrinçipl'den iki buçuk çuval buğday aldım. Bu buğday karşılığında 16-20 yaş arasındaki kadını 2 veya bir kadını yedinci ayın onbeşinde Koço'ya getirip veririm" (YamLo18-2.8)

İslâmî çevre Türkçe eserlerinden DLT'de buğday, *buγdāy* ve *budγāy* şeklinde geçmektedir. DLT'de *buγday* için verilen Arapça karşılık *al-hinta*'dır (ED 312b). *hınta*'nın (حنطه) anlamı "buğday"dır (Develioğlu 1990: 432). DLT'de MK *buγday* için şu örneği vermiştir: "*buγdāy qutında sarqıç suwālūr*" "By the good fortune and blessing of wheat, the gum svecory finds water" ~ *budγāy* (DankKelly. II. 551). Dankoff-Kelly'nin buşekilde okunup yorumlanan cümlesi Atalay tarafından *buγday katında sarkaç suvalur* okunmuş, "buğday yanında karamuk da sulanır" (DLT III. 240) olarak çevrilmiştir.

Çağatay Türkçesi sözlüklerinden Sanglah'da *buγday* için Farsça *gandum* "buğday" anlamı verilmektedir. Sanglah'da geçen buğday için Clauson şu açıklamayı yapmaktadır: *gandum* "wheat"; also used for burc-i sunbula 'Virgo' (San 136r. 29, ED). Buğday için verilen bu karşılığı Şeyh Süleyman Efendi Sözlüğü'nde de görmekteyiz. *Buγday* için Şeyh Süleyman Efendi, "kendüm, habbe; sünbüle" (ŞSul. 1298: 82) anlamını vermektedir. *Sünbüle* şeklinde verilen bu anlamı KB'de 140 numaralı beyitte de görmekteyiz: *kör arslan bile qoşnı buγday başı / basa ülgü boldı çaḍan ya işi* "Bak, Esed'in komşusu Sünbüle'dir, sonra Akreb ve Kavs'in arkadaşı Mîzan gelir" KB 140 (Arat 1994: 21). KB'de geçen bu *buγday başı* ifadesi

için de Clauson, "the ear of wheat, the Ar. name of Virgo" açıklamasını yapmaktadır. Sanglah'da, KB'de ve Şeyh Süleyman Efendi Sözlüğü'nde *buγday* için verilen bu Arapça karşılıklardan *sünbüle* yine buğdayı karşılayan bir isim olan "başak" anlamını taşır. KB'de verilen bu beyitte *buγday başı* ifadesi farklı anlamda kullanılmıştır. *buγday başı* için çeviride Arat'ın verdiği sünbüle hem başak kelimesini hem de burçlardan başak'ı karşılar. Zaten beyitte geçen *ülgü* terazi burcunu, *aslan* aslan burcunu, *çadan* da akrep burcunu karşılamaktadır. Bu bilgilerin ışığında buγday'ın İslami çevre metinlerinde 1. *buğday* 2. (sünbüle) *başak* 3. (burc-i sünbüle) *başak burcu* şeklinde üç anlamının olduğunu söyleyebiliriz.

Başak kelimesi bilindiği üzere "buγday başı" ve "ekin başı" anlamlarında kullanılan bir kelimedir. KB'de bu nedenle *başak burcu* anlatılmak istendiğinde başak burcu demek yerine *buğday başı* "başak" benzetmesiyle istenilen fikir anlatılmıştır. Galiba *buγday başı*'nın "başak burcu"nun yerine kullanılmasının sebebi sadece hem buğday başı için hem de adı geçen burc için Türkçede "başak" karşılığının verilmesindendir. İlk önce, Karahanlı ülkesinde buğday, başak burcu zamanında, yani eylül ayında mı ekilip biçiliyor, diye düşünmüştük. Ancak Li Chih Chang'ın *Ch'ang Ch'un Chen Jen Batı Seyahatnamesi*'nde de Karahanlılar döneminde Mâverâünnehir'deki tarım hakkında verdiği bilgilerden buğday'ın ekip biçme işlemlerinin Nisan ve Haziran ayları arasında bitirdiklerini öğrendik:

> "Mâverâünnehr'in toprakları arpa, fasulyeden başka bütün ziraat ürünleri ekilmeye uygundu. Nisanın ortalarında buğday olgunlaşırdı, biçilip yerlere düzensiz biçimde konulur; gerektiğinde harman yapılırdı. Tüm bu hasat işleri Haziran da biterdi" (Anat 2003: 163).

11. yüzyıl erken İslâmî çevre Türkçe eserlerinden DLT'de buğday ile ilgili çeşitli bilgiler verilmektedir. *Ol buγday arıtγan ol* cümlesinde buğdayın, harman zamanında temizlendiği, 11. yüz yılda Türklerin tohumluk şeklinde sakladıkları *uruγluq buγday*'ın olduğu ve buğdayın öğütülmesi ile ilgili bilgileri DLT'den öğrenmekteyiz:

> *buγdāy qawruldı* "The wheat (or other) was fried" (DankKelly. II. 384)
>
> *ol buγdāy arıtγān ol* "He always cleans the wheat (or other)" (DankKelly. II. 424)
>
> *maŋa buγdāy yıγışdı* "He helped me pile up yhe wheat (or other)" (DankKelly. II. 475)

är buγdāy sayūlādı "The man measured the wheat (or other)" (DankKelly. II. 587)

uruγluq buγdāy "Wheat that is strored for use as seed grain" (DankKelly. I. 86)

buγdāy atıγ kämlätti "(Eating) the wheat harmed the horse" (DankKelly. II. 444

bīr yük buγdāy "Alood of wheat or a heavy load" (DankKelly. II. 446)

är buγdāy ögīdi "The man ground the wheat (or other)" (DankKelly. II. 556)

İslâmî çevreden TİEM 73 Kuran Tercümesi ve AKT'de buğday, bildiğimiz hububat ürünü olarak geçmektedir. *Buγday*'ın bir tahıl ürünü olarak yetiştirilmesinin *bütür-* "bitirmek, yetiştirmek" ve *ündür-* "yetiştirmek, büyütmek" fiilleri ile anlatıldığını görmekteyiz:

ay mūsā säriyümäz miz bir yegü üzä oqıyıl biziŋ üçün iḍiŋdä çıqarsun bizkä andın kim ündürür yär zarγunzdın ḫıyārdın buγdayındın yasmuqındın soγanındın "Ey Musa! Biz bir yiyecek ile yetinemeyiz, bizim için Rabbine dua et yerin bitirdiği/yetiştirdiği sebzelerden, hıyardan, buğdayından, mercimeğinden, soğanından bize çıkarsın" (TİEM 73-Kök 7v/7=002/061)

ündürdük anıŋ birlä bustanlar danälar buγday wä arpa bütürdim "biz onunla (su ile) bahçeler yetiştirdik, buğday ve arpa bitirdik" AKT (Borovkov 2002: 56; 99)

buγday wä arpa bütürdüm "buğday ve arpa bitirdim" AKT (Borovkov 2002: 84)

Harezm Türkçesi eseri NF'de peygamber kıssalarından Adem peygamber ile Havva'nın cennetten çıkarılmasının sebebi anlatılırken, yedikleri yasak meyvenin buğday olduğu, ve buğday'ın da *buγday yıγaçınıŋ mēvesi* şeklinde yani *buγday*'ın sanki bir ağaçtan yetişen meyveymiş gibi tasvir edildiğini görmekteyiz:

qayu niʿmet kim tileseŋiz bu uçtmaḫ niʿmetidin tenāvul qılıŋ velīkin bu buγday yıγaçınγa yawumaŋ taqı mundın yemeŋ tėdi "Hangi nimet ki dileseniz bu cennet nimetinden yemek yapın ama bu buğday bitkisine yaklaşmayın ve bundan yemeyin dedi" (NF 280-6/7)

İblīs aydı: tedārük ol turur kim buγday yıγaçınıŋ mēvesidin tenāvul qılsaŋız ėkegü taqı bu uçtmaḫ içinde meŋgü bolup qalγaysiz tėdi erse, ...Ādam peyγāmbar aydı: bu yıγaçdın tenāvul qılmaqdın Ḫaq tvt ... "Şeytan, çare budur ki buğday bitkisinin meyvesinden yemek yapsanız ikiniz birden bu cennet içinde ebedi olup kalacaksınız dedi ise, ... Adem peygamber dedi: Bu bitkiden yemek yapmaktan Hak teala..." (NF 281-1/3)

Ḫavvā iblīs sözinė ınandı taqı ol daraḫtdın bėş buγday üzdi taqı ėkkisini özi yėdi taqı Ādam peyγāmbarqa aydı: sen taqı yėgil. Maŋa hēç ziyān

qılmadı taqı iŋen mezālıy mēve turur, tėp aydı, taqı ėkki buγday Ādam peyγāmbarqa bėrdi taqı birini kizledi. Bukün ḫatunlarqa neerse kizlemek andın qaldı. Qaçan kim Ādam peyγāmbar ol ėkki buγdaynı yėmiş erdi... "Havva şeytanın sözüne inandı sonra o ağaçtan beş buğday kopardı ve ikisini kendi yedi. Sonra Adem peygambere söyledi, sen de ye. Bana hiçbir zararı olmadı ve çok tatlı meyvedir, diye söyledi ve iki buğday Adem peygambere verdi ve birini de gizledi. Bugün kadınlara nesne gizlemek ondan kaldı. Ne zaman ki Adem peygamber o iki buğdayı yemiş idi ..." (NF 281-6/9)

Ādam peyγāmbar ʿas qaçan kim uçtmaḫ içinde buγdaydın yemiş erdi taqı ol buγdaynıŋ quvvatı birle Ḥavvāya ṣuḫbat qılmış [erdi] ... "Adem peygamber as. Ne zaman ki cennet içinde buğdaydan yemiş idi ve o buğdayın kuvveti ile Havvayla sohbet ederdi..." (NF 338-15/16)

NF'de geçen aşağıdaki örneklerde ise yemeklik olarak kullanılan buğdaydan bahs olunmaktadır. Ayrıca *äkin äk-* ifadesinin de buğday için kullanıldığını aşağıdaki ikinci metinde görmekteyiz:

Süleymān peyγāmbar ʿas'nıŋ maṭbaḫında her kün tört miŋ eşek yüki buγday ḫarc bolur erdi "Süleyman Peygamber as.'ın mutfağında her gün dört bin eşek yükü buğday kullanılırdı" (NF 211-1)

... mundayoq ėkin ekmedin buγday umīḍ tutar yā taqı ekse taqı terbiyet qılmadın ṭalab qılsa ... "Böylece ekin ekmeden buğday ümit tutar ya da ekse beslemeden, yetiştirmeden telep etse ..." (NF 427-10/11)

TİEM 73'te *buγday ėŋlig* "buğday benizli" benzetmesi geçmektedir. *Buγday*'ın renginden dolayı benzetmelerde kullanıldığını bugün de görmekteyiz. Aşağıdaki ayette de, *buγday ėŋlig* "buğday benizli" ile kastedilen kişi Hz. Adem'dir. Bu kullanım Hz. Adem'i kasden metonimli bir kullanımıdır (Bkz. TİEM 73-Kök 2003: 113r/7=007/011):

yarat(t)ımız silärni taqı cānıŋızlarnı yana śūrät qıldımız silärni yana aydımız färiştälärkä yüknüŋlär buγday äŋligkä yükündilär mägär iblīs bolmadı yüknüglilärdin "yarattık sizleri ve canlarınızı yine suret yaptık sizlere ve söyledik meleklere secde edin bugday benizliye (Hz. Adem'e), secde ettiler ama şeytan secde edenlerden olmadı" (TİEM 73 Kök 113r/7=007/011)

6.2.10. buγday başı "buğday başağı"

Erken İslâmî çevre eserlerinden TİEM 73 Satır altı Kur'an Tercümesinde tanıklanan *buγday başı* "buğday başağı" ifadesi özel bir kullanımla karşımıza çıkmaktadır. *buγday* maddesinde, *buγday*'ın Arapça karşılığı *sünbüle*'nin "başak, buğday başı" anlamı üzerinde durulmuştu. Ancak *buγday başı* kullanımının *başak*'tan eski bir

kullanım olduğunu göstermek için burada tekrar dikkat çekmek gerekmektedir. KB ve TİEM 73'de tanıkladığımız buğday başı kavramı, bugün başak'ın karşıladığı anlamdır. Bildiğimiz kadarıyla Türkiye Türkçesinde *buγday başı* kullanımının yerini *başak* almıştır. Ancak *başak*'ın *buγday başı*'na göre daha yeni bir kullanım olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü *buγday başı*'nın tanıklandığı eserler, KB ve TİEM 73 Karahanlılar dönemi, yani erken İslâmî çevre eserleridir. Oysa *başak* kelimesi 14. yüzyıl Kıpçak Türkçesi eserlerinden Kİ'de *başak* "bugünkü manasında, sünbüle" (Caferoğlu 1931: 15) ve yine 14-15. yüz yılda yazıya geçirildiğini sandığımız Batı Türkçesi eseri BŞSl'de (*başak* 44b-11) tanıklanmaktadır. Ancak, 11. yüz yıl eseri DLT'de de *başak* kelimesi geçmektedir (I. 178). Bununla bereber, DLT'de geçen bu *başak*'ın anlamı "temren, ok ucu" dur. Kİ'de geçen ikinci *başak* kelimesinin anlamı da yine *başak* "[Kıpç.] dämrän"dir (Caferoğlu 1931: 15). Clauson'dan alınan bilgiye göre Çağatay Türkçesi sözlüklerinden Vel. 128'de başak "ok demreni 'arrow head'" şeklindeki anlamlarla geçmektedir. Yine Clauson'un Sanglah'da (124r.4) geçen başak için verdiği bilgi ise hem "paykān" hem de "hūşa 'ear of corn'" şeklindedir (ED 378b). Ayrıca korpus alanımız dışında olan 14. yüz yıl Harezm Türkçesi eseri Kutb'un Hüsrevi Şirin'inde (28) geçen *başak* da "buğday başağı" anlamınında kullanılmıştır.

Sonuç olarak *buğday başı* "buğdayın başı, ekin kısmı, buğday ucu" ifadesinin, bugün bu anlamlar için kullandığımız *başak*'tan daha eski bir kullanım olduğunu söyleyebiliriz. "Ok ucu, temren, peykan" anlamlarında eserlerde geçen *başak* kelimesinin, *ok ucu* ile *buğday başı* arasındaki şekil benzerliğinden dolayı 14. yüz yıldan itibaren, "buğday başı"nı göstermek için de kullanılmaya başlandığı ortaya çıkmaktadır.

Satıraltı Kur'an Tercümesi TİEM 73'te geçen *buγday başı* tamlamasının kullanımları aşağıda verilmiştir. Tamlamanın kullanımından, *buγday başı*'nın bugünkü "başak" anlamında kullanıldığı açıkça görülmektedir:

> *bir äwün mäŋzägi täg ündürdi yeti buγday başı tegmä buγday başı içindä tegmä buγday başı içindä yüzär äwün.* "Her bir buğday başağında yedi buğday başağı bitiren bir dane gibidir ki, her buğday başağında içinde yüzer dane vardır" (TİEMKök 33v/8=002/261)

yeti sämüz sıyırlar içindä yeyürlär anı yeti aruq uḍlar taqı yeti buyday başları yaşıl kök aḍınlar quruylar. ... aydı tarıyay silär yeti yıllar tutaşı. nä kim ursa silär qoḍuŋlar anı başı içindä mägär az anıŋdın kim yegäylär kim "yedi semiz ineği, yedi cılız inek yiyor ve yedi yeşil buğday başaklarını diğer yedi kuru başak. ...Dedi ki sizler yedi yıl eskisi gibi ekeceksiniz, yiyeceğinizden başka biçtiklerinizi başakta bırakınız" (TİEMKök 177r/9=012/047)

aydı mälik män körür män yeti sämüz inäklärni yeyür anlarnı yeti aruq sıyır aḍın yeti buyday başları yaşıl kök aḍınlar quruylar "Melik dedi ki: Ben (rüyada) yedi arık ineğin yediği yedi semiz inek gördüm. Ayrıca yedi yeşil buğday başakları, yeşik kök ve diğerlerini kuru gördüm" (TİEMKök 177r/3=012/043)

6.2.11. bül tarıγ "üzerinden yıllar geçerek tadı bozulmuş tahıl; yağmur ve nemden dolayı bozulmuş tahıl"

CLAUSON'da *bol* maddesi içinde incelenen kelimenin, metinlerde sadece bir kez geçtiği ve Arapça'dan ödünçleme olabileceği ileri sürülmüştür. CLAUSON'a göre Arapça *baliya* ile arasında benzerlik vardır (ED 330b). Yalnızca DLT'de tanıklanan *bül tarıγ* terimi, "nemlenmiş, bu nedenle tadı bozulmuş tahıl" anlamıyla kullanılmıştır. MK *bül tarıγ* ve *bül* adı için şu açıklamayı yapmıştır: "Üzerinden yıllar geçerek tadı bozulan tahıla *bül tarıγ* denir. Yağmurdan, yaşlıktan bozulmuş olursa yine böyle denir. Zaman geçerek eskiyen herhangi bir şeye de *bül* denir. Bu kelime hem söylenişçe, hem anlamca Arapçaya yakındır. Arapçasında (بلي), Türkçesinde (بل) dür" (DLT I. 335) (Bkz. DankKelly. I. 169).

6.2.12. qonaq "darı"

Proto-Tü. **qonak* "1. millet 2.Timotthy grass" (EDAL I. 698): Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. *qonaq* [TT VII 14 (T III M 90)-17=79]; İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *qonaq* (DLT III: 347), KB - , TİEMKök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; Doğu Tü.: 15.-19. yy. *qonay/qonaq* (San. 291r. 17), *qonay* "bir nevi ufak darı" (ŞSul. 1298: 240), NevayiL -; EKıp.: 14. yy. CC - , MKıp. 13. yy. KTAM. -, 14. yy. Kİ. -, 15. yy. KK. -, TZ. -; İM -; Batı Tü. 14-19. yy. - (TS -)

Modern Tü.: MOγur: Çuv. -; MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva *xonaq* "şçetinnik zelyonokolosıy" (TuvaSl1968: 482), Şor. -, Altay -; Küzey-batı (Kıpçak): Kırg. -; Kazak -, Tat. - Sibir Tat. ağ. -, Başk. -; Karay. -, Kumuk -, Kar-

Malk. -, Nogay *qonayay* (EDAL I. 698); Güney-Doğu: Uyg. *qonaq* "mısır" YUygTüSl. 1995:243a), *sérik qonaq* "sarı mısır" (YUygTüSl. 1995: 243a); *qonaqliq* "mısır tarlası" (YUygTüSl. 1995: 243a), ağ. *qonaq* "maize (mısır), Indian corn, maize-plant" (Jarring 1964: 251), *qonaqlıq* "maize-field" (Jarring 1964: 251); Özb. *qunåq* (EDAL I. 698), ağ. -; Salar: DTSalar *golaŋ*, ÇingSalar *golioŋ*, Uyg. *qonaq*, *gawlaŋ* (SalarSl. s. 63); Güney-Batı (Oğuz): Trkm. -, Horasan -; Gag. -, AzTü. -; TTü. -.

CLAUSON, sözlüğünde "darı/millet" anlamını verdiği kelimenin kökenini *kon-* fiiliyle ilişkilendirmiş, Moğolca'da da *konok* şeklinde kelimenin yaşadığını belirtmiştir (ED 637a). Kelime bugün Moğolcada *xonog* şeklindedir. MXT'de *xonog* anlamlandırılmadan bırakılmış, *xonog budaa* alt başlığı ile verilerek "xonog buğdayı" olarak karşılanmıştır (MXT 1966: 690). LESSİNG sözlüğünde *xonog* için "darı" anlamı verilmiş ve kelimenin birleşik kullanımları da *xonug amu* "darı", *ulagan xonug* "kırmızı darı, tohumluk darı" şeklinde verilmiştir (Lessing 2003: 1487).

Kelime erken İslâmî çevre eserlerinden DLT'de geçmektedir. DANKOFF-KELLY yayınında *qonaq* için "coarse millet" anlamı verilmiştir (DankKelly III. 145): *qonaq başı sädräki yeg* "An ear of millet is better the fewer seeds it has" (DankKelly. II. 193). *qonaq* kelimesinin, ATALAY yayınında *koyak* şeklinde transkribe edildiğini görüyoruz. DLT III: 167'de '*sehremiş olgun koyak, sarmamış sütten kayak*/olgun konak darısı seyremiş, sütten kaymak tutmamış" sözü yer almaktadır. Bu yazılışla ile ilgili olarak, ATALAY dipnotta şu açıklamayı yapmaktadır: "gerek yazma ve gerek basma nüshalarda ,قيا şeklinde geçen bu kelime yanlış olmalıdır; kelimenin doğrusu Kuzay Türklerinin bugün bile kullandıklarına göre قناق "konak" olacaktır" demektedir. Kelimenin doğrusu olan *qonaq*, ATALAY'ın da belirttiği üzere her lehçede yaşamamaktadır.

Uygur tıp metninde *qonaq* Heil. I. 10; *qonaq mėni* "darı unu" Heil I, 67, 94 şeklinde geçmektedir. TT VII'de 14. metinde (T III M 90) 17. ve 79. satırlarda başlayan aynı cümlede domuz yılında doğan kişilerin kurban yemeğinin *qonaq tügisi* olduğu söylenmektedir. *qonaq* ve yine "darı" anlamındaki *tügi* kelimesi ile birlikte

geçen *konak tügisi tetir* "konak darısıdır" şeklindeki ifadede, darı'nın çeşidi belirtilmektedir. Buna göre *qonaq*'ın *tügi* "darı"dan farklı "bir çeşit darı" olduğunu söyleyebiliriz. Aşağıdaki metinlerden TT VII 14'de *qonaq* yemek olarak geçerken; Heil I. 67'de *qonaq*'ın ununundan faydalanılarak bir ilâç yapılmaktadır:

> *toŋuz yıllıγ kişi bu yultuzγa sanlıγ toγar livi aşı qonak tükisi titir* "domuz yıllı (domuz yılında doğmuş) kişi bu yıldıza bağlı doğar (onun için yapılacak) kurban yemeği konak darısı'dır" [TT VII 14 (T III M 90)-17=79]
>
> ... *qonaq mini sıpar birlä borqa qatıp içürsär ädgü bolur* "... konak darısının ununu misk ile şaraba katıp içirince iyi olur" (Heil I. 67)

Yukarıdaki örneklerden yola çıkarak kelimenin anlamını "kaba darı, çavdar" olarak vermek mümkündür. Kelime Çağatay Türkçesinde'de *qonaγ/qonaq* şeklinde Sanglah'da (San. 291r. 17) ve ŞSul.'da *qonaγ* "bir nevi ufak darı" (ŞSul. 1298: 240) tanıklanmaktadır.

6.2.13. künçit "susam"

künçit "susam", boyu 30-125 cm'ye kadar uzayabilen, dik büyüyen tek yıllık bir bitki olup, tohumlarında %50-60 yağ içeren yazlık ve otsu bir bitkidir. (Bkz. www.bitki .org; www.bahce.biz; www.gap.gov.tr /11.6.2004).

Künçit'in Toharca'dan ödünçleme olduğu ileri sürülmektedir (< Toh.A. *kuñcit* (ED 727b); YAMADA da "Sesam" anlamını verdiği sözcüğün Toharca olduğunu ileri sürmüştür (Yamada 1993: 264). RÄSÄNEN de sözlüğünde sözcüğün Orta İran dilinden (< *kuncit*) Türkçeye geçtiğini belirtmiştir (VEWT 309a).

Sözcük Buddhist çevre sağlık metni Heilkunde'de (yaklaşık tarihi 1250-1369), Uygur sivil belgeleri (13.-14. yüz yıl); İdikut Mahkemesi Sözlüğü (1382) gibi Buddhist çevre metinlerinde; Kıpçak sahası sözlüklerinden İM'de *künçüt* "susam; kuncut" (Battal 1934: 49), *künçüt yagı* "susam yağı, şırlagan" şekillerinde (Battal 1934: 49) tanıklanmıştır. Çağatay Türkçesinde ise *künçi* şeklinde "künçid, susam, semsem" anlamlarında ŞSul.'da geçmektedir (ŞSul. 1298: 262). ŞSul.'da verilen açıklamanın içinde *künçid* de geçmektedir. Bu yeni dönemi Doğu Türkçesinde *künçid* biçiminin de varlığını gösterir. MK'de susam için *küç* "susam"; susam yağı için ise *küç yayı* "susam yağı" (Çiğilce) (Dank.Kelly II. 495) terimleri

kullanılmaktadır. Kelime CLAUSON'a göre "*küç* "susam tohumu" *künçit*'e paralel olarak Toharca'dan ödünçleme olabilir" (ED 693b).

Künçit Batı Türkçesi eserlerinde görülmemiştir, aynı şekilde *künçit yayı* da yoktur. Bu da bize sözcüğün kullanımının unutulduğunu veya sözcüğün Oğuz Türklerince bilinmediğini göstermektedir. MK'de verilen bilgiye göre susam için Oğuzlar *yaγ ügüri* "susam (Oğuzca)" (DLT I. 54) demektedirler. Kâşgarlı'nın bu Oğuz kaydı ME'de *yayur* "susam" olarak geçer: *aqartdı yayurni, qapnı soydı* "kabuğunu çıkardı susamın kabuğunu soydu" ME 75-7. ME'de verilen *yayur* kelimesi de DLT'deki gibi *yaγ ügüri*'nin birleşmiş şekli olmalıdır. YÜCE, kelimeyi *yayur* "küncü, susam" anlamıyla sözlüğünde vermiştir (Yüce 1993: 200). Hem DLT'de hem de ME'de geçen biçim "yağ darısı; yağ çıkarılan darı" gibi bir anlamla susam'a ad olmuş olmalıdır. Ancak bunlar da kullanımdan düşmüş, Oğuz Türklerinin Müslüman oluşları; Araplar ve Farslarla ilişkilere girmiş olmaları sebepleriyle sözcüğün yerini, Arapça *susam* (<*sīsām*) almıştır. Oğuz Türkçesi eserlerinde ve bugün de Türkiye Türkçesinde *susam* kullanılmaktadır.

Künçit bugün Yeni Uygur Türkçesi ve ağızlarında tanıklanmaktadır. YUygur *güncüt* "susam" (YUygTüSl. 1995: 137b), ağızlarda *küʤit/küʤnüt* "sesame, sesame-seed"; *k. yæγı* "sesame-oil" (Jarring 1964: 180). Türkiye Türkçesi sözlüğü'nde de *küncü* bir madde başı olarak yer almaktadır: TTü. *küncü* "susam (taneleri)" (TüSl. 1998: 1438). Kelime Anadolu ağızlarında da *küncüt* [kürcü] "1. susam (Iğdır, Bayburt, Sarıkamış) 2. susam tohumu (Ağrı)" (DS VIII 3036b) ve *küncü* [künci, küncük, kündüç, künlü] "susam tanesi" (DS VII 3036a) şekilleriyle yaşamaktadır.

Susam, tanesinden ve tohumlarında taşıdığı yağ'dan dolayı çok kullanılan bir üründür. Susam'dan yağ çıkartmak da, yetiştirmekten daha zor bir işlem olarak bilinmektedir. Türkçede yabancı kökenli de olsa, *künçit* "susam" ve *künçit yayı* "susam yağı" terimlerinin olması, Türklerin susam yetiştirmede bilgi sahibi olduklarını göstermektedir. Yağını çıkarmayı bilen Türkler, susam'ı çeşitli metinlerde geçtiği üzere ilâç ve yiyecek şeklinde kullanmışlardır. Susam'ın Türkler tarafından yetiştirildiği, yağ çıkarma işleminin yapılarak yağından faydalanıldığı metinlerde tanıklanmaktadır. Ayrıca susam'ın en eski devirlerden itibaren *küç*, *künçit*

~ *künçüt*; *sinsim*; *sisem* / *sūsam*; *yay ügüri* ~ *yay ür* şeklinde çeşitli adlandırmalarla metinlerde geçtiğini biliyoruz. Susam yağı için de metinlerde *künçit yayı* ve *sūsam yayı* kullanımlarının olduğunu görüyoruz.

Sözcüğün bağlamsal anlamları ve alanlarına bakıldığında, sözcük sağlık bilgisi metinlerinden Heilkunde'de *künçit* "susam" ve *künçit yayı* "susam yağı" anlamlarında geçmekte olup, bitkinin ilaç yapımında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Susam ve susam yağı bugünkü bilgilerimize göre çeşitli rahatsızlıklara karşı bugün de ilâç olarak kullanılmaktadır. Çok eski zamanlardan beri ilâç olarak kullanılan susam'ın ve susam yağı'nın bugün kullanıldığı bazı rahatsızlıklar şunlardır: "... haricen yara, yanık ve egzama gibi cilt hastalıklarında; yaşlanmayla birlikte gelişen kemik yoğunluk azalmasında; içinde bulunan çeşitli mineral ve vitaminlerin etkisiyle kansızlık problemlerinde; çeşitli cilt sorunlarında" vs. (Bkz. www.bitki .org; www.bahce.biz /11.6.2004).

> *bu murutluk aryadannıŋ borlukıŋa kap bert böz yerläriŋä tintsuyların tsaŋçı agıçılar almazun 'şwlw yulug berim kuanposı künçit käpäz bor çobra başlap ert bert almadın iş küç işlätmäzün* "Bu Murutluk Manastırının bağına kap vergisi, pamuk tarlaları için tintsuy (vergilerini) hazinedarlar (vergi tahsildarları) almasınlar! 'şwlw (?) yulug birim (satış vergisi için) kuanposu (kumaş), susam, pamuk, şarap, giysi başta olmak üzere vergi almadan iş mükellefiyeti koymasınlar" (Özyetgin UygSB. XXVII: 38/42; U 5317, Zieme 1981: 237/263)

Metinlere göre *künçit*'in kullanım alanlarına bakarsak, *künçit*'in ilaç olarak kullanıldığını görürüz. Aşağıdaki metinde susam yağı'nın diğer malzemelerle birlikte kullanıldığında diş ağrısını geçirdiği bildirilmektedir:

> *tiş ayrıy am qara ud mayaqı sirkä birlä çoquraḍıp täpizdäki tävä mayaqı qışıl tuz birlä soqup bor birlä bulyap isiçtä isiḍip böz qapçuqta urup künçit yayı soqup tiş üzä urzun* "diş ağrısına ilaç kara sığır gübresi/dışkısı sirke ile birlikte kaynatıp, otlaktaki/çimenlikdeki deve dışkısı/gübresi kızıl tuz ile sokup/parçalayıp şarap ile karıştırıp, kazanda ısıtıp, pamuklu kumaş torbaya koyup, susam yağı sokup diş üzerine koysun" [(Heil. I. 97-100] (Raschmann 1995: 107)].

Künçit yayı'nın biber ile karıştırılıp alına sürülmesi veya misk ile birlikte buruna konulması baş ağrısını geçirmektedir:

> *ikirär baqır çurnı qılıp künçit yayı birlä yoyurup alınqa sürtsär baş ayrıy kitär* "ikişer bakır biberi yapıp, susam yağı ile yoğurup alına sürse, baş ağrısı gider" (Heil. I. 92-93).

künçit yayı yıpar birlä azqıa yılıtıp burun[qa] qodsar kitär "susam yağını misk ile azıcık ılıtıp buruna koyarsa (ağrı) gider"(Heil. I. 160-161).

Künçit'in soğuk rüzgârdan kaynaklanan ayak rahatsızlıklarına iyi geldiği aşağıdaki metinde belirtilmektedir:

adaq ayrıy(q)a äm künçitig qavırup lan soqup qoyn süti birlä qatışturup ayrıy yerkä yaqsar yeel tözlüg ayrıy öŋätür "ayak ağrısına ilâç: susamı kavurup lan katıp koyun sütü ile karıştırıp ağrayan yere sürerse, yel köklü (romatizma) ağrıyı iyileştirir" (Heil. I. 137-139).

Aşağıdaki metinde de künçit yağı'nın deri hastalıklarına ilâç olarak kullanıldığı anlatılmaktadır:

yana çıqu taşın inçkä soqup lalap baqır işiçtä saryarıınça qayurup künçit yayınqa bulgap sürdsär kiḍär "yine ilâç olarak kullanılan Çıqu taşını ince ezip, toz hâline getirip bakır kazanda sararıncaya kadar kavurup susam yağına karıştırıp sürerse (rahatsızlık) gider" (Heil. I. 172-174).

TT VII'de tanıkladığımız metinde Rāhu gezegeninin sembol yemeği, *künçit* "susam"dır. Ketu gezegeninin sembol yemeği ise *banıt qatıylıy künçit özäki aş* "bal katılmış susamlı yemek"dir. Susam'ın yemeklere katılan bir ürün olduğuna bu aşağıdaki örnek tanık olmaktadır:

şanışçar garxqa yaşıl burçaq qundu burçaq özäki aş raxu garxqa künçit özäki aş kitu garxqa banıt qatıylıy künçit özäki aş ... "Saturn (Janaiscara) gezegenine yeşil ve kırmızı fasulyeden yemek; Rāhu gezegenine Susam'dan yemek; Ketu gezegenine bal katılmış susamdan yemek ..." [TT VII s. 26 (T III M 228)-13/16]

Uygur ticaret metinlerinde ihtiyaç hâlinde faizle susam alındığını ve bunun üzerine senet yapıldığı da görülmektedir. Faizle susam alma ihtiyacını belirtmek için metinlerde *tüşkä künçit kärgäk bol-* ifadesi kullanılmıştır. Metinlerde verilen bilgilere göre 1 küri susam için 2 küri; 12 pātra susam için ise 22 pātra susam faizli olarak ödenmektedir. Görüldüğü üzere susam'a karşılık susam ödemesi yapılmaktadır. Diğer Uygur sivil belgelerinde kiralama, satın alma veya ödünç alma durumlarında ürüne karşılık para da alınabilmektedir. Burada verilen metinlerde susam'a karşılık susam ödemesi yapılması, susam'ın değerli bir ürün olduğunu ve geçerliliği ve yaygın tüketimi olan bir ürün olduğunu gösterir. Ancak metinlerde sadece *künçit kärgäk bol-* "susam gerekli olmak" şeklinde ihtiyaç belirtilmekte, hangi amaçla veya ne için istendiği belirtilmemektedir.

...maŋa çurikä tüşkä {.} künçit kärgäk bolup qayımtutın bir küri künçit aldım yaŋıta iki küri künçit köni birür män .. "Bana Çurı'ye faizli susam gerekli olup, Kayımtu'dan bir küri susam aldım, gününde iki küri susam doğruca vereceğim" (YamLo25-2.7)

... maŋa somaşiriqa tüşkä künçit kärgäk bolup qayımtutın öz patır bile on iki patır künçit aldım küz yaŋıda ygrimi iki patır künçit köni birürmän "... bana Somaşirika'ya faizli susam gerekli olup Kayımtudan kendi kabıyla (padır) oniki kap susam aldım, güz gününde yirmiiki kap susam doğruca vereceğim" (YamLo27-2.8).

... maŋa qayşiduqa tüşkä künçit kärgäk bolup il tmirtin bir küri künçit altım küz iki küri künçit birürmän ... "Bana Kayşidu'ya faizli susam gerekli olup İl Temir'den bir küri susam aldım güz (gününde) iki küri susam vereceğim"(YamLo28-2.5)

...surıyaşiriqa künçit kärgäk bolup qayımtu bahşıtın bir küri künçit aldım küz yaŋıda iki küri künçit köni bärürmän ... "... Surıyaşiri'ye susam gerekli olup, Kayımtu bahşı'dan bir küri susam aldım. (Bu susamı) güz gününde iki küri susam olarak doğruca veririm" (YamLo26-4.11).

... künçit kärgäk bolup qyımtutın tört şiŋ künçit aldım küz yaŋıta säkiz şiŋ künçit köni birürmän ... "Susam gerekli olup Kayımtu'dan dört şing susam aldım. Susamu güz gününde sekiz şing susamın doğruca veririm(YamLo24-3.6).

Metinlerde verilen bilgilere göre *künçit* için kullanılan ölçü birimleri *küri* "bir ağırlık ölçüsü"; *şing* "bir ağırlık ölçüsü" ve *patır* "ölçü olarak kullanılan kap, çanak"dır.

Bu ölçülerden *küri* ağırlık ölçüsü olarak kullanılmakta olup, kökeni konusunda tartışma vardır. YAMADA 10 küri'nin 1 şıy'a eşit olduğunu belirtmektedir ancak kökeni konusunda bir bilgi vermemektedir (Bkz. Yamada 1993: 264). CLAUSON ise *küri* için muhtemelen Toharca'dan alınmış bir ödünçlemedir, fikrini ileri sürmüştür (ED 737a) ancak, köken vermemiştir. Küri belki de Sanskritçe alıntı *patır* "çanak, kap" adının Türkçe çevirisidir veya aynı anlamlarda kullanılan biri Türkçe diğeri yabancı iki ölçü birimidir. *Küri* adı hep bir ağırlık ölçüsü olarak düşünülmüştür, ancak belki de *patır* gibi *küri*'yi de bir ölçü belirten kap/çanak şeklinde de düşünmek mümkündür. *Küri*, metinlerde 1 *küri künçit*; 2 *küri künçit* şeklinde *künçit* ile birlikte geçmektedir. Sanskritçe *pātra*'dan türetilen *patır* için Yamada "Bettelscale, Schale" anlamını vermiştir, ancak bu çanağın/kabın nasıl bir çanak olduğu veya ne kadar ağırlıktaki susamı aldığı konusunda bilgi vermemektedir (Bkz. Yamada 1993: 271).

Şing ağırlık ölçüsü Çince'den ödünçleme olarak Türkçede kullanılmıştır ve aynen *şıy* gibi 10 şing 1 küri'ye eşit olan bir ağırlık ölçüsüdür (Bkz. Yamada 1993: 284).

6.2.14. leblebü "nohut"

(< Far. *leblebû* "pişirilmiş pancar" (Ferheng-i Farsî: c.. III. 3561)

Leblebü, kabuğu çıkarıldıktan sonra kavrularak yapılan nohut'tur. Farsçadan ödünçleme olan *leblebü*, TZ'de "nohut" anlamıyla geçmektedir (Atalay 1945: 216). Ancak Türkiye Türkçesinde kelime "nohut" anlamı ile değil, "bir çerez çeşidi" şeklinde anlam kazanmıştır ve çerez olarak tüketilmektedir. Kelime Türkiye Türkçesinde "dış kabuğu çıkarıldıktan sonra fırında kavrulup eğlencelik olarak yenen nohut" (TüSl. 1998: 1458) anlamıyla geçmektedir. Kelime çağdaş lehçelerden KarK'da *leblebi* "carenıy gorox" (KarayRPSl. 1974: 399) şeklinde geçmektedir. Kelimenin Türkçe'den Bulgarca'ya *leblebija* ve Sırpça'ya *leblébija* şeklinde geçtiği bilinmektedir (Bkz. Eren 280a).

6.2.15. märcimäk / mercümek / marcumak "mercimek"

(< Far. *mercümek* "bitki, mercimek" (Ferheng-i Farsî: c.. III. 3996)

Farsça'dan dilimize giren *mercimek* kelimesi, Kıpçak Türkçesi ve Batı Türkçesi eserlerinde tanıklanmıştır.

Kelime Kıpçak Türkçesi eserlerinden Kİ'de *märcimäk* "mercimek"; CC'de *marcumak* (F) "Linse" (Grønbech 1942: 163); KTAM'da *mercümek* "mercimek (tkm.) (H. *merçimek*, K. *merçimek*, B. *mercemek*)" (Toparlı 2000: 128); İM'de *mercümek* "bildiğimiz hububat" (Battal 1934: 50) ve KK'de *mercemek* "mercimek" (Toparlı 1999: 118) şeklinde geçmektedir. Kelime Batı Türkçesi eserlerinden BŞSl.'de *mercümek* "mercimek" (45a-6) ve Tarama Sözlüğü'nde ise *mürdük/mürdümek/mürdümük* "baklagillerden, taneleri bezelyeye benzer ve ondan çok ufak bir bitki" şekillerinde tanıklanmaktadır. Türkiye Türkçesinde de kullanılan *mercimek*, "1. baklagillerden, beyaz çiçekli bir tarım bitkisi 2. bu bitkinin besin değeri yüksek, ufak, yeşil veya kahverenkli, yuvarlak ve yassıca tohumu, yasmık" (TüSl. 1998: 1537) bir tahıl ürünü adıdır.

6.2.16. noḫuṭ / noḫūd / nuqut / nuḫūd "nohut"

(< Far. *noḫōd* "bir bitkidir. Mevsimlik bir bitki" (Ferheng-i Farsî: c.. IV. 4693)

Türkiye'de en çok tüketilen baklagillerden olan *nohut*, Farsça'dan Türkçe'ye geçen kelimelerdendir.

Kelime Orta Türkçe döneminde Farsçadan Türkçeye geçmiş olmalıdır. Kıpçak Türkçesi eserlerinden CC'de *nohut* "Erbse" (Grønbech 1942: 172); KK'da *noḫuṭ* "nohut" (Toparlı 1999: 119) ve TZ 'de *noqut ~ leblebü* "nohut" (Atalay 1945: 220) şekillerinde geçmektedir. Harezm Türkçesi eserlerinden NF'de *nuḫūd* "nohut" şeklinde tanıklanan kelime, karşılaştırma unsuru olarak kullanılmıştır: *tegme quşnuŋ tumşuqında bir taş bar, taqı ėkki aḍaqında ėkki taş bar yasmuqdın uluγraq taqı nuḫūdtın kiçigrek* ".... her bir kuşun gagasında bir taş var ve iki ayağında iki taş var mercümekten büyük ve nohuttan küçük ..." (NF 43-1)

Batı Türkçesi eserlerinden BŞSl.'de *nohud*, hem "nohud" (*noḫūd* "nohut" 45a-5), hem de *aş* "yemek" kelimesiyle kurulan tamlama sonucunda *noḫūd aşı* "nohutlu yemek" (22a-5) anlamlarıyla tanıklanmıştır. Tarama Sözlüğü'nde tanıklanmayan kelime, Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır: "1. baklagillerden, birleşik telek yapraklı, çiçekleri sarımtrak renkte , meyvesi baklamsı, bol nişastalı bir bitki 2. bu bitkinin yuvarlak tanesi" (TüSl. 1998: 1659).

6.2.17. tügi ~ tügü "darı"

Clauson'a göre kelime *tög-* fiilinden türetilmiştir (ED 478b). Kelime, Brahmi harfli T III 272 nolu metinde *töhö* şeklinde yazılmıştır:

> *... töhömin sihkāzunlar anı üçün töhödän hüküm bhälkuormis burhān.... bhälkuorti gin ymä odh yemiş hkāgun pheş törlük ı tarıg ken alhıg...*
> "darımı sıksınlar bunun için darıdan yığın belirtmiş Buddha ... belirtti daha sonra yine ot, yemiş, kavun, beş türlü tahıl ve tohum bolca ..." [T III 272] (TTVIII s. 61)

Tıp metni Heil.'de *tügi* şeklinde geçen kelimenin anlamı "pirinç, pirinç kabuğu, soyulmuş darı" olarak verilmiştir (Heil. II. 6, 1).

Kelime erken İslâmî çevre Türkçe eserlerden DLT'de tanıklanmaktadır. *tügi* "darının kabuğu çıkarıldıktan sonra kalan özü" olarak anlamlandırılmış ve Oğuzca olduğu belirtilmiştir (DLT III. 229). Kİ'de de *tügü* şeklinde geçen kelime için "darı,

40; R. III (Uyg.) 1539 *tügi*-temizlenmiş pirinç-" açıklaması yapılmaktadır (Caferoğlu 1931: 109). Kelime Kıpçak sözlüklerinden CC'de *tüvi / tü* şeklinde maddelenmiştir: "Hirsekörner, Hirsegnütze, Hirsebrei" (Grønbech 1942: 261). Kelime Çağatay Türkçesi'nde *tügi* "pirinç, erz" (ŞsulSl. 124) şeklinde tanıklanmıştır.

Kelime modern Türk lehçeleri içinde de Horasan Türkçesinde *düyi* "reis" (Hor. 83) şeklinde yaşamaktadır. Anadolu ağızlarında *düğü* I "elendikten sonra geriye kalan en ince bulgur" (DS IV 1622), *düğü* II "bulgur unu" [düğül, düğül açı, düğ aşı, düğe, düvü, *düyü* (1) düğü "2. Kabuğu alınmış mısır, buğday yarması" (DS IV 1642), *düğü* III "değirmende cekilerek kırılmış mısır" (DS IV 1572), *düğü* IV "pirinç" (DS IV 1623), *düğü* V "kızıl darı, kum darı" (DS IV 1623); *düyedavanı* "kabuğu soyularak yenilen kekremsi tadı olan bir bitki" (DS IV 1642).

6.2.18. tobun "buğday kesmiği"

Clauson, kelimeyi *tobun* (ED 441b) şeklinde sözlüğüne almıştır ve tek örnek olarak tanıklanan kelime için "bu sözcük herhangi bir dile atfedilemez. Fakat muhtemelen *to:b* kökünden türetilmiştir" şeklinde bir açıklama yapar.

Tek örneğini Divan'da gördüğümüz *tobun* kelimesinin Uç lehçesine ait bir kelime olduğu belirtilmekte "bir parça yemek, buğday kesmiği, Uç dilince" (DLT I. 400-405) açıklaması yapılmaktadır.

6.2.19. tobunluγ tarıγ "kesmikli buğday".

Tek örneğini Divan'da gördüğümüz *tobunluγ tarıγ* tamlaması için "kesmikli buğday" (DLT I. 499) anlamı verilmektedir, yâni "başakla karışmış saman". Ancak kelime hakkında fazla bilgi bulunamamaktadır.

6.2.20. tuturγan "pirinç"

Buddhist ve Maniheist çevre Uygur metinlerinde "pirinç" anlamında sadece *tuturγan* geçmektedir. Orta Türkçe eserlerden MK, NF, CC, Kİ, KTAM, İM, KK'de de *tuturγan* tanıklanmaktadır. Orta Türkçe döneminde Türkçeye Farsçadan *birinc* kelimesi de girmiştir. CC, KK ve TZ'de *tuturγan*'la birlikte *birinç* de görülmektedir.

BŞSl.'de ise sadece *birinc* görülmektedir. Türkiye Türkçesi'nde ise artık sadece *pirinç* kullanılmaktadır.

ERDAL, *tuturγan* kelimesini *+gAn* ekiyle yapılan bitki isimleri başlığı altında değerlendirmiş ve "rice" anlamını vermiştir. Ancak ERDAL kelimenin kökeni ile ilgili herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.

Kelime Buddhist ve Maniheist çevre eserlerinden tıp metni Heil.'de *tuturγan* (Heil. 28, 127) şeklinde geçmekte olup, TT VII'de verilen T III M 190 numaralı parçada da bir yemek adı olarak geçer:

> *ıt yıllıγ kişi bu yultuzqa* (şekil) *sanlıγ tuγar livi aşı tuturγan titir* "Köpek yılında (doğan) kişi bu yıldıza (şekil) beğlı olarak doğar ve onun kurban yemeği pirinçdir" (TT VII. 14-28)

Tuturγan aşağıda verilen örneklerde *tarıγ* "darı", *tüş yemiş* "meyve[2]", *kavla* "sebze", *kändir* "kendir", *qamış* "kamış", *burçaq* "burçak" ve *şäkär* "şeker"le birlikte geçmektedir. Tarımsal ürünlerle geçen *tuturγan*'nın ise nasıl ekildiği, ne zaman biçildiği gibi konularda bilgi yoktur. Ancak çeviri eser olmalarına rağmen, aşağıdaki eserlerde pirinç için Türkçe bir kelimenin karşılık verilmiş olması, *tuturγan* ekiminin de Türklerce bilindiğini göstermektedir:

> *tuturγannıŋ tarıgnıŋ ... t[üş] yemişniŋ kavlanıŋ tatıγları küçläri ...* "pirincin, ekinin/darının ... meyvenin, sebzenin tatları, güçleri ..." (Suv 558-5/7)
>
> *tuturγan kändir bärk kamış ...* "pirinç, kendir sağlam kamış ...." (Suv 370-1)
>
> *... tuturqānlār purcāhklār şäkär ...* "...prinçler fasulyeler, şeker" [T II S49] (TTVIII: I. 13. s. 58)

Kelime tarihî Türk dili alanında erken İslâmî çevre eserlerden DLT'de *tuturγan* "pirinç, döğü" (DLT I. 521); İslamî çevre eserlerinden NF'de *tuturγan* "pirinç" (Ata 1998); Kıpçak Türkçesi eserlerinde CC'de *tuturγan* "Reis" (Grønbech 1942: 258); KK'da *ṭuṭurγan* "pirinç" (Toparlı 1999: 127); TZ'de *tuturgan* "pirinç" (Atalay 1945: 266); KTAM'da *ṭuṭurγan* "pirinç" (Toparlı 2000: 148); İM'de *tuturgan* "pirinç" (Battal 1934: 77) ve Kİ'de *tuturγan* "pirinç" (Caferoğlu 1931: 108) şeklinde tanıklanmıştır.

NF'de geçen aşağıdaki parçada *äkinçi* "ekinci, çiftçi" kavramının anlamını *tuturγan äkär ärdim* açıklamasından gayet net olarak anlayabiliriz. Harezm Türkçesi

eseri olan NF'de *äkinçi* kendini tanımlarken *män ėkinçi ärdim, tuturγan äkär ärdim* cümlesi ile tanıtmaktadır. Ayrıca aşağıdaki metinde verilen bilgilerden *tuturγan*'ın diğer tahıl ürünleri olan buğday ve arpa gibi *batman* ile ölçüldüğü ve *tuturγan*'ın o dönemde çok ekildiği konusunda bilgi verilmektedir. Metinde geçen *ekinçi*, *tuturγan* ekerken yanına *tuturγan* verme karşılığında bir işçi de tutmaktadır. Bu da bize ekinçi'nin tek başına yapamayacağı kadar çok *tuturγan* ektiğini gösterir:

> *men ėkinçi erdim, tuturγan eker erdim. Bir kimerseni terke tuttum, sekkiz batman tuturγan beryeymen, tėp. Ol taqı qabul qıldı. İşni tamām qıldı taqı sekiz batman tuturgannı qabul qılmışdın soŋ menim qatımda amānat qoydı taqı üküş yıllar kelmedi men tegme bir yıl ol tuturγannı eker erdim Üküş tuturγan yıyıldı erse, anı satıp bir qul taqı bir inek satγın aldım ol qul taqı ol inekni saqlar erdim ançaqa tegi kim bir sürüg cānvarlar boldı. Tuturγan ėdisi keldi taqı ol amānatnı mėndin tiledi* "Ben ekinci idim, pirinç ekerdim. Bir kimseyi ücretle tuttum, sekiz batman pirinç vereceğim diyerek. O da kabul etti. İşini tamamladı ve sekiz batman pirinci kabul ettikten sonra benim yanıma emanet koydu. Uzun yıllar gelmedi. Ben her yıl o pirinci ekerdim. Çok pirinç yığılınca onu satıp bir köle ve bir inek satın aldım o köleyi ve ineği saklar idim. O zamana kadar bir sürü zararlı hayvanlar oldu. Pirinç sahibi geldi ve o emanetini benden istedi" (NF 292-12/17)

6.2.21. üür / ür / ü'r / yür / üyür / ügür "darı"

Proto-Tü. **yügür* "1. millet 2. sorgho 3. corn, maize" (EDAL II: 1548): Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. *üür / ür / ü'r / yür / üyür* (YamRH08-2/9 ve aşağıdaki belgeler); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *ügür* (DLT I. 54), KB *yür* "bir darı cinsi (?)" (Arat 1979: 562) ve *üyür* "darı" (Arat 1979: 507), TİEM 73 - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; Doğu Tü.: 15.-19. yy. NevayiL -; EKıp.: 14. yy. CC - , MKıp. 13. yy. KTAM. -, 14. yy. Kİ. -, 15. yy. KK. -, TZ. -; İM -; Batı Tü. 14-19. yy. - (TS -)

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *vir* "1. proso 2. pşyonnıy" (ÇuvSl. 1982: 80); MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha *üöre* (EDAL II: 1548); Tuva *ürgene* "ikra" (TuvSl. 1968: 454), Şor. -, Altay -; Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *cügörü* "mısır" (KırgSl. 1988: 236); Kazak *jügeri* "mısır" (KazakSl. 2003: 188), Tat. *cögürä* "süpürge darısı, darı" (TatSl. 1997: 493), Sibir Tat. ağ. -, Başk. -; Karay. -, Kumuk -, Kar-Malk. *cügeri* "mısır" (KMalkSl. 2000: 161); Güney-Doğu: Uyg. -, ağ. -; Özb. -, ağ. -; Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. -, Horasan -; Gag. -, AzTü. -; TTü. -.

"Darı" anlamıyla Türkçe eserlerde geçen üç kelime vardır. Bunlar *tarıγ*, *ür ~ ügür* ve *qonaq*. Bu sözcüklerin hepsi de "darı" anlamını taşısalar da, aralarında fark olması gereklidir. Özellikle Sivil Uygur belgelerinde darı ekmek için yer'e ihtiyaç duyulduğunda *tarıγ tarıγu yer* ifadesi kullanılırken, aynı zamanda *yür tarıγu yir* de geçmektedir. Clauson (ED 275b) *yür* için "some kind of small seed "millet" or the like / "darı" veya benzeri bir tür küçük tohum" anlamını vermektedir. Clauson, Müller'in belirttiği üzere yayımlanmamış (T III 56-4)'de *yür*'ün Çince *su mo* "Perilla ocymoides"'ya tekabül ettiğini, öte yandan Suv. 476, 12'de ise yine Çince *chieh tzu* "hardal tohumu"nu karşıladığını belitmiştir. *Yür* kelimesinin Çince karşılıklarından yola çıkarak, Buddhist ve Maniheist çevre ile İslâmî çevre Türkçe metinlerinde *ür / üyür / ügür* şeklinde geçen kelimenin *tarıγ*'tan "darı" farklı bir darı türü olduğu anlaşılmaktadır. Kelime için Kâşgarlı Mahmud Arapça *al-duxn* karşılığını vermektedir (ED 275b). Ar. *duḫne* (دخنه) (Develioğlu 1990: 226) "tek tane, tohum tanesi; darı" demektir. Yine *ügür* için Divan'da verilen açıklayıcı not da önem taşımaktadır:

> *ügür*: Darı. Bu kelime, Oğuzlardan başka bütün Türkler tarafından kullanılır; bunu Oğuzlar bilmezler" (DLT I. 54).
>
> *ügür: yaγ ügüri* "susam" Oğuzca (DLT I. 54)

Sözcüğün Uygur sivil belgelerinde *üür* dışında *ür*, *ü'r*, *yür* ve *üyür* varyantları da vardır. Bunlardan *üyür* ve *yür* yazılışlarına KB'de de rastlamaktayız.

Sivil Uygur belgelerinde *yür* ekmek için tarlaya ihtiyaç duyulduğunda çeşitli arazilerin tutulduğunu, *yür tarıγu yir* şeklinde adlandırılan bu tarlalara gelecek olan vergilerin de taraflar arasında ödeneceği belgelerde belirtilmektedir:

> *...maŋa mısırqa yür tarıγu yir kärgäk bolup qayımtunuŋ sıqaptaqı yarım äŋiz yirin anuqqa tudum bu yirkä niçä uruγ badza ikigü täŋ alırbiz bu yirkä birim alım kälzä ikirär yarım bilşip//// birürbiz...* "... bana Mısır'a darı ekmek için yer gerekli olup Kayımtu'nun Sıkap'taki yarım boş yerini hazırlamak için kiraladım bu yerde ne kadar tohum bitse ikimiz eşit alırız. Bu yere berim alım (vergisi) gelse ikimiz yarım (eşit) veririz..." (YamRH08-2/9)
>
> *maŋa mısırqa yür tarıγu yir kärgäk bolup qayımtunıŋ sıqaptaqı ilçi bilä ülüşlüg maŋa tägär yrım 'äŋiz yir yänä üsdünki yirni mısırqa birip aldın yrım 'äŋiz yirni anuqqa birdim bu yirkä niçä uruγ badza ikigü tŋ üläşip alırbiz...* "... bana Mısır'a darı ekmek için yer gerekli olup Kayımtu'nun Sıkap'taki Elçi ile hisseli bana ait yarım ekin yer ile yine üsteki yeri

Mısır'a verip altındaki yarım boş yeri hazırlamak için kiraya verdim. Bu yerde ne kadar tohum bitse ikimiz eşit paylaşıp alırız..." (YamRH11-2/9)

bars yıl altınç ay iki otuzqa maŋa yigädmişkä tüşkä üür krgäk bolup çanaqta vaptso tunuŋ kürisi üzä iki şıγ üür altım yaŋıta arqalıq tüşi birlä köni birürmän ... "Bars yıl altıncı ayda yirmiikinici günde bana Yigedmiş'e faizli darı gerekli olup Çanak'da Vaptso Tu'nun küri ölçüsünce iki şıγ darı aldım, gününde fazlasıyla faiziyle hepsini vereceğim" (YamLo19-1/4)

Yür'ün ekimi yapılan bir ürün olmasının yanısıra mal alışverişinde kullanılan bir değişim aracı ve vergi gibi ödenen ödeme aracı olduğunu da yine aşağıdaki Uygur sivil belgelerinde görebilmekteyiz:

bir bözkä üçär küri tarıγ säkişär ür qılıp iki şıγ tarıγ biş ür birmişiŋ böz birgüŋ täŋ aldımız "bir pamuklu kumaşa üçer küri darı sekizer ür darısı yapıp, verdiğin iki şıγ darı beş ür darıyı ve pamuklu kumaşı tam olarak aldık" [Ch/U 7325 – T III 1183 (Raschmann 1995: 143)]

ıt yıl onuç ayınıŋtın bärü män orsulaynıŋ bermiş böznıŋ sanı bir ton b(a)şlap tokuz berdim on böz kanka berdim bir ton tütünkä berdim bir şıγ ür bir böz mäkiliŋ kurçanıŋ ulagka berdim ... "köpek yılı onuncu ayından beri ben Orsulay'ın verdiği pamuklu kumaşın sayısı: bir elbise başta olmak üzere dokuz (tane) verdim on pamuklu kumaş han'a verdim. Bir elbise tütün (vergisi)ne verdim. Bir şıg darı, bir pamuklu kumaş Mekil'in, Kurça'nın ulağına verdim ..." [Özyetgin UygSB. IX, 1/11, (U 5299 – TM 207 / Usp 31 / Clark Nr. 129 (Raschmann 1995: 121)]

biçin yıl ram ay iki //// maŋa tınsıduqa yir [kärgäk] bolup çikäztäki tarıγ nätäg ... kölni yazlıγ küzlüg ... yarım şıq tarıγ iki küri ür yaqa birgükä t ... bu yirkä äkin tuta [birim alım] kälzä mn tınsıdu bilür ... mn uluγ birim bolza [ol arqa] –lıγ bolur ""maymun yılı birinci ay iki... Bana Tınsıdu'ya yer gerekli olup Çikäz'deki darı gibi ... gölü yazlık ve kışlık ... yarım şık darı (Hububat?) iki küri darı faiz vereceğim. Bu yer ekin tutsa birim alım vergisi gelse ben Tınsıdu bilirim büyük vergi gelse o yardımlı olur/yardım eder ..." (U 5268, Zieme 1980: 225; YamRH06-1/10)

turı birlä k(i)m maŋa tägär üç är kömär borlukumnı turıqa mäniŋ berimlärimni sän üzüp sän alıp kalır mu sän tesärm(ä)n yok ärsär özgä kişikä kodarmän tesärmen turı berimiŋni män berürmän borlukka özgä kişi kügürmäzmän temiş üçün barça toyınqa eki tavar kançuqqa yarım küp bor yumşaqqa eki şıγ ür bir k(a)ra ton qıtay buqaqa üç tavar munça näsälärni sän berip bitiglärim alγıl tep qodup bardım ... "Turı ile, ki bana ait üç erin çalışacağı bağımı Turı'ya benim berimlerimi (borçlarımı) sen ödeyip sen alır mısın desem, yoksa başka kişiye bırakacağım desem, Turı, berimini (borcunu) ben veririm bağa başka kişiyi girdirmem dediği için, Barça Toyın'a iki ipek kumaş, Kançuk'a yarım küp şarap Yumşak'a iki şıγ darı, bir kara elbise, Kıtay Buka'ya üç ipek kumaş, bu kadar şeyleri sen verip senetlerimi al deyip bırakıp gittim ..." (Özyetgin UygSB. X: 5/14; YamMi19)

qpıγ qodyu umdu borluγ äŋiz trıγ ür käpäz qavlalıq äŋiz basıγ salıγ nägümä qaḍılmazbiz salmazbiz tip bu budaşiri baxşıqa tapşurup birtimiz

"kabın, kodgu, umdu, borluk anız (boş bağ), tarıg, ür, käpäz, kavlalık anız (boş tarla), basıg, salık (vergilerinin) hiçbirine karışmayız deyip bu Budaşiri bahşı'ya teslim edip verdik" (Özyetgin 2004: ?) (YamMi20-13/16)

män inäçi alp toγ<r>ılqa tutar yiti küri üyürni apam klmiştä alp toγ<r>ılqa yiti küri üyür köni birgül tisär män inäçi qoyn yıltınbärü tüşi bilä köni birürmän... "Ben İneçi, Alp Togrıl'a tutar yedi küri darıyı babam geldiğinde, Alp Togrıl'a yedi küri darının hepsini ver desem, ben İneçi koyun yılından beri tüşi (faiziyle) birlikte hepsini vereceğim" (YamMi08-1/3)

İslâmî çevre eserlerinden KB'de *yür*, *arpa* "arpa" ve *qawuq* "kepek" gibi tahıllarla birlikte geçmektedir. Dünyadaki nimetlerin, şan, şöhret ve zenginliğin geçici olduğunu göstermek ve dünya görüşünü anlatmak isteyen Has Hacib, insanlara, elde etmesi daha kolay olan *qawuq* "kepek" ve *yür*'ün "darı" yeteceğini söylemektedir:

şeker ḫalva yigli ya arpa üyür / toḍup yatsa taŋda yana aç turur "İster şeker, helva, ister arpa, darı yemiş olsun, doyup yatan sabah tekrar aç kalkar" KB 3612 (Arat 1994: 263).

şekerde tatıylıγ qawuq yür maŋa / çuz ol bu örüm ton ayılar teŋi "Kepek yemeği, benim için, şekerden daha tatlıdır; bu beyaz elbise, sırmalı ipeklilere bedeldir" KB 4768 (Arat 1994: 344)

qarım toḍuça yi qamuγ yim içim / kerek arpa yür tut toḍuryu açım "Her yiyecek ve içecekten ancak karnı doyuracak kadar yemeli; içinde ister arpa, ister darı olsun, bu da benim karnımı doyuracaktır" KB 4769 (Arat 1994: 344)

"*şekerlig yidiŋ sen ajun niʿmeti / qawuq yür yidim men özüm ṭaqatı* "Sen tatlı dünya nîmetleri yedin; ben ise, ancak kudretimin yettiği kepek ve darı yedim" KB 3614 (Arat 1994: 263)

6.2.22. uçuq "samanlı buğday, tınaz"

(< *uç-(u)k*)

CLAUSON (ED22b), *uçuh* kelimesinin *uç-* fiili ile bağlantılı olduğunu ve kelimenin sadece Kıpçak Türkçesinde tanıklandığını söylemektedir. Sözcük CC'de *uçuh* "Spreu" (Grønbech 1942) olarak tanıklanmaktadır. Ekinlerin sap ve tanelerini birbirinden ayırmak için, ekinler rüzgârda savrulur. Havaya doğru savrulan ekin taneleri ve sap, samanları uçarak ayrı yerlere yığılırlar. Samanın havaya uçmasından "dolayı da, samanlı buğday" şeklindeki anlama en uygun kelime olarak *uçuh* düşünülmüş olmalıdır. Kıpçak Türkçesinde görülen bu kelime hakkında maalesef fazla bilgi bulunamamaktadır. Ancak kelimenin tanıklandığı modern Türk lehçesi

Halaççа'da, kelimenin *uçuq* "Bläschenausschlag Gerstenkorn" (Hal. 210) şekli yaşamaktadır.

6.2.23. yarma "yarma, tane, bulgur"

(< *yar-ma*)

CLAUSON (ED 969a) kelimenin *yar-* fiilinden türetildiğini ve kelimenin "ayırmak, bir şeyi yarmak", *yarma* "ayırma, kolayca yarma; arpa, mısır buğday yarma; yarma eylemi" şeklinde anlamlara sahip olduğunu söylemektedir. ERDAL *yarma* kelimesini "dövülmüş kabuksuz buğday (İng. Groats)" olarak vermiştir. ERDAL'a göre de *yarma* kelimesi *yar-* "bölmek, ayırmak" fiilinden *–mA* ekiyle yapılmış bir isimdir (OTWF 319). Kelime DLT'te *yarma yuvga* "mayalanmış hamur (İng. A kind of puff pastry)" şeklinde geçmektedir. Kelime ayrıca Uygur metinlerinden Heil.'de (I. 8, 72; 12, 149) ve geç İslâmî çevre Türkçe eserlerinden TZ'de *yarma* "yarma, bulgur" (Atalay 1945: 280) ve Çağatay Türkçesi'nde *yarma* "yarma şeftali, odun" (ŞsulSl. 292) anlamıyla tanıklanmaktadır.

> *Tävä ätin arpa yarıp yarması birlä ügrä qılıp...* "... deve etini arpa yarıp/döğüp yarması ile lapa yapıp ..." (Heil I. 72)

Kelime modern Türk lehçelerinden Halaç Türkçesi'nde *yarma* "Graupen" (Hal. 221); Altay Türkçesinde *carma* "1. yarma, kırılan arpa 2. bulgur 3. kepek" (AltaySl. 1999: 55a); Kırgız Türkçesinde carma (KırgSl. 1994: 182); Kumuk Türkçesinde *yarma* "krupa; *arpa yarma* "yaçnevaya krupa" (KumRSl. 1969: 396), Yeni Uygur Türkçesinde *yarma* "yarma, bulgur" (YUygTüSl. 1995: 460b); Gagauz Türkçesinde *yarma* "1. yarma, dövülmüş buğday 2. yarma odun 3. bulgur" (GagTüSl. 1991: 258) ve Türkiye Türkçesinde *yarma* "1. yarmak işi 2. engebeli bir yerde, bir yolu geçirmek için açılmış yer 3. kolay yarılan ve çekirdeğinden ayrılan: yarma şeftali 4. iri, gelişigüzel kırılmış (tahıl), *yarma arpa*, *yarma burçak*" (TüSl. 1998: 2401) şeklinde yaşamaktadır.

6.2.24. yasımuq / yasmuq "mercimek"

(< *yası+muk* (ED 975a) (Erdal I. 101)

Proto-Tü. **yası-muk* "lentil" (EDAL II: 1515)

CLAUSON (ED 975a)'da kelimenin anlamını "lentil/mercimek" olarak verir ve –muk (/-ımuk) ekiyle türetildiğini belirtir. ERDAL, *+(A)mUk* (*-mXk*) başlığı altında işlediği ekin, renk adlarına eklenerek yeni kelimeler türettiğini belirtir: *kara+muk*; *boz+(a)muk* gibi. ERDAL, *yasımuq* kelimesinin tahlilini de yapmıştır: *yası* "flat" *+muk* (Erdal I. 101). Kelimenin Kırgız Türkçesinde *jasmık*, Özbek Türkçesinde *yasmåk*, Karakalpak Türkçesinde *jasmık*, Nogay Türkçesinde *yasmok* şeklinde yaşadığını da belirtmektedir. Kelime Kazak Türkçesinde *jasımıq* "mercimek" (KazakSl. 2003: 167), Yeni Uygur Türkçesinde *yesimuk* ve *yesmuq* "mercimek" (YUygTüSl. 1995: 466) şeklinde, Tatar Türkçesinde *yasmık* "mercimek" (TatSl. 1997: 451) ve Türkiye Türkçesinde *yasmık* "mercimek" (TüSl. 1998: 2404) şeklinde yaşamaktadır.

Kelime Buddhist çevre eserlerinden tıp metni Heil. I'de *yasımuk meni* "mercimek unu, tozu" şeklinde (I. 119) ve ETŞ'de *Gevezelik Boyası* (Çısuva Tutung) adlı şiirde *yasımuq* "mercimek" anlamıyla tanıklanmaktadır ETŞ 12.42. (Arat 1986: 122).

> *ämig şişip ayrısar sarıγ muŋa yasımuq mini qulum qua yürüŋ min kişi süti birlä yoyurup yaqsar şişi ayrıγı kitär* "göğsü şişip ağrısa; sarı Muŋo, mercümek unu qulum çiçekleri, beyaz un ve anne sütü ile karıştırıp sürerse, şişi ve ağrısı gider" (Heil I. 119/121)

Kelime erken İslâmî çevre eserlerinden Kur'an tercümesi TİEM 73'de *yasmuk* "mercimek" (TİEM 73 Kök 7v/7=002/061) ve Harezm Türkçesi eserlerinden NF'de de *yasmuq* "mercimek" (NF 43-1) olarak tanıklanmaktadır. Ayrıca, Çağatay Türkçesi sözlüklerinden Sanglah'da da *yasmuk* olarak (San. 332r.7) tanıklanmıştır. Kıpçak sözlüklerinden *Bulgat-al Müştak*'da da kelime *yasmık* (Bul 7.1.) şeklinde geçer.

TİEM 73 Satır Arası Kur'an Tercümesinde soğan, hıyar ve buğday'la birlikte verilir:

> *ay müsä säriyümäz miz bir yegü üzä oqıyıl biziŋ üçün iḏiŋdä çıqarsun bizkä andın kim ündürür yär zarγunzdın ḫıyärdın buγdayındın yasmuqındın soyanındın* "Ey Musa! Biz bir yiyecek ile yetinemeyiz, bizim için Rabbine dua et yerin bitirdiği/yetiştirdiği sebzelerden, hıyardan, buğdayından, mercimeğinden, soğanından bize çıkarsın" (TİEM 73 Kök 7v/7=002/061)

Kelime ETŞ'de ve NF'de küçüklüğünden dolayı *arpa, buγday*'da olduğu gibi karşılaştırma için de kullanılmıştır.

... yasımuqça bodi intin anta yok enp / yamaraça körügin busdaçı erür... "mercimek kadar bodhi ka'tiyen onda yoktur /yāmarāja (?) görüşünü bozan odur" ETŞ 12.42. (Arat 1986: 122)

tegme quşnuŋ tumşuqında bir taş bar, taqı ėkki aḍaqında ėkki taş bar yasmuqdın uluyraq taqı nuḫūdtın kiçigrek ".... her bir kuşun gagasında bir taş var ve iki ayağında iki taş var mercümekten büyük ve nohuttan küçük ..." (NF 43-1)

6.3. PAMUK, KENDİR, KENEVİR TARIMI

6.3.1. käpäz "pamuk"

Kelimenin kökeni konusu tartışmalıdır. Pelliot (1954) kelimenin Pali *kappāsa*, Moriyasu (1991), Yamada (1993) ve Raschmann (1996) ise Hotanca *kapāysä* (< Sank. *karpāsa*) şeklinden geliştiğini ileri sürerler (Bkz. Rybatzki 2001: 148; ayrıca bkz. ED 692b, Raschmann 2000: 26)

CLAUSON, kelimenin ödünçleme olabileceği söylemiştir ve "cotton seed" anlamını vermiştir (ED 692b).

Käpäz "pamuk" anlamıyla Buddhist ve Maniheist çevre metnlerinde sıkça geçer. Özellikle Uygur Türkleri tarafından pamuğun çok ekildiğini pamuk'tan yaptıkları "pamuklu kumaş" *böz*'ün metinlerde çok yaygın bir şekilde geçmesinden de anlayabiliriz. *Böz*'ün hammadesi olan *käpäz* tarımı ile ilgili erken tarihli bir çeviri eser olan Buddhist çevre eserlerinden Maitrisimit'te parçalar bulunabilmektedir: Öncelikle pamuk ekilecek yerin seçimi yapıldıktan sonra, *uruy* "tohum" saçılıyor, ekin alanındaki kötü otlar biçiliyor, sabanla tarla sürülüyor ve sulama yapılıyor:

patini qız inçä tip tidi ... käbäz tarısayuq ödtä gautami qatun kntü iligin uruy saçtı...otayu ödtä kntü iligin otadı suwayu oyurda suwtın suwap açıntı öz iligin äwdidi kntü özi arıtıp qanlap öz iligin tıdıp özi äŋirip özi böz toqudı... "Patini kız şöyle diye söyledi... pamuk ekmek istenecek zamanda Gautami Kadın kendi eliyle tohum saçtı ... ot biçilecek zamanda kendi eliyle ot biçti... sulanacak zamanda sudan su yolu açtı kendi eliyle döndürdü kendisi temizletip yapıp kendi eliyle engelleyip kendisi eğirip kendisi bez tokudu" (MaitrH III.: 2232/2238 -s. 172)

tarıyçı todunlarıy oqıp inçä tep yarlıqadı qayu käbäzkä ya[ra]şı säkiz türlüg adruqın tükällig yer ärsär anı sizlär suwap sıp sapanlap anuq uruŋlar kim män täŋri täŋrisi burxan üçün käbäz tarıyur män... "Ekinci brahmanları çağırıp şöyle dedi: Hangi pamuğa uygun sekiz türlü

mükemmel yer varsa onu sizler sulayıp, kesip sabanlayıp hazırlayınız ki ben yüce Burhan için pamuk ekiyorum" (MaitrH III.: 2412/2416 s. 184)

Pamuk ekimi için tarla da kiralandığını Sivil Uygur belgelerinden *käpäz tarıyu yer kärgäk bol-* ifadesinden anlıyoruz. *Käpäz tarıyu yir* ifadesinin, pamuk ekmek için özel bir yeri işaret ettiğini düşünüyoruz. Sivil belgelerden, tarla kirasının pamuk ile ödendiği de dikkati çekmektedir. Aşağıdaki belgede Bay Temür, yapılan anlaşma sonunda vereceği on *teŋ* pamuğu, güz gününde *başı taşı* ile birlikte verecektir. Buradaki *başı taşı* tamlaması ilginçtir. Bu durum Anadolu'daki pamuk ekme âdetlerine benzemektedir. Anadolu'da özellikle Çukurova'da Hatay bölgesinde tarımcılar pamuk ekmek için, tarla kiralarlar. Hatta bu tarlaya ekecekleri tohumu da tarla sahibi olan devletten veya kişiden alırlar. Hataylı Genç Osman Geçer'in verdiği sözlü bilgiye göre Hatay'da ekim yapıldıktan sonra pamuk ödemesi şu şekilde yapılır: Ekini eken kişi aldığı tohumu yani pamuğun başını, aldığı kadarını verir ve yetişen ürün olan uçtaki pamuğu yani taşı da anlaşma şartlarına göre pay eder. Aşağıdaki metinde yer alan *başı taşı* tamlaması bu duruma çok benzemektedir. Bu durum galiba bir tek pamuk ürününde yapılıyor. Çünkü pamuk bitkisi yetiştiğinde ucunda ürün olan beyaz pamuk olur ve onun alt kısmında da çekirdeği yani tohumu yer alır. *Baş* kelimesinin buğday için de kullanıldığını biliyoruz. Batı Türkçesi'nde *ekin* adının "buğday" anlamı vardır ve *ekin başı* şeklindeki ifadenin anlamı da "başak" şeklinde verilmiştir (TS 79). *Başı taşı* tamlamasının anlamını yukarıdaki şekilde kabul ettiğimizde, pamuk ekiminin Türkler tarafından çok eski tarihlerden itibaren yapıldığını ve pamuk ekimi ile ilgili geleneklerin oluştuğunu, bunun da nesiller boyu süregeldiğini söyleyebiliriz. Osmanlı Devleti döneminde aşağıda vereceğimiz bir fermanda yer alan bilgi, bu konuyla ilgili fikir yürütmemizi sağlamaktadır. *Edrene Adasunuŋ yasayı hükmi sûreti* adlı belgede, "*Ve buyurdum ki, her ortakçı ki ba'zı bir müdd ve ba'zı buçuk müdd arpa eke-gelmişdür, evvelden olub-gelmiş kanun ve 'adet üzre oŋat yerlere ve nadaslara ekdüre, ne hasıl olursa beglik tohum çıkdukdan soŋra nısfi beglik ve nısfi kendülerinüŋ ola, ve baki tereke onı dahı geregi gibi yasak edüb ekdüre, hasılınuŋ 'āmiller olub-gelmiş 'Ādet üzre 'öşrin ve salarlıyın alalar*" (Anhegger 2000: 72). Bu yasak fermanından anlaşılacağı üzere, bir müdd veya buçuk müdd ölçüsünde arpa ekimi yapılan yerden çıkan üründen, Beğlik tohumu "devlete ait tohum" ödendikten sonra, kalanlar da yine nısfi

beglik'e (Devletin payı) ve eken kişi'ye veriliyor. Burada tohumun devlet tarafından verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca çok önemli bir cümle de, fermanda yer alan *evvelden olub-gelmiş kanun ve 'ādet üzre* şeklindeki cümledir. Bu cümle ile yukarıda bahsettiğimiz ekme âdetinin, çok evvel kanun ve âdetlerce yerleşmiş olan anlayış ile yapıldığı anlaşılmaktadır. Bugün de bu tür arazi kiralamalarının olduğu ve tarla sahibi ile yeri eken kişinin vardığı anlaşma sonucuna göre tarım yapıldığı bilinmektedir:

> *maŋa bay tmürkä käpäz tarıyu yir kärgäk bolup tämiçiniŋ bu suvtakı uturu borlukın on täŋ käpäz yakaka tuttum bu bu on t(a)ŋ käpäzni küz yaŋıda başı taşı birlä birürmn...* "Bana Bay Temür'e pamuk ekmek için yer gerekli olup Temiçi'nin bu suyun karşısındaki bağını on teng pamuk karşılığında kiraladım bu on täng pamuğu güz gününde başıyla ucuyla birlikte vereceğim ..." (YamRH04-2/7)

Käpäz'in ihtiyaç duyulduğunda, faizle başka kişilerden alındığını da yine sivil Uygur belgelerinde görmekteyiz:

> *maŋa üsinäkä käpäz käräk bolup savrıyaşiritın tört taŋ {.} käpäz tüşkä altım küz yaŋıta yiti taŋ käpäz köni bärürmän* "bana Üsine'ye pamuk gerek olup Savrıyaşiri'den dört täng pamuk faizle aldım güz gününde yedi täng pamuğun hepsini veririm" (YamLo29-2/4)

Böz'ün "pamuklu kumaş" *käpäz*'den yapıldığını Maitrisimit'te geçen şu parça çok iyi açıklamaktadır. Bu metinde Patini kız, kendi ektiği pamuktan ip eğirip pamuklu kumaşı; *böz*'i de kendisi dokumaktadır:

> *... bu käbäz üzäki mu bözüg ayur sn ötrü patini qız inçä tip tidi bu özi tarımış käbäzi üzä yip äŋirip böz toqumış ärür...* "... bu pamuk üzerindeki bezi mi söylüyorsun? Sonra Patini kız şöyle dedi: Bu kendisinin ektiği pamuk ile ip eğirip bez dokumuştur" (MaitrH V.: 2422/2424- s. 184)
>
> *... käpäz böz[i]* "... pamuk bezi ..." [U 5855 – T III K 268.500 (Raschmann 1995: 131)]
>
> *... kutlug saŋunka bir küp [ka]tık bor k[o]şup berti bu ok kuanponı alguta beşbalıktakı bäglärkä yüz altmış koçu bözi alıp tapış bermiş bu tapış almış bermişkä ävtin iltmiş tav[ar] (?) ötügi eki kap yavlak bor yana beş y(e)girmi yeti t[as] (?) böz beş inçkä böz sünçitäki bir küp bor satıyı üç yüz otuz kuanponuŋ şıgın tutup koçu b[öz]in alıp kumar toğrıl beşbalıkta beriminkä bermiş yana bi[r] y(e)g(i)rmi täŋ käpäz bu ok berimkä bergü iltyük ärti kumar toğrıl beşbalıktın k(ä)lmiştä berim arttı tep kälip yana yüz täŋ käpäz alımçısı k(ä)lti* "Kutlug Sangun'a bir küp keskin (?) şarap ayarlayıp verdi. Bu da keten kumaşı almak için Beş Balık'taki beylere yüz altmış Koçu pamuklu kumaşı alıp karşılıklı güvence vermiş. Bu güvence alıp vermesi için evden gönderdiği mal, listesi iki kap sert şarap, yine on beş yiti (?) tas (ölçü birimi) pamuklu kumaş, beş ince pamuklu kumaşın şıgın tutup (?) Koçu pamuklu kumaşını alıp Kumar Toğrıl Beş

balık'taki berim'ine vermiş. Yine on bir täng pamuk buna da berim'e vermek için gönderdik idi. Kumar Togrıl Beş Balık'tan geldiğinde berim artı deyip gelip" (Özyetgin UygSB. XXXIV, 2004: 228-230; (Ot.Ry. 1415a-b); JW-Li 5.11)

... otura tamγalıγ üç miŋ biş yüz quanpuqa käpäzi birlä käžişdimz ... (YamSa04-6/7)

[täŋ] käpäzi ... borluqnıŋ yerniŋ /// qalanı bolsar män tämiçi bilürmän bay tämür bilmäz ... " ... teng pamuğu ... bağın, arazinin .... kalan (vergisi) olsa, ben Temiçi bilirim (öderim), Bay Temür bilmez (ödemez) ..." [TM 73 (U5279) (Yam RH12, Özyetgin UygSB. XXXIX)]

aşulu uluγ birim quanpo-sı künçit käpäz bor çopra başlap irt birt almadın' (U 5317 (Text-Nr. 28) 40-42)

bo tört ilig kişi birär şıγ käpäz ıdıp klürzün yar manistanta iki küri käpäz birzün altı küri käpäz qoço manis[tan]qa klürzün' Maniheist Manastır metni Zong 8782 (Text-Nr. 111) 111-114)

... käpäz alγalı baryuçı yigänçükkä turmışqa ambıqa baryu eki atta baçag(a)tag yosınta bolmış t(ä)rs bir at ulay berip üç baqır kümiş qupçırqa tutzun "pamuk almak için giden Yigençüke, Turmış'a, Ambı'ya gidecek iki attan Baçagatag nizamına aykırı olarak bir ulak atı verip üç bakır gümüş kupçır yerine geçsin" (Özyetgin UygSB. XVI: 3/9; USp 53)

bu murutluk aryadannıŋ borlukıŋa kap bert böz yerläriŋe tintsuyların tsaŋçı agıçılar almazun 'şwlw yulug berim kuanposı künçit käpäz bor çobra başlap ert bert almadın iş küç işlätmäzün "Bu Murutluk Manastırının bağına kap vergisi, pamuk tarlaları için tintsuy (vergilerini) hazinedarlar (vergi tahsildarları) almasınlar! 'şwlw (?) yulug birim (satış vergisi için) kuanposu (kumaş), susam, pamuk, şarap, giysi başta olmak üzere ert bert (vergi almadan iş küç (iş mükellefiyeti) koymasınlar" (Özyetgin UygSB. XXVII: 38/42; U 5317, Zieme 1981: 237/263)

käpäz, vergi olarak diğer vergi terimleri ile de birlikte aşağıdaki metinde geçmektedir (Bkz. Özyetgin 2004):

qpıy qodyu umdu borluy äŋiz trıy ür käpäz qavlalıq äŋiz basıy salıy nägümä qaḍılmazbiz salmazbiz tip bu budaşiri baxşıqa tapşurup birtimiz "kabın, kodgu, umdu, borluk anız (boş bağ), tarıg, ür, käpäz, kavlalık anız (boş tarla), basıg, salık (vergilerinin) hiçbirine karışmayız deyip bu Budaşiri bahşı'ya teslim edip verdik" (Özyetgin 2004: ?) (YamMi20-13/16)

Käpäz "pamuk" kelimesi İslâmî çevre eserlerinde de rastlanılmaktadır: DLT (I. 293)'de geçen *käbäz uruylandı* cümlesi "pamuk tane tuttu, yani uç verdi" ve *ol käbäz uruyladı* cümlesindeki "o pamuğun çekirdeğini çıkardı" şeklindeki anlamla ilginç, güzel bir yapı gösterir. *Uruyla-* fiilinin anlamını da "tane vermek, meyveyi, çekirdeği çıkarmak" şeklinde düşünebiliriz.

käpäz uruylandı "pamuk tane tuttu" (DLT I: 293)

ol käpäz uruyladı "o, pamuğun çekirdeğini çıkardı" (Herhangi bir meyvanın çekirdeğini çıkarmak ta böyledir) (DLT I. 303,-304)

Divanda verilen *beliklik käpäz* tamlaması da, *käpäz*'in sadece pamuk ve bez olarak kullanılmadığını, "fitil yapmak için hazırlanmış olan pamuk" (DLT I: 510) şeklinde de kullanıldığını göstermektedir.

Kelime modern Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesinde *kebez* (KırgSl. 1994: 428); Yeni Uygur Türkçesinde *kèvez* "pamuk, ham pamuk" (YUygTüSl. 1995: 199a) ve ağızlarında *kebɛz/kev'ɛz/kɛvɛz/kɛv'ɛz* "cotton-plant" Jarring 1964: 168) şekillerinde yaşamaktadır.

6.3.2. bamuq / banbuq / pamuk / pamıq / panbıq / pamuq / pamıq / mamuh / mamıq / mamuq "pamuk"

CLAUSON, (ED 345b) kelimenin Grekçe *bombux* "ipek kurdu" sözcüğünden geldiğini iddia eder, fakat muhtemelen Türklerin bu sözcüğü Orta İran dillerinden birisi aracılığı ile öğrendiklerini yazar. Örn. Pehlevice *panba*, fakat sıklıkla bu sözcük anlam kaymalarına maruz kalmış ve "kuş tüyü" "pamuk" anlamları kazanmıştır (Bkz. ED 345b).

Türkiye Türkçesi'nde *pamuk* şeklinde kullanılan (TüSl. 1998: 1757) kelimenin, Farsça *panbuk*'dan alındığı bilinmekle beraber, eski Türklerin pamuk yetiştirdikleri bilinmektedir. Ancak pamuk için Uygur metinlerinde *käpäz* kelimesinin yaygın bir şekilde kullanıldığını biliyoruz. *Käpäz* kelimesi Budist ve Maniheist çevre Uygur metinlerinde yaygın bir şekilde geçerken, İslâmî çevre Türkçe metinlerde sadece MK'de üç yerde geçmektedir. İslamî çevre Türk yazı dilinde, *käpäz*'in yerine artık Farsça'dan ödünçlenen *panbuk* ve onun yan biçimlerinin aldığı görülür. *Panbuk* kelimesinin İslamî çevre Türkçe eserlerde çok değişik yan biçimleri göze çarpmaktadır. Anlaşılacağı üzere kelime Türk ses sistemine uydurulmuş, bu nedenle de varyantlaşmalar olmuştur. Kelimede görülen p, b, m dudak ünsüzlerinin ve n sesinin etkisi ile metatezler olmuştur.

Kelimenin *bamuq ~ bāmuq* şekillerine MK'de de rastlamaktayız. MK'de hem *käpäz*'in hem de *bamuq*'un geçiyor olması, Farsça *panbuk* kelimesinin 11. yüz yılda Türkçe'ye girmeye başladığını göstermektedir. Ancak MK'de dâhil olmak üzere Orta

sözlüklerinde kelimenin Oğuz ve Türkmen boylarına ait olduğu bildirilmektedir: MK *bamuq* "Pamuk" (Oguz) (DankKelly. I. 191)]; BŞSl. *pamuk / pamıq / panbıq "pamuk"* (Oğuzca); KTAM' *banbuq* "pamuk (Türkmen)" (Toparlı 2000: 92)].

Kelime *bamuk ~ bāmuq* şekliyle MK (I. 191; II. 596; DankKelly. III. 64); DM *bamuq* "pamuk" (Toparlı 2003: 74); KK *bamuq* "pamuk" (Toparlı 1999: 102); *mamuh/mamıq/mamuq* olarak CC, TZ, KTAM ve Kİ'de rastlanmaktadır: CC *mamuh (maŋuh?)* (Grønbech 1942: 162); TZ *mamıq ~ mamuq* (Atalay 1945: 216); KTAM *mamıq* (Toparlı 2000: 128); Kİ *mamuq* (Caferoğlu 1931: 57).

Kelimenin Memlûk Kıpçak sözlükleri ile Bahşayiş Lūgatinde *panbuq/panbuk, pamuq, pamıq, panbıq* şekilleri de tanıklanmıştır: KTAM *banbuq* "pamuk (Türkmen)" (Toparlı 2000: 92); BŞSl. *pamuk / pamıq / panbıq* "pamuk" (oğuzca): *pamıq / panbıq* "pamuk" (BŞSl. 13a-6); *pamıq satıcı* (BŞSl. 13a-7); *pamıqdan* (BŞSl. 27a-4); *pamıqı* (BŞSl. 27b-8); *pamıq sebedi* (BŞSl. 24b-9); *panbıq* "pamuk" (BŞSl. 45b-6). Kİ *panpuq* (Türkmen) (Caferoğlu 1931: 57).

6.3.3. käntir / kändir "kendir"

Proto-Tü. **käntir* "hemp" (EDAL I. 806): Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. *kentir* (Ht II 1948-1950); İslâmî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK -, KB - , TİEMKök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; Doğu Tü.: 15.-19. yy. *kendir* "gınnap, keten" (ŞsulSl. 255), NevayiL -; EKıp.: 14. yy. CC *kendir* "Hanf" (Grønbech 1942: 138), MKıp. 13. yy. KTAM. *kendir* "keten (H. kindir)" (Toparlı 2000: 116), 14. yy. Kİ. *kändir* "kınnap, keten" Kİ, 15. yy. KK. -, TZ. kendir "kendir" (Atalay 1945: 194); İM -; Batı Tü. 14-19. yy. BŞSl. *kendir* "2. kenevir" 16b-8 (TS -)

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *kandăr* (EDAL I. 806); MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva kendir "1. konoplya 2. lyon 3. veryovka" (TuvaSl. 1968: 474), Hakas *kindär* (EDAL I. 806), Şor. *kendir* "kendir, kenevir" (ŞorSl. 1995: 46), Altay *kendir* "kendir, kenevir, kendir sarcu "kenevir yağı" (AltaySl. 1999: 105a); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *kendir* "Lâtince adı Vincetoxicum sibiricum olan bir bitkidir" (KırgSl. 1994: 437); Kazak *kendir* "1. kendir, kenevir 2. kendirden yapılmış ip, urgan" (KazakSl. 2003: 228), Tat. kinder "kendir ipi, kumaş" (TatSl. 1997: 150), Sibir Tat. ağ. -, Başk. kindir (BaşkTHl. 1993: 501b); Karay. -, Nog. *kendir* (EDAL I.

806), Kumuk *kendir* "kendır', konoplya" (KumRSl. 1969: 164), Kar-Malk. *kendir* "kendir, kenevir" (KMalkSl. 2000: 254); Güney-Doğu: Uyg. *kendir* "keten, kendir, kenevir" (YUygTüSl. 1995: 195a), ağ. *kendir/kändi* "hemp" (Jarring 1964: 166); Özb. *kendir* (EDAL I. 806), ağ. -; Salar: DTSalar *gemdur*, ÇingSalar *gemdur* (SalarSl. 129); Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *kendir* "1. kenep özümlig süyümi 2. kenep süyüminden işilen yüp, tanap" (TrkmDSl. 1962: 376), Horasan -; Gag. -, AzTü. *kendir* "kenevir vs. bitkilerin liflerinden yapılan ip"; TTü. *kendir* "1. kenevir 2. kenevirden yapılmış" (TüSL. 1998: 1273).

Clauson (ED 729b) *käntir/kändir*'in "hemp, Cannabis" Türklerin yaşam alanında bulunan bir bitkiye benzemediğini ve muhtemelen Toharların yaşama alanlarında da olamayacağını söylemekte ve kelimenin Almanca *hanf* sözcüğü ile uzak bir etimolojik ilişki içinde olabileceğini (ve bu arada İngilizce *hemp* kelimesi ile de) ileri sürmektedir.

Sözcük, aşağıdaki Buddhist çevreye ait Uygur metinlerinde tanıklanmıştır:

> ... *yana qamyaq käntirkä tayaylıyın köntülmiş täg boltum ärdi* "... yine bütün kendire desteğin düzeltmiş gibi oldum idi" (Ht II 1948-1950) Ht II käntir "Hanf" (Gabain 1938):
>
> ... *tutturkan kendir berk kamış* ... "... pirinç, kendir sağlam kamış" (Suv 370-1)

İslâmî çevre Türkçe sözlüklerden BŞSl., Kİ, CC, TZ ve KTAM'da kändir tanıklanmaktadır: BŞSl. *kendir* "2. kenevir" 16b-8; Kİ *kändir* "kınnap, keten" Kİ; CC kendir "Hanf" (Grønbech 1942: 138); TZ *kendir* "kendir" (Atalay 1945: 194); KTAM *kendir* "keten (H. *kindir*)" (Toparlı 2000: 116).

6.3.4. kätän "keten"

Clauson (ED 704a) *kätän*'in bir Hap.Leg. (tek örnek) olduğunu söylemekte ve kelimenin *kät-* "kenarını bir yerini kırmak, kenarından bir yerinden parça koparmak, yarmak, kırmak" fiilinden türediğini söylemek mümkündür, fakat aslında bu fiilden türetilen ad normalde *kätin* şeklinde olmalıydı, demektedir. Ancak, Türkiye Türkçesinde *keten* şeklinde yaşayan kelimenin Arapça'dan ödünçlenmiş olduğu ve kelimenin Arapçadaki asıl şeklinin (Ar. كتّان *kettān*) olduğu görüşü TüSl. 1998'de yer almaktadır (s. 1284).

Kelime eğer Arapça kökenli ise, Türkçeye Orta Türkçe döneminde girmiş olmalıdır. *Kätän* kelimesi Harezm, Kıpçak ve Oğuz sahası eserlerinde tanıklanmaktadır. Kelime Çağatay Türkçesi'nde de *ketun* "keten, kendir" (ŞsulSl. 252) şeklinde tanıklanmaktadır. Kuman Kıpçak sözlüğü Codex Cumanicus'ta *kätän* kelimesi yer almakta ve o dönemde ünlü olan keten çeşitleri hakkında da bilgi verilmektedir:

> *ğonban ketan; rusi ketan; alamani ketanı; orlens ketan; lonbardi ketanı; astexan ketanı; ostume ketanı; bergonia katanı; bergamaske ketanı; ketan (i) qan* CC (Grønbech 1942: 141), CC *ketan / katan* "Leinwand" (Grønbech 1942: 141).

Kelime Batı Türkçesi'nde de BŞSl'de *kätän* şeklinde tanıklanmaktadır: BŞSl. *kätän* "tohumu yağ yapımında, gövdesi dokumacılıkta kullanılan mavi çiçekli otsu bir bitki" (BŞSl. 27a-7); *kätän toḫmı* "keten tohumu, bezir" (BŞSl. 45a-11).

Harezm Türkçesi eserlerinden NF'de de iki yerde geçen *kätän*, pazarlarda satılan değerli bir ürün olarak anlatılmaktadır:

> *Mışır kettänıdın birinıŋ içiŋe ḫurma lïfi toldurmış erdiler* "Mısır keteninin birinin içine hurma lifi doldurmuş idiler" (NF 159-8)
>
> *ėwdin bir pära kettän çıqardı taqı aydı barγıl bäzärγa bu kettänı satγıl taqı munuŋ bahäsınγa bir ḫäm köŋlek taqı bir ton alıp kelgil* "Evden bir parça keten çıkardı ve dedi ki, pazara git, bu keteni sat ve bunun parası değerince bir ham gömlek ve bir elbise alıp gel" (NF 223-2/3)

Kelime modern Türk lehçelerinde de yaşamaktadır. Altay Türkçesinde *keden* "keten" (AltaySl. 1999: 103b), Karayim Türkçesi ağızlarında KarL *keten* "1. polotno, xolst 2. parus" (KarayRPSl. 1974: 309), KarT *k'etan* "1. polotno, xolst 2. parus" (KarayRPSl. 1974: 309) KarK *keten* "1. polotno, xolst 2. parus" (KarayRPSl. 1974: 394), Kumuk Türkçesinde *keten* "xolst, xolstina, polotno" (KumRSl. 1969: 165) ve Türkiye Türkçesinde *keten* "Ar. kettan. 1. ketengillerden, çiçekleri mavi renkte ve beş taç yapraklı, lifleri dokumacılıkta kullanılan bir bitki 2. bu bitkinin liflerinden yapılmış (dokuma vb)" (TüSl. 1998: 1284) şekillerinde tanıklanmaktadır.

6.3.5. bistäk "atılmış pamuk"

DLT'de tanıklanan kelime tek veri olarak karşımıza çıkmaktadır (ED 372a). Kâşgarlı, kelimenin Çiğillerin dilinde *pistik* "eğirmek için atılan pamuk miktarı", Argularda da "fitil" anlamında kullanıldığını söyler. ATALAY yayımında *pistik*

şeklinde maddelenmiş kelimeye, "eğrilmek üzere hazırlanmış, atılmış pamuk sümegi. Çiğilce." (DLT I. 476) anlamı verilmiştir. İkinci *pistik* kelimesi için de "fitil. Arguca" (DLT I. 476) anlamı verilmiştir. Kelime, "atılmış (temiz) pamuk" anlamında sadece DLT'de tanıklanmaktadır. Kelimeye, Türkiye Türkçesinde ve Anadolu ağızlarında rastlanmamaktadır.

Kelime, Dankoff-Kelly yayımında *bistäk* şeklinde okunmuştur:

bistäk "carded cotton (çiğil)" (DankKelly. III. 74)
bistäk "Cotton that is carded and ready to be spun" (DankKelly. I. 239)

6.3.6. çigit "pamuk çekirdeği"

Proto-Tü. **çigit /çıyıt* (~-k-) "cotton seed(s)" (EDAL I. 428): Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. -; İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *çigit* (DLT I. 356), KB - , TİEMKök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; Doğu Tü.: 15.-19. yy. NevayiL -; EKıp.: 14. yy. CC - , MKıp. 13. yy. KTAM. -, 14. yy. Kİ. *çikit* "pamuğun tohumu" (Caferoğlu 1931: 29), 15. yy. KK. -, TZ. -; İM -; Batı Tü. 14-19. yy. - (TS -)

Modern Tü.: MOγur: Çuv. -; MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva -, Şor. -, Altay -; Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *çigit* (EDAL I. 428); Kazak şiyit (EDAL I. 428), Tat. - Sibir Tat. ağ. -, Başk. -; Karay. -, Kumuk -, Kar-Malk. -; Güney-Doğu: Uyg. *çigit* "pamuk çekirdeği (pamuk tohumu" (YUygTüSl. 1995: 78), ağ. -; Özb. çigit "pamuk tohumu" (Yusuf 1995: 173), ağ. -; Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *çigit* "käbir ösümliγiŋ mivesiniŋ dänesi" (TrkmDSl. 1962: 747), Horasan -; Gag. -, AzTü. *çiyid* "pamuk tohumu" (ATSl. 1994: 208); TTü. çigit "çekirdek özellikle pamuk çekirdeği" (TüSl. 1998: 485).

CLAUSON sözlüğünde "cotton-seed" (pamuk tohumu) anlamını vermiştir (ED 414a). EREN, (1999: 92a) "1. çekirdek 2. pamuk çekirdeği" olarak anlamlandırmış ve çeşitli Türk lehçelerindeki biçimlerini de vermiştir. DOERFER'e göre tipik bir kültür sözü olan *çigit* Türkçeden çok İran kökenli bir kelimedir (TMEN 1108). KAŞGARLI MAHMUD'a göre ise *çigit* Arguca bir kelimedir: (DLT I. 356).

Kelime DLT ve Kıpçak Türkçesi sözlüğü Kİ'de çigit olarak "pamuğun tohumu" (Caferoğlu 1931: 29) anlamıyla tanıklanmaktadır.

7. TARIMSAL ÜRÜNLER

7.1. HUBUBATLARDAN YAPILAN ÜRÜNLER

7.1.1. bägni "buğday, darı, arpa gibi şeylerden yapılan bir içki"

CLAUSON, kelimeye "beer" anlamını verir, ama bu anlamda geniş olarak yayılmamış olduğu için, muhtemelen bir ödünçleme olduğunu düşünmektedir (ED328a). RÄSÄNEN, sözlüğünde *bägni* için "*Bier aus Weizen, Korn und Gerste*" anlamını vermektedir ve kelimenin Orta Farsça *bag(a)nī* kelimesinden geliştiğini ileri sürmektedir (VEWT 68b *bäkni*). *Bägni* sözcüğü en erken Dunhuang'da bulunan kâğıda yazılı Türk Runik Harfli Metinlerden 8212/77 numaralı belgede tanıklanmıştır:

> *iki küp b(ä)gni...* "Bir gün bir koyun, iki küp şarap ...(8212/77, 9-10)

Kelime, Buddhist ve Maniheist çevre Türkçe eserlerinde de *bägni* şekillerinde tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevre eserlerinde *suv* "su" ve *bor* "şarap" ile birlikte geçmiş olmasından bir içecek olduğu anlaşılmaktadır.

> *... baliqa i'ç tapıγ birlä suv bä'gni qodup ...* "... şehre iç hizmet ile su, arpa birası koyup ..." (BT VII 293/294)
>
> *... suvtın bä'gnitin qodup oza iç tapıγnı qutadturmış täg ök qutadturup* "... sudan, arpa şarabından koyup, iç hizmeti hürmet göstertip (kutlatıp) gibi kutlatıp ..." (BT VII: I- 3/5)
>
> *yana käkäliknıŋ ötin alıp qurıtıp borqa bägnikä qatıp içsär näçämä bor bägni içsär äsürmäz bolur...*" ... yine kekliğin ödünü alıp kurutup şaraba, arpa birasına katıp içse, ne kadar şarap, arpa birası içse ayık olur" (Heil. I. 52/53)
>
> *... yimiş, süt, bor, bägni birlä taş qapıγ işikiŋä tägürüp ...* "... meyve, süt, şarap, arpa birası ile taş kapının eşiğine ulaşıp" (TT VII 25: 14/15)
>
> *... bhorqā bhäknikä toqıtmış kişi ...* "Şaraba ve arpa birasına doymuş kişi..." [(T II S 49: I. 11) TT VIII s. 58]

İslâmî çevre eserlerinden DLT ve İM'de de *bägni* kelimesine rastlanmaktadır. DLT'de *bägni*'nin nelerden imal edildiği anlatılmaktadır. DLT'de *bägni* için

"Buğday, darı, arpa gibi tahıllardan yapılan bir içkidir" denilmektedir. Ayrıca DLT'de verilen bir bilgiden de, *bägni*'nin içki olduğu anlaşılabilir. *bägni yewildi* "bira olgunlaştı" cümlesinden, *bägni*'nin hazırlandıktan sonra belli bir süre olgunlaşmaya, eski deyimle esrimeye bırakıldığı anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere kısrak sütünden yapılan kımız da, hazırlandıktan sonra bekletilir. Bekletilen kımız sarhoş edici özelliğini kazanır. Bägni'nin tanıklandığı metinler şunlardır:

> *bägni* "'Beer' of wheat, millet or barley" MK (DankKelly. I. 218) [(*bägni* "Buğday, darı, arpa gibi şeylerden yapılan içki" (DLT I. 434)]
>
> *ol bägni yuşdı/yüşdi* "He povred out the beer (from a tap in the vat) This is a beverage made from wheat, barley and millet" MK (DankKelly. II. 470) [*ol bägni yüşdi* "o, bozayı akıttı"...Boza, buğday, arpa, darı gibi şeylerden yapılan içkidir (DLT III. 60)]
>
> *bägni yewildi* (?) "The beer matured" This is a drink made from wheat and millet" MK (DankKelly. II. 478) [bägni yewüldi "boza olgunlaştı" (bu, buğday ve darıdan yapılan içkidir (DLT III. 81)]

İM'de ise *bägni* için "darı şırası" anlamı verilmektedir (Battal 1934: 18).

7.1.2. boza "buğdaydan yapılan bir içecek"

Buğday, arpa, darı, mısır gibi tahıllardan yapılan bir içeceğin adı olan *boza*'ya, tarihî Türk dili alanında, İslâmî çevreye ait Kıpçak Türkçesi eserlerinde görülmektedir. Kıpçak sözlüklerinde *boza* "buğdaydan yapılan şarap" KK (Toparlı 1999: 105); *boza* "hurmadan yapılan şarap" (Houtsma buza, K. *buza* okumuş) KTAM (Toparlı 2000: 96) anlamları ile geçmektedir. DM'de *boza* "boza" (Toparlı 2003: 78) ve Kİ'de ise boza "bugünkü manasında (içki)" (Caferoğlu 1931: 21) açıklama yapılmadan, sadece anlam verilmiştir. Kıpçak sözlüklerinden anlaşıldığına göre boza, buğdaydan veya hurmadan yapılan bir içecek olarak karşımıza çıkmaktadır. Kelime Türkiye Türkçesinde de yaşamaktadır, ancak boza'nın, buğday, arpa, darı, mısır gibi tahıllardan yapıldığı görülmektedir: *boza* "arpa, darı, mısır, buğday gibi tahılların hamurunun ekşitilmesiyle yapılan koyuca, tatlı veya mayhoş içecek" (TüSl. 1998: 340). Anadolu ağızlarında *bozaş* (*boz* +*aş*) "bulgur, yarma vb. ile yapılan çorba (İrişli, Bayburt, Sarıkamış)" (DS II. 750) anlamıyla yaşayan kelimeden yola çıkarak, buğday, darı, bulgur, yarma gibi tahıllardan yapılan sıvı şeylere *boz* adı verildiğini söyleyebiliriz. Bu hububatlardan yapılan çorba ve içecekler'in renginin benzerliğinden de *boz* adı kullanılmış olabilir.

Räsänen kelimenin Osmanlı Türkçesi, Karaçay-Balkar Türkçesinde *boza* şeklinde yaşadığını belirtir ve anlamını "Getränk aus Kamelmilch" (deve sütünden bir içecek) şeklinde verir (VEWT 82a). Kelimenin Osmanlı Türkçesinde *posa* şeklinde geçtiğini ileri süren RÄSÄNEN, bu kelime için de "ein Getränk aus gegorener Hirse" anlamını vermiştir. Çuvaşça **pĕŕa* şeklinden (> Çer. *pujĕr*, *pujro*, *pürö* "Met, Bier") gelen *pĕra-Ga*'nın Rusça ve Macarca'ya da geçtiğini söyler (VEWT 82a).

Kelime modern Türk lehçelerinde de yaşamaktadır. Tespit edebildiğimiz bu lehçeler şunlardır. Doğu Türkistan ağızlarında *bozä* "a beverage made from rice, millet or barley, beer, an intoxicating drink" (Jarring 1964: 59), Karaçay-Malkar Türkçesinde *boza* (KMalkS. 2000: 127), Altay Türkçesinde *bozo* "bir tür ev birası" (AltaySl. 1999: 43) ve *boco* "bir tür ev birası" (AltaySl. 1999: 41b), Gagauz Türkçesinde. boza "1. boza 2. bira, kvas (bir Rus şurubu)" (GagTüSl. 1991: 40) ve bozacı "bozacı" (GagTüSl. 1991: 40), Kumuk Türkçesinde de boza "buza" (KumRSl. 1969: 79) şekil ve anlamlarıyla yaşamaktadır.

7.1.3. buḫsum "darıdan yapılan bir içecek"

Erken İslâmî çevre Türkçe eserlerinden DLT'de iki yerde tanıklanan *buḫsum*, "darıdan yapılan bir içecek"tir. Darı'dan yapıldığı için, Clauson *buḫsum*'a "beer" anlamını vermiştir (ED 320b). DLT'de *buḫsum*'un nasıl yapıldığı konusunda bilgi verilmemektedir, ancak *buhsum*'un küpte tutulduğu, büyük ihtimalle *bägni* gibi de olgunlaşmaya bırakıldığı anlaşılmaktadır. *Buḫsum* ile ilgili Divan'da iki kayıt vardır:

> *buḫsum* "darıdan yapılan bir içki" (DankKelly. I. 243; Atalay I 485]
>
> *toma buḫsum*" "küpte bulunan darı şarabının köpüren, fışkıran kısmı" (DankKelly. II. 548; Atalay III 234)

Buḫsum ile yine Divan'da geçen *buḫsı* arasında bir bağlantı olmalıdır. *Buḫsı*, buğdaydan yapılan bir yemektir. Divan'da verilen bilgiye göre bu yemeğin suyu da ayrıca içecek olarak kullanılmaktadır. Divan'da *buḫsı* "bir yemek adıdır. Bu yemek şöyle yapılır: Buğday pişirilerek içerisine badem taneleri atılır, üzerine bal ve süt ile pişmiş bulamaç dökülür; ekşitildikten sonra buğdayları yenir, suyu içilir" (Atalay DLT I 423) şeklinde açıklanmıştır. Clauson, kelimenin kökeni hakkında herhangi bir bilgi vermemekle birlikte, *buḫsum* ile alâkalı görmüştür (ED 320a).

7.1.4. suwsuş "buğday'dan, pirinç'den yapılan bir içecek"

(< *suv+sa-ş*)

CLAUSON, bu kelimeyi *suvsı-* fiilinin ismi olarak tahlil etmektedir (ED 792b). Ancak bu kelimenin fiili olan *suvsı-* kelimesini madde başı olarak almasına karşın morfolojisi hakkında bir bilgi vermemiştir (ED 793a). ERDAL ise *suvsuş* ismi için "*suvsuş* < *suv+sı-* and once perhaps < *suv+sa-*" açıklamasını yapmaktadır (Erdal 1991: 262). Erdal'ın açıklaması doğru olmalıdır, çünkü *–ş* önündeki geniş ünlüyü genişletebilir (*suv+sa-ş-* > *suvsuş*).

Suwsuş, kelimesinin ilk olarak Hüen Tsang'da geçtiğini söyleyebiliriz. Ht'de *tuturqan suvsuş* olarak geçen kelimenin anlamını GABAİN, "Reiswein" (pirinç şarabı) (Gabain 1938) şeklinde vermiştir. Ancak bu pirinç şarabı'nın nasıl bir içecek olduğunu bilemiyoruz:

> ... *üküş tuturqan suwsuşuy sayqadılar ärkii alqınçsız* ... "... çok pirinç içeceğini doldurdular gücü, kuvveti tükenmeden ..." (Ht II: 1940-1943)

Yukarıdaki Uygur metninde *tuturqan suwsuş* şeklinde geçtiği için, *suwsuş*'un pirinç'ten yapılan bir içecek olduğu bellidir. Erken İslâmî çevre metinlerinden DLT'de tanıklanan *suwsuş* ise buğday'dan yapılmaktadır. DLT'de bir yerde geçen *suwsuş* için "buğdayın kuvveti gittikten sonra alınan son suyu. Üzerine su katılan ayrana da böyle denir" (DLT I. 460) açıklaması yapılmaktadır.

7.1.5. qavıq "kepek"

Clauson, *qavıq* kelimesinin anlamını "bran" olarak vermiştir (ED 583a). Kelime Buddhist ve Maniheist çevre metinlerinden TT VII 23: 4/5'de *qavıq qılıp ala kişikä sürtsär alası ketär* "kepek alıp alaca (renkli) kişiye sürse, alacası gider" cümlesinde geçmektedir. Kelime DLT ve KB'de tanıklanmıştır. DLT'de *qavıq* "kepek, darı kepeği" (DLT III. 165) ve *qawık* "darı ve darıya benzer şeylerin kepeği, kavuz" (DLT I. 383) şeklinde tanıklanan *qavık*'la ilgili, *ol qawık estürdi* "o, kepek eletti, o, unu kepeğinden ayırmak için emretti". Her savrulan ve elenen nesne için de böyle denir" (DLT I 221) cümlesinden elendiği anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere kepek, elekde elenen unun; elekte kalan, elenemeyen kısmına verilen addır. Kanımızca *qavuq* adı, *qabuq* kelimesinin erken islami çevrede görülen b > v

değişiminden dolayı oluşmuş şeklidir. Buğday ve darının değirmende öğütülmesinden sonra elde edilen un, yine elekte elenerek istenilen kalınlık veya incelikte hazırlanır. Bu hazırlanan un'un, elekten geçmeyen kısımlarının toplanmasıyla da kepek elde edilmiş olur. Bizce elekte kalan bu unun, elenemeyen kısımları buğday veya darının kabuklarıdır. Kelime Kıpçak sözlüklerinden Kİ'de de geçmektedir. Kelimenin Kıpçak Türkçesinde iki anlamı vardır: *qavuq* "1. sidik kabı 2. kavut, öğütülüp kavrulmuş buğday veya arpa" Kİ (Caferoğlu 1931: 73). Görüldüğü üzere *qavuq*'un kap anlamı da vardır. *Qabuq* kelimesinin de *kap*'la olan ilişkisi açıktır. Bu nedenle de *qavuq* kelimesinin *qabuq*'dan geliştiğini söyleyebiliriz. Ancak şunu da belirtmek gerekir: *Qavuq* adının yanısıra DLT'de, Kıpçak sözlüklerinde ve Batı Türkçesinde *käpäk* adı da görülmektedir.

qawuq, Kutadgu Bilig'de yenilen, yemeği yapılan bir tahıl ürünü olarak göze çarpmaktadır. Bugün ise *käpäk* sadece ekmeklerde kullanılmaktadır.

> *ajunda alındım özümke öŋi / qawuq sökti yim tap tonum qoy yüŋi* "Dünyadan kendi hissemi aldım; kepekten yiyecek ile koyun yününden elbise bana yeter" KB 4767 (Arat 1994: 344).
>
> *şekerde tatıylıy qawuq yür maŋa / çuz ol bu örüm ton ayılar teŋi* "Kepek yemeği, benim için, şakerden daha tatlıdır; bu beyaz elbise, sırmalı ipeklilere bedeldir" KB 4768 (Arat 1994: 344).
>
> *şekerlig yidiŋ sen ajun ni'meti / qawuq yür yidim men özüm ṭaqatı* "Sen tatlı dünya nimetlerini yedin; ben ise, ancak kudretimin yettiği kepek ve darı yedim" KB 3614 (Arat 1994: 263)

7.1.6. käbäk "kepek"

Proto-Tü. **kebek* "bran" (EDAL 678): Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. -; İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *käpäk* "kepek" (DLT II 310), KB - , TİEM 73 - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; Doğu Tü.: 15.-19. yy. NevayiL -; EKıp.: 14. yy. CC *käbäk* "Kleie" (Grønbech 1942: 135), MKıp. 13. yy. KTAM. -, 14. yy. Kİ. *käpäk* "kepek" (Caferoğlu 1931: 43), 15. yy. KK. *käpäk* "kepek": (Toparlı 1999: 113), TZ. *käpäk* "kepek" TZ (Atalay 1945: 195); DM *käpäk* "kepek" (Toparlı 2003: 90), BM *käpäk* "kepek" (BM 8.8), İM *käpäk* "kepek" (Battal 1934: 39); Batı Tü. 14-19. yy. *käpäk* "kepek" (BŞSl. 22b-1); *käpäk aşı* "tahıl kepeği, yağ ve sütten yapılan bir tür lapa veya çorba" (BŞSl. 22b-1).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *kipek* "şeluxa, melkaya myakina" (Yegorov 1964: 113); MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva *xevek* "prosyanoya muka" (TuvaSl. 1968: 472), Şor. -, Altay -; Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *kebek* "kepek" (KırgSl. 1988: 427); Kazak *kepek* "kepek, un kepeği" (KazakSl. 2003: 221), Tat. *kibek* "kepek, başak kalıntısı" (TatSl. 1997146), Sibir Tat. ağ. -, Başk. *kebek* (BaşkTHl. 1993: 588); Karay. -, Kumuk *gebek* "1. otrubi 2. gebek" (KumRSl. 1969: 94),, Kar-Malk. -; Güney-Doğu: Uyg. *kepek* "kepek" (YUygTüSl. 1995: 198); Özb. -, ağ. -; Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *kepek* "üvilin denenin yelininḍin soṇkı qalyan bölecikleri" (TrkmDSl. 1962: 377), Horasan -; Gag. *kepek* "kepek" (GagTüSl. 1991: 144), AzTü. *kepek* "öğütülmüş hububatın elenmesiyle elek üstünde kalan kabuk kırıntıları" (ATSl. 1994: 760); TTü. *kepek* "1. un elendikten sonra elek üstünde kalan kabuk kırıntıları 2. saçlı deride oluşan pulcuklar" (TüSl. 1998: 1274).

Clauson, *kepek* için "bran; metaph. Scurf, dandruff" anlamlarını vermiştir (ED 688b). Kelime erken islami çevre Türkçe metinlerinde görülmektedir. Kelime bugün Türkiye Türkçesi'nde de olduğu gibi iki anlamla da tanıklanır. DLT'de "saç kepeği" için "Başta bulunan kepek" (DLT I. 390) açıklaması yapılırken, asıl tahıl ürünü olarak incelediğimiz *käpäk*'le ilgili olarak üç yerde örnek verilmektedir. *çılat-* "ıslatmak" ve *yälpi-* "nemlemek" fiilleri ile kullanıldığını gördüğümüz *käpäk*, insan ve hayvan yiyeceği olarak kullanılan kepek'tir.

ol kepek çılattı "o, kepeği ıslattırdı" (Atalay DLT II 310)
kepek yelpirdi "kepek nemlendi" (Atalay DLT III 93)
kepek yelpişdi "kepek nem çekti, nem aldı" (Atalay DLT III. 101)

Divan'dan anladığımız kadarıyla *käpäk* kelimesi, çok küçük olan nesnelerin sıfatı olarak da kullanılmıştır. Divan'da geçen *käpäk yinçü* "küçük inci" tamlamasında, *käpäk*'in inci'nin sıfatı olarak kullanıldığını görüyoruz:

kepek "kepek. Küçük inciye 'kepek yinçü' denir" (DLT I. 390)

Käpäk Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde de rastlamaktayız. Ancak bu sözlüklerden açıklayıcı bilgi alamıyoruz. Batı Türkçesi eserlerinden BŞSl'de (22b-1) ise *käpäk*'le yemek yapıldığı ve bu yemeğin *käpäk aşı* şeklinde adlandırıldığını görüyoruz.

7.1.7. käwük "saman"

CLAUSON *küwük* olarak sözlüğüne aldığı *käwük* "saman" kelimesini "ttraw" olarak anlamlandırır (ED 689a 2 küvük). Kelime ile ilgili olarak "... except in Kaş. The firts vowel is –e-; as in Kaş. This word follows 1 küvük the –ü- can hardly be an error for –e- but might be an error for –é-" (ED 689a) açıklamasını yapmaktadır. *Käwük* ilk DLT'de geçer. DLT'de Oğuz lehçesine ait bir kelime olarak gösterilen kelimenin anlamı da "saman" (DLT III. 165) olarak verilmiştir.

Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde ise kelimenin çeşitli biçimleri karşımıza çıkmaktadır. KTAM'da *küvük* "saman" (Toparlı 2000: 127) şeklinde rastladığımız kelime, İM'de *käväk* "saman" (Battal 1934: 41); TZ'de *kävük* "saman" (Atalay 1945: 197), BM'de *käwük* (BM. 7.2.) ve Kİ'de *kävük* "saman" (Caferoğlu 1931: 47) şeklinde tanıklanmaktadır. Kelime Batı Türkçesi'nde de *kävik* "saman" şeklinde tanıklanmış olup (TS 136), Anadolu ağızlarında da *gevik~kevik* şeklinde yaşamaktadır (Bkz. DS VI: 2011, VIII2776; Eren 1979: 5). EREN bu konuda şunları söylemektedir: "Bundan başka, yurdumuzun birçok yerlerinde *gevik* sözü geçer. Bu söz, Afyon, Isparta, Bolu, Denizli, Konya illerinde "ekinin sap ve kabuğu, boş başak" anlamına gelir. Denizli ve Muğla illerinde ise "savrulan harmandan arta kalan ezilmemiş, iyi dövülmemiş başak, olarak kullanılır. Anadolu'nun birçok yerlerinde *gevik* yerine *kevik* biçimi de geçer" (Eren 1979: 5). EREN ayrıca kelimenin DLT'de harekesiz yazılmasından dolayı şu görüşü ileri sürer: "Divanü lugati't-Türk'te bu veri harekesiz yazılmıştır. Kıpçakça sözlüklerde de hareke kullanılmamıştır. Ancak, Anadolu ağızlarında kullanılan biçimleri göz önünde tutarak Brockelmann'ın *küwük* diye okuduğu veriyi *kevük* olarak düzeltebiliriz" (Eren 1979: 5).

7.1.8. min ~ mén "un"

Clauson, kelimeyi sözlüğünde *mén* (*min*) şeklinde maddebaşı yapmış ve kelimenin anlamını "flour" şeklinde vermiştir. Ayrıca, Giles'den alıntılayarak kelimenin Çincede *mien* olduğunu belirtir (ED 766b). Kelime Buddhist ve Maniheist çevre Türkçe eserlerde geçmektedir. Kelime tıp metni Heilkunde'de *qonaq mini*, *yasımuq mini*, *qara min* ve *yürüŋ min* içinde geçmektedir. Metinde *min* kelimesinin

anlamı "un" olarak verilmiştir. Aşağıdaki tıp metni Heilkunde'de verilen parçalarda *min*'in ilaç yapımında kullanıldığı görülmektedir:

> ... *qonaq mini sıpar birlä borqa qatıp içürsär ädgü bolur* "... konak darısının ununu misk ile şaraba katıp içirince iyi olur" (Heil I. 67)
>
> *ämig şişip ayrısar sarıγ munga yasımuq mini qulum qua yürüŋ min kişi süti birlä yoyurup yaqsar şişi ayrıγı kitär* "göğsü şişip ağrısa; sarı Mungo, mercümek unu/tozu, qulum çiçekleri, beyaz un ve anne sütü ile karıştırıp sürerse, şişi ve ağrısı gider" (Heil I. 119/121)
>
> ...*kögürçkän mayaqın qara min birle çoquradıp üç kiçä yaqzun* "...güvercin dışkısını siyah un ile birlikte kaynatıp, üç gece sürsün" (Heil I. 40)

Min "un" kelimesi, sivil Uygur belgelerinde de tanıklanmaktadır. *Batman* ve *küri* ölçü adları ile geçen *min*'in bu devrede kullanılmakta olduğunu, ancak *un* "un" kelimesinin de bu belgelerde (YamMi14-2/7) yaşamakta olduğunu belirtelim.

> *on beş batman mén* "on beş batman un" (USp 76) (ED 766b)
>
> ...*käpäzlig ton bir yoγluq [böz al]ıp iki y(a)rım qalın böz iki [kür]i min birlä bütürüp birzün* "pamuklu elbise bir kalın pamuklu kumaş alıp iki yarım kalın böz iki küri un ile yetiştirip versin." [U 5287 – T M 80 (Raschmann 1995: 120)]

7.1.9. saman "saman"

[(*sap+an* > *saban* > *saman*" (Eren 1979: 10)].

Proto-Tü. **siāpan* "1. straw 2. thorn" (EDAL 1282): Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. -; İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *saman* "saman (çiğilce)" (DLT I. 415; II. 316), KB - , TİEM 73 - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; Doğu Tü.: 15.-19. yy. NevayiL -; EKıp.: 14. yy. CC - , MKıp. 13. yy. KTAM. *şalam* "saman" (Toparlı 2000: 134) ~ *saman* "(Tkm.) saman" (Toparlı 2000: 135), 14. yy. Kİ. -, 15. yy. KK. -, TZ. *saman* "saman" (Atalay 1945: 232); İM -; Batı Tü. 14-19. yy. *saman* "saman" (BŞSl. 45a-1), *samana saymamak* "çöp kadar değer vermemek", *samanevi* "samanlık" (TS 179).

Modern Tü.: MOγur: Çuv.-; MOγuz: Hal. *subana* "kleines Sommerzelt" (Hal 1980: 183); Kuzey-doğu (Sibirya): *Saha* -; Tuva *savaŋ* "soloma" (TuvaSl. 1968: 360), Şor. *taban* (Eren 1979: 5), Altay *salam* "saman" (AltaySl. 1999: 149a); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *saman* "saman" (KırgSl. 1988: 634); Kazak *saban* I "başağın taneleri alındıktan sonra geriye kalan kısmı, saman" (KazakSl. 2003: 457), Karakalpak *saban*

"straw" (EDAL 1282), Tat. *saban* "saman" (Eren 1979: 5) Sibir Tat. ağ. -, Başk. *halam* (Eren 1979: 5); Karay. KarayK *saman*, KarayT *saman* (KarayRPSl. 1974: 463), Kumuk *salam* "soloma, solomennıy" (KumRSl. 1969: 275), Kar-Malk. *salam/saman* "soloma" (KBRSl. 1989: 535, 538); Güney-Doğu: Uyg. *saman* "saman" (YUygTüSl. 1995: 340), ağ. -; Özb. *såmån* "saman" (Yusuf 1994: 359), ağ. -; Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *sāman* "dövlen buğdayıŋ, arpanıŋ ovranan gabuk baldak bölücikleri" (TrkmDSl. 1962: 579), Horasan -; Gag. *saman* "saman" (GagTüSl. 1991: 205), AzTü. *saman* "çeşitli hububatların harmanda tanelerden ayrılan sapları ve bu saşların doğranmışı" (Atalay 1994: 1014); TTü. *saman* "türlü ekinlerin taneleri ayrıldıktan sonra, harmanda kalan parçalanmış sapları" (TüSl. 1998: 1900).

Modern Türk lehçelerine bakıldığında kelimenin *saman* ve *saban* şekillerinde yer aldığı görülür. Çalışmasında bu durum üzerinde duran H. EREN, "Türkçe *saman* biçimiyle Tatarca, Kazakça gibi diyalektlerde kullanılan *saban* biçimi arasındaki ilişki fonetik bakımdan açıktır. Türk diyalektlerinde –m- ~ -b- değişmelerine sık sık tanık oluyoruz" demektedir (Eren 1979: 6). Makalesinde *–m- ~ -b-* değişmeleri ile ilgili örnekleri verdikten sonra, *saban* ve *saman* adları üzerinde duran EREN'in görüşü şu şekildedir: "Bu örneklere göre, *saman* biçiminin *saban* sözünden çıktığı açık olarak anlaşılıyor. Türk diyalektlerinde *saban* sözünün *saman* biçimini almasında *–n-* sesinin rolü açıktır" (Eren 1979: 8). EREN son olarak kelimenin gelişimini şu şekilde göstermiştir: "Bizim inancımıza göre, *saban* (> *saman*) biçimi Türkçe *sap* "tarladan harman yerine getirilen ve henüz dövülmeyen hububat" kökünün – *n* ekiyle yapılmış bir türevidir: *sap+an* > *saban* > *saman*" (Eren 1979: 10).

CLAUSON ise sözlüğünde *saman* için "straw" anlamını vermiştir, ancak kelimenin kökeni konusunda herhangi bir açıklama yapmamıştır (ED 829b).

Kelimeye ilk olarak Buddhist ve Maniheist çevre Türkçe metinlerinde tanık olmaktayız. CLAUSON'dan alınan bilgiye göre, USp 92.6'da geçen *yeti kaŋlı saman* "yedi araba saman" şeklinde geçen *saman*'ın araba ile taşınıyor olması, Uygurlar döneminde *saman*'ın ve doğal olarak diğer hububatların da araba ile taşındığını ve araba ile taşınacak kadar çok ekin işi yapıldığını göstermektedir. Aşağıdaki sivil

belgede de, ödenecek *böz* "pamuklu kumaş", *yoγrut* "yoğurt", *ot* ve *otuŋ* "odun", *bir lakşı* "bir *buğday unu* "*Weizenmehl*" adları ile birlikte *saman* "saman" da geçmektedir:

> *todarqa bir böz b (Z. 7) qıdunıŋ kisiŋigkä bir böz b (Z. 13) ... y(a)rım böz <on> biş bay ot biş bay otuŋ bir layşı saman ... (Z. 3) ...nıŋ bir y(a)rım böz b (Z.4) ... y(a)rım bö[z] b (Z. 5) ...gnıŋ taqı bir bö[z] yoγrut oduŋ y(a)rım bö[z] (Z.8) kaşmir qaya iki böz iki batman yoγrut birlä y(a)rım böz* ... "Todar'a bir pamuklu kumaş, Kıdu'nun eşine bir pamuklu kumaş ... yarım pamuklu kumaş on beş bağ ot, beş bağ odun, bir *buğday unu*, saman ... bir pamuklu kumaş ... yarım pamuklu kumaş ... ...nın ve bir pamuklu kumaş, yoğurt, odun, yarım pamuklu kumaş, Kaşmir Kaya iki pamuklu kumaş, iki batman yoğurt ile yarım pamuklu kumaş" [Ch/U 6851 – T II 1231 (Raschmann 1995: 139)]

Saman adının Uygurlar arasında kişi adı olarak kullanılması, kelimenin yaygın bir şekilde kullanıldığını da gösterir. Aşağıdaki belgede *arbuz saman oγlıtın töläp on böz, ıntu on toquz böz aldı* "Arbuz, Saman Oğlu'ndan ödeyerek on pamuklu kumaş, Intu on dokuz pamuklu kumaş aldı" cümlesinde *Saman Oğlu* adlı bir kişiden bahsedilmektedir.

> *... oγlıtın on böz çaγan aldı... yana arbuz saman oγlıtın töläp on böz ıntu on toquz böz aldı* "...oğlundan on pamuklu kumaşı Çaγan aldı ... yine Arbuz, Saman Oğlu'ndan ödeyerek on pamuklu kumaş, Intu on dokuz pamuklu kumaş aldı" [Ch/U 6512 – T III 66 (Raschmann 1995: 138)]

Saman erken İslâmî çevre eserlerinden DLT'de de geçer. Kâşgarlı Mahmud, *saman* "saman" şeklinde geçen kelimenin Çiğilce olduğunu belirtmiştir (DLT I. 415). Kelimenin Divan'da geçtiği ikinci yerde *arpa* ile *saman*'ın at yiyeceği olarak kullanıldığı belirtilir:

> *kalsä ümä tüşürgil tınsun anıγ aruqluq / arpa saman yayutγıl bulsun atı yaruqluq* "When a guest comes to you, help him a light so that he may rest, and bring near to him straw and barley so that his horse may find the brightness of rest" (DankKelly. II. 423) ["Sana konuk gelse onu indir, onun yorgunluğu dinsin; arpayı, samanı yaklaştır, atı dinlensin" DLT II. 316]

Kelime, Kıpçak Türkçesi eserlerinden KTAM'da *salam* ve *saman* şeklinde (Toparlı 2000: 134, 135), TZ'de de *saman* "saman" (Atalay 1945: 232) şeklinde geçmektedir.

Divan'da *saman* için Oğuzların *käwük* (DLT III. 165) adını kullandıkları belirtilir. Anadolu ağızlarında *käwük gevik, kevik* şeklinde yaşamaktadır (bkz.

käwük). Ancak *käwük* yanında, Oğuz Türkçesinde *saman* adının da kullanıldığını ve zamanla yaygınlık kazandığını, BŞSl. (BŞSl. 45a-1) ve Tarama Sözlüğü'nde (TS 179) geçmesinden anlıyoruz. Kelime, standart Türkçe'de de yerini *saman*'a bırakmıştır.

Saman'ın kışın verilmek üzere hayvanların yiyeceği olarak saklanması gerektiğinden, *saman*'ın saklandığı, konulduğu yerler olmalıdır. Bu yerlere Oğuz Türkçesinde *saman evi* adı verildiğini de görmekteyiz (TS 179).

7.1.10. talqan "un, kavrulmuş tahıl"

CLAUSON, *talka:n* maddesinde kelimenin anlamını "crushed parched grain" olarak vermiştir (ED 496b). Kelimenin **talkga:n* şeklinde olacağını ve *talk-* fiilinden geldiğini ifade eder (ED 496b). Kelime Buddhist ve Maniheist çevre metinlerinde "un" anlamıyla geçmiştir. Aşağıda verilen ilk iki parçada *talqan*'ın hangi üründen yapıldığı değil, ölçüsü bildirilmektedir. Bu çevreden kelimenin tanıklandığı diğer metinlerde ise *arpa talkanı* "arpa unu", *yigdä talqanı* "iğde unu" gibi *talkan*'ın yapıldığı ürünler hakkında fikir edinmek mümkün olmaktadır:

> *yiti tutum talqan, yiti tançu yigli bışıylı ät, üç taqıyu* ... "yedi tutam un, yedi parça çiğ ve pişmiş et, üç tavuk..." (TT VII 24: 9/10)
>
> *yiti tutum talqan, yidirär tançu yigli bışıylı ät, yaşıl burçak*... "yedi tutam un, yedi parça çiğ ve pişmiş et, yeşil fasulye..." (TT VII 25: 10/12)
>
> *arpa talkanı sagı yagı birle yaqsar ayrıg sönär* "arpa unu (nu) tereyağı ile sürse, ağrı gider" (Heil II. I/91)
>
> *yigdä talqanı quruγ üzüm* ... "... iğde tozu /unu, kuru üzüm ..." (Heil II. 1/118)
>
> ... *yigdä talkanı pitpidi ikirär baqır tuturqan suvınta içsär* "... iğde tozu /unu, uzun biber ikişer baqır pirinç suyu içinde içse .." (Heil II. 130)

İslâmî çevre eserlerinde de görülen *talqan* için "kavut" anlamı verilmiştir. Divan'da verilen örneklere göre de, *talqan*'a, pekmez veya yağ katılabiliyor. Bu örneklerden de *talkan*'ın yemek olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

> *talkan* "kavut. Şu beyitte dahi gelmiştir: *oglum ögüt algıl biligsizlig kiter/ talkan kimiŋ bolsa aŋar pekmes katar* (Oğlum, öğüt al! Bilgisizliği gider; kimin kavutu varsa ona pekmez katar)" (DLT I 440)
>
> *ol meniŋ birlä talqanqa yagı qatışdı* "o, bana kavuta yağ katmakta yardım etti" (DLT II 89)
>
> *ol talqanqa yagı qatındı* "O, kavuta yağ katar göründü" (DLT II 154)

ol talqanqa yay qatturdı "o, kavuta yağ kattırdı" (DLT II. 189)

ol aŋar yay talqanqa qarturdı "o, ona kavuta yağ kardırdı, karıştırttı" (DLT II. 190)

Kelime ayrıca İM ve Çağatay Türkçesi sözlüklerinden Şeyh Süleyman Efendi sözlüğünde tanıklanmıştır. İM'de *talkan* için "kavut" (Battal 1934: 67); ŞSul.'da da *talqan* "yumşak, mülayim, meyve" (ŞsulSl. 102) anlamıyla geçmiştir. ŞSul'da verilen *talkan etmek* "yumşak etmek, yağa kavrulmuş ve buryan edilmiş unu" (ŞsulSl. 102) ifadesi ile Yeni Uygur Türkçesi'ndeki "1. kavurulmuş un 2. darmadağın olma" (YUygTüSl. 1995: 386b) anlamlarıyla yaşaması kelimenin kökünün **talk-* "un ufak etmek, dağıtmak, ezmek" fiili olabileceğini düşündürtmektedir.

Kelime modern Türk lehçelerinde de "kavrulmuş un veya yulaf unu" anlamlarıyla yaşamaktadır: Yeni Uygur Türkçesinde ve ağızlarda *talqan* "1. kavurulmuş un 2. darmadağın olma" (YUygTüSl. 1995: 386b); *talqan* "a mixture of roasted grain and dried fruits of the Oleaster ground in to flour" Jarring 1964: 293); Tatar Türkçesinde *talkan* "yulaf unu", talkan it- "un ufak etmek" (TatSl. 1997: 295); Kırgız Türkçesinde *talkan* "kavut" (KırgSl. 1994: 702); Altay Türkçesinde *talkan* "yulaf unu" (AltaySl. 1999: 167a) anlamlarında tanıklanmıştır.

7.1.11. *hūn "un"

Proto-Tü. **hūn*: Protu-Oγur **yūn*, Proto-Oγuz **hūn*: Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. *un* "Mehl" (YamMi14-2/7); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK un (DLT I. 50), KB - , TİEM 73 - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; Doğu Tü.: 15.-19. yy. Sanglah *un* "flour" (San. 88v. 22), NevayiL -; EKıp.: 14. yy. CC *un* "Mehl" (Grønbech 1942: 265), MKıp. 13. yy. KTAM. *un* "un" (Toparlı 2000: 150), 14. yy. Kİ. *un* "(değirmen) unu" (Caferoğlu 1931: 112), BM *un* (BM 8.8.), 15. yy. KK. *un* "un" (Toparlı 1999: 127), TZ. *un* "un" (Atalay 1945: 269), İM *un* "öğütülmüş, toz halinde hububat" (Battal 1934: 80); Batı Tü. 14-19. yy. *un* "un" (BŞSl. 12a-7), un "un" (KDD 9-8), *un aşı* "bulamaç, hamur işi", *un özi* "nişasta" (TS 219).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *śănăx* (Eren 1999: 423a); MOγuz: Hal. *hūn*; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva *un* (Eren 1999: 423), Şor. *un* "un" (ŞorSl. 1995: 122), Altay -

; Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *un* "un" (KırgSl. 1994: 783); Kazak *un* "un" (KazakSl. 2003: 536), Tat. *on* "un" (TatarSl. 1997: 233), Başk. *on* (BaşkTHl. 1993: II. 42a); Karay. KarL, KarH, KarK *un* "muka" (KarayRPSl. 1974: 578), Kumuk *un* "muka" (KumRSl. 1969: 332), Kar-Malk. *un* (KarBal. 418); Güney-Doğu: Uyg. *un* "un" (YUygTüSl. 1995: 437a), ağ. *un/und* "flour"; *un tart-* "to grind" (Jarring 1964: 323); Özb. *un* "un" (Yusuf 1994: 399), ağ. -; Salar: DTSalar *un*, ÇingSalar *un*, Uyg. *un* (SalarSl. s. 136); DTSalar *axun* "ak un", ÇingSalar *axun* "ak un", Uyg. *aq un* (SalarSl. s. 5); Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *un* "arpa, buğday ve ş.m. galla dänelerinden ürelip alınyan goroşak görüşindeki önüm" (TrkmDSl. 1962: 675), *uvın* (Eren 1999: 423), Horasan -; Gag. *un* "un" (GagTüSl. 1991: 249), *unnuk* "unluk, un ambarı" (GagTüSl. 1991: 249); AzTü. *un* "öğütülerek toz haline getirilmiş tahıl" (ATSl. 1994: 1166); TTü. *un* "öğütülerek toz durumuna getirilmiş tahıl ve başka besin maddeleri" (TüSl. 1998: 2283).

Tahılların değirmende öğütülmesi ile hazırlanan *un* kelimesini, CLAUSON, *u:n* şeklinde maddelendirmiştir (ED 166b). Uygur sivil metinlerinde *un* "Mehl" (Yamada 1993) şeklinde geçen kelime, İslâmî çevre Türkçe metinlerde de aynı şekilde geçmektedir. EREN *un* için, Orta Türkçeden başlayarak kullanılır" demiştir (Eren 1999: 423). Aşağıdaki sivil Uygur belgesinde geçen *un*'un *arpa*'dan öğütülerek yapıldığı anlaşılmaktadır. Batı Türkçesi eseri Dede Korkut Kitabında ise, evde un'un kalmadığı anlatılmakta, ancak hangi tahıldan un yapıldığı bilinememektedir.

> *biçin yıl birygrminç ay on yañıqa biz basa tmir käd tş birlä açıyqa qudar arpa kümüşintä 'ädgü unıntaqı bir şıy iki küri arpanıŋ üç stır altı baqır kümüş altımz bu arpanı açıyqa kälürip birürbiz* ... "Maymun yılı onbirinci ay onunda biz Basa Temir Käd Tş ile ambara telef olmuş arpa gümüşünden iyi unundaki bir şıy iki küri arpanın üç stır altı bakır gümüş aldık bu arpayı ambara getirip veririz" (YamMi14-2/7)
>
> *Neyleyeyim bu yıkılasak ivde un yok, elek yok, deve değirmeninden gelmedi dir* "neyleyeyim bu yıkılası evde un yok, elek yok. Deve, değirmeninden gelmedi, der" (KDD 9-8).

7.2. PAMUK ÜRÜNLERİ

7.2.1. käpäzlig ton "pamuklu elbise"

(< käpäz+lig ton)

käpäzlig ton, *käpäz*'den "pamuk" yapılan elbise demektir. Sanskritçe *karpāsa*'dan Türkçeye girmiş olan [(Bkz. ED 692b, Raschmann 2000: 26)] *käpäz* "pamuk" kelimesi, Buddhist ve Maniheist çevre eserlerinde ve sivil Uygur belgelerinde sıkça geçmektedir. Özellikle *käpäz*'den üretilen *böz* "pamuklu kumaş" sivil belgelerde en çok bahsi yapılan ürünlerdendir. Türklerin pamuk ekiminde çok ileri olduklarını, pamuklu kumaş dokuduklarını ve bu kumaş alışverişini yaygın olarak yaptıklarını özellikle sivil belgelerde görmekteyiz.

> *patini qız inçä tip tidi ... käbäz tarısayuq ödtä gautami qatun kntü iligin uruγ saçtı...otayu ödtä kntü iligin otadı suwayu oγurda suwtın suwap açıntı öz iligin äwdidi kntü özi arıtıp qanlap öz iligin tıdıp özi ängirip özi böz toqudı...* "Patini kız şöyle diye söyledi... pamuk ekmek istenecek zamanda Gautami Kadın kendi eliyle tohum saçtı ... ot biçilecek zamanda kendi eliyle ot biçti... sulanacak zamanda sudan su yolu açtı kendi eliyle döndürdü kendisi temizletip ..... kendi eliyle engelleyip kendisi eğirip kendisi kumaş dokudu" (MaitrH V.: 2232/2238 -s. 172)

Elimizdeki metinlere göre en yaygın bez, kumaş, pamuktan yapılan *böz*'dür. Bunun yanısıra *kätän* de metinlerde görülmektedir. *Böz*'den yapıldığını sandığımız elbsilere de "pamuklu elbise" anlamındaki *käpäzlig ton* adı verilmektedir. *Käpäzlig ton* tamlamasına aşağıdaki metinlerde rastlamaktayız. Bu metinlerde *käpäzlig ton*'un bir değişim aracı olduğunu da görmekteyiz. Ayrıca aşağıda yer alan U 5291 nolu parçada iki pamuklu elbiseye karşılık olarak bir yük pamuklu kumaş verilmektedir. Ancak bir yük pamuklu kumaş'ın ne kadarlık bir ölçüyü karşıladığı belli değildir.

> *[... äş]gäk ulaγ bir käpäzlig ton ... bütürüp birzün* "... eşek, ulaγ atı, bir pamuklu elbise ... bitirip /yapıp versin" [U 5665 –T II S 21 (Raschmann 1995: 128)]
>
> *...bo iki käpäzl(i)g tonqa bir köl(ü)k böz ...ly birzün* "... bu iki pamuklu elbiseye bir yük pamuklu kumaş ... versin" [U 5291 – T M 91 (Raschmann 1995: 120)]
>
> *...käpäzlig ton bir yoγluq [böz al]ıp iki y(a)rım qalın böz iki [kür]i min birlä bütürüp birzün* "pamuklu elbise, bir kalın pamuklu kumaş alıp iki yarım kalın böz, iki küri un ile yetiştirip versin." [U 5287 – T M 80 (Raschmann 1995: 120)]

7.2.2. kuanpo "keten kumaş"

Kuanpo, Çince kökenli bir isim olarak sivil Uygur belgelerinde görülen bir kelimedir. *Kuanpo*'nun anlamını Yamada "genormter Stoff" olarak vermiştir (Yamada 1993: 277). *Kuanpo*'nun Buddhist ve Maniheist çevreye ait sivil belgelerde

qanpo, *quanpo*, *qunpu* gibi varyantları da görülmektedir. RYBATZKİ, çalışmasında Pulleybank'dan alıntılayarak kelimenin Çince *guan bu* şeklinden Türkçeye geçtiğini belirtir (Rybatzki 2001: 155).

Sivil Uygur belgelerinde *quanpu* "keten kumaş" ihtiyacı yüzünden yer satışı yapılmaktadır. Anlaşmalarda yer'in karşılığında belli oranda keten kumaş alınıyor. Bu keten kumaş karşılığında yer satışının yapıldığı belgeler aşağıdadır:

> *biçin yıl altınç ay /// yiti yaŋıqa maŋa şabiqa yuŋlqlıq quanpu krgäk bolup tsinkün ögän üzä suvqlıγ bir şıq säkiz küri urıγ kirür yirimin basmılqa toyuru tomlıdu sattım satıγ quanpusın ınça sözleşdimz* "Maymun yılı altıncı ay... yedi(nci) günde bana Şabi'ye kullanmak üzere keten kumaş gerekli olup, Tsinkün nehri üzerindeki sulak bir şık sekiz küri tohum girecek, yetişecek yerimi Basmıl'a tamamiyle dogruca sattım. Satış bedeli olan keten kumaşı şöyle anlaştık" (YamSa04-1/5)
>
> *üç miŋ biş yüz quanpuqa käpäzi birlä käzişdimz bu quanpuγ bitig qılmış kün üzä män basmıl tükäl birtim* "... üç bin beş yüz keten kumaşa pamuğu ile anlaştığımız bu keten kumaşı senet yaptığımız gün üzerine ben Basmıl tam verdim" (YamSa04-6/7)
>
> *...yuŋlaqlıq qunpu kärgäk bolup üstün ögän üzä suvaqlıq yiti şıγ atlγ yimgiçi (?) yirimzni qutadmışqa toguru tomludı satdımz satıγ qunpusın ınça sözläştimz* "... kullanmak üzere keten kumaş gerekli olup Üstün nehri üzerindeki sulak yedi şıγ atlı yimgiçi (?) yerimizi Kutadmış'a doğruca tamamiyle sattık, satış bedeli keten kumaşı söle anlaştık" (YamSa03-2/5)
>
> *... iki uçu kinlig otra tamγalıγ üç miŋ iki yüz älig qunpuqa üzüştümz bu qunpunı män qutadmış bitig qılmış kün üzä tükäl birtim* " ... iki ucu enli, ortasu damgalı üç bin iki yüz elli keten kumaşa sözleştik bu keten kumaşı ben Kutadmış senet yaptığımız gün üzerine tam verdim" (YamSa03-5/8)
>
> *... ülüşlüg iç[üç] şıγ yirim atı qutluγ taşqa toyuru tomlıdu satım satıγ qunpusın ınça sözläşdimz üç yüz biş otuz qunpuqa üzüştümz bu bitig qılmış kün üzä män qutluγ taş üç yüz biş otuz qunpnı bir ägsüksüz tükäl snp birtim* ... "... paylı üç şıγ yerimi adı Kutlug Taş'a doğruca tamamiyle sattım, satış bedeli keten kumaşı şöyle sözleştik, üç yüz yirmibeş keten kumaşa anlaştık. Bu senet yapılmış gün üzerine ben Kutlug Taş üç yüz yirmi beş keten kumaşı bir eksiksiz tam sayıp aldım..." (YamSa02: 4/8)

Aşağıdaki belgeler borç kayıtları olarak görülmektedir. Belgelerden, *kuanpo*'nun ihtiyaç halinde borç olarak alınan bir ürün olduğu anlaşılmaktadır.

> *kumar togrılnıŋ ber[im k]ılmış ötügü käd bört sanuŋtakı üç (?) miŋ kuanpo... kälmiştä tägin t[ä]ŋrimkä ek[i] miŋ kuanpu bögrä sanuŋka üç yüz kuanpo kast(a)ŋ saŋunka eki yüz kuanpo bu tavar alıp bergüçi y(i)gädmiş oglanka [yet]i yüz älig kuanpo käd kutlug saŋunka bir küp [ka]tık bor k[o]şup berti bu ok kuanponı alguta beşbalıktakı bäglärkä yüz altmış koçu bözi alıp tapış bermiş bu tapış almış bermişkä ävtin iltmiş tav[ar] (?) ötügi eki kap yavlak bor yana beş y(e)girmi yeti t[as] (?) böz*

beş inçkä böz sünçitäki bir küp bor satıyı üç yüz otuz kuanponuŋ şıgın tutup koçu b[öz]in alıp kumar togrıl beşbalıkta beriminkä bermiş yana bi[r] y(e)g(i)rmi täŋ käpäz bu ok berimkä bergü iltyük ärti kumar togrıl beşbalıktın k(ä)lmiştä berim arttı tep kälip yana yüz täŋ käpäz alımçısı k(ä)lti "Kumar Togrıl'ın berim (borç) yaptığı listesi (kaydı): Ked Bört Sangun'daki üç bin keten kumaş... geldiğinde Tegin Tenrim'e iki bin keten kumaş Bögre Sangun'a üç yüz keten kumaş Kastaŋ Sangun'a iki yüz keten kumaş, bu ipekli kumaşı alıp veren Yigedmiş Oglan'a yedi yüz elli keten kumaş, ked (?) Kutlug Sangun'a bir küp keskin (?) şarap ayarlayıp verdi. Bu da keten kumaşı almak için Beş Balık'taki beylere yüz altmış Koçu pamuklu kumaşı alıp karşılıklı güvence vermiş. Bu güvence alıp vermesi için evden gönderdiği mal, listesi iki kap sert şarap, yine on beş yiti (?) tas (ölçü birimi) pamuklu kumaş, beş ince pamuklu kumaşın şıgın tutup (?) Koçu pamuklu kumaşını alıp Kumar Togrıl Beş balık'taki berim'ine vermiş. Yine on bir täng pamuk buna da berim'e vermek için gönderdik idi. Kumar Togrıl Beş Balık'tan geldiğinde berim artı deyip gelip" (Özyetgin UygSB. XXXIV, 2004: 228-230; (Ot.Ry. 1415a-b); JW-Li 5.11)

... tägin t(ä)ŋrim kutıŋa miŋ beş yüz kuanpo yegädmiş oglanka miŋ tört yüz kuanpo ıduk bägkä yeti yüz kuanpo bögrä saŋunka üç yüz altmış kuanpo kul bayka yüz yetmiş kuanpo ... kuanpo şıgın tutup beş yüz kuanpo boltı kodı bü/öküp [tok]uz miŋ beş yüz y(i)g(i)rmi kuanpo boltı käd bürt saŋunta üç miŋ kuanpo altı bu käd bürt Saŋunnuŋ üç miŋ kuanpo taş ... "Tegin Tenrim'e bin beş yüz keten kumaş, Yegedmiş Oglan'a bin dört yüz keten kumaş, Iduk Beg'e yedi yüz keten kumaş, Bögre Saŋun'a üç yüz altmış keten kumaş, Kul Bay'a yüz yetmiş keten kumaş ... keten kumaşı şıgun tutup beş yüz keten kumaş oldu. Tamamı dokuz bin beş yüz yirmi keten kumaş oldu. Ked Bört Sangun'dan üç bin keten kumaş aldı. Bu Ked Bört Sangun'un üç bin keten kumaş(ından) hariçtir..."(Özyetgin UygSB. XXXIV, 2004: 228-230; (Ot.Ry. 1415a-b); JW-Li 5.11)

... bulatanıŋ bir küp küçi bor satıp üç yüz toquz on quanpu boltı ökrüŋtäki iki küp bor üç yüz yarım kuanpu boltı "... Bulatanın (?) bir küp *küçi* şarap satıp üç yüz doksan keten kumaş oldu. Ökrün'deki (?) iki küp şarap üç yüz yarım keten kumaş oldu" (JW-Li 5.7: 4/7; USp 35)

Aşağıdaki belgede de *kuanpo* vergi adları ile birlikte geçmektedir. Belgede manastırdan *kuanpo* "kumaş", *künçit* "susam", *käpäz* "pamuk", *bor* "şarap", *çobra* "elbise" gibi ürünler için vergi alınmaması hususu işlenmektedir.

bu murutluk aryadannıŋ borlukıŋa kap bert böz yerläriŋe tintsuyların tsaŋçı agıçılar almazun 'şwlw yulug berim kuanposı künçit käpäz bor çobra başlap ert bert almadın iş küç işlätmäzün "Bu Murutluk Manastırının bağına kap vergisi, pamuk tarlaları için tintsuy (vergilerini) hazinedarlar (vergi tahsildarları) almasınlar! 'şwlw (?) yulug birim (satış vergisi için) kuanposu (kumaş), susam, pamuk, şarap, giysi başta olmak üzere ert bert (vergi almadan iş küç (iş mükellefiyeti) koymasınlar" (Özyetgin UygSB. XXVII: 38/42; U 5317, Zieme 1981: 237/263)

7.2.3. böz "pamuklu kumaş"

Kök Tü. -, Budd.-Man. Tü. ç. *böz* "Baumwollstoff" (Zieme 1975b: 78; 1980: 202); "cotton cloth" (ED 389a); *böz* "Baumwollstoff, Ballen von Baumwollstoff" (Gabain 1938, Brief-Ht); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *buz ~ böz* "cotton cloth" DankKelly. (DankKelly. I. 87; DankKelly. I. 36), KB *böz* "bez (pamuktan yapılmış kumaş)" (Arat 1979: 105), TİEMKök - , AH *böz ~ biz* "bez" (Arat 1992: XI, XII): AH böz AH'de ayrıca *böz* kelimesine karşılık olarak C nüshasında (354. satır) satıraltında *kirbas* "bez" (Arat 1992: XXXVIII) kelimesi verilmektedir: "354. *qalı keḍseŋ atlas unıtma bözüŋ*" (Arat 1992: 69); Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF *...kefenlik böz çıqardı taqı keltürdi* "kefenlik bez çıkardı ve getirdi..." (NF 131-10); Doğu Tü.: 15.-19. yy. NevayiL -; EKıp.: 14. yy. CC böz "Baumwollenzeug" (Grønbech 1942: 66), MKıp. 13. yy. KTAM. *biz / böz* "bez, kumaş" (Toparlı 2000: 95, 96), 14. yy. Kİ. *bäz* "bez", 15. yy. KK. -, TZ. *böz* "bez" (Atalay 1945: 157), bez "bez" (Atalay 1945: 151); İM *büz* "pamuk (bunun doğru manası 'pamuk ipliğinden dokulmuş bez'dir)" (Battal 1934: 23); Batı Tü. 14-19. yy. *bėz* "bez" (BŞSl. 5a-4, 13b-4, 50b-9, 146-10), *bėz ayardıcı* "elbise veya kumaş temizleyicisi" (BŞSl 13b-4); *bėz ayardıcılıq* (BŞSl. 13b-4), *bėz taraqı* "bez dokuma tarağı" (BŞSl. 13b-1), *biz* [*böz*] "bez, kumaş" (TS 36).

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *pir* "xolst, byaz', mitkal', kolenkor ..." (Yegorov 1964: 161); MOγuz: Hal. *biez* "Leinwand, Baumwollstoff" Hal. 1980: 91); Kuzey-doğu (Sibirya): Tuva *pös* (TuvaSl. 1968: 350), Şor. -, Altay *bös* "bez, basma" (AltaySl. 1999: 44b; *kalıŋ bös* "kalın bez" (AltaySl. 1999: 95a); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *böz* "bez, elişi olan beyaz, kaba pamuklu kumaş" (KırgSl. 1994: 140); Kazak -, Tat. *büz* "eine art Baumwollstoff" (VEWT 72), Başk. *büz* (BaşkTHl. 1993: 180b); Karay. *b'ez* "egipetskaya tkan', visson" (KarayRPSl. 1974: 111), Kumuk *bez* "1. dial. Byaz'" 2. "celeza" (KumRSl. 1969: 69), Kar-Malk. *böz* (KMalkSl. 2000: 158); Güney-Doğu: Uyg. *böz* (SalarSl. 31), ağ. *böz* "coarse cotton-stuff" (Jarring 1964: 59), *bäz* "gland" (Jarring 1964: 52); Özb. *büz*; Salar: DTSalar *böz*, ÇingSalar *boz*, *şaloŋ boz* (SalarSl. 31, 136); Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *biz* (*bi:z*) "ak renkli arimçik nax mata" (TrkmDSl. 1962: 93), Horasan *bē^{e}z* "Leinwand" Hor. 1993: 285); Gag. -, AzTü. *bez* "Pamuktan yapılmış kaba beyaz kumaş" (ATSl. 1994: 124); TTü. *bez* "1.

pamuk veya keten ipliğinden yapılan dokuma 2. pamuktan düz dokuma 3. herhangi bir cins kumaş 4. herhangi bir iş için kullanılan dokuma 5. gelişigüzel kumaş parçası, çaput" (TüSl. 1998: 283).

Kelimenin kökeni konusu karışıktır. Çok çeşitli görüşler vardır. Kelimenin Türkçede *böz*, Moğolcada *bös* ve Tunguzcada *boso* şeklinde geçmesi çeşitli görüşlere yol açmıştır. Rona-Tas, Altay dillerinde görülen bu *böz* ile ilgili olarak Suriyece **buse*, Grekçe **bus* ve Arapça **bazz* kelimelerinin aynı köke dayanan, fakat tarihsel olarak kontaminasyona (bulaşmaya) uğramış üç farklı biçim üzerinde durmak zorundayız, der (Bkz. Rona-Tas 1975: 162-163). Clauson *böz* için "ultimately derived from Greek *bussos* 'linen', but the route by which it reached Turkish is obscure, (...). Survives in all modern language groups with –ö-, but in one or two pronounced bez and in Turkmen *bi:z*. These forms mey be due to yhe late Greek pronunciation of the word, visso, or the form which it took in Arabic *bazz* (bezz)" (ED 389a) açıklamasını yapmaktadır. Kelimenin kökeni ile ilgili görüşler için bkz. (Raschmann 1995: 20-25 ve Rybatzki 2001: 134-1141).

Kelime özellikle sivil Uygur belgelerinde çok sık geçmektedir. Uygurların pamuk ekiminde ve pamuktan imal edilen *böz*'ün dokunmasında, imal edilmesinde çok ileri gittikleri belgelerden anlaşılmaktadır. Sivil Uygur belgelerinde *böz*'ün bir çok çeşidi görülmektedir. İslâmî çevre Türkçe metinlerinde ise kelime'de anlam daralması olmuştur. Anladığımız kadarıyla bu dönemde kumaş, Uygurlardaki gibi çok imal edilmediği için, İslâmî çevre eserlerinde, *böz* sadece "bez, örtü kumaşı" anlamlarında yaşamıştır.

Böz ile ilgili en önemli ve en kapsamlı çalışmayı RASCHMANN hazırlamıştır: Raschmann, Simone-Christiane (1995) *Baumwolle im türkischen Zentralasien. Philologische und wirtschaftshistorische Untersuchungen anhand der vorislamischen uigurischen Texte*, Wiesbaden: VIII+219. Bu çalışmada RASCHMANN, Buddhist ve Maniheist çevre Türkçe metinlerinden yola çıkarak, Uygurlar dönemindeki *böz* ve *böz* çeşitleri üzerinde durmuştur.

Burada *böz* ile ilgili belli başlı özellikler verilecektir. *Böz*'ün bütün özellikleri ve kullanım alanları üzerinde durulmayacaktır. *Böz*'ün Buddhist ve Maniheist çevre

Türkçe eserlerdeki kullanım alanları ve özellikleri konusunda RASCHMANN yayınına bakılabilir.

a) tas böz "kaba pamuklu kumaş"

tas "kaba, kalın, iri taneli (bez, kumaş için)" kelimesi metinlerde genellikle *böz*'ün kalite özelliğini göstermek için kullanılan bir sıfattır. Uygur sivil metinlerinde geçen *tas* kelimesinin anlamını YAMADA "grob" olarak vermiştir (Yamada 1993: 58). RASCHMANN da *tas bözü*, *böz*'ün nitelikleri başlığı altında incelemiştir. Metinlerdeki s ve ş sesleri arasındaki farkın eksikliği nedeniyle *tas* ve *taş*'ı değerlendirmek metindeki anlama göre değişmektedir. *taş böz* kavramının *iç böz* "iç çamaşırı" kavramının karşıtı olduğu düşünülmektedir.

tas böz "kalın, kaba pamuklu kumaş" anlamı ile *böz*'ün kalite özelliğini gösterir ve onun karşıtı da "ince, narin pamuklu kumaş" anlamındaki *yinçgä böz*'dür. *tas böz*'ün metinlerdeki kullanım alanları ile ilgili olarak bkz. Raschmann 1995: 53).

b) yinçgä/inçgä böz "ince, narin pamuklu kumaş"

Böz "pamuklu kumaş"ın özelliğini gösteren bir diğer çeşidi de *yinçgä böz*'dür. "İnce, narin pamuklu kumaş" anlamındaki *yinçgä böz*, yukarıda da bahsedildiği üzere *tas böz*'ün karşıtı olarak düşünülebilir (Bkz. Raschmann 1995: 51).

c) qalın böz "kalın pamuklu kumaş"

qalın böz "kalın pamuklu kumaş", kumaşın kalitesini gösteren, niteleyen bir ifadedir. Sivil Uygur belgelerinde vergi ve ödeme aracı olarak kullanılmaktadır. (Bkz. Raschmann 1995: 53).

d) yoγun böz "kalın, yoğun pamuklu kumaş"

yoγun böz şeklinde metinlerde geçen pamuklu kumaş, ödeme aracı ve elbiselik olarak kullanılan bir kumaştır. Raschmann'a göre, "değişik metinlerde *yinçgä*, *yoγun* kavramının ve *qalın*'ın zıddı olarak karşımıza çıkmaktadır" (Bkz. Rashmann 1995: 54).

e) yumşaq böz "yumuşak pamuklu kumaş"

yumşaq "yumuşak" ile anlatılan kumaşın kalitesidir. Yumuşak kumaşın diğerlerinden daha farklı olduğunu söyleyebiliriz. Metinlerde *tüülüg yumşaq böz* "tüylü yumuşak pamuklu kumaş" ve *ton yamayu yumşak böz* "elbise yamamaya yarayan yumuşak pamuklu kumaş" şeklinde geçerken, kumaşın hangi iş için alındığı da belli olmaktadır. Diğer örneklerde pamuklu kumaş bir ödeme aracı olarak görülmektedir (Bkz. Raschmann 1995: 54).

f) kaş böz "Hint ülkesi Kaşi kumaşı; en iyi kumaş"

Raschmann'ın belirttiğine göre eski Hünt ülkesi Kaşi, üretmiş olduğu iyi kumaşlarla bilinmekteydi. Rashmann, ayrıca iyi kumaş için de *kaş böz* denildiğini belirtir (Rashmann 1995: 52).

g) yoγluq böz "mendil, havlu gibi şeylerin yapımında kullanılan kumaş"

Raschmann'ın belirttiğine göre *yoγluq böz*, bez, elbezi, mendil, havlu gibi şeylerin yapımı için ayrılan kumaşlardır (Raschmann 1995: 58)

h) Yer Adlarıyla Geçen Böz "pamuklu kumaş"

a) *Koçu bözi*: Koçu, Çince Gaochang diye bilinen Turfan Uygurlarının başkentinin adıdır. *Koçu bözi* "Koçu pamuklu kumaşı" ifadesi, kumaşın nerede imal edildiğini göstermektedir (Koçu ile ilgili bkz. Raschman 1995: 55).

b) *Solmı bözi*: Solmı şehri, Koçu'nun yaklaşık 200 km batısında yer alan bir şehirdir. Bu şehirde dokunan *böz*'ü belirtmek için kullanılmaktadır (Rashmann 1995: 55).

8. ÖLÇÜLER

Ölçü kavramı, bir birimin, o birimi karşılayacak şekilde kabul edilmiş birimlerden birine göre oranlanmasıdır. Türk tarım hayatında kullanılan ağırlık, hacim ve uzunluk ölçüleri, hububat, pamuk ve bez ölçüleri başlığı altında burada ele alınacaktır.

8.1. HUBUBAT ÖLÇÜLERİ

8.1.1. anban "çuval, torba"

Metinlerden görebildiğimiz kadarıyla yalnızca AKT'de geçen *anban*, metinde *un*'un konulduğu çuval anlamında geçmektedir. Tabiki diğer tarım ürünlerinin taşınması, saklanması vs. işler için de *anban*'ın kullanıldığı bir gerçektir. Ancak elimizdeki metinlere göre *un* için kullanılan bir taşıma, saklama kabı ve ölçü terimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Borovkov'a göre kelime Farsça'dan Türkçe'ye geçmiştir (Borovkov 2002: 49).

> *bir anban un* "bir çuval un" AKT (Borovkov 2002: 49)

8.1.2. anbanlıq "bir çuval, bir torba ölçüsünde"

(< *anban+lıq*)

Anban "çuval, torba" gibi de yalnızca AKT'den tanıklanmıştır. *Anban*'dan *+lıq* soyut ad yapım ekiyle genişletilmiş kelime metinde "çuval, torba vs. ölçüsünde" anlamınındadır:

> *bu anbanlıq unuŋ üçün yeti käz kirdiŋ* "bu çuval unun için yedi kez geldin" AKT (Borovkov 2002: 49)

8.1.3. batman "(hububat) ağırlık ölçüsü; (şarap) sıvı ölçüsü"

(< *bat-man*) (ED 305b)

Proto-Tü. **bat-*: Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. *batman* (USp 71); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK *batmān* "A manā [= 2 raṭls]", "*bir batmān āt*" "A manā of meat" DankKelly. I. 223 (DLT I. 448), KB - , TİEMKök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy.

ME -, 12-13.yy. AKT *batman* "batman, ölçü birimi" AKT (Borovkov 2002: 73), 14. yy. NF *batman* "batman, bir tür ağırlık ölçüsü" (Ata 1998); Doğu Tü.: 15.-19. yy. NevayiL -; EKıp.: 14. yy. CC - , MKıp. 13. yy. KTAM. *batman* "batman" (Toparlı 2000: 93), 14. yy. Kİ. *batman* "ölçü" (Caferoğlu 1931: 16), 15. yy. KK. *batman* "batman" (Toparlı 1999: 103) "*time birsi bir batman* " KK 29a; "*bir batman, iki batman, on batman*" KK 48a, TZ. *batman* "batman" (Atalay 1945: 149); DM *batman* "batman" (Toparlı 2003: 74), İM *batman* "batman" (Battal 1934: 17); Batı Tü. -

Modern Tü.: MOγur: Çuv. -; MOγuz: Hal. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva -, Şor. -, Altay -; Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *batman* 1". batman (Ferganade 4 puddan başlayarak, Talas vadisinde 12 puda kadar olan ağırlık ölçüsü 2. batman (Talas vadsinde iki desiatina 8 kadar toprak ölçüsü" (KırgSl. 1994: 99); Kazak *batpan* "bir ağırlık ölçüsü, batman" (KazakSl. 2003: 82), Tat. - Sibir Tat. ağ. -, Başk. batman (BaşkTHl. 1993: 121b); Karay. -, Kumuk -, Kar-Malk. *batman* "ağır" (KMalkS. 2000: 114); Güney-Doğu: Uyg. *patman* "eski ağırlık birimi 57,3 kilo ağırlığına eşit" (YUygTüSl. 1995: 316), ayrıca bkz. *patmanlimak* "patman ölçü birimi ile tartmak" (YUygTüSl. 1995: 316), ağ. *patman* "1. a weight = 57, 44 kg, also bushel 2. a piece of ground that requires one p. of seed" (Jarring 1964: 224); Özb. -, ağ. -; Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *batman* (ba:tman) "takmınan yigrimi kilograma barabar bolan agırlık ölçegi" (TrkmDSl. 1962: 77), Horasan -; Gag. -, AzTü. *batman* "bölgelere göre iki okkadan sekiz okkaya kadar değişebilen sıvı ve tahıl ölçeği" (ATSl. 1994: 105); TTü. *batman* "miktarı bölgelere ve tartılacak şelere göre değişen eski bir ağırlık ölçüsü" (TüSl. 1998: 2469).

CLAUSON'a göre *batman* kelimesi *bat-* fiilinden yapılan bir isimdir ve etimolojik olarak "batan şeyler" anlamını taşır, gerçekte ise ağırlık birimi olarak kullanılır. (ED 305b). *Clauson*'a göre *batman*, ilk dönemlerde hem sıvı hem de katı maddeler için kullanılan bir ağırlık birimidir. ÖZYETGİN de *batman* için şu tespitlerde bulunmaktadır: "... ağırlık birimi olarak geniş Türk coğrafyasında yaygın bir kullanım alanı olan Sogd kökenli *batman* terimi de Uygur metinlerinde, et, pamuk, darı, buğday, un için ağırlık ölçü birimi olarak kullanılmıştır" (Özyetgin 2003: 198).

batman'ın hem sıvı hem de ağırlık ölçüsü olduğunu belirtmiştik. Örnek vermek amacıyla sivil Uygur metinlerinden T II S 18 numaraya kayıtlı belgede, *batman*'ın sıvı ölçüsü olarak kullanıldığını göstermek istiyoruz. Belgede batıdan gelecek elçilere sunulacak olan *bor*'un ölçüsü *yigirmi batman ädgü bor* "yirmi batman iyi şarap" şeklinde belirtilmektedir:

> *küskü yıl beşinç ay üç yaŋıqa kedirtin kälgüçi elçilärkä tuşyuqa üntürgü bortın qayzada açari[-nıŋ] yegirmi batman ädgü bor amtı on berzün äsän atşay olarqa on pswlzwn* "Sıçan yılı beşinci ay üçüncü günü batıdan gelecek elçileri karşılamak için sunulacak şaraptan Kaysa'da Açari'nin yirmi batman iyi şarap(tan) şimdi on (batman) versin. Äsän Atşag onlara on (batman) ..." (JW-Li 4.18: 1/6; USp 71; Clark 110 – T II S 18)

İslâmî çevre Türkçe eserlerinden NF'de *arpa* ve *tuturyan* "pirinç" gibi ürünlerinde *batman* ile ölçüldüğünü görmekteyiz:

arpa:

> *ėwde tört batman arpa bar taqı bir oylaq bar sen ol oylaqnı boğuzlayıl, men taqı aş bişgince bu tört batman arpanı ögügeyin taqı etmek yapayın* "evde dört batman arpa var ve bir oğlak var. Sen o oğlağı kes, ben de yemek pişinceye kadar bu dört batman arpayı öğüteyim ve ekmek yapayım" (NF 28-11/12)
>
> *taqı tört batman arpa etmeki turur* "... daha dört batman arpa ekmeği durur" (NF 28-15)
>
> *taqı andın tört batman arpa alyıl taqı maŋa kelgil men anı ö[gü]geyin taqı etmek bışurayın* "ondan dört batman arpa al ve sonra bana gel ben onu öğüteyim ve ekmek pişireyim" (NF 163-7/8)
>
> *... andın on ėkki batman arpa borç aldı taqı ėwiŋe keltürdi erse Fāṭıma rażhu qoptı taqı ol arpadın öz ėlgi birle tört batman ögüdi taqı ol arpadın etmek qıldı* "ondan on iki batman arpa borç aldı ve evine getirdidiğinde Fatıma rz. kalktı ve o arpadan kendi eliyle dört batman öğüttü ve o arpadan ekmek yaptı" (NF 140-13/14)

tuturyan

> *men ėkinçi erdim, tuturyan eker erdim. Bir kimerseni terke tuttum, sekkiz batman tuturyan beryeymen, tėp. Ol taqı qabul qıldı. İşni tamām qıldı taqı sekiz batman tuturgannı qabul qılmışdın soŋ menim qatımda amānat qoydı* "Ben ekinci idim, pirinç ekerdim. Bir kimseyi ücretle tuttum, sekiz batman pirinç vereceğim diyerek. O da kabul etti. İşini tamamladı ve sekiz batman pirinci kabul ettikten sonra benim yanıma emanet koydu" (NF 292-12/17)

Batman ile hububatların yanı sıra altın, gümüş gibi mücevherlerin ve NF'de geçen tek örneğe göre insanın da ölçüldüğü anlaşılmaktadır:

taqı Yūsuf peyγāmbarnı ölçtiler erse, ėkki yüz batmān keldi "ve Yusuf peygamberi ölçtüler, iki yüz batman geldi" (NF 359-10/11)

buçuq batman qızıl atun bėrgil "buçuk batman kızıl altın ver" (NF 97-7)

buçuq batman qızıl altunγa bu Bilālni sattıŋmu? "buçuk batman kızıl altına bu Bilali sattın mı?" (NF 97-8)

yarım batman qızıl altun[nı] aldı erse ... "yarım batman kızıl altını aldı ise..." (NF 97-12)

Batman Anadolu ağızlarında yaygın bir şekilde kullanılan bir ölçü adıdır: Anadolu ağızlarında *batman* ve *batman*la ilgili kelimeler şunlardır: *batman* I "büyük su testisi, büyük çömlek" (DS II 572a); *batman* II "büyük, ağır" (DS II 572a); *batman* III "200 m2lik arazi ölçüsü" (DS II 572a); *batmanlık* "bir batman ağırlığında" (DS II 572a); *batman terazi* "bir batmandan büyük ağırlıkları tartmak için kullanılan büyük terazi" (DS II 572b).

8.1.4. kewçi "10 rıtl'lık bir ağırlık ölçüsü"

Erken İslâmî çevre eseri DLT'de tanıklanan *kewçi*'nin kökeni konusu problemlidir. Clauson, "a foreign unit of weight, but morphologically unlike Chinese. The ritl varies widely from place to place , and its value here is unkown" açıklamasını yapmaktadır (ED 688a). RÄSÄNEN ise *kevçi* için sadece "ein 10 Ritl fassendes Hohlmass" anlamını vermiş, ancak köken konusunda bir açıklana yapmamıştır (VEWT 259b). Kaşgarlı'nın belirtiği üzere *kewçi*, hububat ölçümünde kullanılan bir ölçektir: kewçi "Uygur illerine kadar Kaşgaristanda kullanılan bir hububat ölçüsüdür, on rıtl alır. (Bir rıtl oniki okkadır)" (DLT I. 417).

8.1.5. küri "litre, ölçek; kap"

ED'de *küri* için "buğday tanesi gibi kuru yiyecekler için ağırlık veya hacim ölçüsü" tanımı verilmiştir (ED 737a). Clauson, kelimeyi köken olarak Toharcaya bağlamak istemiştir. YAMADA, *küri* için "Scheffel, Hohlmaβ (10 küri= 1 şıγ)" (Yamada 1993: 264) açıklamasını yapmaktadır. Yani 10 küri 1 şıγ'a eşit olan bir ölçü birimidir.

Aşağıdaki metinde de *Vaptso tunuŋ kürisi üzä iki şıγ üür* "Vaptso Tu'nun (kendi) kürisi (kabı) ölçüsünde *iki şıγ üür*"şeklinde bir ölçü kullanıldığından bahsedilmektedir. Bu da gösteriyor ki, bu küri ya herkeste bulunan bir ölçü birimidir (kaptır) ya da herkesin kendine göre bir *küri*'si vardır.

bars yıl altınç ay iki otuzqa maŋa yigädmişkä tüşkä üür krgäk bolup çanaqta vaptso tunuŋ kürisi üzä iki şıγ üür altım yaŋıta arqalıq tüşi birlä köni birürmän ... "Bars yıl altıncı ayda yirmi ikinci günde bana Yigedmiş'e faizli darı gerekli olup Çanak'da Vaptso Tu'nun küri ölçüsünce iki şıγ darı aldım, gününde fazlasıyla faiziyle hepsini vereceğim" (YamLo19-1/4)

Metinlere baktığımızda *küri* ile genellikle hububatların ölçüldüğünü görürüz. Ancak YamSa04 ve YamSa14 numaralı metinlerde *küri* ile *yer*'in de ölçüldüğünü görmekteyiz. YamSa04'deki *1 şıγ 8 küri uruγ kirür yir* açıklamasından dolayı bu metni çözmek daha kolaydır. Metinde ölçü gayet açıktır, çünkü yer, 1 şıγ 8 küri tohumun gireceği, yani yetişeceği büyüklüktedir. Bu örnek de aslında Türklerin o dönemde tarımla ne kadar içiçe ve ne kadar bilgili olduklarını gösterir. Çünkü bir arazide ne kadar ekinin yetişeceğini bilmek bilgiyi ve tecrübeyi gerektirir.

Aynı şekilde YamSa14'de *surya bilä ortuqluγ yeti küri yermizni* ibaresinde de açık olmasa da, yine 7 küri tohumun ekileceği büyüklükteki tarladan bahsedilmektedir. Yamada da bu şekilde düşünmüş ve "... unser Landstück, das wir gemeinsam mit Surya besitzen, das 7 küri (*Saatgut* aufnimmt), ..." (Yamada 1993: 32) açıklamasını yapmıştır.

... yuŋlqlıq quanpu krgäk bolup tsinküü ögän üzä suvqlıq bir şıγ säkiz küri uruγ kirür yirimin basmılqa toyuru tomlıḍu satdım... "... kullanılmak üzere quanpu gerekli olup Tsinküü nehri üzerinde sulanabilir bir şıγ sekiz küri tohum atılacak, yetiştirilecek kadar büyüklükteki yerimi Basmıl'a doğruca tamamen sattım" (YamSa04-2/4)

... /// surya bilä ortuqluγ yidi küri yirmizni toγru tomlıdu sttım bu yerniŋ satıγı beş bözni män mısır tükäl snp berdim "... /// Surya ile ortak yedi küri yerimizi doğruca tamamen sattım ve bu yerin satış bedeli olan) beş pamuklu kumaşı ben Mısır tam sayıp aldım" (YamSa14-5/7)

Metinlerde hububatlardan küri ile *arpa*, *buγday*, *tarıγ* "darı", *yür* "bir cins darı" ve *künçit*'in "susam" ölçüldüğünü görmekteyiz.

arpa "arpa"

... açarınıŋ bärk toγantaqı bir 'äŋiz yirin anuqqa tudtum ördgüntä anuq bolmışta iki şıγ arpanıŋ tüşin tilik toγrul alır tört küri arpa män tilik toγ<r>ul bulda açari<qa> birip aldı küri bulda açari ... "Bärk Togan'daki bir boş yeri (tarlayı) hazırlamak için kiraladım harmanda hazır olduğunda iki şıγ arpanın ürününü/faizini Tilik Togrul alır dört kür, arpayı ben Tilik Togrul Bulda Acari'ya verip altı küri Bulda Açari ..." (YamRH09-3/7)

buγday / arıγ silig buγday "buğday / temiz$_2$ buğday"

... toquz küri arıγ silig buγday ikiki tüşkä birgü birdim män bäkümiş kuintutın ///// toquz küri buγday arıγ silig altım bu buγday iki tüşi birlä säkizinç ayın kuintuqa yıγıp birürmän ... "dokuz küri temiz[2] buğdayo iki faiziyle geri (birgü) verdim ben Bäkümiş Kuintu'dan ... dokuz küri buγdayı temiz[2] olarak aldım bu buğdayı iki faiziyle sekizinci ayda Kuintu'ya yığarak vereceğim" (YamLo17-3.7)

yunt yıl säkizinç ay altı otuzqa mn kuinto bäkümiştä tuvasti küri üzä toquz şıq tokuz küri arıγ silig buγday ikiki tüşkä birgü birdim mn bäkümiş [kuintotın tokuz şık] tokuz küri buγday arıγ silig altım bo buγday iki tüşi birlä säkizinç ayın kuintoqa yıγıp birürmn... "at yılı sekizinci ay 26. gün. Ben Kuinto kileyle dokuz şık dokuz küri temiz[2] buğday iki faizle vergi verdim. Ben, Bekümiş Kuintodan dokuz şık dokuz küri buğdayı temiz arı şekilde) aldım. Bu buğdayı iki faizi ile sekizinci ayda Kuinto'ya yığıp vereceğim" (UigLeih. s. 273)

tarıγ "darı"

... tarıγ kärgäk bolup badruntın iki küri tarıγ aldım küz yaŋıda oduz tämbin bir qap süçüg köni birürmän... "... darı gerekli olup Badrun'dan iki küri darı aldım güz gününde otuz tenbin bir kap şarabı tam olarak vereceğim" (YamLo23-3/7)

tacudin sözüm toyınçuqqa säniŋ qupçır tarıγıŋta bu şämiz tayışmaka üç küri tarıγ bergil kan yasak tirärmän toyınçuq tarxan sözüm toyınçuq kişisiŋä s(a)ŋa yarlıγ bolyu üçün üç küri tarıγqa çuv berdi bergil "Tacudin sözüm Toyınçuk'a, senin kupçır vergisi (için) darından bu Şamız Tayışma'ya üç küri darı ver. Han (için) yasak (vergisini) topluyorum. Toyınçuk Tarhan sözüm Toyınçuk(un) karısına, sana buyruk olduğu için üç küri darıya karşılık (olarak) senet verdi, ver (sen öde!)" (Özyetgin UygSB. XXIII: 1/4; USp 69; U 5331)

üyür~ür "darı"

män inäçi alp toγ<r>ılqa tutar yiti küri üyürni apam klmiştä alp toγ<r>ılqa yiti küri üyür köni birgül tisär män inäçi qoyn yıltınbärü tüşi bilä köni birürmän... "Ben İneçi, Alp Togrıl'a tutar yedi küri darıyı babam geldiğinde, Alp Togrıl'a yedi küri darının hepsini ver desem, ben İneçi koyun yılından beri tüşi (faiziyle) birlikte hepsini vereceğim" (YamMi08-1/3)

... üç (?) küri ü'rni män iliçük qutluγ bürt biz ikigü altım "...üç küri darıyı ben İliçük Kutlug Bürt biz ikişer aldım..." (YamMi15-2/3)

maŋa tınsıduqa yir [kärgäk] bolup çikäztäki tarıγ nätäg ... kölni yazlıγ küzlüg ... yarım şıq tarıγ iki küri ür yaqa birgükä t ... bu yirkä äkin tuta [birim alım] kälzä mn tınsıdu bilür ... mn uluγ birim bolza [ol arqa]lıγ bolur "Bana Tınsıdu'ya yer gerekli olup Çikäz'deki darı gibi ... gölü yazlık ve kışlık ... yarım şık darı (Hububat?) iki küri darı faiz vereceğim. Bu yer ekin tutsa birim alım vergisi gelse ben Tınsıdu bilirim büyük vergi gelse o yardımlı olur/yardım eder ..." (U 5268, Zieme 1980: 225; YamRH06-1/10)

qayımtu<tın> tört küri /// aldım yaŋıda aldınç // içintä män säkiz küri yür köni birürmän "... kayımtu'dan dört küri ... aldım gününde altıncı ... içinde ben sekiz küri darı'yı tam olarak vereceğim..." (YamLo20-4/7)

... tört X/(.)-LX (?) küri PY L/ [=bilä (?)]" (YamLo22-9)

künçit "susam"

...maŋa çurikä tüşkä {.} künçiḍ kärgäk bolup qayımtutın bir küri künçiḍ aldım yaŋıta iki küri künçiḍ köni birürmän .. "Bana Çurı'ye faizli susam gerekli olup, Kayımtu'dan bir küri susam aldım, gününde iki küri susam hepsini vereceğim" (YamLo25-2/7)

...surıyaşiriqa künçit kärgäk bolup qayımtu bahşıtın bir küri künçit aldım küş yaŋıda iki küri künçit köni bärürmän ... "... Surıyaşiri'ye susam gerekli olup, Kayımtu bahşı'dan bir küri susam aldım. (Bu susamı) güz gününde iki küri susam olarak hepsini veririm" (YamLo26-4.11).

... maŋa qayşiduqa tüşkä künçiḍ kärgäk bolup il tmirtin bir küri künçiḍ altım küz iki küri künçiḍ birürmän ... "Bana Kayşidu'ya faizli susam gerekli olup İl Temir'den bir küri susam aldım güz (gününde) iki küri susam vereceğim"(YamLo28-2.5)

8.1.6. kürilig "(küri ölçüsünce) desilitre, ölçek, hacim ölçüsü"

(< *küri+lig*)

ED'de *küri* isminden türetildiği belirtilir ve "a peck measure" anlamı verilmiştir (ED 745b). Yamada da, kelime için "küri habend" (Yamada 1993) anlamını verir. *Kürilig*'i, "*küri* ölçüsündeki ölçü" olarak da anlayabiliriz. *Küri* hububatların yanısıra yer ölçümünde de kullanılan bir ölçüydü. Aşağıda da kürilig ile yine yer ölçüldüğü belirtilir. *yiti kürilig yirimni* "yedi küri ölçüsündeki yerimi" şeklinde geçen kullanım, bize yabancı değildir. Bugün de buna benzer kullanımlar vardır. 1 hektarlık arazim, 100 metrekarelik evim vb.

"... *qavlalıqımnı yänä çaŋgur ayız<taqı> yiti kürilig yirimni* ... "...Sebzeliğimi yine Çaŋgur Ayızdaki yedi kürilik (yedi küri ölçüsündeki) yerimi...." (YamMi28-3)

8.1.7. patır "kap; kap ölçüsü"

CLAUSON'un belirttiği üzere Sanskritçe *pātra* "a bowl" Soğd *p'ttr* yoluyla Türkçeye *patır* şeklinde geçmiş bir kelimedir (ED 307a). *patır* için YAMADA, "Bettelscale, Schale" anlamını vermiştir, ancak bu çanağın/kabın nasıl bir çanak olduğu veya ne kadar ağırlıktaki birimi aldığı konusunda bilgi vermemektedir (Bkz. Yamada 1993: 271).

Sanskritçe *pātra* Türkçedeki "çanak, kap" –belki de *küri*'yi- ölçüsünü karşılayan bir ölçü birimi olarak, görebildiğimiz kadarıyla *künçit* (susam) ölçüsü olarak kullanılmıştır. *Küri* için yukarıda verdiğimiz örnekteki gibi, *patır*'ın da insanlara göre değiştiğini görmekteyiz. *Qayımtutın öz patır bile on iki patır künçit aldım* "Gayımtudan (onun) kendi padırı ile on iki padır susam aldım":

> *... maŋa somaşiriqa tüşkä künçit kärgäk bolup qayımtutın öz patır bile on iki patır künçit aldım küz yaŋıda ygrimi iki patır künçit köni birürmän* "... bana Somaşirika'ya faizli susam gerekli olup Kayımtudan kendi kabıyla (padır) oniki kap susam aldım, güz gününde yirmiiki kap susam hepsini vereceğim" (YamLo27-2.8).

Patır ile sıvıların da ölçüldüğünü, en azından şarap ve su için kullanıldığını aşağıdaki tıp metni Heilkunde'de görmekteyiz. Ayrıca *patır* ile çift söz olarak kullanılan Türkçe *ayak* "kadeh" kelimesinden dolayı, *patır*'ı da aşağıdaki metinde kadeh şeklinde düşünebiliriz:

> *iki sünük ärkäç ätin bir patır ayak bor bir patır ayak suv birle qayınturup suvı soyulmışta içsär kidär* "... iki yaşındaki teke etini bir kadeh[2] şarap ve bir kadeh[2] su ile kaynatıp, su soğuduğunda içse (hastalık) gider" (Heil I. 16/18).

8.1.8. şıγ "ağırlık ölçü birimi"

CLAUSON'un, Giles'den alarak belirttiği üzere Çince *shih*'den Türkçeye geçmiş bir kelimedir. CLAUSON, kelime için şu açıklamayı yapmaktadır: "'a stone'; as a measure of capasity 'ten pecks' (tou. küri, q.v.), conventionally 2½ bushels" (ED 867b).

Özellikle sivil Uygur belgelerinde *şıγ* ile *tarıγ* "darı", *arpa*, *ür* "bir darı cinsi" ve *buγday* alışverişlerinde ağırlık ölçü birimi olarak kullanılmıştır:

tarıγ "darı"

> *maŋa tınsıduqa yir [kärgäk] bolup çikäztäki tarıγ nätäg ... kölni yazlıγ küzlüg ... yarım şıq tarıγ iki küri ür yaqa birgükä t ... bu yirkä äkin tuta [birim alım] kälzä mn tınsıdu bilür ... mn uluγ birim bolza [ol arqa] –lıγ bolur* "Bana Tınsıdu'ya yer gerekli olup Çikäz'deki darı gibi ... gölü yazlık ve kışlık ... yarım şık darı iki küri darı faiz vereceğim. Bu yer ekin tutsa birim alım vergisi gelse ben Tınsıdu bilirim büyük vergi gelse o yardımlı olur/yardım eder ..." (U 5268, Zieme 1980: 225; YamRH06-1/10)

> *maŋa Tämür Bukaka tarıγ tarıγu yir kärgäk bolup kayımtunıŋ çaŋıntakı elçi birläki täŋ ülüşlüg yirin eki şıγ yaqaqa tuttum bu yirkä äkin tutsa*

birim alım kälzä mn tämür buqa bilür mn qayımtu bilmäz uluγ birim kälzä ol arqalıγ bolur... "bana Temür Buka'ya tarım yapmak için (darı ekmek için) yer gerekli olup Kayımtu'nun Çaŋın'daki Elçi ile birlikte eşit paylı yerini iki şıg (darı, ürün) faiziyle tuttum bu yer ekin tutsa ve birim alım vergisi gelse ben Temür Buka bilirim Kayımtu bilmez eger büyük vergi gelirse o yardımlı olur..." (U 5271, Zieme 1980: 222; YamRH05-3/6)

arpa "arpa"

... açarınıŋ bärk toγantaqı bir 'äŋiz yirin anuqqa tudtum ördgüntä anuq bolmışta iki şıγ arpanıŋ tüşin tilik toγrul alır tört küri arpa män tilik toγ<r>ul bulda açari<qa> birip aldı küri bulda açari ... "Bärk Togan'daki bir boş yeri (tarlayı) hazırlamak için kiraladım harmanda hazır olduğunda iki şıγ arpanın ürününü/faizini Tilik Togrul alır dört küri arpayı ben Tilik Togrul Bulda Acari'ya verip altı küri Bulda Açari ..." (YamRH09-3/7)

... üç şıγ arpatın arduq badẓa ikigü täŋ uruγ ündür<ü>p {...} tarırbiz... "... üç şığ arpadan fazla bitse, yetişse ikimiz eşit tohum yetiştirip ekeriz ..." (YamRH09-16/19)

biçin yıl birygrminç ay on yaŋıqa biz basa tmir käd tş birlä açıγqa qudar arpa kümüşintä 'ädgü unıntaqı bir şıγ iki küri arpanıŋ üç stır altı baqır kümüş altımz bu arpanı açıγqa kälürip birürbiz ... "Maymun yılı onbirinci ay onunda biz Basa Temir Käd Tş ile ambara telef olmuş arpa gümüşünden iyi unundaki bir şıγ iki küri arpanın üç stır altı bakır gümüş aldık bu arpayı ambara getirip veririz" (YamMi14-2/7)

küri üzä toquz şıγ tokuz küri arıγ silig buyday "küri ölçüsüyle dokuz şık dokuz küri temiz buğday"

yunt yıl säkizinç ay altı otuzqa mn kuinto bäkümiştä tuvasti küri üzä toquz şıq tokuz küri arıγ silig buyday ikiki tüşkä birgü birdim mn bäkümiş [kuintotın tokuz şık] tokuz küri buyday arıγ silig altım bo buyday iki tüşi birlä säkizinç ayın kuintoqa yıyıp birürmn... "at yılı sekizinci ay 26. gün. Ben Kuinto kileyle dokuz şık dokuz küri temiz[2] buğday iki faizle vergi verdim. Ben, Bekümiş Kuintodan dokuz şık dokuz küri buğdayı temiz arı şekilde) aldım. Bu buğdayı iki faizi ile sekizinci ayda Kuinto'ya yığıp vereceğim" (UigLeih. s. 273)

ür "darı"

ıt yıl onuç aynıŋtın bärü män orsulaynıŋ bermiş böznin sanı bir ton b(a)şlap tokuz berdim on böz kanka berdim bir ton tütünkä berdim bir şıγ ür bir böz mäkiliŋ kurçanıŋ ulayqa berdim ... "köpek yılı onuncu ayından beri ben Orsulay'ın verdiği pamuklu kumaşın sayısı: bir elbise başta olmak üzere dokuz (tane) verdim on pamuklu kumaş han'a verdim. Bir elbise tütün (vergisi)ne verdim. Bir şıg darı, bir pamuklu kumaş Mekil'in, Kurça'nın ulağına verdim ..." [Özyetgin UygSB. IX, 1/11, (U 5299 – TM 207 / Usp 31 / Clark Nr. 129 (Raschmann 1995: 121)]

turı birlä k(i)m maŋa tägär üç är kömär borlukumnı turıqa mäniŋ berimlärimni sän üzüp sän alıp kalır mu sän tesärm(ä)n yok ärsär özgä

kişikä kodarmän tesärmen turı berimiŋni män berürmän borluqqa özgä kişi kügürmäzmän temiş üçün barça toyınqa eki tavar kançuqqa yarım küp bor yumşaqqa eki şıy ür bir k(a)ra ton qıtay buqaqa üç tavar munça näsälärni sän berip bitiglärim alyıl tep qodup bardım ... "Turı ile, ki bana ait üç erin çalışacağı bağımı Turı'ya benim berimlerimi (borçlarımı) sen ödeyip sen alır mısın desem, yoksa başka kişiye bırakacağım desem, Turı, berimini (borcunu) ben veririm bağa başka kişiyi girdirmem dediği için, Barça Toyın'a iki ipek kumaş, Kançuk'a yarım küp şarap Yumşak'a iki şıy darı, bir kara elbise, Kıtay Buka'ya üç ipek kumaş, bu kadar şeyleri sen verip senetlerimi al deyip bırakıp gittim ..." (Özyetgin UygSB. X: 5/14; YamMi19)

8.1.9. şing "ağırlık ölçüsü"

Şing ağırlık ölçüsü Çince'den ödünçleme olarak Türkçede kullanılmıştır. CLAUSON'un Giles'ten alıntıladığı bilgiye göre kelime Çince *shêng*'dir ve CLAUSON kelime için "a liquiid measure conventionally translated 'pint'" açıklamasını yapar (ED 868a). CLAUSON'un verdiği *pint* karşılığı için İngilizce sözlükte "bir galon'un sekizde biri (=0·586 litre)" (Alderson 1959: 640) açıklaması yapılmaktadır. YAMADA tarafından, 10 şing'in 1 küri'ye eşit olduğu belirtilmektedir. (Bkz. Yamada 1993: 284). Metinlerde *künçit*'in ölçülmesi için kullanılmaktadır. Ancak tam olarak kaç kiloya tekabül ettiği bilinememektedir. 10 küri 1 şıy'a, 10 şing de 1 küri'ye eşit olduğuna göre, 100 şing 1 şıy'a eşit olmaktadır. Metinlerde geçen bilgilere göre ancak böyle bir hesap yapılabilmektedir.

Kelimenin Uygur metinlerinde sıvılar için de kullanıldığı bilinmektedir. Konumuzla alakalı olarak, YamLo24 numaralı sivil Uygur belgesinde faizle susam alımı anlatılmaktadır. *Tört şing künçit*'e (dört şing susam) karşılık güz gününde *säkiz şing künçit* "sekiz şing susam" ödenecektir.

... *künçit kärgäk bolup qyımtutın tört şing künçit aldım küz yanıta säkiz şing künçit köni birür män* ... "... susam gerekli olup Kayımtu'dan dört şing susam aldım güz gününde sekiz şing susam doğrulukla hepsini veririm" (YamLo24-3/6)

8.2. PAMUK VE BEZ ÖLÇÜLERİ

8.2.1. arşın / arşun "arşın"

arşın < Far. *araş* < eski Far. *araşnış* (VEWT 27b)

arşın, uzunluk için kullanılan bir ölçü birimidir. ÖZYETGİN'e göre, "Farsça kökenli bu terim İran ile olan ticarî ilişkiler neticesinde Sogdlar aracılığı ile Türk ölçü sistemine girmiştir. Ancak eski Türkçe dönemi metinlerinde, yine sivil Uygur belgelerinde arşın terimine rastlanmamıştır"(Özyetgin 2003: 198). İslamî çevre Türk yazı dili sözlüklerinde tanıklanabilen *arşın*'ın *+lA-* isimden fiil yapım eki ile türetilmiş *arşınla-* "arşınlamak, arşın ile ölçmek" fiili de metinlerde geçmektedir.

Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde tanıkladığımız kelime ile ilgili maalesef bilgi veren örnek cümleler yoktur. Sözlüklerde kelime anlamı ile yer alan arşın, CC'de *arşun* "Elle" (Grønbech 1942: 40); TZ'de *arşın* "arşın" (Atalay 1945: 142); DM'de arşun "arşın" (Toparlı 2003: 71); KK'de *arşun* "arşın" (Toparlı 1999: 101) ve KTAM'da *arşun* "arşın" (Toparlı 2000: 88) şeklinde tanıklanmaktadır. Çağatay Türkçesi sözlüklerinden Şeyh Süleyman Efendi sözlüğünde *arşun* "arşun, üç karışdır" (ŞSül. 1298: 9) anlamıyla geçmektedir.

arşın isminden isimden fiil yapım eki +lA- ile yapılmış ve "arşın ölçü birimiyle ölçmek" anlamında kullanılan *arşınla-* fiili, İM'de geçmektedir. *arşınla-* "arşınla ölçmek" (Battal 1934: 11). Fiil, Türkiye Türkçesinde yaşamakta olup, anlam genişlemesine de uğramıştır: "1. arşınla ölçmek 2. amaçsız, geniş adımlarla dolaşmak" (TüSl. 1998: 137). Fiil, Gagauz Türkçesinde de *arşınnamaa* "arşınlamak, arşınla ölçmek" (GagTüSl. 1991: 17) şeklinde yaşamaktadır.

Kelime Türkiye Türkçesi'nde de yaşamakta olup, kelimenin anlamı "yaklaşık 68 cm'ye eşit olan uzunluk ölçüsü" (TüSl. 1998: 137) şeklinde verilmiştir. Türkiye Türkçesi'nde ayrıca *+lık* eki ile türetilmiş olan *arşınlık* "arşın ölçüsünde, arşın kadar" kelimesi de dikkati çekmektedir (TüSl. 1998: 137). Kelime modern Türk lehçelerinde de varlığını sürdürmektedir: Gagauz Türkçesi *arşın* "arşın (uzunluk

ölçeği)" (GagTüSl. 1991: 17); Başkurt Türkçesi *arşın* (BaşkTHl. 1993: 79b); Karay Türkçesi Kar.K. *arşın* "lokot' (mera dlını)" (KarayRPSl. 1974: 77); *arşın* "arşın" (KMalkS. 2000: 90); Kumuk Türkçesi *arşın* "arşin" (KumRSl. 1969: 48).

8.2.2. bay "demet, top"

(< *ba-y*)

Türkçenin Tarihî dönemlerinde kullanılan ölçü birimlerinden biri de *bay* kelimesidir. Tarihî metinlerde *bay* kelimesi, ölçü birimi olarak kullanılmakla birlikte bu ölçü biriminin tam olarak hangi miktarı karşıladığı belli değildir. "demet, bağ" anlamlarına gelen *bay* kelimesi, *ba-* "bağlamak" fiilinden *–g+* ekiyle yapılmıştır. Kelimeye sivil Uygur metinleri ile islamî çevre Türk yazı dili eserlerinde rastlanmaktadır. Ancak biz burada ölçü olarak kullanıldığını gösteren örnekleri almayı uygun gördük. Kelime, *ot*, *odun* ve *böz* "pamuklu kumaş" demetleri için kullanılmaktadır:

yüz iki bay böz "yüz iki bağ pamuklu kumaş"

> *... borluynın sadıyı yüz iki bay bözni bidig qılmış...* "... üzüm bağının satış bedeli yüziki bağ pamuklu kumaşı senet yapmış ..." (YamSa10-5)

on biş bay ot "on beş bağ ot" / *biş bay otuŋ* "beş bağ odun"

> *(Z. 4) todarqa bir böz b (Z. 7) qıdunıŋ kisiŋigkä bir böz b (Z. 13) ... y(a)rım böz <on> biş bay ot biş bay otuŋ bir layşı saman ... (Z. 3) ...nıŋ bir y(a)rım böz b (Z.4) ... y(a)rım bö[z] b (Z. 5) ...g-nıŋ taqı bir bö[z] yoyrut oduŋ y(a)rım bö[z] (Z.8) kaşmir qaya iki böz iki batman yoyrut birlä y(a)rım böz ...* "Todar'a bir pamuklu kumaş, Kıdu'nun eşine bir pamuklu kumaş ... yarım pamuklu kumaş on beş bağ ot, beş bağ odun bir lakçı saman ... bir pamuklu kumaş ... yarım pamuklu kumaş ... ...nın ve bir pamuklu kumaş, yoğurt, odun, yarım pamuklu kumaş, Kaşmir Kaya iki pamuklu kumaş, iki batman yogurt ile yarım pamuklu kumaş" [Ch/U 6851 – T II 1231 (Raschmann 1995: 139)]

iki bay böz "iki bağ pamuklu kumaş"

> *... vaptutın iki iki bay böz aldım* ... "... Vaptu'dan iki iki bağ böz aldım ..." (YamLo15-3/4)

ot bağı

> *otuŋ bāyı* "A bundle of firewood" MK (DankKelly. II. 511)

bir bay otun "bir bağ odun"

ėwke otun kerek bolγay, bir bay otun kesip keltüreliŋ tėp aldım "eve odun gerek olacak, bir bağ odunu kesip getirelim diyerek aldım" (NF 213-11/12)

8.2.3. çıγ "yaklaşık 30 cm'lik bir ölçü birimi"

Yamada, kelime için "Elle' [ein Längenmass, etwa 30 cm]" açıklamasını yapmakta ve kelimenin Çince olduğunu ileri sürmektedir (Yamada 1993). DLT'de *çıγ* için ise "bir Türk arşını; Arap arşınının üçte ikisi kadardır, göçebeler bununla bez ölçerler" (DLT III. 128; II 345) denilmektedir. ÖZYETGİN'in, *çıγ* ile ilgili düşünceleri ise şunlardır: "Uygur metinlerinde antropometrik ölçü birimi olarak kullanılan Türkçe *adak* "ayak" yanında, Çince kökenli *çıγ* "yaklaşık 35 cm. olan bir Çin ayak ölçüsü' (<Çin. *ch'ih*) da geçmektedir" (Özyetgin 2003: 200).

... bu türk qrabaş satıγın ekigü ınça sözläştmz yüz kedin yorıyur onar çıγ tmγalγ qunpuqa ...' (YamSa19-2.3)

Kelime sivil Uygur belgelerinde *böz*'ün "pamuklu kumaş" ölçümünde de kullanılan bir ölçü olarak aşağıdaki belgelerde geçmektedir:

... qapıγ ///yç ... [b]ir säkiz tiştäki böz... bir säkiz tiştäki böz... bir säkiz tiş[täki] bö[z] ..... [b]öz ... barsta bir sä[kiz ti]ştäki otuz çıγ böz ... qoyn iki u[laγ (?)]... böz ... ulaγ böz... tiştäki böz ... "... Kapıγ // bir sekiz tarak sıklığındaki pamuklu kumaş ... bir sekiz tarak sıklığındaki pamuklu kumaş ... bir sekiz tarak sıkılığındaki pamuklu kumaş ... koyun iki ulak atı... pamuklu kumaş ... ulak atı pamuklu kumaş ... tarak sıklığındaki pamuklu kumaş ..." [U 6166+U 6112 (Raschmann 1995: 136)]

... körkin bädizädgäli saqınsar ötrü böz üzä bädizämiş krgäk böznüŋ yitizi kiŋi on çigin çıγ üze altı ygrmi çıγ bolur azu ygirmi çigin çıγ üzä qırq çıγ bolur ... "... güzelliği süslemeli diye düşündüğü için pamuklu kumaş üzerine süslemiş gerek. Pamuklu kumaşın eni on çigin (dirsek), çıγ ölçüsü ile onaltı çıγ olur veya yirmi çigin çıγ üzerinden kırk çıγ olur. Buddha [U 2476 + Kr. 29/13 + Kr 30/4 + Kr 30/19 + Kr29/15 + Kr 30/13 (Raschmann "995: 136)]

çıγ kelimesi DLT'de yukarıda da bahsettiğimiz üzere bir Türk ölçüsü olarak belirtilmektedir:

çīγ "The word for 'a Turkic cubitmeasure' which is two-thirds of a [common] cubit. It is used among the nomads for measuring cloth" MK (DankKelly. II. 499)

Divan'da *çıγ*'dan türetilen *çıγla-*, *çıγlan-* ve *çıγlat-* fiilleri de geçmektedir.

ol böz çıγlādı "O, Türk arşıniyle bez ölçtü" MK (DankKelly. II. 573);" DLT III. 296) (ED 407b)

böz çıylandı" "The cloth (or other) was measured off in cubits" (DankKelly. II. 532) (*'böz çığlandı'*/"bez ölçüldü" DLT III. 198.) (ED 408a)

ol böz çıylattı "he had someone measure the cloth with Turkic cubit. This is two-thirds of a [common] cubit" MK (DankKelly. II. 435) (*'ol böz çıglattı'*/"O, bez ölçtürdü", (o, Türk arşını ile bez ölçtürdü). [Türk arşını öbür arşının üçte ikisi kadardır] DLT II. 345) (ED 407b)

8.2.4. qarı "kumaş ölçüsü, arşın"

(<**kar-ı*) (ED 644b).

Proto-Tü. **kar* "1. arm 2. forcarm 3. shin-bone of animal 4. various measures of length" (EDAL I. 530): Kök Tü. - , Budd.-Man. Tü. ç. *qarı* (YamSa10-2/3); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK -, KB - , TİEMKök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; Doğu Tü.: 15.-19. yy. NevayiL -; EKıp.: 14. yy. CC *qarı* 2 "Elle" (Grønbech 1942: 195) , MKıp. 13. yy. KTAM. *qarı* "kumaş ölçüsü, arşın" (Toparlı 2000: 113), 14. yy. Kİ. -, 15. yy. KK. -, TZ. -; İM -; Batı Tü. 14-19. yy. - (TS -) .

Modern Tü.: MOγur: Çuv. *xar* "ist. Lokot' (mera dlını, ravnaya primerno 0,5 m)" (ÇuvSl. 1982: 564); MOγuz: Hal. *qarı* "Längenmass (104cm)" (Hal 1980: 175); Kuzey-doğu (Sibirya): Saha *xarı, xara* (EDAL I. 530); Tuva qırı (EDAL I. 530), Şor. *qarı* (EDAL I. 530), Altay *qarı* "dirsekten omuza kadar olan kolun bölümü" (AltaySl. 1999: 99); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. qar/qarı "1. kolun dirsekte omuza kadar olan kısmı 2. bir metre kadar uzunluk ölçüsü" (KırgSl. 1988: 409); Kazak *qar/qarı* "kolun dirsekten omuza kadar olan kısmı" (KazakSl. 2003: 296), Nogay *qarı* (EDAL I. 530), Karakalpak. *qar, qarı* (EDAL I. 530), Tat. qarı, qara (EDAL I. 530), Sibir Tat. ağ. -, Başk. qar (EDAL I. 530); Karay. -, Kumuk -, Kar-Malk. *qarı* I "kolun omuzla bilek arasında kalan kısmı" (KMalkSl. 2000: 245), *qarı* II "yaklaşık 60 cm'lik uzunluk ölçüsü" (KMalkSl. 2000: 245); Güney-Doğu: Uyg. *qeri* (EDAL I. 530), ağ. -; SarıUygur *qar* (EDAL I. 530), Özb. *qari* (EDAL I. 530), ağ. -; Salar: DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *garı* "goyun geçi ve ş.m. malların dızı bilen toynagının aralıgı, incik" (TrkmDSl. 1962: 152), Horasan -; Gag. -, AzTü. -; TTü. -.

Bir uzunluk ölçü birimi olan *qarı* terimi **kar-* kökünden getirilmekte ve *qarış* kelimesi ile de ilgili bulunmaktadır (Bkz. ED 644b). Ancak kelimenin Proto Türkçe biçimi "kol" anlamına gelen **kar* "1. arm 2. forcarm 3. shin-bone of animal 4. various measures of length" (EDAL I. 530) olduğu ileri sürülmektedir. Eğer kelimenin kökü de **kar* ise bir *+I* aaye düşünmek gereklidir. Clauson'un köken teorisi daha doğru gözükmektedir.

Türkçe *qarı* uzunluk ölçü birimi İslâm öncesi Türk dili metinlerinde özellikle *böz*'ün "pamuklu kumaş" ölçülmesinde kullanılmıştır. ÖZYETGİN'e göre "antropometrik bir birim olarak *karı* dirsekten parmak uçlarına kadar olan mesafedir" (Özyetgin 2003: 202).

> *... yüz iki baglık uzun karıta böz alıp şuikü ögän üzä suvaklıy surya birle ülüşlüg maŋa tägär ...* "...yüz tane çift bağlı uzun karıda pamuklu kumaş alıp Şuiki nehri üzerindeki sulama kanalı Surya ile hisseli bana ait. ..." (YamSa10-2/3; Raschmann 115)
>
> *... yana yiti karı böz lükçünlükkä ...* "yine yedi karı pamuklu kumaş Lükçünklüye ..." Raschmann 1995: 123); JW-Li 4.3: 35/36)
>
> *...iki böz ... bir böz toqu[z] ... b[i]r böz toquz qarı ... bir böz toquz ... böz toquz qarı ...* "... iki pamuklu kumaş ... bir pamuklu kumaş dokuz ... bir pamuklu kumaş dokuz karı (ölçü) ... bir pamuklu kumaş dokuz ... pamuklu kumaş dokuz karı (ölçü)..." [U 5623-T II D 520 (Raschmann 1995: 127)]
>
> *toŋuz yıl aram ay altı otuzqa maŋa ögärünäkä ötünü böz krgäk bolup aqılta tört tonluq böz ötünü altım) bo bözni säksinç aynıŋ biş ygrmikä tamya qarısı üzä on ikirär qarı tonluq böz köni birür mn* "domuz yılı birinci ay yirmi altısında bana Ögerüne'ye rica ederek pamuklu kumaş gerekli olup Akıl'dan dört elbiselik pamuklu kumaş rica ederek aldım. ... bu pamuklu kumaşı sekizinci ayın onbesinde damga karı (ölçüsü) üzerine on ikişer karı elbiselik pamuklu kumaşı doğrudan vereceğim" (T III D 279 (183/34) (Raschmann 1995: 149)]
>
> *qoynqa bir böz .....ları tüküni altmış altı böz boldı... birip birmişim iki böz bi... ... iki böz on qarı käldi ...sar qarı böz käldi* "koyuna bir pamuklu kumaş ... ...ları pirinci altmış altı pamuklu kumaş oldu... verip verdiğim iki pamuklu kumaş ... iki pamuklu kumaş on karı (ölçüsü) geldi ... sa karı (ölçüsü) pamuklu kumaş geldi" [Ch/U 7460 – T I α (Raschmann 1995: 146)]

8.2.5. täng /tng "ağırlık ölçü birimi"

YAMADA, Uygur sivil metinlerinde *täng/tng* biçiminde yazılan kelimenin kökenini ve anlamını şöyle açıklamaktadır: "< chot. thamga "Maßeinheit" (Yamada 1993). Clauson sözlüğünde kelimenin Çince kökenli olduğunu, teng kelimesinin

Türkçe'ye geçtiğini söylemektedir. Aynı zamanda Türkçedeki "denk, eşit" anlamında geçen *denk* kelimesinin eski Türkçedeki şekli olan *teng*, denklik bildiren söz olarak yaşamıştır. Sivil belgelerde *käpäz*'in "pamuk" ağırlığını ölçmek için kullanılan bir ölçü adı olarak da, aşağıdaki metinlerde geçmektedir.

> *[täng] käpäzi ... borluqnıŋ yerniŋ /// qalanı bolsar män tämiçi bilürmän bay tämür bilmäz ...* " ... teng pamuğu ... bağın, arazinin .... kalan (vergisi) olsa, ben Temiçi bilirim (öderim), Bay Temür bilmez (ödemez) ..." [TM 73 (U5279) (Yam RH12, Özyetgin UygSB. XXXIX)]
>
> *maŋa bay tmürkä käpäz tarıyu yir kärgäk bolup tämiçiniŋ bu suvtakı uturu borlukın on täng käpäz yakaka tuttum bu bu on t(a)ng käpäzni küz yaŋıda başı taşı birlä birürmn...* "Bana Bay Temür'e pamuk ekmek için yer gerekli olup Temiçi'nin bu suyun karşısındaki bağını on teng pamuk karşılığında kiraladım. Bu on täng pamuğu güz gününde başıyla ucuyla birlikte vereceğim ..." (YamRH04-2/7)
>
> *maŋa üsinäkä käpäz käräk bolup savrıyaşiritın tört täŋ {.} käpäz tüşkä altım küz yaŋıta yiti täŋ käpäz köni bärürmän* "Bana, Üsine'ye pamuk gerek olup Savrıyaşiri'den dört täng pamuk faizle aldım güz gününde yedi täng pamuğun hepsini veririm" (YamLo29-2/4).

9. GÜBRELEME

Tarlaların ekin ekilmeden önce daha iyi ürün vermesi için gübrelenmesi gerekmektedir. Buddhist ve Maniheist çevre Türkçe eserlerinde gübre için *qıŋ* (Suv. 613, 17) ve *mayak* (Suv 525-1/2) kelimeleri geçmektedir. Qıŋ "gübre" İslâmi çevre eserlerinden DLT'de de görülmektedir. Yine İslâmî çevre Türkçe eserlerinde gübre için *tärs* ve *täzäk* kelimeleri de geçmektedir. *Täzäk*, Türk runik harfli Irk Bitig'de de tanıklanan eski bir gübre adıdır. Bu kelimelerden yola çıkarak Türklerin gübre olarak, hayvan pisliğini kullandıkları sonucuna varabiliriz. Ancak eldeki Buddhist, Maniheist ve İslâmî çevre Türkçe eser külliyatı içinde tam olarak tarımla ilgili, tarımı anlatan bir eser olmadığı için, gübrelerin nasıl kullanıldığı, gübrelemenin nasıl yapıldığını bilemiyoruz.

Batı Türkçesi eserlerinden konu külliyatımız dışında olan *Revnaq-ı Bustān* adlı eserde gübrenin önemi ve nasıl kullanılması gerektiği konusunda bilgi verilmektedir. Ancak bu dönemde gübre için *zibil* "pislik" kelimesinin daha çok kullanıldığını görmekteyiz. Türkçe eserlerde görülen ve araştırmamızda da incelenen qıŋ "gübre"

ve *tärs* "gübre" kelimesinin eserde geçiyor olması da, Eski Anadolu Türkçesi'nde Eski Türkçeden itibaren gelen *qıγ*'ın ve *tärs*'in de söz varlığı içinde olduğunu gösterir ki, bu da Türklerin Anadolu'ya gelmeden önce de gübreyi ve gübrelemeyi bildiklerine dair önemli bir kanıttır.

Revnaq-ı Bustān'a göre toprağın temizlenmesi, ekime ve bağcılığa başlamadan önce toprağın ıslah edilmesi gereklidir: "Zemin-i fāsidüŋ ışlāhı zibille olur" (RB A5b/5). Eserde gübre için *qıγ* ve *tärs* kelimeleri kullanılmakla beraber bu manada daha çok *zibil* kelimesi kullanılmıştır. *Revnaq-ı Bustān* yazarına göre, *zibil*'in iyisi de *üzüm cibresi*, *koyun* ve *keçi qıγı*'sıdır. Bunlardan sonra da sırasıyla *sıγır tärsi*, *at*, *himār* ve *qatır gübresi* gelir. *Deve qıγı*'sı daha sonra gelir. *Zibil*in en faydalısı da eski olanıdır: "Ve zibilüŋ nāfi'i eski olandır. Ne qadar eski olursa yeγrekdür, bārī bir yıllıq ola. Zarūret olıcaq tāzesi daḫı isti'māl olınur" (RB A5b/9-11).

Ancak taze zibil toprağa konulduğunda dikkatli olmak gerekmektedir. Çünkü taze gübre toprağı yakar. *Revnaq-ı Bustān* yazarı eserinde gübreleme ile ilgili olarak şu hususlara da dikkati çeker: "tāzesinde harāret ve yubūset vardur, meger su vėrilür yėr ola ki artucaq olsa olur. Şu verilmeyen yėrde köki yakar. Ancaq topraγuŋ berkligin giderecek qadar ola. Ve daḫı dikilecek yėr zibillendügi gibi ekilse olur ammā eşcār dikilecek yėr bir evvelinden zibillenmek gerekdür. Ve yāḫūd kök dibine ve arasına dökmeyeler. Yėr yüzinde boγazına dökeler. Eyyām-ı bārānda zibil şuyı yaγmurdan yāḫūd şu verlür yėrde şudan kök üzerine ine, topraγın nāzük ėde. Yılından şoŋra yāḫūd güzden dökilmiş olsa evvel bahārda dibin çapalayup ol dibde olan ziyādeyi topraγa qarışdura" (RB A5b/13-A6a/6).

Görüldüğü üzere Türkler tarlaları, bağ ve bahçeleri gübrelemektedirler ve gübre konusunda da hayvanlardan yararlanmaktadırlar. Aşağıda verdiğimiz gübrelerden yola çıkarak, şunu kesinlikle söyleyebiliriz: Türkler Anadolu'ya gelmeden önce de gübrelemeyi, toprağa bakımı biliyor ve yapıyorlardı.

9.1. bańaq (mayaq)"gübre"

Proto-Türkçe **bańaq* "dung" (EDAL I: 339)

CLAUSON kelimeyi **bańak* şeklinde maddelendirmiş ve "dung (gübre)" olarak anlamlandırmıştır (ED 350b). CLAUSON kelimenin fonetik gelişimi için **béńi* kelimesi ile karşılaştırılmalı demektedir. Güney-Doğu Türk lehçelerindeki *mayak* "koyun ve devenin gübresi"nda bu sözcükle ilgili olduğuna Clauson dikkat çekmiştir (ED 350b). Tarihî Türk dili içinde kelimenin *bańak* ve *mayak* şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Erken İslâmî çevreden DLT'de kelimenin her iki şekli de tanıklanmaktadır.

Kelime tıp metni Heilkunde'de diş ağrısı için yapılan bir ilâç reçetesi diyebileceğimiz belgede *ud mayaqı* "sığır gübresi" ve *tävä mayaqı* "deve gübresi" şeklinde geçmektedir. Metinde ayrıca *böri mayaqı* da geçmektedir, ancak bu gübreyi değil, doğrudan "kurt dışkısı"na işaret etmektedir:

> *tiş ayrıy äm qara ud mayaqı sirkä birlä çoquratıp täpizdäki tävä mayaqı qızıl tuz birlä soqup bor birlä bulyap isiçtä isidip böz qapçuqta urup künçit yayı soqup tiş üzä urzun* "diş ağrısına ilaç kara sığır gübresi/dışkısı sirke ile birlikte kaynatıp, otlaktaki/çimenlikdeki deve dışkısı/gübresi kızıl tuz ile sokup/parçalayıp şarap ile karıştırıp, kazanda ısıtıp, pamuklu kumaş torbaya koyup, susam yağı sokup diş üzerine koysun" [(Heil. I. 97-100] (Raschmann 1995: 107)]
>
> *tiş ayrıyqa üç yaşar qara udnuŋ mayaqın işiçtä çoyıradıp yaqzun* "Diş ağrısına üç yaşındaki kara sığırın dışkısını kazanda kaynatıp yaksın" (Heil I. 46)
>
> *...kögürçkän mayaqın qara min birle çoquradıp üç kiçä yaqzun* "... güvercin dışkısını siyah un ile birlikte kaynatıp, üç gece sürsün" (Heil I. 40)
>
> *böri mayakı* "kurt dışkısı" (Heil I. 102)

Altun Yaruk adlı eserde ise üç yerde *ud mayaqı* "sığır gübresi" geçmektedir. Burada da sığır gübresi ile tılsım, muska yapıldığını görüyoruz:

> *azu ar(a)nyadan seŋremde ud mayakın suvap mandal kılıp ...* "... veya Manastırdan Seŋrem'de sığır gübresiyle ıslayıp mandala yapıp....." (Suv 525-1/2)
>
> *satyaqsız arıy orunta ud mayaqın suvap sekiz çikin turqı mandal qılsun mandal içinte tütsüg hua çeçekler saçıp ...* "satılmaz temiz yerde sığır gübresi ile ıslayıp sekiz çikin uzunluğunda mandala yapsın, mandala içine tütsü ve çiçekler saçıp ..."(Suv 477-1/4)
>
> *arıg evde ud mayakı üze yirin suvap kiçig mandal kılsun* "temiz evde sığır gübresi üzerine yeri ıslayıp küçük mandala yapsın" (Suv 440ç-22/23).

İslâmî çevre Türkçe eserlerinden DLT'de yukarıda da belirttiğimiz üzere kelimenin *baynaq* ve *mayaq* şekli tanıklanmaktadır. *baynaq* Oğuzca kaydı ile

verilmiştir: *baynak* "pislik, gübre. Oğuzca" (DLT III. 175). DLT'de geçen *mayaq* kelimesi için ise şu açıklama yapılmaktadır: *mayaq* "deve gübresi. En ziyade burada kullanılır. Sonra buradan alınarak *qoy mayaqı* dahi denir, 'koyun gübresi "demektir. At gübresine ancak *yundaq* denir. Şu savda dahi gelmiştir: *täwäy bädük ärsä mayaqı bädük ärmäs* = deve büyük ise de pisliği büyük olmaz" (DLT III. 167-168). Kıpçak Türkçesi sözlüklerinden KTAM'da da sözcük "hayvan pisliği" anlamı ile geçmektedir: *mayaq* "hayvan pisliği" (Toparlı 2000: 128).

Yukarıda sözlüklerden ve eserlere göre *mayak*, DLT'de "deve gübresi" diye adlandırılsa da, *mayaq*'ın bütün sığır, deve ve koyun gübreleri için kullanılan genel bir ad olduğunu düşünebiliriz. Çünkü metinlerde *tävä mayaqı* "deve gübresi", *ud mayaqı* "sığır gübresi" ve *qoy mayaqı* "koyun gübresi" şeklinde ayrı ayrı verilmektedir.

Kelime modern Türk lehçeleri içinde de Tuva Türkçesi'nde *mıyaq* (EDAL I 339), Tofa ağzı'nda *mıyaq* (EDAL I. 339), Yeni Uygur Türkçesi standart türde *mayaq* "hayvan tersliği" (YUygTüSl. 1995: 262b) ve ağızlarında *majaķ* "sh'eep's and camel's droppings" (Jarring 1964: 185) şekillerinde yaşamaktadır.

9.2. qıγ/qıq "gübre, toprağı kabartmakta kullanılan gübre"

qıγ kelimesi "gübre" anlamıyla Budhist çevre metni Suv.'da (613.17) ve daha sonra erken İslâmî çevre eserlerinden MK'da, Kıpçak Türkçesi sözlüğü KTAM'da, Çağatay Türkçesi sözlüğü Sanglah'da (297v. 27) ve Batı Türkçesi eserlerinden BŞSl.'de tanıklanmaktadır. Kelimenin anlamını Clauson, "animal dung" şeklinde verir (ED 608b).

DLT'de *kıγ* için verilen anlam "toprağı kabartmak için kullanılan gübre"dir ki, bu örnek gübrenin ne işe yaradığını da anlatmış olur (DLT III. 129). KTAM'da *qıγ* için "(Trkm.) hayvan pisliği" (Toparlı 2000: 118) anlamı verilirken Batı Türkçesi eseri BŞSl.'de kelimenin hangi hayvanların gübresini karşıladığı gösterilir: *qıγ* "koyun, keçi ve deve gibi hayvanların yumru dışkısı" (33a-5). Kelime Tarama Sözlüğü'nde de *qıγ* "koyun, keçi, deve gibi hayvanların toparlak ve kuru pisliği" (TS 136) şeklinde geçer.

Eski Türkçede Türkçe gübre isimleri içinde, fiilleri de olan iki sözcük vardır. *qıy* ve *täzäk*. Diğer *mayaq, qomuq* ve *tärs* sadece isim olarak metinlerde tanıklanmıştır. Eski Türkçe *qıy* "gübre, toprağı kabartmakta kullanılan gübre" üzerine ettirgen çatı ekli İFY *+la-t-* ekinin getirilmesiyle yapılmış *qıylat-* fiili, tarihsel Türk dilinde tanıklanmaktadır (DLT II. 348).

Kelime modern Türk lehçe ve ağızlarında da yaşamaktadır. *qıy* "gübre" sözcüğünün Kırgız Türkçesinde. *kık* "kuru koyun tezeği" (KırgSl. 1994: 449), Yeni Uygur Türkçesinde *qiy* "gübre" (YUygTüSl. 1995: 234b), Türkiye Türkçesi Anadolu ağızlarında *kıh* [*kıak, kığ, kığalak, kığı, kığıl, kıhak, kıkı* –1,2; *kıkın* (II), *kıyağ* (V), *kıyığ*] "1. koyun, keçi gübresi 2. insan dışkısı, pislik" (DS VIII 2790b-2791a), yine bu sözcükle ilgisi olması gereken *kığış* "iri ve kalın saman; çalı çırpı" (DS VIII 2790a kığış III, kığış IV) gibi çeşitli biçimlerin de Türk lehçelerinde yaşadığını görüyoruz.

9.3. qomuq "at gübresi"

ED'de *komuk* maddesinde kelimenin ikinci hece ünlüsünün belirsiz olduğu ve muhtemelen *kom-* "bir şeyi dalgalandırmak, sallamak" fiilinden türetildiğini bildirir. *Kumuk* adı ile de bağlantılı gören Clauson, *komuk*'un Kaşgarî'de "dung" (Gübre) anlamıyla kullanıldığını belirtir (ED627b). DLT'de verilen bilgiye göre *qomuk*, at gübresidir ve diğer gübreleri adlandırmak için bu ad kullanılmaz (DLT I. 383). At gübresi olarak özel bir adı olmasından, bu gübrenin değerli, farklı bir gübre olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Çünkü diğer gübre adları *qıy*, *mayaq*, *täzäk*, *sığır* ve *küçük baş* hayvanlar ile *deve* gübresini adlandırmak için de kullanılabilmektedir.

9.4. tärs "gübre, tezek"

"Gübre" anlamındaki *tärs* adı, İslamî çevre Türk yazı dili eserlerinden NF, ME, Oğuz Türkçesi eseri BŞSl. ile Çağatay Türkçesi sözlüklerinden Şeyh Süleyman Efendi sözlüğünde tanıklanmaktadır.

Tärs'in gübre olarak kullanımı NF'de açıkca anlatılmıştır. Her ne kadar gübrelenecek yer aşağıdaki örneklerde bağ "bağ, bahçe" olsa da, *tärs*'in tahıl ekimi

için de gübre olarak kullanıldığını düşünmek yanlış olmaz. Aşağıdaki örnek parçalarda tärs "gübre" gönlün vesveselenmesi bağlamında kullanılmıştır:

> *ey bāydārlar bu bāyqa ėmdi neerse kerek bolur-mu? Tėdi erse, aydılar: Yā Şeyẖ, bu bāyqa ẖālī bėş yüz araba ters kerek tėdiler...* "Ey bahçıvanlar bu bağa bahçeye şimdi ne gerek olur? deyince söylediler: Ey Şeyh bu bağa 500 araba gübre gerek dediler" (NF 247-2/3)
>
> *bu bāyqa bėş yüz araba tersi qayu maẖalladın keltürmek kerek bolyay?* "Bu bağa bahçeye 500 araba gübreyi hangi mahalleden getirmek gerekecek?" (NF 247-4)
>
> *şeyẖ namāzqa şurūʿ qıldı erse, könglinde bu tüşti kim bu bāyqa bėş yüz araba tersi qayu maẖalladın keltürmek kerek bolyay? Tėp. Yana ol vesveseni defʿ qıldı. Ėkinç rekʿatda yana köngli ol terske bardı. Yana defʿ qıldı üçinç rekʿatda taqı köngli terske bardı. Hem törtinç rekʿatta taqı köngli terske bardı...* "şeyh namaz kılmaya niyetlendi kalktı ise, gönlüne bu düştü ki, bu bağa beş yüz araba gübreyi hangi mahalleden getirmek gerekecek? Diye. Yine o vesvesesini defetti. İkinci rekatta yine gönlü o gübreyi düşündü. Yine defetti. Üçüncü rekatta dahi gönlü gübreyi düşündü ve dördüncü rekatta da gönlü yine gübreyi düşündü" (NF 247-4/6)
>
> *...namāzım toldı ters birle taqı necis birle* "... namazım doldu gübre (düşüncesi) ile ve pislik ile ..." (NF 247-9)

Yine Harezm Türkçesi eserlerinden ME'de tärs'in yere, yani toprağa ve tarlaya döküldüğü bildirilmektedir: *tärs tökdi yärgä / tärs yā köçnük topraq* "gübre döktü yere, gübre veya devrilmiş toprak" (ME 70-7).

Kelime Çağatay Türkçesinde *tärs* "gübre, tezek, arka, cephe" (ŞSulSl. 108) şeklinde tanıklanmaktadır. Batı Türkçesi eserlerinden BŞSl.'de *tärs* "hayvan gübresi, hayvan dışkısı" (32a-9) olarak geçerken, Tarama Sözlüğünde bu ad yoktur. Ancak bu kelime ile alâkalı olduğunu sandığımız *tärslik* "süprüntülük, çöplük" (TS 207) kelimesinin bu *tärs* kökünden türetildiğini söyleyebiliriz. Türkiye Türkçesi halk ağzında da *tärs* "hayvan pisliği" (TüSl. 1998: 2200) anlamıyla yaşadığı Türkçe Sözlükte belirtilmiştir. ETü. *tärs* Anadolu ağızlarında *ters* "1. gübre 2. insan veya hayvan dışkısı" olarak bilinmektedir (DS X 3894a). *ters*'in konulduğu yer için ağızlarda *terslik* adı da vardır: *terslik* [*tersik, tesik, teslik*] "1. gübrelik 2. çöplük" (DS X 3895a). Anadolu ağızlarında yazılı metinlerde göremediğimiz *tersle-* fiilini de görmekteyiz: *terslemek* "tarlayı gübrelemek 2. pislemek (hayvan için)" (DS X 3895a).

9.5. täzäk "gübre, sığır, at gibi hayvanların dışkısı, gübresi"

Proto-Tü. **täŕäk* "dung" (EDAL II: 1424): Kök Tü. -, Budd.-Man. Tü. ç. *täzäk* "gübre" IB 23 (Tekin 1993: 14); İslamî Tü. ç.: 11. yy. Karahanlı ç.: MK -, KB - , TİEMKök - , AH -; Harezm ç.: 12. yy. ME -, 12-13.yy. AKT -, 14. yy. NF - ; EKıp.: 14. yy. CC - , MKıp. 13. yy. KTAM. *tezek* "at gübresi" (Toparlı 2000: 145), 14. yy. Kİ. *täzäk* "bugünkü manasında, gübre" (Caferoğlu 1931: 102), *däzäk* "tezek" (Caferoğlu 1931: 34), 15. yy. KK. -, TZ. *tezek* "hayvan pisliği, gübre, süprüntü" (Atalay 1945: 256); İM -; Doğu Tü.: 15.-19. yy. *tézek* "Animal dung" (San. 194r.21), NevayiL -; Batı Tü. 14-19. yy. -.

Modern Tü.: MOγur: Çuv.; MOγuz: Hal. *täzäk* "Mist" (Hal. 203); Kuzey-doğu (Sibirya): Saha -; Tuva-, Hakas *tizek* (EDAL II: 1424), Şor. *tezek* "tezek" (ŞorSl. 1995: 113), Altay *tezak* "yakıt olarak kullanılan kuru hayvan pisliği, tezek" (AltaySl. 1999: 175b); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *tezek* "1. at tersi 2. tezek (yakacak)" (KırgSl. 1994: 729); Kazak *tezek* "tezek" (KazakSl. 2003: 530), Tat. *tizäk, kizäk* "tezek, gübre" (TatSl. 1997: 313), Sibir Tat. ağ. -, Başk. *tizek* (BaşkTHl. 1993: II. 353a); Karay. -, Kumuk *tezek* "kizyak, kizyakovıy" (KumRSl. 1969: 309), Kar-Malk. *tezgek* (EDAL II: 1424); Güney-Doğu: Uyg. *tèzek* "tezek" (YUygTüSl. 1995: 410b), ağ. *tizek/tezek* "dung of horse, ass and cow" (Jarring 1964: 309); Özb. *tezak* (EDAL II: 1424), ağ. -; Salar: *tesex, tözex* (EDAL II: 1424), DTSalar -, ÇingSalar -; Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *tezek* "hayvanların necasatı" (TrkmDSl. 1962: 641), Horasan *dezey* "Mist" (Hor. 270), *dezzäk* (Hor. 161); Gag. *tezek* "1. tezek 2. çürümüş, bozulmuş" (GagTüSl. 1991: 242) *tezeklik* "tezeklerin olduğu yer" (GagTüSl. 1991: 242), AzTü. *tezek* "yakıt olarak kullanılan sığır dışkısı (ATSl. 1994: 1135); TTü. *tezek* "1. yakıt olarak kullanılan kurutulmuş sığır tersi 2. halk. Kesek" (TüSl. 1998: 2212), ağ. *tezek* "Saban ya da belin kaldırdığı iri toprak parçası 2. hayvanları sıra ile otlatma, gütme" (DS X 3905b); *tizak* "Tezek" (DS X 3942b)

CLAUSON, sözlüğünde *täzäk* için "dung" ve daha sınırlayarak "animal dung/hayvan gübresi" anlamlarını verir (ED 574a). *Täzäk* adından *+la-* İFY eki ile yapılmış olan *täzäklä-* "gübrelemek" fiili de metinlerde geçmektedir. (Bkz. 1.5.2. *täzäklä-*). Modern Türk dili alanında daha çok at ve sığır dışkılarına ad olan *täzäk*, en erken *Irk Bitig*'de "kuş dışkısı, kuş gübresi" için tanıklanmıştır. Söylem

parçasından *käkük täzäki*'nin doğrudan kuş gübresini kast ederek mi kullanıldığı belli değildir. Ancak biz bugün de özellikle güvercin dışkısının, toz hâline getirilerek çiçek toprağına gübre amacıyla katıldığını biliyoruz.

> ... *oylan käkük t(ä)z(ä)kin bultı*... "oğlan guguk kuşu gübresini buldu" IB. 23 (Tekin 1993: 14)

DLT'de ise *täzäk* için "at gübresi" (DLT I. 386) anlamı verilmektedir.

> *täzäk* "at gübresi" şu *täzäk qara yatmas, ädgü esiz qatmas* savında dahi gelmiştir. "tezek karda yatmaz; iyi kötüye karışmaz" demektir" (DLT I. 386)

Täzäk'in Modern Türk dilinde; Kırgız Türkçesi ve Doğu Türkistan ağızlarında "at gübresi" için kullanımı sürmektedir. Sözcük Türkiye Türkçesinde daha çok sığır gübresi için kullanılmaktadır. Altay Türklerinde, Kırgız Türklerinde, Azerbaycan ve Türkiye Türklerinde *täzäk*'in yakıt olarak da kullanıldığı da tespit edilmektedir.

SONUÇ

Tarihî Türk yazı dilini oluşturan, Kök Tengrici çevre, Buddhist ve Maniheist çevre ile erken ve orta dönem İslamî çevrelere ait Türkçe eserlerde geçen Türk tarım terimleri ve Türk tarım hayatının süreçleri tespit edilmiştir.

Araştırmada Türk tarım terminolojisiyle ilgili fiiller, genel tarım yapma fiilleri ve tarım faaliyetinin süreçleri dikkate alınarak yapılan bir sıralama içinde incelenmeye çalışılmıştır. Eski ve Orta dönem Türkçe metinlere bakıldığında, tarla tarımı ile ilgili olarak iki genel fiil belirlenebilmektedir: *tarı-* ve *äk-*. Bu iki fiil içinde en geniş kullanım alanına sahip olanı *tarı-* "dağıtmak, toprağı ekmek, toprağı işlemek" fiilidir. *tarı-* fiili ile İslamî çevre Türkçe metinlerinde birlikte kullanılan *äk-* fiili, zamanla kullanım alanını genişleterek bugün Türkiye Türkçesinde tek başına "1. bir bitkiyi üretmek için toprağa tohum atmak veya gömmek 2. toprağı ekip biçmek için kullanmak" (TüSl. 1998: 682) anlamında kullanılmaktadır.

Sürme, tohumlama, gübreleme, sulama, biçme, toplama ve elde edilen tahılları ürün olarak kullanma gibi tarım süreçlerinin, Türkçe fiillerle adlandırılması, tarımın Türklerce bilindiğini göstermektedir.

Tarı- fiilinin Kök Tengrici çevre Türkçe eserlerde geçmemesine rağmen, *tarlaγ* "tarla" kelimesinin olması bu fiilin de, söz varlığı içinde yaşadığına işarettir. Yenisey bölgesi AldııBel I ve II yazıtlarında (Y 12, Y 72) *çuçuq böri s(a)ŋun ... –un qatun tarlaγım ... m tarlaγ y...* (Y 12 Aldı Bel I, Vasil'ev 1983: 20) şeklinde geçen tarlaya, kadının doğurganlığı benzetmesi yapılarak *qatun tarlaγım* denilmesi hem *tarı-* fiilinin bu dönemde de kullanımda olmasına tanıklık eder, hem de Türklerin tarlaya bakışını gösterir. Kutlu olduğunu bildiğimiz toprağa Türklerce, üremeyi temsil eden annelik sıfatları verilmiştir ki, bu da toprağın besleyici olduğunu ve ona ana sevgisiyle saygı duyulduğunu göstermektedir. Yukarıdaki yazıtta tarla için *qatun*

tarlayım denilirken, aynı şekilde tarla'nın yerini tutan *yer* için de *ögük qatun yärimkä adrıltım* "Sevgili ana hatun yerimden ayrıldım" (Uyuk Turan Kitabesi, str. 4) (Barutcu Özönder 1998: 175) cümlesinde *ögük qatun yerim* denilmiştir. Bu sıfatlandırmalar, Türklerde yer/toprak kavramının kutlu olduğunu, toprağın <tarlanın> onları bir anne gibi beslediğini, doymalarını sağladığını; bu nedenle de anne kavramıyla da özdeşleştirildiğini gösterir.

Ayrıca ekin ekilen yer için Türkçede sadece *tarıylaγ* "tarla" adının kullanılmadığını görüyoruz. *Tarıγ tarıyu yir* "darı ekilecek yer", *yür tarıyu yir* "darı ekilecek yer", *käpäz tarıyu yir* "pamuk ekilecek ter", *saban yir* "saban yeri, tarla", ekinlik "ekin ekilen yer", *ekin yeri* "ekin ekilecek yer, tarla", *käpäzlik* "pamuk ekilen yer" *yer* ve *orun* gibi adlandırmaların tarla için kullanılmış olması, Türklerin tarım hayatındaki gelişmişliklerini gösterir. Türklerin tarım hayatındaki gelişmişliklerini gösteren bir diğer kanıt da, Türkçe eserlerde görülen metaforik kullanımlardır. Özellikle *tarıylaγ*, *yer*, *tarı-*, *ek-* gibi fiil ve adlarının metaforik kullanımları, tarım hayatının ve terimlerinin kavramsal olarak Türklerde yerleştiğini gösterir.

Tarımda kullanılan en önemli araç olan *saban*'ın Türkçe olması ve modern Türk lehçelerinde de yaşıyor olması, bu aracın Türklerce çok eski zamandan beri kullanıldığını gösterir. Yine aynı şekilde *oryaq* "orak", *tägirmän* "değirmen" gibi tarım hayatında çok önemli işlevleri olan araçların Türkçe olması da, Türklerin sadece ekin ekmeyi değil, ekinleri biçmeyi ve ekinleri ürün olarak da kullanmayı bildiklerini göstermektedir.

Türklerin tarımı diğer milletlerden öğrendikleri ve özellikle Anadolu'ya gelen Türklerin kullandıkları birçok tarım teriminin diğer dillerden alındığını iddia ederek Türklerin tarımı sonradan öğrendiklerini ileri süren araştırmacılar da olmuştur. Bu araştırmacılara Hasan EREN, bilimsel verilerle o zaman cevap vermişti (bkz. Eren 1979). Ancak bugüne kadar da Türk tarım terminolojisi hakkında yeterli çalışma yapılmamıştır. Eldeki araştırma en azından Türkçe metinlerde geçen Türk tarım terminolojisinin ortaya çıkarılması açısından önem taşımaktadır, diye düşünüyoruz.

Bu araştırma ile ortaya konulan terimlerin dilbilimciler, tarım araştırmacıları ve Türk kültür tarihi araştırmacıları tarafından da, daha işlenmesi gerekmektedir. Türk kültür tarihinin bir boyutu olan tarım hayatının doğru olarak yazılabilmesine, bu araştırmada ortaya konulan terimlerin kaynaklık edeceğini düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

ÄKABİROV, S. F., T. A. ÄLİKULOV, S. İ. İBRAXİMOV, N. M. MÄMÄTOV. *Özbek Tiliniŋ İzahli Lûgati*, 2c., Moskva, 1981.

ABEŞÎ, Hasan Ata. *Türk Kavimleri Tarihi*, İstanbul, Şa-to Türkiyat Yay., 2001.

AGİŞİV, İ.M., E.G. BİİŞEV, G.D. ZEYNULLİNA vd., *Başkört Tilinin Hüwligi*, 2 c., Moskova, 1993.

AHTERÎ KEBİR/ ARAPÇA-TÜRKÇE BÜYÜK LÛGAT, İstanbul, Meral Yayınevi (y.t.y.).

AKALIN, Ş. H., N.N. K. TANNAGAŞEVA. *Şor Türkçesi Sözlüğü*. Adana, 1995.

ALİŞER NAVÅİY ASARLARİ TİLİNİNG İZÅHLİ LUGATİ, I, II, III, IV, Tåşkent, 1983.

ALTAYCA-TÜRKÇE SÖZLÜK, (Haz. E. G. Naskali, M. Duranlı), Ankara, TDK Yay., 1999.

ALTAYLI, Seyfettin. *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*. MEB Yay., İstanbul, 1994.

ANAT, Y. H., Ahmet ALMAZ *Karahanlılar Tarihi*, İstanbul, Oku Yayınları, 2003.

ANHEGGER, R., H. İNALCIK. *Kānūnnāme-i sultānī ber mūceb-i 'örf-i 'osmānī*. Ankara, TTK Yay., 2000.

ARAT, Reşid Rahmeti. *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*, Ankara, TTK Yay., 1992.

ARAT, Reşid Rahmeti. *Eski Türk Şiiri*, 2. baskı, Ankara, TTK Yay., 1986.

ARAT, Reşid Rahmeti. *Türkische Turfan-Texte VII. Von Dr. G. R. Rachmati. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard*, Berlin, 1937.

ARAT, Reşid Rahmeti. *Zur Heilkunde der Uiguren I*, Berlin, 1930.

ARAT, Reşid Rahmeti. *Zur Heilkunde der Uiguren II*, Berlin, 1932.

ARAT, Reşit Rahmeti. "Eski Türk Hukuk Vesikaları.", *Makaleler*, cilt I, Yay. Haz. O. F. Sertkaya, Ankara,TKAE Yay., [1964] 1987:506-572.

ARAT, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig I Metin*, İstanbul, MEB Basımevi, 1947.

ARAT, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig III-İndeks*, (Neşre Hazırlayanlar: Kemal ERASLAN, Osman Fikri SERTKAYA, Nuri YÜCE), İstanbul, TKAE Yay., 1979.

ARAT, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig II-Tercüme*, (6.baskı: 1994), Ankara, TTK Yay., 1959.

ARTAMONOV, M. İ. *Hazar Tarihi*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul, Selenge Yayınları, 2004.

ATA, Aysu. *Nehcü'l-Ferâdîs, Uştmahlarnıng Açuk yolı*, III Dizin-Sözlük, Ankara, TDK Yay., 1998.

ATALAY, Besim (Haz.) *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye*, İstanbul, 1945.

ATALAY, Besim (Haz.). *Divanü Lügat-it-Türk*, I-II-III-IV, Ankara, TDK Yay., 1940-1943.

AZÄRBAYCAN DİALEKTOLOJİ LÜGÄTİ, Ankara, TDK Yay., 1999.

BAMMATOVA, Z. Z., *Kumıksko-Russkiy Slovar'*, Moskva, 1969.

BANG, W. "Manichäische Erzähler.", Le Muséon, 44, 1931:1-36.

BANG, W., A. von GABAİN, G. R. RAHMATİ: *Türkische Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sûtra Säkiz Yükmäk*, Berlin, 1934.

BANG, W., A. von GABAİN. "Lieder aus Alt-Turfan.", Asia major, 9, 1933:129-140.

BANG, W., A. von GABAİN. *Türkische Turfan-Texte I*, Berlin,1929.

BANG, W., A. von GABAİN. *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin,1929.

BANG, W., A. von GABAİN. *Türkische Turfan-Texte III*, Berlin,1930.

BANG, W., A. von GABAİN. *Türkische Turfan-Texte IV*, Berlin,1930.

BANG, W., A. von GABAİN. *Türkische Turfan-Texte V*, Berlin, 1931.

BANG, W., A. von GABAİN: "Ein uigurisches Fragment über den manichäischen Windgott.", Ungarische Jahrbücher, 8, 1928: 248-256.

BANG, W., A. von GABAİN: "Uigurische Studien.", Ungarische Jahrbücher, 10, 1930:193-210.

BANG, W., G. R. . *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, Burhaneddin Basımevi, 1936.

BARAT, Kahar. "The Uighur Xuanzang Biography Volume III.", *Journal of Turkish studies-Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Vol. 16, 1992:5-65.

BARTHOLD, V. V. *Kırgızlar*, (Çev. U. D. Aşçı), Konya, Kömen Yayınları, 2002.

BARTHOLD, V. V. *Orta Asya Türk Tarihi –Dersleri-*, Ankara, Çağlar Yayınları, 2004

BARUTCU ÖZÖNDER, S. "Altaycada Kelime Başı /p/.", *Fırat Üniversitesi Dergisi*, 3, 1989: 1-40.

BARUTCU ÖZÖNDER, S. "Yenisey Kitabeleri ve Yer-Sular.", *Journal of Turkish Studies*, vol. 22, 1998: 171-184.

BASKAKOV, N. A. *Karakalpaksko-Russkiy Slovar'*, Moskva, 1958.

BASKAKOV, N. A., A. İ. İNKİCEKOVA. *Hakassko-russkiy slovar'*, Moskva. 1953.

BASKAKOVA, N., A., A. ZAYONÇKOVSKOGO, S. M. ŞAPŞALA. *Karaimsko Russko Pol'skiy Slovar'*, Moskva, 1974.

BAŞKİRSKO-Russkiy Slovar. Moskova, 1958.

BATTAL, A. *İbni Mühenna Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları, 1988.

BOROVKOV, A. K. *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*,(Çev. H. İ. Usta, E. Amanoğlu), Ankara, TDK Yay., 2002.

CAFEROĞLU, Ahmet. *Abû Hayyan, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul, 1931.

CAFEROĞLU, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 9. baskı, Ankara, Enderun Kitabevi, 1993.

CLARK, V. Larry. "The Manichean Turkic Pothi-Book.", AOL, IX, 1982:145-218.

CLARK, V. Larry. *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)*, Dissertation of Indiana University, Ph. D., Bloomington, 1975.

CLAUSON, Sir Gerard. "A Late Uyğur family archive.", C. E. Boswort: *Iran and Islam. In memory of the late Vladimir Minorsky*, Edinburg, 1971:167-196.

CLAUSON, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.

CLAUSON, Sir Gerard. *Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mehdi Xân*, E. J. W. Gibb memorial Series, New Series, XX, London, 1960.

CZEGLÉDY, Károly. *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, (Çev. Erdal Çoban), Özne Yayınları: İstanbul, 1998.

ÇEÇEN, Anıl. *Türk Devletleri*, Ankara, İnkılâp Kitabevi, 1986.

DAHER, Umär. *Agricultura Anatolica I*, Helsinki, 1970.

DANKOFF, Robert, and J. KELLY. *Maḥmūd al-Kāşġarī. Compendium of the Turkic dialects (Diwān luġāt at-turk)*, Ed. and transl. with introduction and indices. P. 1-3. Harvard University, 1982-1985.

DERLEME SÖZLÜĞÜ. 12 c., Ankara, TDK Yay., 1963-1982 .

DEVELLİOĞLU, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 9. baskı, Ankara, Aydın Kitabevi, 1990.

DOERFER, G., S. TEZCAN. *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*, Budapest: Akadémiai Kiado, 1980.

DOERFER, Gerhard, *Grammatik des Chaladsch*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1988.

DOERFER, Gerhard. "Eski Türkçe ı- ~ yı- Hakkında.", (Çev. Mehmet Ölmez), *TDA 5 (Türk Diller Araştırmaları)*, Ankara 1995:5-11.

DOERFER, Gerhard. "Eski Türkçe ile Halaççа Arasında Şaşırtıcı Bir Koşutluk.", *TDAY-B 1973-1974*, 1974: 1-12.

DOERFER, Gerhard. "Halaççа Orta İran'da Arkaik Bir Türk Dili.", (Çev. S. Tezcan), *Belleten*, 34 (133), 1970: 17-58.

DOERFER, Gerhard. "Proto-Turkic. Reconsruction Problems.", *TDAY- B*, 1976: 1-59

DOERFER, Gerhard. *Grammatik des Chaladsch*. Wiesbaden, 1988.

DOERFER, Gerhard. *Khalaj Materials*, Indiana University, Bloomington, 1971.

DOERFER, Gerhard. *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch, Textband*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1987.

DOERFER, Gerhard. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV, Wiesbaden, 1963-75.

DOERFER,G.,W.HESCHE. *Chorasantürkisch, Wörterlisten, Kurzgrammatika, İndices*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1993.

DRAHŞAN, C., İ. OLGUN. *Farsça-Türkçe Sözlük.* Ankara, 1984.

EBERHARD W. *Çin Tarihi*, Ankara, 1947.

EBERHARD W. *Çin'in Şimal Komşuları*, (Çev. Nimet Uluğtuğ), Ankara, 1942.

ECKMANN, J. "Harezm Türkçesi.", *Tarihî Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yay., 3. baskı, Ankara, 1998.

EHLERS, Gerhard. "Ein alttürkisches Fragment zur Erzählung wom Töpfer.", *UAJb*, NF 2, 1982:175-185.

EHLERS, Gerhard. "Kurzfassung buddhistischer Legenden im Alttürkischen.", Jens Peter Laut und K. Röhrborn (ed.): *Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung*, Wiesbaden, 1990.

EHLERS, Gerhard. "Notabilia zur alttürkischen Oberstufenzählung.", *UAJb*, NF 3, 1983:81-87.

EHLERS, Gerhard. *Alttürkische Handschriften T. 2: Das Goldglanzsûtra und der buddhistische Legendenzyklus Dasakarmapathâvadânamâlâ. Depositum der Preussischen Akademie der Wissenschaften (Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin)*, Stuttgart, 1987.

ERDAL, Marcel. *Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon*, Bd. 1-2, Wiesbaden, 1991 (Turcologica 7).

EREN, Hasan. "Sapla Samanı Karıştırmak.", *Türk Dili*, Kasım 2004: 656-659.

EREN, Hasan. "Türklerde Ekinciliğin Gelişmesine Katkılar.", *Türkoloji Dergisi*, c. VIII, 1979: 1-29.

ERGİN, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı I. Giriş-Metin-Faksimile*, (2. baskı), Ankara, TDK yay., 1989.

ERGİN, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı II, İndex-Gramer*, Ankara, TDK yay., 1963.

FEDAKÂR, Durdu. "Das Alttürkische in sogdischer Schrift. Textmaterial und Orthographie (Teil 1)", *UAJb*, NF 10, 1991: 85-98.

FERHENG-İ FARSÎ, (Muhammed-i Muîn)., Müessese-i intişaratı emir-i Kebir, 6 cilt., Tehran, 1371.

FRUMKIN, Gregoire. *Archaeology in Soviet Central Asia*, Leiden/Köln: E. J. Brill, 1970.

GABAİN, A. von, W. WİNTER. *Türkische Turfan-Texte IX. Ein Hymnus an den Vater Mani auf "Tocharisch" B mit alttürkischer Übersetzung*, Berlin, 1958.

GABAİN, Annemarie von. *Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1950.

GABAİN, Annemarie von. *Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie*, Berlin, 1938.

GABAİN, Annemarie von. *Die Drucke der Turfan-Sammlung*, Berlin, 1967.

GABAİN, Annemarie von. *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs. I. Bruchstücke des 5. Kapitels*, Berlin, 1935.

GABAİN, Annemarie von. *Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhâsika-Schule. (I). In Faksimile hrsg. Annemarie v. Gabain. Mit einer Einleitung von Helmuth Scheel*, Wiesbaden, 1957.

GABAİN, Annemarie von. *Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhâsika-Schule. (II). In Faksimile hrsg. Annemarie v. Gabain mit einem Geleitwort von Richard Hartmann*, Wiesbaden, 1961.

GABAİN, Annemarie von. *Türkische Turfan-Texte VIII. Texte in Brahmischrift*, Berlin, 1954.

GABAİN, Annemarie von. *Türkische Turfan-Texte VIII. Texte in Brahmischrift*, Berlin, 1954.

GABAİN, Annemarie von. *Türkische Turfan-Texte X. Das Avadana des Dämons Āṭavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski. Aus dem Nachlaß herausgegeben*, Berlin, 1959.

GAGAUZ TÜRKÇESİNİN SÖZLÜĞÜ, (Akt. Abdulmecit Doğru, İsmail Kaynak), Ankara, KB Yay. 1991.

GEİSSLER, F., P. ZİEME. "Uigurische Pañcatantra-Fragmente.", *Turcica*, 2, 1970. 32-70.

GENÇ, Reşat. *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, TKAE Yay., Ankara, 1997.

GENG, S., H. J. KLİMKEİT, J. P. LAUT, "'Der Herabstieg des Bodhisattve Maitreya vom Tusita-Götterland zur Erde'. Das 10. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit.", *Altorientalische Forschungen*, 14, 1987: 350-376.

GENG, S., H. J. KLİMKEİT, J. P. LAUT. "'Das Erlangen der unvergleichlichen Buddhawürde'. Das 15. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit.", *Altorientalische Forschungen*, 20, 1993:182-234 (13 Tafeln).

GENG, S., H. J. KLİMKEİT, J. P. LAUT. "'Das Erscheinen des Bodhisattva'. Das 11. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit.", *Altorientalische Forschungen*, 15, 1988:315-366.

GENG, S., H. J. KLİMKEİT, J. P. LAUT. "'Der Gang zum Bodhi-Baum'. Das 14. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit", Materialia Turcica, 16, 1992: 25-47.

GENG, S., H. J. KLİMKEİT, J. P. LAUT. "'Die Weltflucht des Bodhisattva'. Das 13. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit.", *Altorientalische Forschungen*, 18, 1991:264-296.

GENG, S., H. J. KLİMKEİT, J. P. LAUT. "Manis Wettkampf mit dem Prinzen. Ein neues manichäisch-türkisches Fragment aus Turfan.", *ZDMG*, 137, 1987: 44-58.

GENG, S., H. J. KLİMKEİT, J. P. LAUT. "Die Geschichte der Drei Prinzen. Weitere neue manichäisch-türkische Fragmente aus Turfan.", *ZDMG*, 139, 1989: 328-345.

GENG, S., H. J. KLİMKEİT. *Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit. In Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und Jens Peter Laut herausgegeben, übersetzt und kommentiert*, Bd.1-2, Wiesbaden, 1988.

GENG, S., H. J.KLİMKEİT, J. P. LAUT. "Eine neue nestorianische Grabinschrift aus China.", *UAJb*, NF 14, 1996:164-175.

GENG, S., H. J.KLİMKEİT, J. P. LAUT. "Prolegomena zur Edition der Hami-Handschrift der uigurischen Dasakarmapathâvadânamâlâ.", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 1993:213-230.

GENG, S., H. J.KLİMKEİT. "Das 16. Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit.", *Journal of Turkish studies*, 9, 1985:71-132.

GENG, S., H. J.KLİMKEİT. *Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit. In Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und Jens Peter Laut herausgegeben, übersetzt und kommentiert*, Bd.1-2, Wiesbaden, 1988.

GENG, S., J. HAMİLTON. "L'Inscription ouigoure de la stele commémorative des Iduq qut de Qoco.", Turcica, 13, 1981:10-54.

GENG, Shimin. "A Study of one newly discovered folio of the Uighur 'Abhidharmakosa-sastra.", *CAJ*, 33, 1989: 36-45.

GENG, Shimin. "Qadımgı uygurca iptidayi drama piyesası 'Maitrisimit' (Hami Nushası)nıng 2- Pärdäsi häqqıdıki Tätqıqat.", *Journal of Turkish studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Vol. 4, 1980: 101-156.

GENG, Shimin. "Qadimqi uygurca buddhistik äsär 'ārya-trāta-buddhamātrika-vimsatipūga-stotra-sūtra'din Fragmentlar.", ...

GOLDEN, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), Ankara, Karam Yayınları, 2002.

GOMBOCZ, Zoltan. *Die Bulgarisch-Türkischen Lehnwörter in der Ungarischen Sprache*. Helsinki, 1912.

GRØNBECH, K. *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen, E. Munksgaard, 1942.

HAMİLTON, James. "Etude nouvelle de la lettre Pelliot Ouigour 16 bis d'un bouddhiste d'époque mongole.", Alfredo Cadonna (ed.): *Turfan and Tun-*

huang, tehe texts. Encounter of civilizations on the Silk Route, Firenze, 1992: 97-121.

HAMİLTON, James. "Un Acte ouıgour de vente de terrain provenant de Yar-khoto.", Turcica, 1, 1969: 26.

HAMİLTON, James. *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*, Simurg, Ankara, 1998.

HAMİLTON, James. *Manuscrits ouıgours de Touen-Houang. Le Conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouıgoure*, Paris, 1971.

HAMİLTON, James. *Manuscrits ouıgours du IXe-X^e^ siécle de Touen-houang.* T. 1-2, Paris, 1986.

HAMZAYEV, M. Y. *Türkmen Dilinin Sözlügi*, Aşkabat, 1962.

HAMZAYEV, M. Ya., S. ALTAYEV, G. ATAYEV. *Türkmen Dilinıŋ Sözlügi*, Aşgabat, 1962.

HAUSSİG, Hans Wilhelm. *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Trc. M. Kayayerli, Kayseri, 1997.

HAZAİ, G., P. ZİEME. "Ein uigurisches Blockdruckfragment einer einleitung zum Vajracchedikāsūtra.", ...

HAZAİ, G., P. ZİEME. *Fragmente der uigurischen Version des 'Jin'gangjing mit den Gâthâs des Meister Fu'. Nebst einem Anhang von T. Inokuchi*, Berlin, 1970 (Berliner Turfan-Texte I).

HAZAİ, Georg. "Ein buddhistisches Gedicht aus der Berliner Turfan-Sammlung.", *AOH*, 23, 1970: 1-21.

HAZAİ, Georg. "Fragmente eines uigurischen Blockdruck-Faltbuches.", *Altorientalische Forschungen*, III, 1975: 91-108.

IBN FAZLAN, *Seyahatnâme*, (Haz. Ramazan Şeşen), İstanbul, 1995.

İZGİ, Özkan. "Çinlilerin Gök-Türk ve Uygurları Yerleştirme Siyasetleri.", *I. Milli Türkoloji Kongresi Tebliğleri*, İstanbul, 1978:199-201.

İZGİ, Özkan. "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticari Münasebetler.", *TED*, IX, 1978: 98-99.

İZGİ, Özkan. *Çin Elçisi Wang Yen Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara, TTK. 1989.

JARRİNG, Gunnar, *An eastern Turki-English Dialect Dictionary*, Lund, 1964.

JINGWEI, Li. *Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jin Ji Wen Shu Yan Jiu.* Xinjiang Ren Min chu Ban She, Wulumuqı, Ürümçi, 1994.

KAMUS-I TÜRKÎ, İstanbul, İkdâm Matbaası, 1317.

KARA, G., P. ZİEME. "Die uigurische Übersetzung des apokryphen Sûtras 'Fo ding xin da tuo luo nı'.", *Altorientalische Forschungen*, 13, 1986:318-376.

KARA, G., P. ZİEME. *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg." von Sa-skya Paṇḍita und der Maṇjuśīnāmasamgīti*, Akademie Verlag Berlin, Berlin, 1977 (Berliner Turfan-Texte VIII).

KARA, G., P. ZİEME. *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*, Akademie Verlag Berlin, Berlin, 1976 (Berliner Turfan-Texte VII).

KARA, Georg. "Majar xel dex Mongoltoi tösöötei ügsiin uçir.", *Mongolica*, vol. 11 (32), 2001:54-61.

KAYA, Ceval. *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, metin ve dizin*, Ankara, TDK Yay., 1994.

KOÇ, K., A. BAYNİYAZOV, V. BAŞKAPAN, *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara, 2003.

KORMUŞİN, İ. V. *Tyurkskie eniseyskie epitafii. Tekstı ı issledovaniya*, Moskova, Nayka, 1997.

KÖK, Abdullah. "Satırarası Kur'an Tercümesi.", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, Ankara Üniversitesi, 2004.

KUDARA, K., K. RÖHRBORN. "Zwei verirrte Blätter des uigurischen Goldglanz-Sûtras im Etnografiska Museum, Stockholm.", *ZDMG*, 132, 1982: 336-347.

KUDARA, K., P. ZİEME. "Uigurische Âgama-Fragmente (1).", *Altorientalische Forschungen*, 10, 1983: 269-318.

KUDARA, Kôgi. "A Fragment of an Uigur version of the Abhidharmakosakârikâ.", *Journal asiatique*, 269, 1981: 325-346.

KUDARA, Kôgi. "Uigurische Fragmente eines Kommentars zum Saddharmapundarika-Sûtra.", Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn (ed.): *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*, Wiesbaden, 1988: 34-55; 102-106.

KUR'ÂN-I KERÎM VE AÇIKLAMALI MEÂLİ, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.

KURAT, Akdes Nimet. *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 3. baskı, Ankara, Murat Kitabevi Yayınları, 2002.

LAUT, J. P., P. ZİEME. "Ein zweisprachiger Lobpreis auf den Bäg von Koco und seine Gemahlin.", Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn: *Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung*, Wiesbaden, 1990: 15-36.

LAUT, Jens Peter. "Bemerkungen zur spätuigurischen Handschrift Mainz 713 (T II Y 58.", *ZDMG*, 133, 1983: 263-272.

LAUT, Jens Peter. "Die unerschütterliche Versenkung, ein Fragment der alttürkischen buddhistischen Erzählliteratur.", Ewald Wagner und Klaus Röhrborn: *Kaşkül. Festschrift zum 25. Jahrestag der Wiederbegründung des Instituts für Orientalistik an der Justus-Liebig-Universität Giessen*, Wiesbaden, 1989: 38-51.

LAUT, Jens Peter. "Ein Bruchstück einer alttürkischen Buddhabiographie.", *UAJb*, NF 3, 1983: 88-101.

LAUT, Jens Peter. "Zwei Fragmente eines Höllenkapitels der uigurischen Dasakarmapathâvadânamâlâ.", *UAJb*, NF 4, 1984: 118-133.

LE COQ, Albert von. "Ein manichäisches Buch-Fragment aus Chotscho.", *Festschrift für Vilhelm Thomsen zur Vollendung des 70. Lebensjahres ... dargebracht...*, Leipzig, 1912: 145-154.

LE COQ, Albert von. "Ein manichäisch-uigurisches Fragment aus Idiqut-schahri.", *SKPAW*, 1908, 19, s. 398-414.

LE COQ, Albert von. "Ein manichäisch-uigurisches Fragment aus Idiqut-schahri.", *SKPAW*, 19, 1908: 398-414.

LE COQ, Albert von. "Handschriftliche uigurische Urkunden aus Turfan.", Turan, 1918: 449-460.

LE COQ, Albert von. *Chuastuanift, ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores. Gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan)*, Berlin, 1911.

LE COQ, Albert von. *Türkische Manichaica aus Chotscho*, I, Berlin, 1912.

LE COQ, Albert von. *Türkische Manichaica aus Chotscho*, II, Berlin, 1919.

LE COQ, Albert von. *Türkische Manichaica aus Chotscho*, III, Berlin, 1922.

LESSİNG, Ferdinand. *Moğolca-Türkçe Sözlük.* (Çev. Günay Karaağaç)., Ankara, TDK Yay., 2003.

LUGAT-İ ÇAGATAY VE TÜRKÎ-Yİ OSMANÎ., Süleyman Efendi-yi Buhârî, İstanbul, 1298.

MACKERRAS, Colin. "Uygurlar", *Erken İç Asya Tarihi*, Haz. Denis Sinor, Ankara, İletişim Yay., 2000: 425-458.

MAUE, D., K. RÖHRBORN. "Ein 'buddhistischer Katechismus' in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift Teil I.", *ZDMG*, 134, 1984: 286-313; Teil II, *ZDMG*, 135, 1985: 68-91.

MAUE, D., K. RÖHRBORN. "Ein Caityastotra aus dem alttürkischen Goldglanz-Sūtra.", *ZDMG*, 129, 1979: 282-320.

MAUE, D., K. RÖHRBORN. "Ein zweisprachiges Fragment aus Turfan.", *CAJ*, 20, 1976: 208-221.

MAUE, D., K. RÖHRBORN. "Zur alttürkischen version des Saddharmapundarīka-sūtra.", *CAJ*, 24, 1980: 251-273.

MAUE, D., K. RÖHRBORN. "Zur alttürkischen version des Saddharmapundarika-sūtra.", *CAJ*, 24, 1980: 251-273.

MAUE, Dieter. "Sanskrit-uigurische Fragmente des Âtânâtikasûtra und des Âtânâtihrdaya.", *UAJb*, NF 5, 1985: 98-122.

MAUE, Dieter. *Alttürkische Handschriften Teil 1: Dokumente in Brahmi und tibetischer Schrift*, Stuttgart, 1996.

MORAVCSIK, Gyula. *Byzantinoturcica*, I-II, Akademia Verlag Berlin, 1958.

MÜLLER, F. W. Karl. *Uigurica. 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddistischen 'Goldglanz-Sutra'. Ein vorläufiger Bericht*, Berlin, 1908.

MÜLLER, F. W. Karl. *Uigurica. III. Uigurische Avadâna-Bruchstücke (I-VIII)*, Berlin, 1922.

MÜLLER, F. W. Karl. *Uigurica.II.*, Berlin, 1911.

MÜLLER, F. W. Karl. *Uigurica.IV*, Hrsg. A. Von Gabain, Berlin, 1931.

MÜLLER, F. W. Karl. *Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden. 1. Die uigurische Inschrift auf dem Pfahle I B 4672. 2. Die chinesische Pfahlinschrift*, Berlin, 1915.

NADELYAEV, V. M., D. M. NASİLOV, E. R. TENİŞEV, A. M. ŞÇERBAK. *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad, 1969.

NECİP, Emir Necipoviç. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Çev. İklil Kurban), Ankara, TDK Yay., 1995.

ODA, Juten. "Eski Uygurca 'Sekiz Yükmek Yaruk.' Budist Kitabına Ait Notlar", ...

ODA, Juten. "Eski Uygurca bir vesikanın Budizmle ilgili küçük bir parçası.", TM, c. 19, 1977-1979, s. 183-205. (terim yok)

ODA, Juten. "New fragments of the Buddhist Uighur text 'Säkiz yükmäk yaruq'.", *Altorientalische Forschungen*, 10, 1983: 125-142.

ONAT, A., S. ORSOY, K. ERCİLASUN. *Han Hanedanlığı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Ankara, TTK Yayınları, 2004.

ORKUN, H. N. Eski Türk Yazıtları, Ankara, TDK Yay., 1987.

ÖGEL, Bahaeddin. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I-II*, Ankara, KB Yayınları, 1981.

ÖGEL, Bahaeddin. *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 4. baskı, Ankara, TTK Yay., 1991.

ÖGEL, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1962.

ÖLMEZ, Mehmet. "Ein weiteres alttürkischen Pañcatantra-Fragment.", *UAJb*, NF 12, 1993.

ÖZMEN, M. "Değirmen, Teker ve Tegzinmek Kelimelerinin Kökenleri Üzerine.", *Journal of Turkish Studies*, vol. 17, 1993: 147-151.

ÖZYETGİN, Melek, *Eski Türk Vergi Terimleri*, Ankara, 2004.

ÖZYETGİN, Melek. "Eski Türkçe'de 'Ölçü'.", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu 2003, Mustafa Canpolat Armağanı*, Ankara, 2003, 195-204.

ÖZYETGİN, Melek. *Ebū Hayyān Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramaer ve Sözlük Denemesi*, Ankara, Köksav, 2001.

PIKARSKIY, E. K. *Yakut Dili Sözlüğü*, İstanbul, Ebüzziya Matbaası, 1945.

POLO, Marco. *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, (Çev. Ömer Güngören), İstanbul, Yol Yayınları, 1985.

RACHMATI, G. R. "Zur Heilkunde der Uiguren II.", *SKPAW*, 1932: 401-448.

RACHMATI, G. R. "Zur Heilkunde der Uiguren.", *SKPAW*, 1930: 451-473.

RADLOFF, Wilhelm. *Kuan-si-im Pusar*. Eine türkische Übersetzung des XXV. Kaqpitels der chinesischen Ausgabe des Sadharma-pundarîka, St.Petersbourg, 1911. → TekinKuan

RADLOFF, Wilhelm. *Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien, nach dem Tode des Verfassers mit Ergäanzungen von S. Malov herausgegeben*, Leningrad, (USp.), 1928.

RADLOFF, Wilhelm. *Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien, nach dem Tode des Verfassers mit Ergäanzungen von S. Malov herausgegeben*, Leningrad, 1928.

RADLOFF, Wilhelm. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, Sankt-peterburg, 1893-1911.

RÄSÄNEN, M. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki, 1969.

RASCHMANN, S., P. ZİEME. "Ein Bodhicaryâvatârâ-Kommentar in alttürkischer Überlieferung.", *Altorientalische Forschungen*, 12, 1985:309-318. (terim yok)

RASCHMANN, Simone. "Das Gelöbnis des Buyan Kälmis.", *Altorientalische Forschungen*, 14, 1987:160-174.

RASCHMANN, Simone-Christiane. *Baumwolle im türkischen Zentralasien. Philologische und wirtschaftshistorische Untersuchungen anhand der vorislamischen uigurischen Texte*, Wiesbaden:VIII+219, 1995.

RONA-Tas, A. "Böz in the Altaic world.", *Altorientalische Forschungen*, 3, 1975: 155-163.

RÖHRBORN, K., M. ÖLMEZ. *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2001.

RÖHRBORN, Klaus. "Fragmente der uigurischen Version des 'Dhâranî-Sûtras der grossen Barmherzigkeit'.", *ZDMG*, 126, 1976:87-100.

RÖHRBORN, Klaus. *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1996.

RÖHRBORN, Klaus. *Eine uigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar*, Berlin, 1971 (Berliner Turfan-Texte II).

RÖHRBORN, Klaus. *Uigurische Wörterbuch*, 1-4, Wiesbaden, 1:1977, vıı+72; 2:1979, 73-148; 3:1981, 149-224; 4:1988, v+225-298; 5:1996, vı+299-372; 6:1998, v+373-446.

RYBATZKİ, Volker. "Bemerkungen zu einigen uigurischen Wörtern aus der Landwirtschaft.", *Studia Etymologica Cracoviensia*. vol. 6, Krakow, 2001: 133-171.

SAFRAN, Mustafa. *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugatlara Göre Kuman Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, TKAE, Ankara, 1993.

SAYİT, M., İ. YUSUP. *Kadimki Uygur Yezikidiki Vesikiler*, Şinjcan Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000.

SCHARLİPP, Wolfgang. "Fragmente eines uigurischen Kommentars zur Trimsikavijñaptimâtratâsiddhi des Vasubandhu.", *UAJb*, NF 6, 1986:122-136, 8 Tafeln.

SERTKAYA, O. F., K.RÖHRBORN. "Bruchstücke der alttürkischen Amitâbha-Literatur aus Istanbul.", *UAJb*, NF. 4, 1984:97-117.

SERTKAYA, Osman Fikri. "Ein Fragment eines alttürkischen Lobpreises auf Tämür Qagan.", *Altorientalische Forschungen*, 16, 1989:189-192, 1 Tafel.

SERTKAYA, Osman Fikri. "Eski Uygur Türklerinden Hukuk Belgeleri Örnekleri.", *Tarih boyunca Türklerde insani değerler ve insan hakları, başlangıcından Osmanlı dönemine kadar*, 1, İstanbul, 1993:131-148.

SHÕGAİTO Masahiro: "Drei zum Avalokitesvara-sūtra passende Avadānas.", *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*, (ed. J. P. Laut-Klaus Röhrborn), Wiesbaden, 1988: 56-99.

SIEMIENIEC-GOLAS, Ewa. *Karachay-Balkar Vocabulary of Proto-Turkic Origin*, Krakow, 2000.

SKVORTSOV, M. İ. *Çuvaşskogo-Russkiy slovar'*. Muskav, 1982.

STACHOWSKİ, Marek. *Dolganischer Wortschatz*, Krakow, 1998.

STAROSTİN, S., A.DYBO, O. MUDRAK, *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, Handbook of Oriental Studies, Section Eight, edited by Denis Sinor and Nicola Di Cosmo, London-Boston: Brill Publications, 2003.

ŞEŞEN, Ramazan. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TKAE, Ankara, 1985.

TAŞAĞIL, Ahmet. *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara, TTK Yayınları, 2004.

TAŞAĞIL, Ahmet. *Gök-Türkler I*, TTK, Ankara, 1995.

TAŞAĞIL, Ahmet. *Gök-Türkler II*, TTK, Ankara, 1999.

TAŞAĞIL, Ahmet.*Göktürkler III*, Ankara, TTK, 2004b.

TATARÇA-TÖRİKÇÄ SÜZLİK, Kazan-Mösköv, 1997.

TAVKUL, Ufuk. *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, TDK Yay., 2000.

TEKİN, Şinasi. "Altun Yaruk'un 20. Bölümü: İligler qanlarnıng köni törüsin aymaq (=Râjasâstra).", *Journal of Turkish studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 11, 1987: 133-199.

TEKİN, Şinasi. "Uygur bilgini Singku Seli Tutung'un bilinmeyen yeni bir çevirisi üzerine.", *TDAY-B*, 1965 (1966):29-233.

TEKİN, Şinasi. *Buddhistische Uigurica der Yüan Zeit*, Wiesbaden, 1980.

TEKİN, Şinasi. *Uygurca Metinler I. Kuanşi im Pusar (ses işiten ilâh). Vaphuaki atlığ nom çeçeki sudur (Saddharmapundarîka-sûtra)*, Erzurum, 1960.

TEKİN, T. ve DİĞERLERİ. *Türkmence Türkçe Sözlük*. Ankara. 1995.

TEKİN, Talat. *Irk Bitig (the book of Omens)*. Turcologica Bd. 18, Harrassowitz, Wiesbaden, 1993.

TEKİN, Talat. *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara, 1994.

TENİŞEV, E. R., Ch. I. SUJUNÇEV. *Karaçajevo-balkarsko-russkij slovar*. Moskva, 1989.

TENİŞEV, E.R., X.İ. SÜYÜNÇ. *Karaçaevo-Balkarsko-Russkiy Slovar'*, Moskva 1989.

TENİŞEVA, E. R. *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*, Moskva, 1968.

TEZCAN, S., P. ZİEME. "Antiislamische Polemik in einem alttürkischen buddhistischen Gedicht aus Turfan.", *Altorientalische Forschungen*, 17, 1990:146-151, 2 Tafeln.

TEZCAN, S., P. ZİEME. "Uigurische Brieffragmente.", L. Ligeti (ed.): *Studia Turcica*, Budapest, 1971:451-460.

TEZCAN, Semih. *Das uigurische Insadi-Sutra*, Berlin, 1974 (Berliner Turfan-Texte III).

TOGAN, A. Zeki Velidi. *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi. Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi: İstanbul, 1982.

TOGAN, A. Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. baskı, Enderun Kitabevi: İstanbul, 1981.

TOK, Gökhan. "Tarih Öncesi Orta Asya.", *Bilim ve Teknik*, Eylül 2001:92-96.

TOPARLI, R., M. S. ÇÖĞENLİ, N. YANIK. *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, Ankara, TDK Yay, 2000.

TOPARLI, Recep, M. Sadi Çöğenli, N. Yanık. *El-Kavânînü'l-Külliye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*, Ankara, TDK Yay., 1999.

TOPARLI, Recep. *Ed-dürretü'l-mudiyye fi'l-lügati't-Türkiyye*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2003.

TOPARLI, Recep. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara, TDK Yay., 2003.

TSEVEL, Ya. *Mongol Xelnii Tovç Tailbar tol'*, Ulaanbaatar, 1966.

TULU, Sultan. *Chorasantürkische Materialien aus Kalāt bei Esfarāyen*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1989.

TUMAŞEVA, G. *Slovar' dialektov Sibirskix Tatar*,1992.

TURAN, Fikret *Eski Oğuzca Sözlük Bahşayiş Lügati*, İstanbul, Bay Yayınları, 2001.

TÜRKÇE SÖZLÜK. 9. baskı, Ankara, TDK Yay., 1998.

ULUTÇALI, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul, Dağarçık Yayınları (y.t.y.).

ÜZBEK HALK ŞEVALARİ LUGATİ, Tâşkent, 1971.

VASILIEV, Y. *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Ankara, TDK Yay., 1995.

VİETZE, Hans Peter. *Wörterbuch Mongolisch-Deutsch*, Langenscheidt, 1988.

WARNKE, Ingrid. "Fragmente des 25. Und 26. Kapitels des Kşanti qılguluq nom bitig.", *Altorientalische Forschungen*, 10, 1983:243-268.

Xin-jiang-Çing-hai Sa-la-yü wei-wu-er yü ci-hui bi-jiao (Xinjiang-Çinghai Sallarca Uygurca Sözlük Karşılaştırması).

YAMADA, Nobuo. *Sammlung uigurischer Kontrakte*, I-II-III, Herausgegeben von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Osaka University Press (Yam.), 1993.

YUDAHİN, K. K. *Kırgız Sözlüğü*, I-II, (Çev. A. B. Taymas), Ankara, TDK Yay., 1988.

YUSUF, B., M. M. TULUM. *Sözlük. Özbekistan Türkçesi- Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi- Özbekistan Türkçesi*, TDAV, İstanbul, 1994.

YÜCE, Nuri. *Mukaddimetü'l-Edeb, Ḫvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Ankara, TDK Yay., 1993.

ZAJACZKOWSKİ, Ananiasz. *Vocabulaire arabe-kiptchak de l'epoque de l'etat Mamelouk. Bulgat al-Muştaq fi lugat at-Turk wa'l-Qıfçak l'ére partie*. Le Nom, Warzawa: XXIII+14+28, 1958.

ZIEME, P. und A. MOLNAR. "Ein weiterer uigurischer Erntsegen.", *Altorientalische Forschungen*, 16, 1989:140-152.

ZIEME, P., A. MOLNAR. "Ein weiterer uigurischer Erntsegen.", *Altorientalische Forschungen*, 16, 1989:140-152.

ZIEME, Peter. "Aus einem alttürkischen Kommentar zum Goldglanzsûtra.", Arpad Berta, Bernd Brendemoen und Claus Schönig: *Symbolae Turcologicae. Studies in honour of Lars Johanson on hin sixtieth birthday, 8 March 1996*, Uppsala, 1996:231-238.

ZIEME, Peter. "Beiträge zur Erforschung des Xvâstvânîft.", *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung*, 12/2, 1966-1967:351-378.

ZIEME, Peter. "Das nestorianische Glaubensbekenntnis in einem alttürkischen Fragment aus Bulayıq.", *UAJb*, Band 15, 1997/1998, s. 173-180.

ZIEME, Peter. "Die türkischen Yosıpas-Fragmente.", *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung*, 14, 1968:45-67.

ZIEME, Peter. "Die Vorrede zum alttürkischen Goldglanz-Sûtra von 1022.", *Journal of Turkish studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 13, 1989:237-243.

ZIEME, Peter. "Ein alttürkisches Avalokiteśvarastava.", *Altorientalische Forschungen*, 14, 1987:221-223. (terim yok)

ZIEME, Peter. "Ein alttürkisches Fragment des Kşitigarbha-Sûtras aus Bäzäklik.", *Altorientalische Forschungen*, 17, 1990:379-384, 2 Tafeln.

ZIEME, Peter. "Ein Hochzeitssegen uigurischer Christen.", ...

ZIEME, Peter. "Ein manichäisch-türkisches Fragment in manichäischer Schrift.", *AOH*, 23, 1970:157-165.

ZIEME, Peter. "Ein manichäisch-türkisches Gedicht.", *TDAY-B*, 1968:39-51.

ZIEME, Peter. "Ein uigurischer Erntesegen.", *Altorientalische Forschungen* III, Berlin, 1975:109-143 (Tafeln 19-120).

ZIEME, Peter. "Ein uigurischer Landverkaufsvertrag aus Murtuq.", *Altorientalische Forschungen I*, Berlin, 1974:295-308.

ZIEME, Peter. "Ein uigurischer Leihkontrakt über Weizen.", *Altorientalische Forschungen*, 7, 1980:273-275.

ZIEME, Peter. "Ein uigurischer Text über die Wirtschaft manichäischer Klöster im uigurischen Reich.", Louis, Ligeti (ed.): *Researches in Altaic languages. Papers read at the 14th meeting of the Permanent International Altaisctic Conference held in Szeged, August 22-28, 1971*, Budapest, 1975:331-338.

ZIEME, Peter. "Ein uigurisches Familienregister aus Turfan.", *Altorientalische Forschungen*, 9, 1982:263-267.

ZIEME, Peter. "Ein uigurisches Sündenbekenntnis.", *AOH*, 22, 1969:107-121.

ZIEME, Peter. "Ein uigurisches Turfanfragment der Erzählung vom guten und vom bösen Prinzen.", *AOH*, 28, 1974:263-268.

ZIEME, Peter. "Eine Eloge auf einen uigurischen Bäg.", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 1993:271-284.

ZIEME, Peter. "Mängi bulzun! – Ein weiteres Neujahrssegen.", Türk Kültürü Araştırmaları, 24, 1986:131-139.

ZIEME, Peter. "Materialian zum uigurischen Onomasticon III.", *TDAY-B* 1984, 1987:267-283.

ZIEME, Peter. "Materialien zum uigurischen Onomasticom II.", *TDAY-B* 1978-79:81-94.

ZIEME, Peter. "Probleme alttürkischer Vajracchedika-Übersetzungen.", Alfredo Cadonna (ed.): *Turfan and Tun-huang, the text. Encounter of civilisations on the Silk Route*, Firenze, 1992:21-42.

ZIEME, Peter. "Uigurische Pachtdokumente.", *Altorientalische Forschungen*, 7, 1980:197-245.

ZIEME, Peter. "Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster.", *Altorientalische Forschungen*, 8, 1981:237-263.

ZIEME, Peter. "Uigurische Sukhāvatīvyūha-Fragmente.", *Altorientalische Forschungen*, 12, 1985:129-149. (terim yok)

ZIEME, Peter. "Xuanzangs Biographie und das Xiyuji in alttürkischer Überlieferung.", Jens Peter-Laut und Klaus Röhrborn (edd.): *Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung*, Wiesbaden, 1990:75-107.

ZIEME, Peter. "Zu den Legenden im uigurischen Goldglanzsûtra.", *Journal of Turkish studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 1, 1977:149-156.

ZIEME, Peter. "Zu den nestoiranisch-türkischen Turfantexten.", ...

ZIEME, Peter. "Zur alttürkischen Bhaişajyagurusûtra-Übersetzung.", *Altorientalische Forschungen*,,16, 1989:198-200.

ZIEME, Peter. "Zur buddhistischen Stabreimdichtung der alten Uiguren.", *AOH*, 29, 1975:187-211.

ZIEME, Peter. "Zwei neue alttürkische Saddharmapundarika-Fragmente.", *Altorientalische Forschungen*, 16, 1989:370-379, 3 Tafeln.

ZIEME, Peter. *Altun Yaruq Sudur, Vorworte und das erste Buch. Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsûtra (Suvarnaprabhâsottamasûtra)*, Turnhout, 1996 (Berliner Turfan-Texte 18).

ZIEME, Peter. *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berlin, 1985 (Berliner Turfan-Texte XIII).

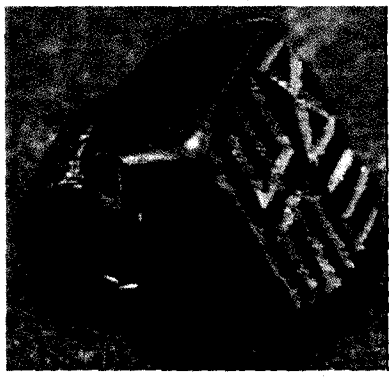
ZIEME, Peter. *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang. Studien zur alttürkischen Dichtung. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Wissenschaften, eingereicht bei der Akademie der Wissenschaften der DDR*, Berlin, 1983 (unpubliziert).

ZIEME, Peter. *Manichäisch-türkische Texte*, Berlin, 1975. (Berliner Turfan-Texte V).

ZİEME, Peter (1981) "Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster.", *Altorientalische Forschungen*, 8:237-263.

ZİEME, Peter. "Uigurische Pachtdokumente.", *Altorientalische Forschungen*, 7, 1980:145-170.

EKLER

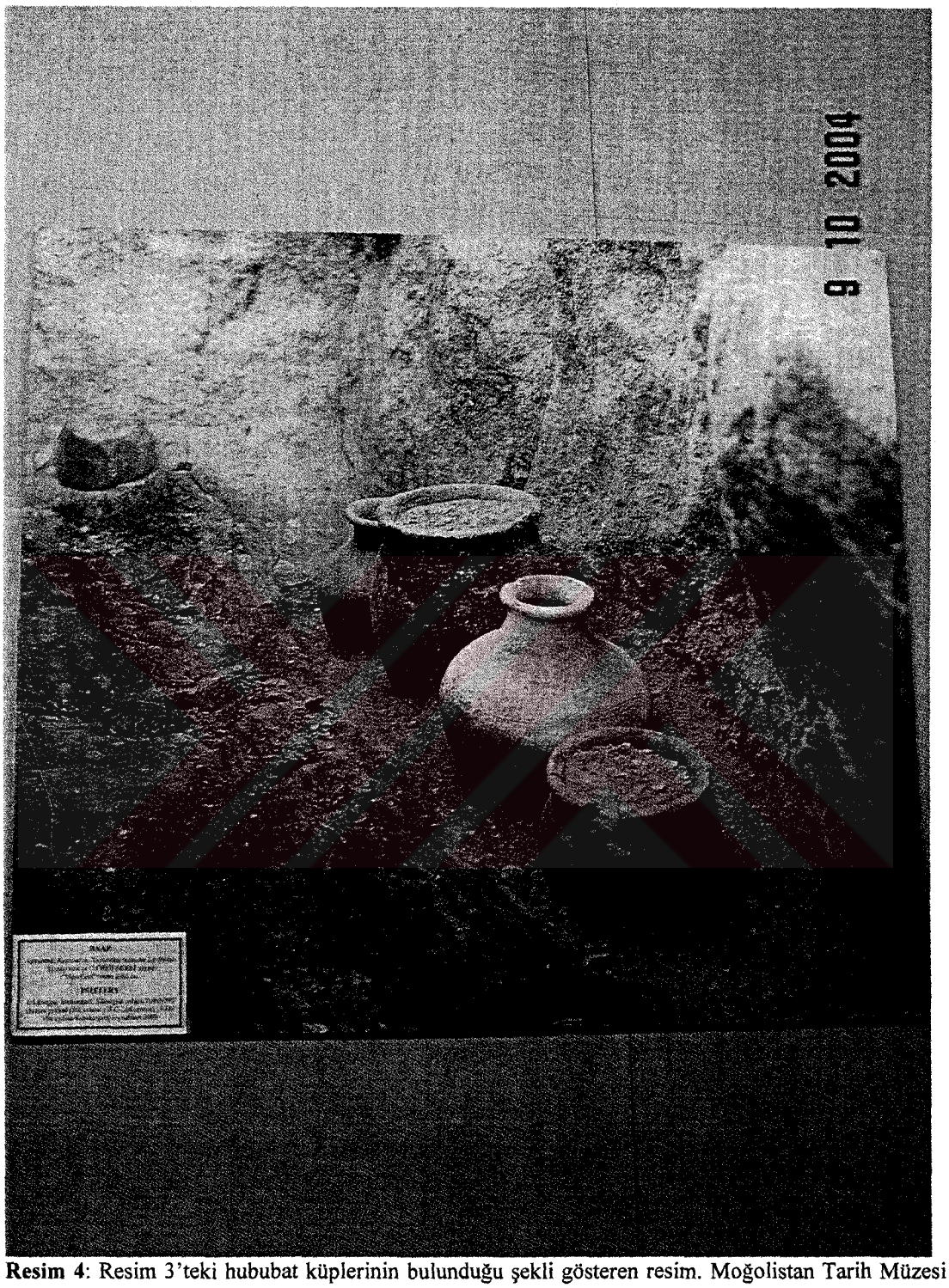
Resim 1: Taş Mühür. (G. Tok 2001).

Resim 2: Hun dönemi. M.Ö. 3.-M.Ö. 2. yy. (Töv, Batsumber, Noyun uul aymakları) Moğolistan Tarih Müzesi (Foto: B.Gül)

Resim 3: Hun dönemi. M.Ö. 2.-M.S. 1. yy. (Arkhangai, Battsengel aymakları) Moğolistan Tarih Müzesi (Foto: B.Gül)

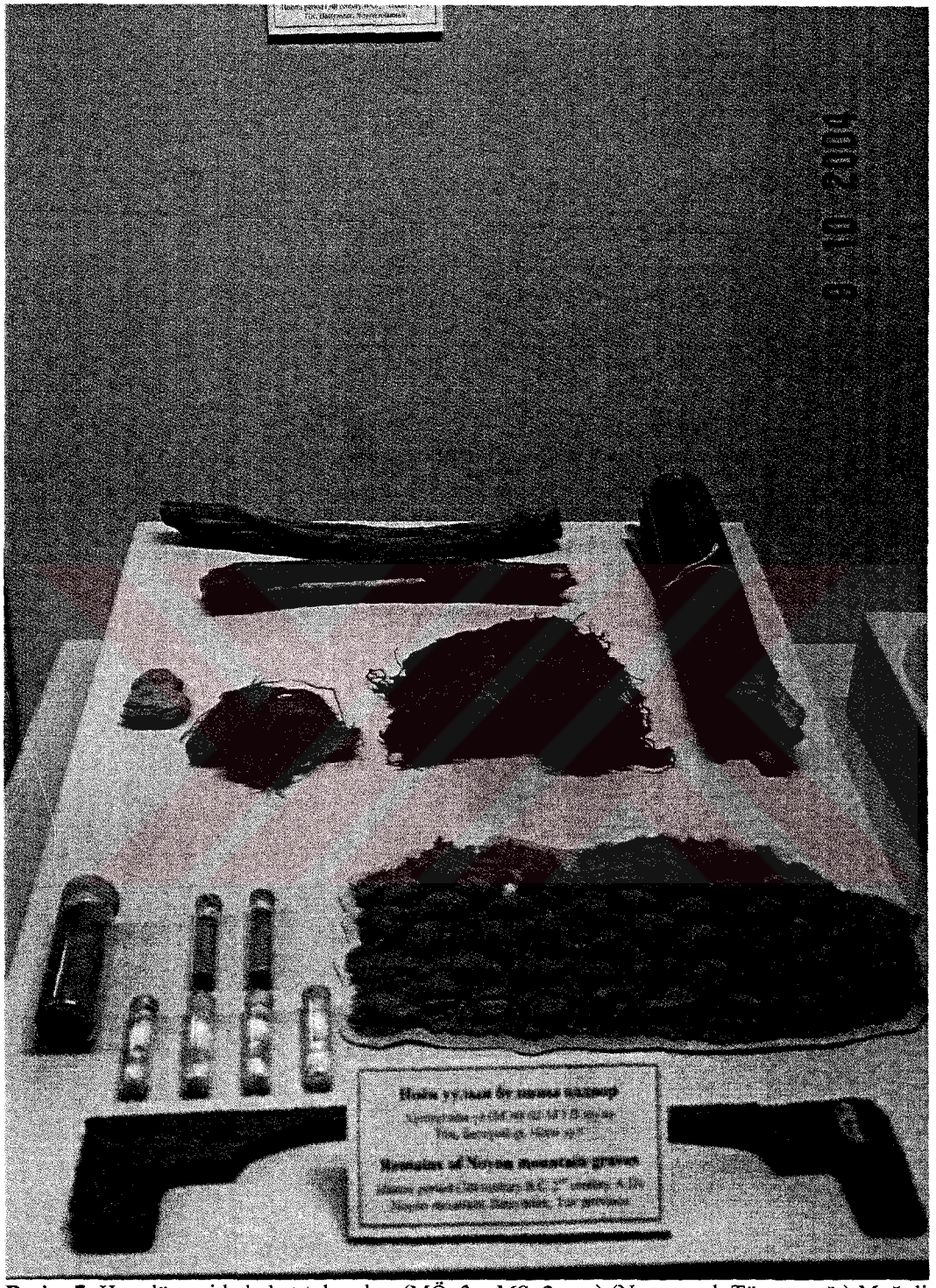
Resim 4: Resim 3'teki hububat küplerinin bulunduğu şekli gösteren resim. Moğolistan Tarih Müzesi (Foto: B.Gül)

Resim 5: Hun dönemi 3. yy. (Töv, Altanbulag aymakları) Moğolistan Tarih Müzesi (Foto: B. Gül)

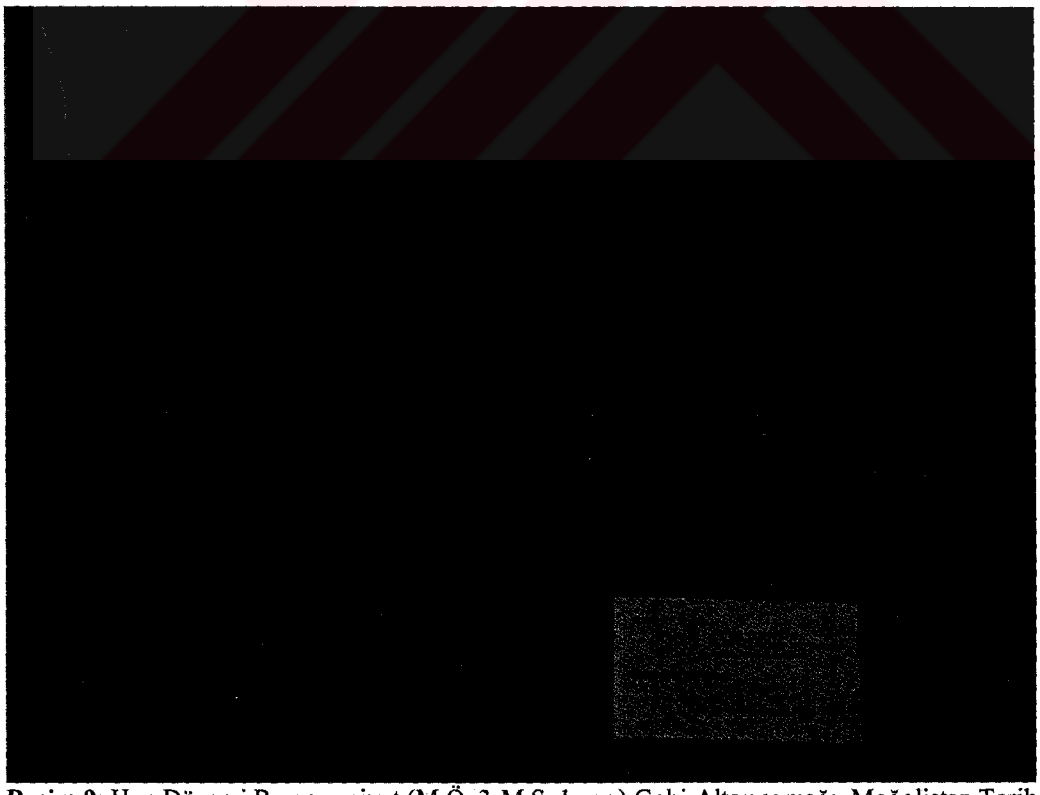
Resim 6: Hun dönemi Hububat küpü (3.-2. yy.) Töv, Batsumber, Noyun uul aymakları. Moğolistan Tarih Müzesi (Foto: B. Gül)

Resim 7: Hun dönemi hububat tohumları (MÖ. 3. –MS. 2. yy.) (Noyun uul, Töv aymağı) Moğolistan Tarih Müzesi (Foto: B.Gül)

Resim 8: Resim 7 yakın çekim (Foto: B.Gül)

Resim 9: Hun Dönemi Bronz periyot (M.Ö. 3-M.S. 1. yy.) Gobi-Altay aymağı. Moğolistan Tarih Müzesi. (Foto: B. Gül)

Resiim 10: tış/saban demiri (Moğolistan Milli Müzesi. Foto: B. Gul. 2002.

11. Saimaly-Tash (Kirgiziya). Ploughing with yaks

Resim 12: saban. Saimaly-Tash. (Frumkin 1970)

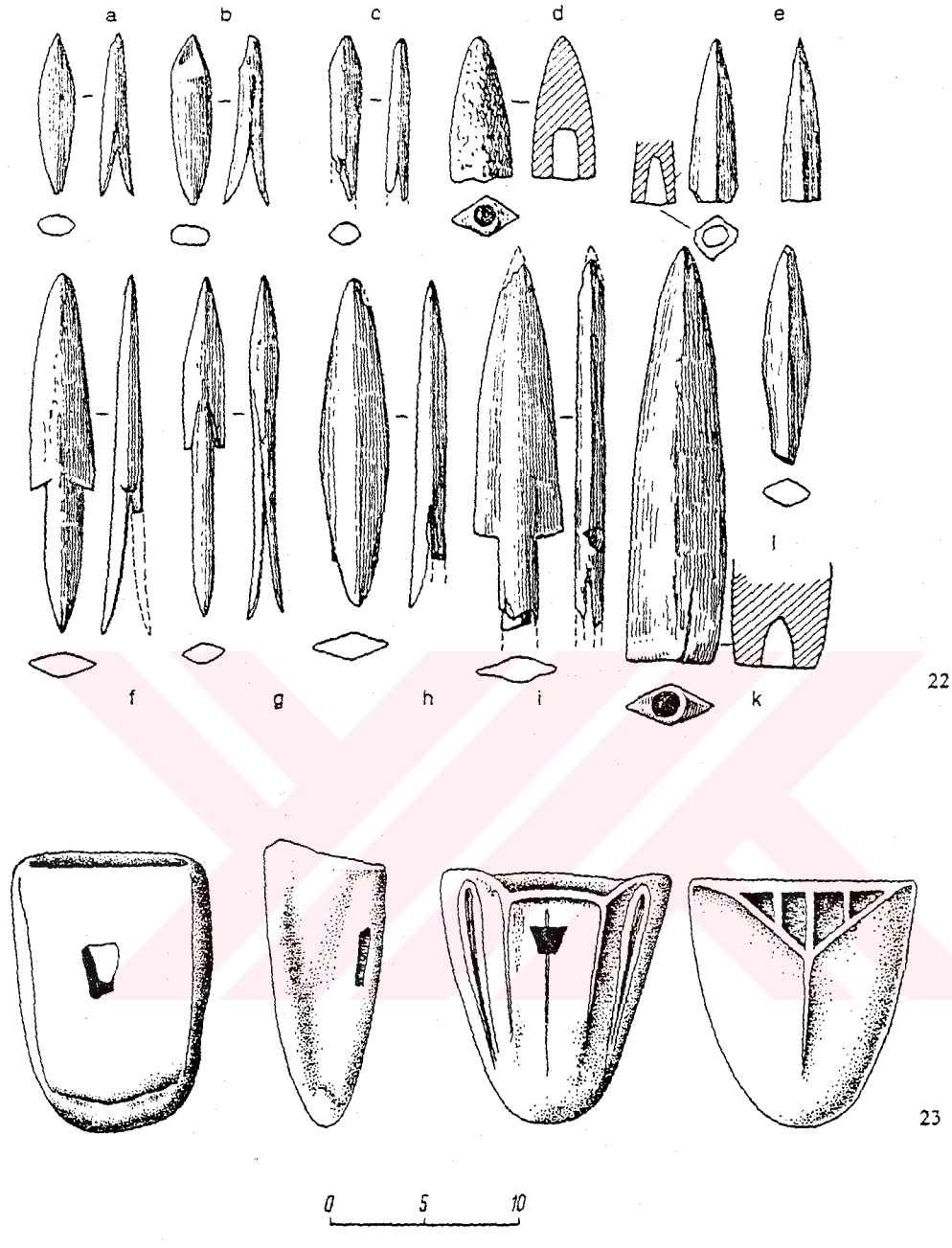

Fig. 22 Pfeilspitzen aus Knochen und aus Horn. Wallburg von Ivolginsk (1/2 nat. Gr.): a, b, c, h — weidenblattförmig mit gespaltenem Stiel; f, g — lanzenförmig mit ebensolchem Stiel; d, e, k — dreikantig mit verdecktem Zapfenloch; i — gestielt mit lanzenförmiger Spitze; l — lorbeerblattförmig mit rhombischem Querschnitt.
Fig. 23 Eiserne Pflugscharen. Aus der Wallburg von Ivolginsk.

Resim 13: Saban demirleri (Rudenko 1969)